Statist. O.
997
Stat.
O. 997.
23

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI: Dr ILLYEFALVI I. LAJOS

A HÁZASSÁGOK TERMÉKENYSÉGE BUDAPESTEN

ÍRTA

Dr SZÉL TIVADAR

60. KÖTET 2. SZÁM

KIADJA: BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS STATISZTIKAI HIVATALA

Ára 5 pengő

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI: Dr ILLYEFALVI I. LAJOS

A HÁZASSÁGOK TERMÉKENYSÉGE BUDAPESTEN

ÍRTA

Dr SZÉL TIVADAR

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS HÁZINYOMDÁJA

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
Növedéknapló
1951 IV. 641 sz.

TARTALOMJEGYZÉK.

Oldal

Bevezetés 5

1. §. A házasságok termékenységének fogalma és fajai 10
2. §. A termékenységi statisztika módszerei; az adatgyüjtés forrásai 16
3. §. A budapesti házasságok átlagos termékenységének alakulása az adatgyüjtések multszázadbeli megindulásától kezdve napjainkig; a termékenység régóta tartó csökkenése 39
4. §. Nemzetközi összehasonlítás; a fővárosban és az európai nagyvárosokban számbavett házasságok átlagos termékenysége 54
5. §. A magyar városok átlagos házassági termékenységének alakulása; város és vidék egybevetése 62
6. §. A termékenység alakulása a főváros különböző részeiben, a közigazgatási kerületekben, a Duna jobb- és balpartján, a bel- és külterületen és a cityben ... 76
7. §. Az életben maradt gyermekek statisztikája; a gyermekmegtartó képesség 83
8. §. A teljesen terméketlen házasságok 105
9. §. Az egyke s az egy-két gyermekes, igen alacsony termékenységű házasságok 150
10. §. A bő gyermekáldással kitűnő házasságok 168
11. §. A házasságok termékenységének alakulása a házasságok tartama szerint 188
12. §. A születési sorrend és a születési lapról származó termékenységi statisztika ... 201
13. §. A szülők házasodási és elhalálozási korának hatása; a pro- és retrospektiv termékenységi táblák 206
14. §. A termékenységben a szülők egészségi állapota és elhalálozásuknak oka szerint mutatkozó különbségek 230
15. §. Az elválás által megszűnt házasságok termékenysége; az elvált, a házas és az özvegy nők termékenységének egybevetése 236
16. §. A házassági termékenységben vallás szerint mutatkozó különbségek 242
17. §. A vallásilag vegyes házasságok termékenysége 250
18. §. A nemzetiség (anyanyelv) szerint mutatkozó szabályszerűségek 253
19. §. A termékenységnek a szülők foglalkozása szerint való részletezése 258
20. §. Az anyagi és társadalmi helyzet hatása a házasságok termékenységére 277

Befejezés 281

Függelék:

I. Részletes kimutatások 293
II. Irodalom 319

Bevezetés.

A házasságokra vonatkozó statisztika egyik legfontosabb feladata a házasságok termékenységének kérdése. A házasság hivatásának a termékenységben felel meg. Elsősorban ezért fontos a házasság s a család az államra nézve, mert az embertermelés és nevelés feladata a házasságon kívül meg nem oldható. »Minden állam támasza és talpköve a tiszta erkölcs« — mondja a nagy költő — mondhatnánk, elsősorban a tiszta családi élet. Ez az állam fennmaradásának és fejlődésének legfontosabb biztosítéka. A szülők a gyermek első és legjobb nevelői. A házasság és a család az élet első iskolája, melynek hatása a világnézet és az erkölcsi felfogás kialakulása tekintetében az iskolákéval biztosan versenyez. A család hatása előbb kezdődik, mint az iskoláké és fennmarad az iskolai nevelés ideje alatt is. Ahol a valláserkölcsi élet süllyedőben van, amikor a szociális és gazdasági körülmények kedvezőtlenül alakulnak, ha a családnak gyermekteremtő és nevelőhatású ereje meggyengül, ott az államélet is súlyos kárt szenved, megtorpan, sőt a meggyengült állam szuverénitását is elvesztheti, más, fejlődő, erős népek rabszíjára kerül.

A család sokkal régebbi, mint az állam. Előbb volt meg a család s csak aztán fejlődött ki az állam. A házasság teljesen tisztán és szilárd alakban megvolt már akkor, amikor az állam még csak a kezdet kezdetén volt. A család az ő jogaival és kötelességeivel már a legrégibb, történelemelőtti időkben élt s teljesítette nagy hivatását, a jövő nemzedék felnevelését. A legrégibb népek történetírói bizonyítják, hogy a családok keletkezése megelőzte az államokét. Előbb voltak a családok, aztán a néptörzsek s települések s csak aztán fejlődtek ki a nagyobb telepekből az ókori városok: Babylon, az ókori Athén és Róma. Ezeknek az államoknak süllyedése mindig a családi élet elzüllésével kezdődött s a miatt is pusztultak el. Az állam az ő erejével, az ő rendszabályaival az ókori államokban nem tudta a családi életnek az erkölcsi élet süllyedésével meginduló bomlását visszatartani, a családi életnek a szaporodásban és a gyermeknevelésben lévő fontos működését fenntartani. A lefelé süllyedőket az állam alig tudja visszatartani s ha ezek száma szaporodik, maga az állam indul bomlásnak. A történelemből nem ismerünk oly államot, amelyben a népesség erkölcsi életének süllyedése, szaporodásának

MTAKADÉMIA KÖNYVTÁRA

megtorpanása állami rendszabályokkal meg lett volna akadályozható, ma sem lehet az ilynemű védelmet pusztán törvényhozásra építeni. A lex Papia Poppaea az ókori Róma bomlását nem tudta megakadályozni és ilymódon a mai Franciaország is nehéz küzdelmet folytat reménytelenül alacsony születési arányának törvényekkel, rendeletekkel, gazdasági kedvezésekkel való feljavítására. Ha egyszer megindult a süllyedés, ha már megtorpant a szaporodás, akkor már rendszerint késő. Előbb kell cselekedni !

A család az állami élet első és legfontosabb támasza, alapja. A család termi az embert s a legnagyobb érték az államra az emberek minél nagyobb száma. Az államnak fel kell ismernie az ő kötelességét a család alapvető fontos feladatával szemben. A családtól távol kell tartani mindazt, ami reá káros, ami ezzel a működéssel ellentétben áll, mielőtt az erkölcsi élet süllyedése megindulna, elterjedne. Gondoskodni kell, hogy a család rendelkezésére álljanak mindazon erők, amelyek a jövő nemzedék felnevelésére szükségesek, legyenek azok erkölcsiek, vagy gazdaságiak. A nyomor a törvénytelen házasságok melegágya ; az ország gazdasági életének javulásakor például jó termés után a házasságkötések és szülések száma gyarapodik.

A nagy háború demoralizáló hatása, a vele járó ínség, munkanélküliség és lakásszükség, a szabados élet és világnézet terjedése újból nagy csapást mértek a házaséletre. A fegyverletétel után újból tovább csökkent a házasságok termékenysége, még erőteljesebben, mint amilyen mérvben ez a csökkenés már a világháborút megelőző régi békés években megindult. Újból elébünk kerül az új békés korszakban a házasságok termékenységének a kérdése. Méltán kérdjük a születési arány állandó csökkenésétől, hogy »quo vadis?« A születések törzse a törvényeseké, a születési arány csökkenésének legfontosabb része a házasságok termékenysége csökkenésének következménye. Igaz, hogy — különösen újabban — a törvénytelen születések intenzívebben csökkentek, mint a törvényesek, de a törvénytelenek sem számra, sem minőségre nem vezető részei az egyes évek újszülöttei számának. A főrész, hazánkban a születések $^{9}/_{10}$ része, házasságokból származik. Még szerencse a szerencsétlenségben, hogy a születések sokkalta nagyobb részét kitévő törvényes származású rész *sokkal* lassabban csökken, mint a házasságon kívül élő nőktől származó rész ! A nemzet törzse így minőségileg is jobbá lesz, jobb nevelésben részesül. Mégis felette szomorú a megcsonkult terület maroknyi magyarságára, hogy a házasságok termékenysége is egyre csak csökkenő irányzatú marad.

A házasságok termékenységének statisztikáját elemezve először a házassági termékenység fogalmának statisztikai megállapításával, meghatározásának módjával kell foglalkozni. Itt elsősorban majd arra kell reámutatnunk, hogy a *házassági termékenység számbavétele nem történik oly egységes*, oly egyforma, vagy legalább is hasonló *nemzetközi keretben*, amilyen a születések, vagy a halálozások számának megállapítására áll fenn. Az egyes álla-

mokból s a nagyvárosokból csak igen eltérő módszerrel s csak igen különböző-képen elhatárolt termékenységi adatok állanak rendelkezésünkre, részben népszámlálásokból és más reprezentatív felvételekből a fennálló, részben elhalálozási, özvegyülési és elválási statisztikákból az így különféleképen megszűnt házasságokra vonatkozólag. A területi elhatárolás is különböző, egyik a szülők állandó ottlakásához, másik az illetőségükhöz, a harmadik az illető helyen történő elhalálozásokhoz köti valamely házasság termékenységének valamely helyen való számbavételét. Sok eltérés van a halvaszülötteknek a termékenységbe való bele vagy be nem számítása s a számbavett egyéb jellemzők, kor, vallás, szociális és anyagi helyzet stb. tekintetében, az ezekre vonatkozó kérdésekben. A nemzetközi összehasonlításoknál épen ezért gyakran megközelítő számításokkal kell megelégednünk, egyforma és pontos statisztikai felvételek hiányában. Minthogy a házassági termékenységre vonatkozó nálunk folyó különleges nagyértékű adatgyüjtés, mellyel az elhalt nő halálával felbomlott házasságok termékenységéről többet és jobbat tudunk nyujtani, mint a legtöbb más nemzet, nem régi keletű, azért a házassági termékenység történetét sem tudjuk csak három évtizedre visszafelé követni, régebbre legfeljebb szintén csak megközelítő módszerekkel. A fővárosról lévén szó, nagy gondot fordítunk a fővárosi házasságok termékenységének, más vidéki városok s a főváros környékének termékenységével való egybevetésére s városrészek, kerületek, bel- és külterületek szerint való részletezésére. A főváros központja a IV. kerület, mint minden nagyváros cityje rendkívül alacsony házassági termékenységet mutat. Fontos aztán a termékenység alakulásának a szülők életkora, házasodási, elhalálozási kora, a házasság időtartama s egyes néprétegek (vallás, nemzetiség, foglalkozás, szociális és vagyoni helyzet stb.) szerint való részletezése is : ezek az adatok mutatnak reá, hogy a termékenység kiváltkép hol csökkent, hogy hol a legégetőbb helyes politikával a családi életet fontos feladata teljesítésében megsegíteni vagy megvédeni. A termékenységnek a halál oka szerint való részletezése reámutat a családi életet fenyegető s a termékenység kifejtését idő előtt megakasztó veszélyekre. A teljesen terméketlen házasságok, a sterilitás magas fővárosi aránya meg a terméketlenségre vezető betegségek nagy jelentőségét hangsúlyozza. Az egykének, e nagy népbetegségnek néprétegenkint eltérő arányát is tanulságos megrajzolni. Ezzel szemben áll a kivételesen magas termékenységű házasságok statisztikája, melyek aránya rohamosan csökken. A legkülönbözőbb szempontok kombinatív alkalmazásával készült feldolgozásokban leszűrjük a tanulságokat s a végső legfontosabb eredményeket a családi életet gyámolítani hivatott politika számára a befejezésben foglaljuk össze.

A házasságok termékenységére vonatkozó statisztikákból elénk táruló tömegjelenségek részletes vizsgálatának megkezdése előtt azonban még kötelességünk, hogy megemlékezzünk a Fővárosi Statisztikai Hivatal jelen-

legi igazgatójának, *Illyefalvi* I. Lajosnak áldozatkészségéről is, ki a házasságok termékenységének régóta tartó csökkenésében jelentkező nagy nemzeti veszedelmet felismerte, a családi életnek széles néprétegekben mutatkozó demoralizálódását szomorú fontosságában kellőképen méltatta és e nagy korszerű probléma részletes megvilágítását külön kötetben érdemesnek tartotta. Neki köszöni e vaskos könyv létrejöttét, ami annál figyelemreméltóbb, mert más viszonyításban, tudniillik a népességhez viszonyítva két éve vizsgáltuk e jelenséget és a törvényes születések gyérülését. Erről lesz szó e kötetben is csak más módszerű adatgyüjtések, specifikus házassági termékenységi statisztikák útján és más viszonyításban, tudniillik nem a népességhez, hanem a házasságok számához viszonyítva, valamint a gyermekmegoszlásnak a házasságokon belül való vizsgálata útján.

Azonban nemcsak maga e kötet, hanem annak számos speciális adata is *Illyefalvi* I. Lajos áldozatkészségének köszönhető, mert az ő jóváhagyása útján készülhetett el a házassági termékenység statisztikájának számos oly különleges kombinatív feldolgozása, amilyen a házasságok termékenységére vonatkozó statisztikákban eddig sem hazánkban, sem külföldön még sehol sem szerepelt. Ilyen például a házas nők halálozási lapjáról származó termékenységi adatoknak az elhalt anya halálokával való egybevetése, mely az idült és fertőző betegségekben, különösen tuberkulózisban szenvedők csökkent szaporodási képességére, valamint az erőszakos halálesetek áldozatainak, különösen az öngyilkosoknak igen gyakran kevésgyermekű házasságaira vonatkozólag szolgál számszerű mértékekkel. A halál okával kombinált termékenységnek a házasság tartamával, az elhalt anya elhalálozási korával való kombinációi pedig érdekes standardszámításokra nyujtanak alkalmat, tudniillik annak megítélésére, hogy mennyi volna a különböző betegségekben szenvedő, illetve azokban elhalt anyák termékenysége akkor, ha elhalálozásuk kora, valamint házasságuk fennállásának időtartama szerint való megoszlásában nem volnának jellegzetes különbségek.

Számos oly feldolgozás is készült azután e könyv számára, amelyeket a házasságok termékenységének statisztikájában évről-évre rendszeresen nem végzünk el, amilyenek az évkönyvekben nem szerepelnek, bár kivételesen, szórványosan némiképen hasonló vagy közel rokon statisztikát máshonnan is ismerünk. Ilyenek a termékenységnek a szülők házasodási kora szerint való részletezése, úgy monogén, csak az egyik szülő és bigén irányban, egyidejűleg mindkét szülő kora szerint megosztva, valamint ugyanez a házasság tartamával, a vallással és a foglalkozással is kombinálva. Ilyenek a *Kőrösy*-féle pro- és retrospectív összes termékenységi tábláknak a mai modern új korszakra való előállításai, hogy azok a mult század kilencvenes éveiből származó hasonló módszerű *Kőrösy* által előállított táblákkal egybevethetők legyenek s az izogének s a térbeli formák által kifejezhető ezen bonyolult tömegjelenségek ismét megvilágíthatók s a közel négy évtizeddel ezelőtt

kelt hasonló budapesti feldolgozásokkal összehasonlíthatók legyenek. Mindezeket nemcsak a nő, hanem mindkét szülő elhalálozásával megszűnt házasságok termékenységére vonatkozólag is megvizsgáltuk, hogy ezáltal a vonatkozó régi budapesti házassági termékenységi statisztikával szemben fennálló azon módszertani különbséget is kiküszöböljük, hogy az nemcsak a nő, hanem mindkét szülő halálával megszűnt házasságok termékenységét vizsgálta és pedig a kettőt egybefoglalva, együttesen. Különleges vizsgálatok még például a Budapest környékén a népszámláláskor fennállott házasságok termékenységének beható vizsgálata, annak vallás szerint való részletezése, az elvált és özvegy nők halálozási lapjáról utolsó házasságuk átlagos termékenységének megállapítása, a különböző foglalkozási főcsoportok termékenységének az elhalt anya házasodási és elhalálozási korával való egybevetése stb. Más intézetektől, klinikáktól is kértünk munkánk számára különleges statisztikai adatokat, így például a budapesti tudományegyetem *Toth* professzor vezetése alatt álló női klinikájáról a sterilitás okaira vonatkozólag. A megfelelő fejezetekben ezekről külön megemlékezünk.

Illyefalvi I. Lajos egyik legnagyobb érdeme a budapesti munkásság és polgárság teljes statisztikájának kidolgozása, mely egyenesen az ő iniciatívájára készült el. (L. *Illyefalvi* I. Lajos: »A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.« Budapest, 1930.) című és 1143 oldal terjedelmű könyvét. Ezáltal *Illyefalvi* I. Lajos olyan szempontot vitt bele a demográfiába és így vele a termékenységi statisztikába is, amely eddig még seholsem szerepelt. A szomorú emlékezetű 1919. évre egy évtized elmultával így jubilált a Fővárosi Statisztikai Hivatal: tudományosan választotta ketté a főváros lakosságát arra a két csoportra, amely tíz évvel azelőtt egymással harcolva állott szemben. A nő halálával megszűnt házasságok termékenységét e kötet a munkásságra vonatkozólag 1909-től 1929-ig közli s különösen 1928. és 1929-re vonatkozólag részletezi azt behatóbban. Ehhez csatolja az 1929. évi december hó 15-i munkásfelvétel különleges termékenységi statisztikáját, mint népszámlálásszerű állapotstatisztikát. A fővárosi lakosságnak munkásságra és polgárságra történt kettéválasztása persze nem tökéletes és nem jelenti az egyik vagy másik csoportba sorolt egyének változhatatlan hovátartozását. Munkás és polgár nem két külön kaszt, a munkásból polgár lehet. A munkásokhoz *Illyefalvi* I. Lajos az ipari és más foglalkozási csoportok segédszemélyzetét, a napszámosokat s a házicselédeket sorolta, míg az önállók s az értelmiség a polgárok. Ám a segédből mester lehet, a segédszemélyzet önállóvá lehet, a munkásból élemedett korára polgár lehet. A munkásság csoportjában így a fiatalabb elemek aránya magasabb, a polgárok között meg több az élemedett korú. A tőkés, nyugdíjas polgárok nagyrésze fiatalon, mint munkás kezdte. Másrészről a házassági statisztika meg a fizikai munkából élő munkásság és a polgári osztályok összeházasodásának arányai útján másik olyan utat is mutat, mely szintén átmenetet

képez a két csoport között. Igen érdekes lesz látnunk így a házassági termékenység statisztikájában is a munkásság és polgárság szembeállítását, hiszen az életmód, a műveltség, a vagyonosság hatásának eddig nem vizsgált irányú különleges tanulmányozása válik így lehetségessé.

Mindezen különleges feldolgozások révén tehát jelen kötetünk számos oly szempontot világít meg, amelyek az eddigi házassági termékenységi statisztikákban még nem szerepeltek. A házassági termékenység hosszú évtizedek óta tartó szomorú csökkenését vizsgáló jelen könyv így épen ezen különleges feldolgozások révén válik érdekessé. Ezek adják igazi tudományos becsét. Elsősorban ezáltal vezet e könyv tudományunk továbbfejlesztésére, ismereteink gazdagabbodására, ami által nemcsak az igazi tudományos célt, a puszta megismerések gyarapodását érjük el, hanem a vonatkozó politikánkat is jobban, mélyebben tudjuk megalapozhatni.

1. §. A házasságok termékenységének fogalma és fajai.

Egy — számszerűen értve, hogy egy — *házasság termékenysége alatt értjük a belőle származott gyermekek összes számát.* Ez az úgynevezett *teljes termékenység*, a házasság egész tartamára vonatkozó. Ez csakis az egyik házasfél halálakor, (vagyis a házasság megszűnésekor), esetleg elválásakor állapítható meg. Ezzel szemben az *élő házas nő termékenysége* ennél rendszerint *kisebb.* Ez a multra vonatkozó (retrospektív) termékenység. Ehhez még az eljövendő idő termékenysége, a házasság további folyamán születhető gyermekek száma (a prospektív termékenység) járul. E kettő összege azonban csak akkor azonos a házassági termékenységgel, ha a házasság a nő első házassága s a házasság a nő halálával szűnik meg. A házasságban élő nő termékenysége is lehet nagyobb, mint épen megfigyelt házasságának termékenysége, ha előző házasságából is van gyermeke. A házas nő összes *házasságainak teljes termékenysége a maximális termékenység* (az egész életbeli termékenység); még helyesebben a házas nő egész életének termékenysége. Megállapítása a házas nő elhalásakor lehetséges.

Úgy a teljes vagy maximális, a multra vonatkozó de facto előállott, mint a jövőre vonatkozó, remélhető termékenység elég egyszerű fogalmak, amíg egy nőről van szó. Amikor azonban a házasságok termékenységéről van szó — statisztikailag általában a házasságok termékenységéről — e fogalomnak megfelelő tényleges statisztikai felvétel már nem oly könnyű. A legkülönbözőbb adatgyüjtések nem terjeszkednek ki a nők összes házasságaira, hanem egyrészt csak a legutolsó házasságra az elhalálozáskor számbavett termékenység megállapításánál, vagy csak a fennálló házasságokra a népszámláláskor. Amit számba veszünk s amiből átlagot számítunk az tehát kevesebb, mint az összes házasságok átlagos termékenysége. Sokszor meg, amikor a házasságok termékenységéről beszélünk, nem is a házasságok,

hanem a házas nők termékenységét adjuk meg: például az élő házas, vagy az élő özvegy nők retrospektív termékenységét a népszámláláskor. *Még sokkal bonyolultabb lesz annak megállapítása, hogy mit értünk a házasságok termékenysége alatt, ha ezt a fogalmat térbeli és időbeli vonatkozásban akarjuk definiálni*, nem is szólva arról, (amit a 2. §-ban fejtünk ki), hogy miképen lehet a termékenység különböző fajait statisztikai felvételekkel meghatározni, illetve a lehetőség határain belül megközelíteni.

A térbeli felvételt — vagyis a bizonyos területről származó termékenységi adatok alatt az illető terület termékenységének értését — *zavarják a vándormozgalmak*. A házasság hosszú ideig, évtizedekig eltarthat, egy bizonyos megfigyelendő házasságkomplexumot hosszú ideig kell megfigyelni, hogy annak teljes termékenysége megállapíttassék. Épen olyan feladat ez, mint a kihalási rend megállapítása, mely elvileg egy-egy nemzedéknek a bölcsőtől a sírig való végig kísérését teszi feladatunkká. A házasságralépők házasságainak végigfigyelése sem sokkal rövidebb időszakra kiterjedő megfigyelést kíván. Csupán a serdülés idejével, a házasságralépést megelőző időtartalommal kevesebb megfigyelést ! Ily hosszú idő alatt azonban itt is épen úgy zavar a vándormozgalom, mint a halandósági táblák elkészítésénél. Elköltöznek olyanok, akik a meghatározandó termékenységű házasságtörzs kiválasztásakor az illető területen laktak, másrészt odajönnek olyanok, akik azelőtt nem laktak ott. Épen ezért kísérelte meg a reprezentatív módszer alkalmazását *Kiaer*. Ezáltal lemondott a megfigyelés teljességéről s egy bizonyos, a vándorlásoktól kevéssé szenvedő kiválasztott rész, egy az egészet reprezentáló rész statisztikájából következtetett az egész jelenség alakulására.

A vándormozgalom hatása különösen akkor okoz tetemes eltérést, ha a mérlege állandó egyirányú eltérést mutat. Így például a kivándorlás által erősen sujtott területeken és épen a nagyvárosokban is, ahol erős az odavándorlás. A vándormozgalom szerfelett megnehezítené a házasságok termékenységének olyképen való meghatározását, hogy bizonyos kiválasztott házasságok egész időtartamuk alatt végig megfigyeltessenek. Ugyanezt a követelményt a halálozási rend megállapításánál is elhagyták már. Ott *Kőrösy* volt a generációk élete hosszas megfigyelésének utolsó híve, s individuális módszerével legalább is 2—2 népszámlálás között lévő időben kívánta volna a megfigyelést folytatni. Törzslapot nyitna népszámláláskor minden egyesnek s közben a népmozgalom eredményei szerint végezne törléseket. A hosszas megfigyelés módszere azonban nemcsak nehézkes, de oly eredményekre vezet, amelyek mikor létrejönnek, már oly régi időkre vonatkoznak, amelyek viszonyai már kevesebb érdeklődésre tarthatnak számot, mint a jelenéi. Elsősorban arra vagyunk kíváncsiak, hogy mekkora a házasságok termékenysége akkor, amikor kérdezzük, s csak másodsorban vehetjük figyelembe a jelenség történetét, régmult idők házasságainak termékenységét.

A házasságok termékenységénél épen arra a legfontosabb kérdésre, hogy jelenleg, napjainkban, az érdeklődés időpontjában mekkora a házasságok termékenysége ily úton nem is lehetne felelni. Mikorra elkészülne az adatgyüjtés, már több emberöltő választana el minket a vizsgált időponttól. Épen ezért a vándormozgalom figyelmen kívül marad s nem egy bizonyos egy időben létrejött házasságkomplexumnak s nem is egy bizonyos terület bennszülött lakosságának termékenységét figyeljük meg korrigálva hosszas időn át, el- és odavándorlókkal, ki- és bevándorlókkal, hanem a területekhez való vonatkoztatást máskép végezzük : vagy valamely területen egy bizonyos időpontban jelenlévő házasok házasságainak, jelenlévő férjes, elvált vagy özvegy nőknek termékenységét vizsgáljuk, avagy valamely területen egy bizonyos idő alatt elhalt — egykor házasságban élt nők — termékenységét.

A jelenlevőket számbavevő népszámlálási termékenység nem egyezik teljesen az illető terület lakosságának termékenységével. A népszámlálás számbaveszi az összes ottlevőket, nem csak ott illetőségűeket, nemcsak az ottani lakosokat. Ha állandó a vándormozgalom mérlegének különbsége, az eltérés jelentékeny lehet. A statisztikai feldolgozásnál, ugyanis az idegenek a termékenységi feldolgozásnál nem lesznek leszámítva. Például a budapesti 1920. évi népszámlálás számbavette az akkor Budapesten levő férjes nők termékenységét; ez nem egyenlő a budapesti lakos nők termékenységével. Idegenek, vidékiek voltak akkor Budapesten, Budapesten illetőségűek voltak távol vidéken. Mégis a népszámlálásbeli termékenységet tekintjük Budapest házassági termékenységének, amit pedig nem ismerünk. Az elméleti fogalom területi meghatározását, röghöz való kötését pontosan a budapesti lakos nőknek a Budapesten népszámláláskor jelenlevő nőkkel való helyettesítése adja. Megjegyzendő, hogy a termékenység kerületenkint való részletezésénél módunkban van az egyik kerületben sem lakos vidékiek leszámítása. Ezeket azonban nem számítjuk le a termékenység különböző népmozgalmi ismérvek szerint való részletezésénél. De még az átlagos termékenységnél is hiú remény azt hinni, hogy leszámításuk a budapesti törzslakosság akkori fennálló házasságainak termékenységét adja. Nem adja azt, hanem annál kevesebbet, mert egy részük meg vidéken volt távol. Az országos feldolgozás meg egyáltalán nem számol a vidéken számbavettek állandó vagy nem állandó ottani, vagy esetleg budapesti lakos voltával. Legalább a termékenységgel való relációban nem.

A népmozgalmi termékenységnél is van ilyen különbség. Ott sem kapjuk meg a budapesti lakosság termékenységét. A halálozási lapról származó népmozgalmi termékenység a Budapesten elhalt nők termékenysége. Itt tehát a budapesti termékenység helyett meg a Budapesten elhaltak termékenysége vétetik számba. Itt különösen sok az idegen vidéki, aki budapesti kórházban hal el. Igaz, hogy kórházban elhaltnál a termékenységre vonatkozó kérdésre nem kell feltétlen válaszolni. Azonban ott, ahol válaszol-

nak reá, ott ezen válaszok szintén feldolgoztatnak. Ezek emelik a termékenységet; idősek, vidéki lakosok, nehéz műtétet igénylők nagy arányban jönnek a fővárosi kórházakba. Kerületenkint való részletezésnél ugyan itt is ki lehet mutatni az idegeneket, de itt sem lehet a másik irányú, ellenkező eltérést megfogni, hogy hány Budapesten lakos, egész életét itt töltött nő halt el vidéken esetleg utazás, látogatás közben, vagy a halált röviddel megelőzött vidékre költözés után. Tudvalevőleg öregek, nyugdíjasok szeretnek a csendes vidékre menni, végső napjaikra. Így a valóságban a számbavett bizonyos területre vonatkozó termékenység itt sem lesz pontosan azé a területé. Ilyképen a területi megkötés két eredményre vezet. Budapest házasságainak termékenységét sem tudjuk megállapítani, de helyette megkapjuk a következő termékenységeket:

1. népszámláláskor *az akkor Budapesten tartózkodó nőkét*, (külön a férjesekét s az özvegyekét),

2. népszámláláskor *a történetesen Budapesten is levő budapesti lakos nőkét*, (külön a férjesekét és özvegyekét),

3. minden évben a népmozgalomból az egykor házasságban élt elhalt nők halálozási lapjáról a *Budapesten elhalt összes nők* halálukat megelőző, utolsó házasságának termékenységét,

4. a Budapesten is elhalt budapesti lakosok közül *egykor házasságban élt nők* utolsó házasságainak termékenységét, külön a nő és külön a férj halálával felbomlott házasságokét.

Bizonyos termékenységi fajtákat az időbeli megkötésnél is meg kell különböztetni. Ha azt kérdi valaki, hogy mekkora a házasságok termékenysége ma, vagy bizonyos időpontban valahol, olyant kérdez, amire a statisztika így általánosságban pontosan válaszolni nem tud. Egy bizonyos időponthoz kötött házasságoknak termékenysége más, mint az akkor fennáló összeseké és más, mint az akkor — avagy bizonyos időtartam alatt — megszünteké. Ha válaszolni akarunk, meg kell az időbeli megkötést tennünk s e szerint *meg kell különböztetni*;

1. *a bizonyos időpontban fennállott házasságok termékenységét*,
2. *a bizonyos időtartam alatt kötöttekét*,
3. *a bizonyos időtartam alatt megszüntekét*.

Az elsőt különböző területi értelmezésben a népszámlálás, az utolsót a népmozgalom veszi számba. Az elhalt nők házasságainak a fennállás időtartama szerint való részletezése adja a másodikat; a hasonló időtartamig fennállókat kell kiválasztani s akkor a megfelelő időtartamban kötöttekét nyerjük.

A házas nők egy-egy évi termékenységét megadó születési tiszta arányszám is említhető. Ez a törvényes élveszületéseknek a 15—59 éves házas nőkhöz való viszonyítása. Ez csak közvetve vonatkozik a házasságok termékenységére, belőle arra következtetni mégis lehet, bár nem azt adja meg, hanem a házas nők egy-egy évi átlagos termékenységét.

Végül meg kell a házassági termékenységnek bizonyos tárgyi szempontok szerint különböztetett fajait is említenünk. A termékenység vizsgálatánál a halvaszülöttek is hozzászámítandók, mert bár a népességet nem gyarapítják, mégis a női termékenység tényleges megnyilvánulásai. Így a termékenység általában a halvaszülöttekkel együtt értendő, ha külön nincs felemlítve, hogy *csak az élveszületésekre vonatkozó termékenység*. Egy harmadik, számszerűleg még kisebb, termékenységi mutató az, amely a nő halálakor megállapítható maximális termékenységből csak azokat a gyermekeket veszi számba, akik akkor életben voltak, amikor az anya meghalt. Ez röviden az »*életbenmaradt gyermekek*« száma; ennek a házasságok számához való viszonya az életbenmaradt gyermekek számával mért átlagos házassági termékenység. Az életbenmaradt gyermekek az összes gyermekekhez való viszonyukban pedig a gyermekmegtartási erő vagy másszóval gyermekmegtartó képesség fontos kifejezői, amely a szülők kora, vallása stb. szerint lényeges eltéréseket mutat.

A házassági termékenység különböző fajai az élő nő családi állapota szerint, a férjes, az özvegy és az elvált nőké. *Amikor a fennálló házasságok termékenységét mérjük népszámláláskor, akkor csak az első, a férjes nőké, esik a házassági termékenység fogalma alá.* Csak ez adja a fennálló házasságok termékenységét. Hasonlóképen, amikor a megszűnt házasságok termékenységét vesszük számba *a népmozgalmi statisztikában* az elhalt házas nők halálozási lapján, akkor is csak *az egykor házasságban élt házas nők termékenységét keressük*, a nő halálával megszűnt házasságokban. Egyúttal azonban a házas nők özvegyülésével mutatkozó házassági termékenységet is megállapíthatjuk, ha a férj halálával megszűnt házasságok lapjait is feldolgozzuk.

Mindezek a tárgyi megkülönböztetések »a házassági termékenység« fajai és még annak nem részletezései. A fajoktól megkülönböztetendők a házassági termékenységnek a demográfia különböző szempontjai (kor, vallás, nemzetiség, foglalkozás, stb.) szerint való részletezései, ami a termékenységnek a különböző szempontok szerint elhatárolt néprétegekben való megállapítása. Részletezhetők továbbá különböző házassági fajták, a fennállás időtartama, születés sorrendje stb. szerint is. A részletezésnél megnevezzük az ismérvet vagy a szempontot, hogy minő részletről van szó, ezzel szemben a termékenység fajainál általában »házassági termékenységről« szólunk. Rendszerint vagy a »nő halálával megszűnt házasságok termékenységét« vagy a »népszámláláskor fennállottakét« vizsgáljuk. Ez a különbség a házassági termékenység fajai s annak különböző szempontok szerint való részletezése között.

A statisztikai felvételek terjedelme, időben, térben és költség szempontjából is megkötött volta, nem enged meg minden részletezést. Rendszeresen csak bizonyos kombinációk dolgoztatnak fel, az, hogy hol és melyek, az függ a felvételi formáktól s az adatgyüjtés módszerétől is. Ezeket az

alábbi 2. §-ban látni fogjuk. *Budapest egyike a házassági termékenység legbehatóbb megfigyelésével kitűnt világvárosoknak.* Ezt az adatgyüjtést fővárosunkban még *Körösy*, a fővárosi statisztikai hivatal megalapítója s első igazgatója szervezte s az ő nyomdokain folyik az kevés változtatással ma is tovább. Versenyez a budapesti termékenységi statisztikával Berliné, *Böckh* hírneves munkái révén, Párizs *March* és *Bertillon* tevékenysége, Koppenhága pedig *Rubin* és *Westergaard* dolgozata miatt említhető még fel. A többi nagyvárosok termékenységi statisztikái sokkal kevésbbé behatók, mint e négy metropolisé. Az egyes különbségeket az egyes fejezetekben ismertetjük. Jelen munka a részletezésben Budapestre vonatkozólag minden előzőnél gazdagabb, mivel a legutolsó évek anyagát számos szempontból, (így például foglalkozás és kor kombinációja, népmozgalmi termékenység kerületenkint, kül- és beltelek szerint részletezve minden szempontból, terméketlen házasságok kerületenkint, a gyermektartási arány vallásonkint, stb.) külön feldolgoztattuk.

Amilyen régi és gazdag azonban a magyar statisztika az egyes családokra, illetőleg a házasságokra és azok termékenységére vonatkozó adatgyüjtésekben, annyira szegény a nemzedékek statisztikai számbavétele tekintetében. A nemzedék vagy generáció statisztikája másképen történik, mint a családra vagy házasságokra vonatkozó adatgyüjtés. A házasságok statisztikája a családi statisztikák egyik fajtája. *Burgdörfer*[1]) definiciója szerint »*a házasságok statisztikája a szükebb értelemben vett szociálbiológiai családi statisztika.*« A tágabb értelemben vett szociálbiológiai családi statisztika pedig a vérségi kapocs által összefüzött generációk teljes statisztikája vagyis nemcsak egy-egy családé, nem egy házasságé, hanem a le- és felmenő egymást követő családok egész soráé, melyeket közös vezetéknevükön tágabb értelemben szintén egy-egy családnak, helyesebben azonban generációnak, nemzedéknek szokás nevezni. A nemzedék az egyetlen, élő fizikai-természetes kapcsolatban, vérrokonságban lévő néptörzs, népcsoport. A nemzedékek statisztikájával a magyar hivatalos statisztika eddig még nem foglalkozott. Ide tartoznak a fajhigiéniai és átörökléstani kutatások (*Fahlbeck* svédországi és *Schott* mannheimi dolgozatai). Ez utóbbi szociális rétegeződést is vizsgál, az előbbinél ez felesleges, mert csak egy rétegre, a nemességre terjed ki. *Rümelin*[2]) is írt a generációk fogalmáról és fennállásuk időtartamáról. *Weinberg* tbc., rák stb. átöröklésének kérdésében használta fel a családi regisztereket. Németországban Württembergben van mintaszerű tovafutó generáció statisztika. Baden némely községében is van hasonló, és *Schott* mannheimi családi statisztikája is nevezetes. Világhírű *Fahlbeck svéd* családi

[1]) Lásd *Burgdörfer F.:* »Das Bevölkerungsproblem seine Erfassung durch Familienstatistik und Familienpolitik mit besonderer Berücksichtigung der deutschen Reformplane und der französischen Leistungen«. (München, 1917.) 52. l.

[2]) Lásd *Rümelin S.:* »Reden und Aufsätze« (Tübingen, 1875). 285. l.

statisztikája a svéd lovagokra vonatkozólag. Svájc, Franciaország és Belgium némely községéről is van hasonló feljegyzés. Württemberghez hasonló berendezésű tovafutó generációstatisztika azonban csak Németalföldön van.

A szociálbiológiai, a vérségi kapocs által összefűzött egyének által alkotott családon kívül megkülönböztetjük azután a szociálökonómiai vagy társadalomgazdasági szempontból különálló családot, amelybe a családdal együttélő, egy háztartásban lévő idegenek is beletartoznak. A szociálbiológiai családhoz tartoznak az elhalt gyermekek is. A termékenységi statisztikánál is számolunk a halvaszülöttekkel és a már elhalt gyermekekkel is. Ilyképen lehetséges, hogy a szociálbiológiai család népesebb a tényleg fennálló szociálökonómiai családnál, bár ez utóbbi idegeneket, háztartási alkalmazottakat, nevelőket, a családdal élő ismerősöket, távoli rokonokat is felöleli, míg az előbbi nem.

A szó szoros értelmében vett házassági statisztika az egyes családoknak — másszóval a házasságok termékenységének — számbavétele az egész népességre vonatkozó természetes szaporodás statisztikájától abban különbözik, hogy nem az egyén, hanem a családok számbavétele a célja: a család az egység. Jelen munkámban a vonatkozó budapesti adatok alapján csakis a szűkebb értelemben vett szociálbiológiai családi statisztikával, vagyis a házasságok statisztikájával foglalkozunk; és pedig e kötetben a termékenység szempontjából. A budapesti házasságok termékenységének számbavétele s ebben a különböző demografiai szempontok szerint való részletezésben mutatkozó szabályszerűségek megállapítása a célunk.

2. §. A termékenységi statisztika módszerei; az adatgyüjtés forrásai.

A házasságok termékenységére vonatkozó statisztika módszerei többféleképen osztályozhatók. Ismerünk a termékenység meghatározására irányuló *megközelítő számításokat* és annak pontos megállapítására irányuló *felvételeket*. Az e célt szolgáló felvételek vagy a *fennálló*, vagy a *megszűnt* házasságok termékenységét kívánják megállapítani. A fennállókét fel lehet venni *népszámláláskor* vagy külön erre irányuló felvételekkel s esetleg *reprezentatív módszerrel* is, a vizsgált terület házasságainak csupán egy részét figyelve meg. A fennálló házasságok termékenysége megfigyelhető a *születési lapon* felvett kérdések útján is. A házasságkötések megszűnéséhez kapcsolódó termékenységi statisztika fő forrásai a *halálozási lap* és a *törvényszéki elválási statisztikai lap* vonatkozó kérdései. Mindezen termékenységi mérésmódoknak számos további változatuk és különféle kisebb eltéréseket mutató forrásaik vannak. Ezek közül a legfontosabb módszerek — különös tekintettel a budapesti statisztikában követett eljárásokra — a következők:

A házasságok termékenységének meghatározására szolgáló *legrégibb és legegyszerűbb megközelítő számítási eljárás az, amelyik a születések számát*

az ugyanazon idő alatt kötött házasságokéval veti egybe: kimutatva, hogy egy-egy házasságkötésre átlag hány születés esik. Leghelyesebb az összes törvényes születéseket viszonyítani az ugyanazon idő alatt kötött házasságok számához, egyrészt azért, mert ezek származnak e házasságokból, másrészt azért is, mert a termékenységnél az összes születések számbavétele fontos, nemcsak az élveszületéseké. A termékenységbe a halvaszülötteket is beleértjük. A magyar statisztika is azt kérdi a halálozási lapon, hogy mekkora a halál által felbomlott házasságból származó összes gyermekeknek (a halvaszülöttekkel együtt számított) száma.

Közel harmadfélszáz éve van annak, hogy a termékenység mérésének a születések és házasságkötések egymáshoz való viszonyításából álló ezen egyszerű és gyakorlatias módszert *Graunt*[1]) először alkalmazta. Ellene sok elméleti ellenvetést lehet tenni, mert hiszen valamely időszak törvényes születései sem származnak az ugyanabban az időben kötött házasságokból; mégis e módszernek a gyakorlatban széleskörű alkalmazása van ma is: ez a leggyorsabb és közönségesen, tájékozódásra még ma is megfelelő adatokat nyujtó termékenységi meghatározás.

Az, hogy a születések és házasságkötések számának ez az egybevetése, ez a legrégibb termékenységi statisztikai módszer *mennyire megbízható mértéke a házassági termékenységnek,* vagy mennyire nem az, *elsősorban attól függ, hogy mekkora az az időszak, amelyben történt születések és házasságkötések,* illetve megszűnt házasságok *egymással viszonyba kerülnek.* Természetesen az eredmény sokkal kevésbbé megbízható, ha arra szorítkozunk, hogy egy év, vagy csak néhány év statisztikáját vetjük egybe. Rövid időszak, — különösen egy év — adatainak egybevetésénél, azok a házasságok, amelyekből a számbavett gyermekek származnak, nagyobbrészt egy korábbi időszakból származnak s minél rövidebb a vizsgált időszak, annál kevésbbé felelnek meg azoknak a házasságoknak, amelyek számával a gyermekszámot egybevetettük. Így tehát annál inkább hiányzik a tényleges ok és okozati összefüggés az egybevetett házasságok s törvényes gyermekszámok között, minél rövidebb a vizsgált időszak. A valósághoz mindenesetre közelebb jövünk, ha e megközelítő számítást egy hosszabb időszakra alkalmazzuk, oly hosszúra, amelyben a házasságok termékenységére vonatkozólag egybevetett számok között legnagyobb arányt az egymásnak megfelelő születések és házasságok képviselik, vagyis, hogy a születések között már legnagyobbrészt azok adják,

[1]) Lásd *Graunt:* Natural and political observations mentioned in a following index and made upon the bills of mortality etc. (London 1662.) *Graunt* ugyanitt egy másik módon, a születések és elhaltak számának egymáshoz való viszonyából (nem különbségéből, mert az más, az a természetes szaporodás megállapítására szolgál), is következtetett a házasságok termékenységére. Ez a viszonyszám azonban elavult s *Graunt*-nak csak előbbi fentemlített módszere vált széltében elterjedtté, mint a házasságok termékenységének megközelítő meghatározására szolgáló eljárás.

amelyeknek megfelelő házasság ott van a nevezőben. Ezt *Sadler*[1]) is belátta, amikor kijelentette, hogy az alkalmas módszer, ha elégséges számú évre terjed ki. *Fircks*[2]) és *Mayr*[3]) is figyelmeztetnek, hogy e módszer pontatlansága lényegesen csökken, ha nagyobb időszak adatainak összevonásával számolunk. *Süssmilch*[4]) — e módszer legrégibb németországi alkalmazója — olyik összehasonlításánál (az angol Leeds városnál) felmegy egészen 122 év anyagának összeadásáig. Rövidebb időszaknál a születések, vagy házasságkötések számába beálló bármely múló jelentőségű változás lényegesen megváltoztatja ezt a termékenységi mutatót. Ha a házasságkötések száma felszökik, mint most a háború után, e módszerrel túl alacsony, ha leesik, túl magas termékenységet kapunk. Ha hosszabb időt veszünk tekintetbe, a valóságot jobban megközelíthetjük, ámbátor a házasságok megszűnését tekintetbe nem véve, a valóságosnál kissé mindíg alacsonyabbak az eredmények. Ha a válás és elhalálozások által megszűnt házasságok ugyanazon időre eső számához viszonyítunk — *Moser*[5]) módszere szerint — úgy akkor meg a valóságos termékenységnél rendszerint kissé magasabb adatokat nyerünk. E megszűnt házasságok ugyanis a vizsgált időszak egy részében hosszabb-rövidebb ideig még fennállottak, de fejlődő népességben számuk a kötötteknél alacsonyabb.

A házasságkötések számának a törvényes születésekkel való egybevetése, a házassági termékenységnek ez a nyers meghatározási módja, egészen napjainkig fenntartotta magát. Ez a könnyen kiszámítható, egyszerű és gyors eljárás bizonyos körülmények között biztos s a hétköznapi gyakorlat számára elég használható eredményeket nyujt. *Kenéz*[6]) is így számítja ki a házassági termékenységet, tanításainak kompendiumát nyujtó »*Magyarország statisztikájában.*« Belátó statisztikusok rég utaltak e módszer hátrányaira, de az említett elméleti kifogások hordereje nem volt olyan nagy, hogy e módszert a használatból kiírthatta volna. Már *Moser*[7]) azt írja 1839-ben, hogy »alkalmazhatatlan«. *Malthus*[8]) hogy »elvetendő«, mint teljes-

[1]) Lásd *Sadler:* »The law of population stb.« (London 1830.) 2. kötet III. könyv. 168. l.

[2]) Lásd *Fircks A.:* »Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik«. (Leipzig 1898. 155. l.

[3]) Lásd *Mayr:* »Statistik und Gesellschaftslehre«. (Leipzig 1895.) és «Die Gesetzmässigkeit im Gesellschaftsleben» (München 1877.) 267. l.

[4]) Lásd *Süssmilch J. P.:* »Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben erwiesen«. (Berlin 1741.)

[5]) Lásd *Moser L.:* »Die Gesetze der Lebensdauer nebst Anhang zur Berechnung von Leibrenten«. (Berlin 1839.) 203. l.

[6]) Lásd *Kenéz B.:* »Magyarország statisztikája«. (Budapest 1906.) 120. l.

[7]) Lásd *Moser:* i. m. 202. l.

[8]) Lásd *Malthus Th. R.:* »An essay on the principle of population stb.« (London 1798.) *Malthus* munkája 1826. évi 6. kiadásában maga is belátta, hogy tévedett, amikor a számítási módszert lebírálta Price-szel szembeszállva. L. erről az 1890. évi Bettany G. T. által sajtó alá rendezett »Essay on the principle of population etc.« (London 1890) 265. l.-on a 264. oldalról átnyúló 4. lapaljai megjegyzésben. Itt azt mondja *Malthus:* »I here acknowledge my error in differing from Dr. *Price* . . .«

séggel nem használható (rejected as perfectly useless). Sokan vetnek egy-egy követ reá s munkáikban mégis alkalmazzák. Mégis nagyobb a száma azoknak, akik védelmükbe veszik. *Sadler*[1]) *Price* mellé áll s a statisztika technikájának akkori állása érthetővé teszi, hogy melegen pártfogolja e módszert, mint az akkor még egyetlen eljárást, amellyel a házasságok termékenységéről tájékozódni lehetett. *Bernoulli*[2]) »általában használatos« eljárásnak nevezi. *Goehlert*[3]) meg »közönséges« módszernek. *Tallquist*[4]) pedig szintén egyenesen azt mondja, hogy ez az egyetlen módszer, amellyel a statisztika jelenlegi forrásaira támaszkodva, a házasságok termékenységét meg tudja határozni. Újabban *Hindelang*[5]) is kárhoztatja az ellenvéleményeket s a régi *Moser*-féle, e módszert teljesen elvetendőnek tartó felfogást ítéli helytelennek.

Többen foglalkoztak már a házassági termékenység meghatározására szolgáló ugyanazon időszak törvényes születéseit az ugyanazon időben kötött házasságok számainak egybevetéséből álló ezen régi megközelítő eljárás korrigálásával. Ez a korrigálás több okból is szükséges lehet. Említettük, hogy valamely időszak születéseinek csak egy része származik valamely időszakban kötött házasságokból. Fennállanak ugyanakkor más régebbi időszakban kötött házasságok s közben meg is szűnik egy részük. Zavar a vándormozgalom is, népességünk minél kevésbbé stationär, ez annál nagyobb hibát jelent. A legnevezetesebb korrekciós javaslatok a következők:

Időrendben első volt *Malthusé*, aki a következő módosítást ajánlotta: hosszú, harmincéves időszak születéseinek és házasságkötéseinek száma vetendő egybe. Számítással meghatározandó az ezen időszakba eső azon születések száma, amelyek régebben kötött házasságokból származnak s azoké, amelyek ezen időszakon belül kötött házasságokból származnak, de e 30 év után történnek meg. E számítási eljárások azonban hosszadalmasak és kevésbbé pontosak, miért is *Malthus* e korrekciója a gyakorlatban nem terjedt el s annak részletei is bátran feledésbe merülhetnek.

Nevezetes azután *Wappäus* korrekciója is. Ő abból indul ki, hogy valamely időszak születéseit az ugyanakkor kötött házasságok számával osztva a tényleges házassági termékenységnél alacsonyabb, ugyanazt az ugyanakkor felbomlott házasságokéval osztva a ténylegesnél magasabb termékenységi mutatót nyerjük s azt ajánlja, hogy a kétféle módszerrel nyert arányszám számtani közepét számítsuk ki. *Ez a termékenység Wappäus*-féle megközelítő

---

[1]) Lásd *Sadler:* i. m. 2. köt. III. könyv. 163., 165. és 167. l.

[2]) Lásd *Bernoullit* idézve *Hindelang*-nál. Alább i. m. 5. l.

[3]) Lásd *Goehlert:* »Statistische Untersuchungen über die Ehen«. (Breslauer Stat. XIII. kötet.)

[4]) Lásd *Tallquist J. U.:* »Recherches statistiques sur la tendence à une moindre fécondité des mariages«. (Helsingfors 1886.)

[5]) Lásd *Hindelang H.:* »Die eheliche und uneheliche Fruchtbarkeit mit besonderer Berücksichtigung Bayerns«. (München 1909.) 5. l.

arányszáma. Ha a születések száma sz, a házasságkötéseké hk, a felbomlott házasságoké meg hb, úgy ez az arányszám (W) tehát a következő lenne:

$$W = \frac{1}{2} / \frac{sz}{hk} + \frac{sz}{hb} / = \frac{sz}{2} / \frac{1}{hk} + \frac{1}{hb} /$$

Kétségtelen, hogy e javítás helyes irányú lenne. Pontosan azonban a valóságos termékenységre ez az eljárás is csak véletlenül vezet. Emellett e módszer körülményes és nehézkes s lényegesen jobb eredményeket, az összehasonlított területeknek a házasságok termékenysége tekintetében más sorrendjét ez az eljárás sem adja. Külön csoportot képeznek azon eljárások, amelyek a házassági termékenység megállapítása céljából egymástól különböző időszakok születéseinek és házasságkötéseinek számát hasonlítják össze. Nevezetesen valamely időszak születéseinek számát, valamely régebbi időszak házasságkötéseinek számával észszerű egybevetni. Fejlődő népességnél ez az eljárás a valóságot jobban megközelítheti, mint az azonos időtartam adatait egybevető, mert az csak stationär népességnél vezethet némikép szabatos eredményre. Ilyen típusú módszerre *Malthus*, *Sadler*, *Bernoulli* és *Wappäus* tettek javaslatokat. Mindezeket *Hindelang*[1]) is ismertette már s igen helyesen egyik eljárást sem tartotta a házassági termékenység meghatározására szolgáló egyszerű, *Graunt*-féle módszernek pontosságát megfelelő módon emelni képes és a gyakorlatban alkalmazandó módszernek.

E módszerek a következők: *Malthus* e csoportba tartozó korrekciós módszere szerint 4 évi születések hasonlítandók össze a 4 közvetlen megelőző évben kötött házasságok számával. *Sadler* módszere valamely év szülötteit a megelőző évben kötött házasságokkal veti egybe azért, minthogy a születések legnagyobb része elsőszülött s mindig leginkább az előző évben kötött házasságokból származik. *Bernoulli* azt ajánlotta, hogy a házasságok termékenységét 5 vagy 6 évvel későbbi, következő időszakhoz hasonlítsuk, szerinte a házasság első 10 vagy 12 éve az, amelyben termékenységének főrésze kifejezésre jut. *Wappäus* hasonlóképen a születéseket 7 évvel megelőző időszakot ajánlotta s az ő módszereiből már felemlített számtani közepet kívánja ezen időszakok viszonyításából kiszámítani. Valamely három év házassági termékenységét vizsgálva *Wappäus* mármost a következőképen járt el. A vizsgált három évben született gyermekek átlagát az ezen három évet megelőző 7 évben kötött és felbomlott házasságok egy-egy évre eső számtani átlagával hasonlítja össze. Ha a felbomlott házasságok száma ismeretlen, úgy *Wappäus* a vizsgált három év születési átlagának a megelőző hét év házasságkötéseinek egyszerű átlagával való egybevetését ajánlja. *Wappäus*-nak a házasságok termékenységének mérésére egyébként

[1]) Lásd *Hindelang:* i. m. 7. l.

több más ajánlása is van. Ez a göttingai egyetemi tanár igen fáradhatatlan volt ezirányú mérési módszerek és más korrekciós eljárások ajánlásában. Azt is ajánlotta, hogy e két utóbbi módszerének számtani, vagy aritmetikai átlaga legyen a házassági termékenység mérője. E két utóbbi közül az első, mely három év törvényes születéseinek számtani átlagát viszonyítja megelőző 7 év házasságkötéseinek[1]) számtani átlagához, ugyanis túlalacsony átlagot ad. A második, mely hasonlókép három év törvényes születéseinek számtani átlagát számítja ki, de azt a megelőző hét évben évente átlag kötött és felbomlott házasságok számtani átlagához viszonyítja, meg túlmagas adatra vezet.[2]) Egy további korrekciós ajánlata *Wappäus*-nak az volt, hogy az özvegyeknek (férfiaknak és nőknek), vagy elvált asszonyoknak a házasságon kívül élőkhöz való viszonyának arányában (bizonyos %-kal) emeljük az előbbi módszerekkel a termékenységre kapott értékeket, hogy ezáltal korrigáljuk a számításainkkal meghatározott házassági termékenységi mutatónak abból származó alacsonyságát, hogy az özvegyek és elváltak második, harmadik stb. házasságait is teljességben számításba vettük. *Bernoulli* korrekciója[3]) is itt említhető, minthogy a *Graunt*-féle eljárást lényegében ő is e *Wappäus*-féle, most legutolsónak említett korrekció indokaiból akarta módosítani olyképen, hogy valamely időszak törvényes születéseit csak a protogam (elsőízben házasulók, vagyis legény és hajadon házasságaiból álló) házasságkötések számával kívánta osztani.

Maga a gondolat, hogy valamely időszakban történt születéseket egy azt megelőző időszakban kötött házasságokhoz kell viszonyítani, kétségtelenül helyes. Azt azonban már nem lehet kellőképen meghatározni, hogy minő hosszú megelőző időszakot kell számításba vonni. Látható, hogy a legkülönbözőbb ajánlások vannak. *Malthus* egymásután következő 4—4 év, *Sadler* két egymást követő év, *Bernoulli* 5 vagy 6, *Farr* szintén 6, *Wappäus* meg 3 évet megelőző 7 év adataira támaszkodik és az ő nyomdokain *Öttingen* és *Boxström* is hasonlóképen számítanak. Ha a vizsgált születéseket megelőző időszakba messzire megyünk vissza, úgy túl sok olyan házasságot veszünk fel, amelyekből a gyermekek már a születések tekintetében számításba vont időszak előtt születtek, ha meg kevéssé megyünk vissza, úgy a számításainkba bele nem vont azon házasságok száma gyarapszik, amelyekből szintén a vizsgált időszakban születtek gyermekek. *Hindelang* közöl egy számítást a nyolcvanas évek berlini házasságainak statisztikájából s megállapítja, hogy pl. *Malthaus* módszere szerint a születések 27, *Wappäus*

[1]) Olyképen, hogy a 3 és 7 év különböző s együtt tiz egymásután következő évet ad.

[2]) *Wappäus* számításában, amikor az első egy házasságra 3·56 gyermeket adott, akkor a második 5·20-at. Elmondja ezt *Böckh* i. m. 161. l. és *Hindelang* i. m. 8. l. is.

[3]) *Bernoulli* ezáltal tulajdonképen a házasok, külön a férfiak és külön a nők termékenységét kívánta meghatározni, pedig a házasulókhoz viszonyít s tulajdonképen csak *Graunt* módszerének módosítását adja.

leghelyesebbnek mutatkozó módszere szerint pedig azok 21%-a oly házasságból születtek, amelyek azután a periodus után köttettek csak, amelyet számításainkba módszerünk szerint bele kell vonni.

Az is bizonyos, hogy minél régebbi évekre nyúlunk vissza a születések száma tekintetében vizsgált időszakot megelőző időszakban kötött házasságokba a célból, hogy a születéseinknek megfelelő házasságokat felkutassuk, annál kisebb tört része lesz ezen régebbi évek házasságkötéseinek olyan, amelyből a vizsgált időszakban született gyermek. *Cauderlier* épen ezért ajánlotta, hogy a régebbi években kötött házasságoknak csak egy kisebb tört része vonassék bele a termékenységi számításokba. Annál kisebb része, minél régebbi évről van szó. Természetesen e tört részeket sem lehet mindenhol érvényes módon egyformán meghatározni s a legplauzibilisebb meghatározásnál sem bizonyos, hogy a vizsgált időszakban fennálló házasságok termékenységének számszerűen tényleg megfelelő eredményre vezetett-e.

Ha azonban ezek a megközelítő számítások nem is adják meg számszerűen a házasságok termékenységét, mégis olyan mérőszámoknak vagy indexeknek tekinthetők, amelyek a házasságok tényleges termékenységével arányban állanak és azzal arányosan változnak. Ugyanazon számítási eljárást különböző időkre vagy különböző területekre alkalmazva olyan viszonylagos jelzőszámokat nyerünk, amelyből a jelenség történeti fejlődésére vagy térbeli különbségeire következtetést vonhatunk. Ahol valamely tekintetben nincs pontos felvétel, mint pl. a házassági termékenység nemzetközi összehasonlításánál, mert hisz a legtöbb országban még ma sincs a házassági termékenységnek erre vonatkozó kérdéseire, felvételekre támaszkodó statisztikája, ott a *Graunt*-féle régi eljárás alkalmazása mellett ezen korrigált mérőszámok, mint a termékenységgel arányosan változó indexek is segítségünkre lehetnek és fontos útmutatásokat adhatnak a termékenység jelenségeinek kutatásában. Alább e munkánkban a nagyvárosi házasságok termékenységének nemzetközi összehasonlításánál *Graunt* eljárása mellett *Cauderlier*-féle indexeket is számítottunk.[1]) A gyakorlati alkalmazásban, némely tekintetben még ma is kétségtelen használhatóságán kívül ezek az indexek, mint módszertani történeti emlékek is nevezetesek.

A házasságok termékenységét megközelítőleg meghatározni kívánó számításoknak a régi *Graunt*-féle eljárás köré csoportosuló válfajain kívül van az erre irányuló módszereknek egy egészen más csoportja is. Ez az, amely nem a házasságra lépőkhöz, sem azok valamely tört részéhez vagy abból kilépőkhöz viszonyít, amely nem a házasságkötések folyó népmozgalmi statisztikájában keres viszonyítási alapot, hanem amely a népszámlálásból veszi azt. A népszámlálásból meghatározhatjuk a termékenységre képes házas nők számát, ezt viszonyítva a népszámlálást környező évek törvényes

[1]) Lásd a 4. §-t.

születéseinek évi átlagához »*a házas nők születési tiszta arányszámát*« nyerjük,[1]) amelyet másképen a házas nők termékenységi mutatójának is nevezünk. Ez közvetlenül tehát nem a házasságok termékenységét adja, de a házas nők egy-egy évre eső termékenységét, amelyből azonban a házasságok termékenységének alakulására is lehet következtetni. Ez az, amit *Mayr közvetett* módszerének neveznek, mely népmozgalmi és népszámlálási adatok egybevetését igényli s csak *közvetve enged következtetést a házasságoknak termékenységére*, szemben az általa *közvetlennek* nevezett módszerrel, mely a fennálló házasságok termékenységének direkt felvételéből áll.

Berg és *Bertillon* voltak azok, akik először hangsúlyozták, hogy a férjes nőkhöz való viszonyítás fontos, s hogy jobb eredményekre vezet, mint a házas férfiaknak a termékenységbe való bevonása, mivel a termékenységi korhatáron valamely évben belül lévő nők száma azzal közvetlenebb összefüggésben áll. Hasonlóképen nyilatkoztak *Turquan*, *Levasseur*, *Geissler* és *Kőrösy* is. Egyike a legrégibb ilynemű számításoknak *Pfeifer*-től való, ki a 19—41 éves korú házas nőkhöz viszonyított (Darmstadtban). Ezt régi munkájában, 40 évvel ezelőtt, *Böckh*[2]) is említi. Ma másképen határoljuk el a termékenységre képes kort: a 15—49 éves korú nőkhöz szoktuk viszonyítani. Mások ugyanezt 15—50-nel fejezik ki, néhol a 15—45 évig terjedő elhatárolást is alkalmazzák. Ezen módszernek ma is alkalmazott válfaja *Blumeru* tiszta arányszáma, aki nem a termékenyülésre képes korban lévő nőkhöz, hanem a nemzésképes korban lévő férfiakhoz viszonyít. A törvénytelen születéseknek az ugyanilyen módon elhatárolt szülésre képes korban lévő, házasságban nem élő nőkhöz való viszonyítása a házasságon kívül élő nők termékenységi mutatóját; az összes születéseknek az összes 15—49 éves nőkhöz való viszonyítása pedig általában a nők tiszta születési arányszámát, vagy termékenységi mutatóját adja. E három utóbbi tiszta arányszámmal a házasságok termékenységével foglalkozó jelen munkánkban persze nem számítunk, csak a házas nők tiszta születési arányszámával. Ezzel az alábbi fejezetekben a házassági termékenység időbeli és térbeli különbségének vizsgálatakor, különösen pedig a főváros s a többi magyar városok házassági termékenységének, valamint a városi és a vidéki termékenység egybevetésénél fogunk még találkozni. Az összes nők (nemcsak a férjesek) termékenységi mutatóját a házasságok termékenységének megítélésére már azért sem lehetne alkalmazni, mert a szülésre képes nők családi állapot szerint való

[1]) A születéseknek az egész népességhez való viszonyítását, a születési nyers arányszámot, melyet egykor *Quetelet*, *Bernoulli* és *Engel* a termékenységre vonatkozólag szintén tekintetbe vehetőnek hittek, s amelyet még *Haushofer* és *Boxström* is használtak a népesség termékenységének megállapítására, e tekintetben ma már nem tartjuk irányadónak s annak termékenységi tekintetben jelentőséget tulajdonítani meghaladott álláspont: az csak a születések gyakoriságát mutatja s a természetes szaporodásban van jelentősége.

[2]) Lásd *Böckh:* »Die Statistische Messung der ehelichen Fruchtbarkeit« Bulletin 1890. évi V. kötet 162. l.

megoszlásában lévő különbség (az, hogy milyen arányt képviselnek köztük a férjesek) is nagy hatással van reá, nemcsak a házassági termékenység különböző volta.

Minthogy a 15—49 éves nők egyes korcsoportjainak termékenysége is igen különböző, azért a házas nők születési tiszta arányszáma pedig nemcsak azért változhat, mert az összehasonlított különböző helyeken vagy az egybevetett különböző időszakokban a házas nők termékenysége más volt, hanem azért is, mert a termékenységre képes korban lévő házas nőknek kor szerint való megoszlása más. Ezért ajánlotta már 1903-ban a nemzetközi higiéniai és demografiai kongresszusok brüsszeli ülésén *Mayr Kőrösy* standard számításának az élveszületési tiszta arányszámnak korrekciójára való alkalmazását. Azonos korösszetételt, valamely standard kormegoszlást mutató házas nőkre való átszámítás szükséges. Így ki lesz küszöbölve a házas nők kormegoszlásának zavaró hatása, mint ahogy pl. a halálozási nyers arányszám nemzetközi összehasonlításánál is a standard számítás mentesít a népesség kor szerint való megoszlásának különböző voltától. *Hindelang* 1909-ben megjelent munkájában[1]) írja, hogy *Newsholme* és *Stevenson* a *Kőrösy* által is annyira lebírált faktoriel számítást alkalmazták a születési tiszta arányszám korrekciójára, az amerikai házasok termékenységéről 1906-ban közzétett munkájukban.[2]) A standard számítást a városok születési tiszta arányszámának a megfelelő országos arányszámmal való egybevetésére legutóbb Németországban *Müller*[3]) alkalmazta. Mi jelen munkánkban alább a főváros és a magyar városok, valamint a városok és az ország házasnőinek tiszta születési arányszámainak egybevetésekor standardizálást szintén végeztünk.

A tiszta születési arányszám a házasságok termékenységének megítélésére még standardizált alakban is csak bizonyos fenntartással alkalmazható.

---

[1]) Lásd *Hindelang:* i. m. 14. l.

[2]) Lásd a »Journal of the Royal Statistical Society« 1906. évi márciusi számát, amelyet ugyanezen év szeptemberében az »American Statistical Association« kiadványaiban szintén közzétett. A faktoriel-számításnál nem a koreloszlás, hanem a korosztályonként részletezett halandóság vétetik állandónak s az így kiszámított két halandósági arány viszonyával (faktorral) kell azután az alapul választott születési arányhoz viszonyított másik születési arányt szorozni. Ha egy bizonyos születési arányhoz kell az összes többieket viszonyítani, akkor alkalmazható. Minden alap más és más faktort ad. Távolról sem vezet oly jellegzetes eredményekre, mint a standardszámítás. *Newsholme* faktoriel-számítása ezért, azért is vezethet hibás eredményre, mert akkor is 1-gyel egyenlő faktort ad, — ami azt jelenti, hogy a koreloszlásban nincs semmi különbség s hogy semmi zavaró hatás nem forog fenn —, amikor ily különbség van, de a koreloszlásban egymást kompenzáló ellentétes eltérések vannak. Ezt pedig *Kőrösy* standardszámítása biztosan kiküszöböli s a standard alap változása esetén sem ad olyan ellentétes eredményt, mint a faktoriel-számítás, amely más-más alapok esetén egész más jelentéssel biró eredményeket ad.

[3]) *Müller* I.: »Die eheliche Fruchtbarkeit in den deutschen Grosstädten.« (Allgemeines Statistisches Archiv. Jena 1929.) 19. kötet 2. füzet 165. l.

Nem szabad elfeledni, hogy nem közvetlenül azt adja, hanem csak a házas nők évi termékenységének mértéke. Csak közvetve mutat a házasságok termékenységére. Azonos standardizált tiszta arányszám mellett, vagyis a házas nők azonos standardizált házassági tiszta születési arányszáma mellett is lehet két egybevetett terület vagy népréteg házassági termékenysége más, tudniillik a két összehasonlított néptömegre a házasságok különböző átlagos tartama jellemző. A házasságok termékenységét ugyanis a házas nők egyes években mutatkozó átlagos termékenységét megadó tiszta arányszámokból az illető vidéken lévő házasságok fennállásának átlagos időtartamával való szorzás útján nyerhetjük.

A házasságok termékenységének számbavétele pontos erre irányuló felvételekkel — mint említettük már — kétféle módon történhet: *1. a fennálló* házasságok termékenységének számbavételével népszámláláskor vagy külön erre irányuló külön felvételekkel, avagy végül közvetve születéskor az ugyanazon házasságokból származó előbbi gyermekek számának tudakolásával, *2. a megszűnt* házasságok termékenységének az elhalálozási lapon, vagy az elválásokat regisztráló törvényszéki statisztikában való megállapításával.

A *fennálló* házasságok termékenységi felvételének fontosságára már *Bernoulli* is figyelmeztetett. Azt javasolta, hogy a házassági termékenységet úgy állapítsuk meg, hogy számítsuk ki, hogy évente hány gyermek származik 1000 fennálló házasságból. Ez lényegileg a házas nők ma is használatos születési tiszta arányszáma, melyet a népszámlálást környező évek törvényes születéseiből a népszámlálásnál számbavett 15—49 éves házas nőkhöz viszonyítva ma is meg szoktunk állapítani. A házasságok gyermekszámára vonatkozó kérdésnek a népszámlálások alkalmával való feltevését, aztán a régi statisztikusok közül *Wappäus*, *Engel*, *Ansell* és *Blumeru* is javasolták. E kérdést népszámlálási felveteli lapra aztán először *Böckh* vezettette tényleg rá 1885-ben, Berlinben. A házasságok termékenységének megállapításához szükséges kérdéseket azután a népszámláláskor egyidejűleg számbavett egyéb ismérvekkel is kombinálva a házassági termékenység igen beható statisztikájához lehet jutni. Megkérdezte a házasságkötés korát és a született gyermekek számát. Ezt kor szerint azonban csak az anya korával kombinálva dolgoztatta fel; az apa kora és a házastársak korviszonya *Böckh* statisztikájában még figyelmen kívül maradt. Reprezentatív módszerű külön felvételek sorában azonban megelőzte őt 1871-ben *Kiaer* Norvégiára vonatkozó nagyhírű felvételével. Franciaország 1886 óta minden népszámlálás alkalmával megkérdi az egyes családokban élő gyermekek számát, 1886-ban, 1891-ben, 1896-ban és 1901-ben azonban csak a népszámlálás időpontjában élőket kérdezte, míg 1906-ban és 1911-ben az összes gyermekekét és a házasság tartamát is számbavette. A magyar módszerrel ellentétben azonban az összes gyermekek számát akkor is a halvaszülöttek nélkül határoztatta meg. Budapesten először az 1890. évi népszámlálás tett fel a házassági ter-

mékenységre vonatkozó kérdést *Kőrösy* kezdeményezésére. Ugyancsak az ő kezdeményezésére jött létre a Nemzetközi Statisztikai Intézet 1905. évi határozata is,[1]) mely szerint az intézet »jónak látná, ha a hivatalos statisztika a termékenységi statisztikára különös gondot fordítana« s ajánlja, hogy a népszámlálások alkalmával a házasságban élő egyének felvételi lapján még a következő kérdések álljanak: 1. hogy melyik évben (hónap, nap) kötötték a házasságot? 2. hogy hány gyermek származott a házasságból?

Hazánkban — úgy az országos, mint a fővárosi statisztika — az 1920. évi népszámlálás alkalmával az élő házas és özvegy nők termékenységének megállapítása céljából az összes és a népszámláláskor még életben lévő gyermekek számát s a házasságkötés időpontját kérdezte meg. Ez utóbbiból állapítható meg a házasság tartama. Ugyanakkor a családi állapotra és özvegy nőknél az özvegyülésnek esetleges hadi voltát is megkérdező kérdés is segítette a termékenységi viszonyok kutatását. E kérdések eredeti szövegét — a budapesti termékenységi statisztikában máshol szereplő egyéb kérdésekkel együtt — szószerint az 1. táblázat foglalja magába.

1. A házasságok termékenységére vonatkozólag a jelenlegi budapesti statisztikában szereplő kérdéseknek összefoglalása.

A házasságok termékenységére vonatkozólag Budapesten a következő kérdések tétetnek fel:

a) népszámláláskor (legutoljára 1920-ban):

1. Férfi (fiú) — nő (leány) — nőtlen (hajadon) — házas — özvegy, törvényesen elvált.
2. Házasságkötésének éve? .....év.
3. Gyermekeinek száma: összesen született..... ; ebből életben van..... (Csak házas, özvegy és elvált egyéneknél.)
4. Ha özvegy nő, vagy árva, hadiözvegy, vagy hadiárva: hadiözvegy — hadiárva.

b) a szülésznő bárcán, mely minden élveszületett törvényes gyermekről kitöltendő:

1. A házasság mikor köttetett?.....év.....hó.....nap.
2. A házasság megkötése óta az újszülöttön kívül élve született: hány fiú?..... hány leány?.....
3. Ezek közül (az újszülöttön kívül) most is életben van még: hány fiú?..... hány leány?.....
4. Szült-e már az anya holt gyermeket?.....

A válaszokat a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal átmásolja a megfelelő születési lapra, a Szfőv. Statisztikai Hivatal születési lapján alul lévő megfelelő más rovatba. Az országos statisztika ily feldolgozást nem végez.

c) a halálozási lapon,

ha az elhalt családi állapotára házas (nős, vagy férjes) volt kitöltendő:[2])

1. A halál következtében megszűnt házasság melyik évben köttetett?.....évben.
2. E házasságból hány gyermek született (a halvaszülötteket is beleszámítva)?..... és hány van ezek közül életben?.....
3. Az életben maradt házastárs életkora?.....

[1]) Lásd Bulletin de l'institut international de statistique. XV. kötet 2. rész 71. és 402. s. k. lap.

[2]) E kérdésekre a kórházban elhaltaknál nem kell okvetlenül válaszolni.

Népszámlálási termékenységi felvétel Budapesten az 1920. évi népszámlálás óta nem történt. Az 1925. évi fővárosi népszámlálásból ilyen statisztikánk nincsen. A régebbi népszámlálások közül — mint már említettük — a fővárosban az 1890. évi is tudakolta a termékenységet.[1]) Megkérdezte a házasság tartamát az élveszületett s ebből a népszámlálás időpontjában még élők számát. Az 1910. évi népszámlálási lapon pedig nemcsak a fővárosban, hanem az egész országban megkérdezték a született összes és ebből még élő gyermekek számát, azonban nem tudakolták meg a házasságkötés évét. Ezt elsőízben csak az 1920. évi népszámlálás kérdezte meg. Ilyképen az 1910. évi népszámlálásból származó termékenységi statisztikában a házasság tartamát nem lehetett volna számba venni. Ezen adatokat nem is dolgozták fel.

Külföldön a házasságok termékenységére vonatkozólag a népszámlálásban kérdés van Berlinben, Amsterdamban, Koppenhágában és egész Dániában, az angol, az osztrák és a norvég statisztikában, tehát ezen országok nagyvárosaiban is.

Berlinben — mint említettük — először az 1885. évi népszámlálás tett fel a fennálló házasságok termékenységére vonatkozó kérdéseket.[2]) Férjes nőknél megkérdezte a legutolsó házasságkötés évét és az utolsó házasságban született összes gyermekek számát a hivatalosan bejelentett halvaszülöttekkel együtt. Az 1905. és 1910. évi berlini népszámlálás ezenkívül külön megkérdezte a népszámlálás időpontjában még élő gyermekek számát is. Ezt az 1885. évi népszámlálás még nem kérdezte meg. Hasonlóképen nem kérdezik ezt Berlinben a halálozási statisztikából származó termékenységi statisztikában sem. Az 1925. évi berlini népszámlálásnál a házasságok termékenységére vonatkozólag nem tettek fel kérdést.

München és számos más német nagyváros a termékenységre vonatkozólag nem készített még soha statisztikát. Münchenben és egész Bajorországban sem a halálozási lapon, sem a népszámlálásban a termékenységre vonatkozólag kérdést még sohasem tettek fel.[3]) *Hindelang* és *Zahn* a bajor házasságok termékenységét vonatkozó munkáikban a házas nők termékenységi tiszta arányszámai alapján vizsgálták. A Németbirodalomban a házassági termékenység nem rendszeresen számbavett jelenség.

Amsterdamban az 1920. évi népszámlálás a házasságok termékenységére vonatkozólag a mi népszámlálási statisztikánkban található kérdéseket

[1]) Lásd *Kőrösy J.*: »Zur Erweiterung der Natalitäts- und Fruchtbarkeits-Statistik«. Bulletin de l'Institut international de Statistique VI. kötet 2. rész. 307. l. »S« lap (betűzve lapszámozás helyett.)

[2]) Lásd »Die Grundstücks-, Wohnungs- und die Bevölkerungs-Aufnahme vom 1. Dezember 1905 in der Stadt Berlin«. (Berlin 1911.) IV. l. — *Böckh:* »Die geschichtliche Entwickelung der amtlichen Statistik des preussischen Staates«. (Berlin.)

[3]) Lásd *Morgenroth* 1929. évi október 29-én kelt válaszát Münchenből, a hozzá e tárgyból intézett kérdésünkre.

szintén feltette s ezenkívül megkérdezte, hogy külön az élve és külön a halvaszülöttek nem szerint hogyan oszlanak meg. Az amsterdami 1920. évi eredmények azonban *Methorst*-tól kapott értesítés szerint[1]) épen úgy nem lettek feldolgozva, mint az ilynemű osztrák kérdések vagy az 1910. évi magyarországi kérdések.

A koppenhágai *népszámlálás* legutóbb csak az 5 évnél fiatalabb gyermekek számát kérdezte meg, ezeket azonban név szerint felsorolva. Dániában legutoljára az 1901. évi népszámlálás tett fel a házassági termékenységre vonatkozólag megfelelő, szakszerű kérdést, azóta ilynemű dán statisztika nincsen. A dán népszámlálás e tekintetben a következő négy kérdést tartalmazta:

1. Melyik évben kötötték a házasságot? ....
2. A halál által megszűnt házasságoknál a felbomlás éve .....
3. A házasságban élő gyermekek száma? .....
4. A házasságból származott, már elhalt gyermekek száma (halvaszülöttekkel együtt)? .....

Ezeket a kérdéseket a házasok, az özvegyek és az elváltak egyaránt kitöltötték. Ugyanilyen kérdések voltak a mult századvégi régebbi koppenhágai népszámlálás felvételi lapjain is; ezekre támaszkodtak *Rubin* és *Westergaard*[2]) nagyhírű becses munkájuk megalkotásakor.

Norvégia, *Kiaer*-nak a termékenységi statisztika e nagyhírű művelőjének hazája, népszámláláskor rendszeresen megkérdi a termékenységet, a házasság időpontját, a született s a népszámláláskor még életben lévő gyermekek számát. A norvég népszámlálási kérdések a népszámlálás időpontjában fennálló házasságokra s csak a házas nőkre vonatkozólag töltendők ki. A halálozási lapon Norvégiában nincs termékenységi kérdés.

Osloban, a városi statisztikai hivatalban a házasságok termékenységére vonatkozó statisztikát nem folytatnak.[3]) Norvégiában a norvég országos statisztikai hivatal gyüjti az Oslora vonatkozó termékenységi adatokat is. Náluk sincs azonban a halálozási lapon ilynemű kérdés, csak a születési lapon és a *népszámlálásban*. A születési lapon Norvégiában megkérdik épen úgy, mint Prágában: *a)* ugyanazon házasságban, *b)* a megelőző házasságokban, született gyermekek számát külön-külön és mindkettőt részletezni kell az összes és a még élő gyermekek száma szerint. A norvég népszámlálás 1920-ban épen olyan termékenységi kérdéseket tett fel, mint a mienk. Adatait munkánkban több helyütt fel is fogjuk említeni.[4])

---

[1]) 6833/1929. számú levél a németalföldi központi statisztikai hivataltól.

[2]) Lásd *Rubin-Westergaard:* »Statistik der Ehen Jena«. (1890.)

[3]) Oslo kommune. Folkeregistret og det Statistike Kontor 1929. évi okt. 4-én kelt levele szerint.

[4]) Lásd a 4. és a 8. §-ban.

Az angol statisztikában is csak a népszámlálás ad a házasságok termékenységére vonatkozó adatokat. Az angol halálozási lapon sincs a termékenységre vonatkozó kérdés. Az 1911. évi angol népszámlálás házasságban élő asszonyoktól megkérdezte a házasságban eltöltött teljes évek számát, az élve-, a halvaszületett és a népszámlálás időpontjában még élő gyermekek számát. Az 1921. évi angol népszámlálás már csak a 16 éven alul lévő s a népszámláláskor még életben lévő gyermekek számát kérdezte, házas férfiaknál, özvegy férfiaknál és nőknél. Így ez az angol népszámlálás már sokkal csonkább termékenységi statisztikát adott, mint az előző. Megkérdezte azonban az ily gyermekek korát, előrenyomott megfelelő számok után tett kereszttel kellett azt jelezni.

A fennálló házasságok termékenysége a népszámláláson kívül a születési lapon, születéskor is kérdezhető a születési sorrend tudakolásával. E módszernek nagy hiánya, hogy csak azon házasságok felvételére terjeszkedik ki, amelyekből gyermek születik. Ilymódon a terméketlenül maradt házasságok számát és arányát nem lehet megállapítani. Ezekből gyermek nem születvén az ilyen irányú statisztika körén ezek kívül esnének.

A budapesti házasságok termékenységének ilymódon való megítélésére a »születési lapon« ott van a születés sorrendjére vonatkozó kérdés. A fővárosi születési lap ugyanis megkérdezi, hogy hányadik a született gyermek. Az országos születési statisztikának ilyen kérdése nincsen. Még régebben, (az 1888. dec. 15. fogva használt)[1]) szülésznői bárcák szolgáltattak ilyen, a házassági termékenység mértékének megítélésére alkalmas adatokat. A fővárosi régi szülésznői bárcák ugyanis a következő kérdéseket tartalmazták: a házasság mely évben köttetett?....., az újszülött ezen házasság hányadik gyermeke?..... (többes szülések esetén hányadik szülés?.....) Ha az anya már előbb is férjnél volt, az újszülött annak (ezen és az előbbi házasságból származó) hányadik gyermeke?....., ezek közül ma hány van életben?..... Ha az atya már előbb is házas volt, az újszülött annak hányadik gyermeke?..... A szülésznői bárcához fűzött egyik lapaljai megjegyzés pedig úgy rendelkezik, hogy a születési sorszámot »a halvaszülötteket is beleszámítva« kell megállapítani. Itt tehát *Kőrösy* is helyesen, mai felfogásunknak megfelelően járt el s a termékenységet a halvaszülöttekkel együtt vette számba s nem úgy, mint a halálozási lapon, ahol csak az élveszülötteket számította bele a házassági termékenységbe. *Kőrösy* a halálozási lapon Budapesten 1896-ban megindult termékenységi statisztika előtt nagyrészt ezekre, a születési statisztikából merített adatokra építette a házasságok termékenységére vonatkozó statisztikáját, minthogy ez az adatgyüjtés — mint említettük — Budapesten már 1888-ban megindult.

A külföldi nagyvárosok közül Budapesthez hasonlóan a termékenységi számításokhoz is értékes születési sorrendszámot pl. Oslo (Kristiania), Prága,

[1]) A főv. tanács 39.250. sz. végzése.

Berlin s egész Poroszország, Róma, Bern és más nagyobb olasz és svájci városok születési statisztikája is megkérdezi.[1]) A párizsi születési lap (s az országos francia felvételi lap is) megkérdezi pontosan nemcsak a születési sorrendet, hanem az összes megelőző gyermekek számát, nem, élve- és halvaszületés szerint is részletezve s azt is, hogy az illető gyermek születésekor a megelőzőkből nem szerint is részletezve hány él még. A születési statisztikából származó termékenység statisztikája tekintetében nevezetes a prágai születési lap, mert a születési sorrenden kívül — mint említettük — külön megkérdezi a születéskor fennálló és külön az azt esetleg megelőző házasságokból származó gyermekek számát is a házasságkötés időpontjával együtt.

A megszűnt házasságok teljes termékenységének a halálozási lapon történő felvétele, a házasságok termékenységének másik fontos megállapítási módja. Ezt a népszámlálásbeli, a fennálló házasságokra vonatkozó termékenységgel szemben, népmozgalmi termékenységnek is szoktuk nevezni.

Oldenburg nagyhercegség az ő statisztikai hivatalos lapjában az 1871—87 évi népmozgalom tárgyalásakor közölt már a halálozási lapról származó házassági termékenységi statisztikát.[2])

Bertillon[3]) Párizsra vonatkozó nagyhírű munkájával is ilymódon figyelte meg a termékenységet s ezzel méltán csatlakozott *Kiaer*-nek és *Böckh*-nek népszámláláson alapuló őt megelőző munkáihoz, a termékenységi statisztika történetében, harmadik legjelentősebb alkotásnak.

A halálozási statisztikai lap *Kőrösy* kezdeményezésére a fővárosban már 1896 óta megkérdezi a házasságból származó gyermekek számát[4]). Az országos statisztikának csak 1903-tól van hasonló adatgyüjtése. Ám 1903 előtt a fővárosi statisztikai adatgyüjtés is némikép más volt. Régebben más kérdést tettek ugyanis fel, mint ma. Jelenleg a halálozási lapon e tekintetben ugyanis a következő kérdések szerepelnek:

Ha az elhalt családi állapota házas (nős vagy férjes) volt: [5])

a) a halál következtében megszűnt házasság melyik évben köttetett? ..... évben.

[1]) Lásd erre vonatkozólag részletesen *Szél T.*: »A születések alakulása Budapesten és az európai nagyvárosokban«. (Budapest, 1929) című munkám 1. §-át. — »A születési statisztika forrásai; az adatgyüjtés módszere« címűt a 29. s k. lapon.

[2]) L. »Statistische Nachrichten in d. Grossherzogtum Oldenburg.« 22. füzet. »Die Bewegung der Bevölkerung in den Jahren 1871. bis 1887 mit Rückblicken auf die ältere Zeit. Nevezetes a XIX. táblázat, mely az 1876—1885. évekre »unmittelbare Feststellung der Fruchtbarkeit der Ehen«.

[3]) Lásd »Annuarie statistique de la ville de Paris« pl. 1887. évi VIII. kötet 202. s k. l.

[4]) Eszerint méltán jegyzi meg *Kőrösy*, (»Adalékok a fővárosi lakosság termékenységének és a családok gyermekgazdagságának kérdéséhez«. Budapest Főváros Statisztikai Havi Füzetei 1902. évf. 281. l.), hogy e módszer tőle s nem *Ráth*-tól származik, mint pl. azt *Ráthon* kívül *Hindelang* is hiszi. (Die eheliche und uneheliche Fruchtbarkeit München 1909. 21. l.). Amennyiben pedig a *Ráth*-tól ajánlott módszer némikép más, mint a fővárosban akkor már alkalmazott, ezt az eltérést is említi *Kőrösy* a londoni Royal Societyben 1895-ben előadott munkájában s már ott ajánlotta a *Ráth*-tól csak a Nemzetközi Statisztikai Intézet budapesti ülésén előadott eljárást.

[5]) E kérdésekre a kórházakban elhaltaknál nem kell okvetlenül válaszolni.

b) e házasságból hány gyermek született (a halvaszülötteket is beleszámítva) ?.....és hány van ezek közül életben?.....

c) az életbenmaradt házastárs életkora :.....éves.

E szerint a magyar országos népmozgalmi statisztika tehát a halállal felbomlott házasságok termékenységét, vagyis az elhalt házasfél utolsó házasságát veszi számba. A feldolgozáskor meg ebből csak a nő halálával megszűnt házasságok adatait dolgozzuk fel, abból kiindulva, hogy a férj halálával megszűnt házasságok nem reprezentálják a teljes termékenységet, minthogy a férj halálakor az özvegy még teherben lehet, ami így figyelmen kívül marad.

A házasságok termékenységének végét biztosan csak a házas nő elhalálozása jelenti. Jelen dolgozatunk számára a fővárosban az 1925—27. évek halálozási lapjaiból a férj halálával megszűnt házasságok termékenységére vonatkozólag is végeztünk némely feldolgozást, azért, hogy a nő halálával megszűnt házasságok termékenységével szemben jelentkező különbség méltatható legyen, de még azért is, hogy az 1896—1902-ig gyüjtött, régi, *Kőrösy*-féle adatokkal a mai újabb időkben begyűlő statisztika egybevethető legyen. Az 1903-ban *Ráth* ajánlatára történt feldolgozási módszerbeli változás ugyanis elsősorban abban állott, hogy csak a nő halálával megszűnt házasságok termékenysége vétetett számba, míg *Kőrösy* régebben mindkét nembeli szülő elhalálozásával megszűnt házasságokra kiterjeszkedett. 1896-tól 1902-ig e tekintetben a fővárosi halálozási lapon ugyanis a következőket kérdezték meg :

1. az életbenmaradt hitvestárs korát ;

2. a házasság tartamát, (ismételten házasoknál csak az utolsó házasságra vonatkozólag) ;

3. az utolsó házasságban élveszületett gyermekek számát.

E szerint a régi budapesti termékenységi statisztika a maitól a mindkét szülő elhalálozásával megszűnt házasságokra való kiterjeszkedésen kívül még abban is különbözött, hogy a termékenységbe csak az élveszületett gyermekek számát számította bele, a halvaszülöttekét nem. Az is eltérés, hogy a szülő elhalálozásáig életbenmaradt gyermekek számára vonatkozólag a régi budapesti halálozási lapon nem volt kérdés. *Kőrösy* ugyan gondolt a gyermekfenntartó képesség statisztikájára is, de e célból csak a születési lapon kérdezte meg a megelőző születésekből származó még életben lévő gyermekek számát és népszámláláskor pl. 1891-ben a népszámlálás időpontjában még életben lévőkét.

A halálozáskor készülő külföldi termékenységi statisztikák közül a zürichi úgynevezett »Családi statisztika« mintaszerű, mely minden házas, avagy valamikor házasságban élt elhaltról a halálozási lapon kívül a következő családi statisztikai lapot tölteti ki :

2. A zürichi családi statisztika felvételi lapja.
(Példa különlegesen részletes házassági termékenységi statisztikára.)

Zürich városa. Év.....

Számlálólap száma.....

Családi statisztika

kitöltendő a halálozási lap avagy egyéb családi okmányok alapján minden elhalt házas vagy özvegy egyénről, aki halálakor zürichi lakos volt.

A házasság felbomlott { a férj / a feleség } halála, { özvegy férfi / özvegy nő } halála miatt.

A) *Minden elhaltról megadandó:*

1. Családi és keresztnév: .....
2. Elhalálozás időpontja: .....(Halálozási anyakönyv 19....szám....)
3. A születés időpontja: .....Életkor betöltött években: .....
4. Foglalkozás és állás: .....
5. Illetőségi hely: község.....kanton.....állam.....
6. Születési hely: község.....kanton.....állam.....
7. Lakás: városi kerület.....utca- és házszám.....
8. Mióta lakik Zürichben: ..... = ...betöltött év.

B) *Az életbenmaradt házastársról meg kell adni:*

1. A házasságkötés időpontját.....A házasság tartama betöltött években .....
2. A születés időpontja: .....Életkor betöltött években: .....
3. Foglalkozás és állás: .....
4. Születési hely: község.....kanton.....állam.....
5. Mióta lakik Zürichben: ..... = ...betöltött év.

C) *Ha az elhalt özvegy volt, úgy megadandó:*

1. A (legutolsó) házasságkötés időpontja: .....A házasság tartama betöltött években: .....
2. A másik házastársra vonatkozólag:
   a) a születés időpontja: .....*b)* kora betöltött években: .....
   c) az elhalálozás időpontja: .....*d)* az elhalálozás helye: .....
   e) a születés helye: község.....kanton.....állam .....
   f) foglalkozás és állás: .....
   g) Zürichben való lakás időtartama, amennyiben ott is halt el, mikor kezdődött: .....

D) *Házas és özvegy nőkre (úgy az elhaltakra, mint az életbenmaradtakra) meg kell adni:*

1. Az első házasságot megelőző illetőségi helyet: község.....kanton.....város.....
2. Özvegyeknél az illetőség helyváltozását: .....

2. A zürichi családi statisztika felvételi lapja. (Vége.)
(Példa különlegesen részletes házassági termékenységi statisztikára.)

E) *Nős és özvegy férfiakra (úgy az elhaltakra, mint az életbenmaradottakra) megadandó:*

1. Az illetőségi hely: a házasságkötés időpontjában:.....
az elhalálozáskor:.....
2. Ha zürichi polgár, úgy mióta zürichi illetőségű?.....
3. Megelőző illetőségi hely: község.....kanton.....város.....

F) *Házas és özvegy elhaltaknál:*

A halállal felbontott, illetve a legutolsó házasságból származott (élő, halvaszületett és elhalt) gyermekek a születés sorrendjében bevezetendők az alábbi kimutatásba. Az utóbb törvényesített gyermekeknél a sorszám elől baloldalt áthúzandó; már megházasodott gyermeknél az elhalálozás napjainak rovatába egy × teendő.

Sorszám	Születés ideje			Nem	Elhalálozás ideje			Életkor		Születési hely (község, kanton vagy állam)
	év	hónap	nap		év	hónap	nap	elváláskor	elhalálozáskor	
1										
2										
3										
.										
.										
.										
14										

G) *Elhalálozáskor megadózott*

vagyon: frank..... bevétel: frank.....

Átmásolta:.....

	Fi	Nő	Összes		Fi	Nő	Összes
Élveszületett gyermekek száma				Halvaszülöttek száma			
Túlélő kiskorúak: elváláskor				1 éven alul elhaltak			
Túlélő kiskorúak: özvegy halálakor				10 évet túléltek			

Az özvegy elhalálozási kora:.....Az özvegység időtartama:.....
Foglalkozás nomenklaturai sorszáma:.....
Elváláskor a férfi életkora:.....a nő életkora:.....
Szociális osztálya:.....
A házasság tartama években:.....A termékenységre képes kor tartama:.....
A házasságkötéskor a férfi életkora:.....A nő életkora:.....
Az utolsó gyermek mikor született?.....teljes évvel a házasságkötés után...
.....teljes évvel az elválás előtt. A feleség kora az utolsó gyermek születésekor.....termékenyítésre képes kor tartama:.....

A házasságok termékenységének meghatározására szolgáló kérdéseket látunk a halálozási lapon Berlinben és általában a porosz statisztikában elhalt házasok halálozási lapjain is. Poroszországban (nem az egész Német birodalomban) épen úgy, mint hazánkban a legutolsó házasságkötés időpontját kérdezik meg, valamint ezen utolsó házasságból született összes (esetleges halvaszülöttekkel együtt származó) gyermekek számát. A szülő halálakor még életben lévő gyermekek számát a porosz halálozási statisztika nem kérdi. Ezt is megkérdi 1925 óta a cseh és a prágai statisztika. (Azelőtt nem volt ily kérdés a cseh halálozási statisztikában.) Ez azonban meg a házasság tartamára nem tud felvilágosítást adni, minthogy ennek meg a házasságkötés időpontjára vonatkozólag nincs kérdése. Így tehát úgy a berlini, mint a prágai népmozgalmi termékenységi statisztika elmarad a budapesti mögött, annál hiányosabb. A prágai statisztika azonban — mint fentebb említettük — a születési lapon a születési sorrenden kívül megkérdi még a házasságkötés időpontját is. Persze ilyképen mégsem lehet a halálozási lapról származó maximális termékenységet a házasság tartamával kombinálni. Nevezetes a halálozási statisztikából származó termékenységi statisztika tekintetében a párizsi s általában a francia statisztika. Ezekre támaszkodnak *Bertillon* munkái. Sajátságos, hogy bár *Kiaer* norvég termékenységi statisztikája statisztikusok körében nagyhírű, mégis sem Osloban, sem Norvégiában a halálozási lapon ilynemű kérdés nincsen. *Kiaer* tudvalevőleg representatív módszerrel, külön felvételekkel gyüjtötte anyagát.

A házassági termékenységet a felbomlott házasságoknál kérdezni nagy előnyökkel, de számos hátránnyal is jár.

Előnyei ezen eljárásnak, amint azt különösen hazánkfia *Ráth*[1]) hangsúlyozta, hogy ez az eljárás a házasságok megszűnésének közvetlen statisztikája. Ezáltal lehetővé válik azok teljes tartamának, az átlagos fennállás teljes hosszának meghatározása. Csak ily módon lehet a teljes, vagy maximális termékenységet számbavenni. A népszámlálás ennél kisebb adatokat ad, mert népszámlálás után a nő haláláig még születhetik gyermek.

Előnye, hogy ez a módszer oly országokban is alkalmazható, ahol nincsenek általános népszámlálások, vagy ha ilyenek vannak is, azok nem pontosak, vagy ahol a népszámlálás ilyen kérdést nem tett fel. Ez az eljárás könnyű kivitele révén egyöntetű nemzetközi összehasonlításokra is igen alkalmas eredményeket ad.

A házasság tartama s a gyermekszám között való viszony helyes felismerését csak ez a módszer engedi meg; a házasok korviszonya és termékenységük között való összefüggésnek is ez a legpontosabb számbavétele, mert a szülők korát nem akkor veszi számba, ha a gyermek első, második etc. hanem az házasodási korukhoz viszonyítva is megállapítható.

[1]) Lásd *Ráth Z.*: »Memoire sur la methode la plus simple de mesurer la fécondité des mariages«. (Bulletin XIII. kötet, 2. rész. Budapest, 1902.)

Előnye, hogy így a házasságok termékenysége, tartama stb. a legkülönbözőbb társadalmi és foglalkozási osztályokban, a különböző vallású, nemzetiségű néprétegekben meghatározható. Mert hiszen a termékenység így a halálozási lapon feltett népmozgalmi más ismérvek s a legkülönbözőbb további részletezés szerint is feldolgozható.

Így a 15—49 éves nőkre vonatkozó termékenységi számítás minden fentemlített hibája s az azokat csak részben kiküszöbölő és hosszadalmas standardszámítás is kikerülhető.

Előnye, hogy az elhalt korára vonatkozó válaszok sokkal őszintébbek, mint az élő népességre vonatkozó ugyanazon válaszok s így a kort is pontosabban lehet e módon számbavenni.

E módszer egy ország, egy város vagy egy társadalmi osztály házassági termékenységéről gyors tájékozódást nyujt. A halál egyenlő arányban arat a meddő s a termékeny házasok között s köztük nem tesz különbséget. Ha a megfigyelt tömeg elég nagy, ha a nagy számok törvénye érvényesül, jó eredményekhez jutunk. Nevezetesen akkor is, ha csak egy év vagy néhány hó alatt megszűnt házasságok termékenységét figyeljük csak meg. A régebbi módszereknél több év megfigyelése volt szükséges ; a megközelítő eljárásoknál meg épen minél számosabb év eredményeinek egybevetése volt szükséges.

E módszer viszonylag kevés munkát igényel mindazon országokban, ahol rendszeres halálozási statisztika van s az elhalt korát és családi állapotát úgyis számbaveszik. Nem kell más, mint egy kiegészítő kérdést intézni, ha házas halt el, a gyermekek számára vonatkozólag. Csatolandó lesz az elválás által megszűnt házasságok termékenysége s a kettő az összes házasságok termékenységét adja.

A halálozási lapon feltett kérdések útján megállapított termékenység hátránya : hogy a halálozási statisztikai lap kitöltése — különösen a *műveltség alacsonyabb fokán* álló államokban — felette hiányos. Állandó adatgyüjtés lévén nem is lehet állandó megfelelő szakerőkkel végeztetni, míg egy-egy népszámlálást, alacsony műveltségű államokban is reá lehet rövid időre képzettebb adatgyüjtőre bízni. Ahol sok a nem-orvos halottkém, ahol sok az írni-olvasni nem tudó, gyakran megtörténik, hogy a halálozási lap kitöltése felette hiányos, sem a halálok, sem az, hogy élt-e egykor házasságban vagy sem ? nem lesz kitöltve.

A házasság tartamát s a gyermekek számát is nehéz akkor megállapítani, *ha a halál nem a családja körében ér valakit.* A legtöbb nehézséget e tekintetben azok az elhalálozások nyujtják, amelyek a családtól távol, például kórházban, utazás közben történnek. Az erőszakos haláleseteknél, az öngyilkosságoknál, halálos baleseteknél szintén sokszor nehéz azt megállapítani. Gyakran megtörténik, hogy az elhalt nő mellett nincs senkisem, aki az elhalt családi állapotát tudná, gyakran az ottlévő férj sem tudja a házasság pontos tartamát, avagy a halvaszülött, vagy csecsemőkorban elhalt gyermekek számát.

Így gyakran *ismeretlen* és kitöltetlen az ily statisztikai kérdés. Azonban hasonló nehézségek támadnak a többieknél is, ha a népszámláláskor, avagy születési lapon kérdezzük meg, hogy hányadik gyerek s mindazon módszereknél, amelyek közvetlenül nem észlelhető körülményeket kérdeznek. A halálozási lap ma tartalmazza is azt a megjegyzést, hogy a termékenységi kérdésekre nem kell akkor válaszolni, ha valaki a családjától távol kórházban hal el. A kitöltött lapok is eléggé megmutatják, reprezentálják a házassági termékenység törvényszerűségeit.

Hátránya e módszernek, hogy tulajdonképen még ez sem adja a nők termékenységének sem felső határát, de még az egészséges házas nők termékenységének elfogadható átlagát sem, mert a halál által megszűnt házasságok statisztikája egészen új házasságokat is felölel. A házasságok egy része ugyanis nem áll fenn egészen a fizikai termékenység felső határának kifejtéséig. Fiatal korban fertőző betegségek, halálos balesetek által megszűnt házasságok ilyeneknek tekinthetők. Ezen azonban a feldolgozás segíthet. Kiküszöbölhetők a fiatal korban elhaltak házasságai, ha a termékenység fizikai határa érdekel. Kikereshetjük a tartam szerint való részletezésnél is a 20 éven felüli időtartam után megszünteket. Más módon is kiküszöbölheti ezeket a feldolgozás, ha az erőszakos halálesetek és a fertőző betegségek által megszüntetett házasságokat kiválasztja. Jelen munkánkban tettünk is ily kísérletet (l. a 14. §-t), amilyen feldolgozás tudomásunk szerint eddig sehol máshol még nem történt. Az egész társadalom termékenységébe azonban a fiatalkori házasságoké is beletartozik, azzal együtt is van bizonyos érdekessége az átlagnak. A házasságok tekintélyes része még termékeny korban bomlik fel: a halál a házasságok legnagyobb részében nem engedi meg a teljes termékenység megnyilvánulását.

Fel lehet e módszer ellen említeni azt is, hogy az összes gyermekek közül a házas nőtől származó törvényeseket nem lehet megkülönböztetni, ha azon nőnek törvénytelen gyermekei is voltak. Ez azonban téves ellenvetés, mert a halálozási lapon csak a halál által megszüntetett legutolsó házasságból származó gyermekek számát kérdezzük. Ilyképen azonban meg a régebbi házasságokból született gyermekek maradnak ki, de azok meg nem is számíthatók a számbavett házasságokhoz. A házasság által törvényesített gyermekeket azonban ily úton sem lehet megkülönböztetni.

E módszer nem számol a többes házasságokkal s nem tartalmazza a házas nők teljes házassági termékenységét. Zsidóknál ritkább az elválás, a házasságok hosszú tartamúak, ezért ily statisztikában élére is kerülnek az összes felekezeteknek. Meg lehetne kérdezni a régebbi házasságok számát és termékenységét is, ami azonban nagyon bonyolulttá tenné az eljárást és egyszerűségéből sokat vesztene, nehezebben terjedne, nagyon megnövekednének a halálozási lap rovatai. A jelentől távolabb lévő dolgokra vonatkozó kérdések azután meg még gyakrabban maradnának válasz nélkül.

Böckh ajánlotta e probléma megoldására a következő kérdés feltevését: »a felbomlott házasság az első, a második stb. házasság volt-e ?«, avagy, hogy teljes felvételünk legyen a gyermekek számát a megelőző házasságokból származókkal együtt is meg lehetne a halálozási lapon is kérdezni, ahogy azt a cseh vagy norvég statisztika kérdezi a születési lapon.

Kétségtelen, hogy a halálozási lap útján a termékenységnek valamely határozott időszakra vonatkozó helyes mértékét megállapítani nem lehet. A népesség termékenysége időről-időre, egyik korszakról a másikra változik, jelenleg például csökkenésben van. E módszerrel különböző időszakokból származó termékenységi adatok keverékét nyerjük. Inkább régebbi időszakok termékenysége vegyül ilymódon újabbakkal. Ezt a hátrányt a felbomlott házasságoknak fennállásuk időtartama szerint való feldolgozása útján lehet megkerülni s így a régebbi és újabb házasságokat szétválasztani s a termékenységet például 5 éves csoportok szerint elkülönítve megállapítani.

A halállal felbomlott házasságok közül a nő halálával megszűnők tekintetbevétele, ahogy azt *Ráth* [1]) ajánlja helyesebbnek látszik, mint a *Kőrösy* által Budapesten azt megelőzőleg alkalmazott módszer, mely mindkét szülő halálával megszűnt házasságok statisztikájával számol. A férj halálával megszűnt házasságokból, a halált követő 9 hónapon belül ugyanis még születhetik törvényes gyermek s ez a férj halálakor az ő halálozási lapján történő termékenységi adatgyüjtésnél figyelmen kívül marad. Így a férj halálozási lapját is tekintetbevéve a házassági termékenységre vonatkozólag nem kapunk oly teljes, maximális adatokat, mint csak a nő halálával megszűntekre támaszkodva. Tény, hogy e módszert nem *Ráth* találta ki, mert azt *Kőrösy* [2]) — mint fentebb említettük — egy régebbi munkájában már szintén felemlítette, azonban nem alkalmazta. Amikor 1903-ban a Központi Statisztikai Hivatal a házasságok termékenységére vonatkozó s azóta is folyamatban lévő adatgyüjtését *Ráth* módszere szerint megindította, a Fővárosi Statisztikai Hivatal egyideig még a régi *Kőrösy*-féle eljárás szerint dolgozott tovább, mindkét szülő elhalálozásával megszűnt házasságok termékenységi adatait feldolgozva. Kezdetben a fővárosi statisztika csak az országos számára készített külön feldolgozást, csak a nő halálával megszűnt házasságok termékenységéről, ő maga saját évkönyveiben a régi rendszer szerint dolgozott. Ez az állapot 1912-ig tartott; az 1913. évi adatokat már a fővárosi kiadványokban is *Ráth* módszere szerint dolgozza fel. Ez az 1912-ig tartott divergencia az oka, hogy némely ismérv szerint való részletezésnél e régebbi adatok jelen munkánkban is mindkét szülő halálával megszűnt házasságok adataiból származnak, ahol ezt megfelelő helyen mindenütt meg is jegyeztem. E szempontokból e régi évekre vonatkozólag nem állottak rendelkezésünkre

[1]) Lásd *Ráth Z.*: »Memoire sur la methode la plus simple de mesurer la fécondité des mariages«. (Bull. de l'Inst. intern. de statistique XIII. köt. 2. rész. Budapest 1902.)

[2]) Lásd *Kőrösy J.*: legutóbb i. m. 307. s. lap.

csak a nő halálával megszűnt házasságokra támaszkodó adatok s azt az eredeti adatok hiányában arányszámokkal most már utólag nem tudtuk pótolni.

Bleicher ajánlatát, hogy a házasságok termékenységi statisztikáját a házas nők első házasságára szorítkozva állapítsuk meg, csak igen szórványosan követték. Az 1905. évi frankfurti és boroszlói családi statisztika azonban így készült.[1]) Hazánkban és másutt is, ahol rendszeres termékenységi statisztika van, — mint említettük, — épen ellenkezőleg mindig a házas nő utolsó házasságát veszi számba, a népmozgalom a halálozási lapon a nő halálával megszünt utolsó házasságát, a népszámlálásban a házas nők fennálló házasságát s az élő özvegy nők özvegyülését megelőző utolsó házasságát.

A házasságok termékenységére befolyással vannak végül a törvényesítések is. Törvényes gyermekek nemcsak születhetnek, hanem törvényesítés, házasságkötés és örökbefogadás útján a törvénytelenekből is származhatnak. A házasságkötésekkel törvényesített gyermekek számát a házasságkötéskor meg lehet kérdezni »a házasodási statisztikai lapon«, vagy röviden »házassági lapon«. Számukat az illető időszak törvényes születéseihez hozzá kell adni, avagy az illető időszakban született törvényes gyermekekhez való arányukat kifejező szorzószámmal kell az illető időszak házasságainak termékenységére vonatkozó átlagot szorozni, avagy a házasságok termékenységéről szólva azzal kapcsolatban külön lehet megemlékezni róluk.

A házasságkötést megelőző időben nemzett s a házassággal törvényesített gyermekek számát külön is érdemes számbavenni. Ám ezek elhatárolása különböző statisztikákban igen eltérően történik. Különböző országok és városok statisztikai hivatalai különböző arányban veszik törvénytelennek a házasságok első kilenc hónapjában született gyermekeket. Például Amsterdamban az első 6. hónapban és a 7—9-ig születettek $^2/_3$ része dolgoztatik fel törvénytelen időben nemzett, de törvényes szülöttnek. Dániában az első 7 hónap szülötte és a 8 és 9 hónap fele ; legtöbb országban az első 7 hónap és 8. hó $^2/_3$ s a 9 hó $^1/_3$ része tekintetik ily feldolgozásnál ilyennek. E tekintetben is szükséges volna nemzetközi megállapodás.

A törvényes gyermekek közé számíttatnak a nem házasságkötéssel, hanem másképen, adoptálással, örökbefogadással törvényesített gyermekek. Ezekkel a házassági termékenység korrekciója még nem történt sehol meg. Számuk is elenyésző csekély. Adoptáltak száma is csekély, de még ezek tekintélyes része is amúgy is törvényes gyerek, csak a törvénytelenek közül adoptáltak emelik számszerűleg is a házasságok termékenységének arányszámát. A törvényesek nem. Azok csak apát cserélnek.

A termékenységi statisztika módszere az elmondottak értelmében *hazánkban* a legtöbb államot megelőző *mintaszerű fejlettségű*. Úgy a népszámlálásban,

[1]) Lásd a német statisztikusok 1905. évi gyűlésének jegyzőkönyvét 10. lapon. — Idézik *Thoman* és *Feld* i. m. 219. l. és *Burgdörfer* i. m. 165. l. is.

mint a népmozgalomban, de meg az elválások statisztikájában már régóta felteszi a házasságok termékenységére vonatkozó azon kérdéseket, melyeket a Nemzetközi Statisztikai Intézet alkalmazásra csak jóval később, csak az 1907. évi koppenhágai ülésen ajánlott.[1]) Épen hazánkfia *Kőrösy* volt ezen határozatok kezdeményezője, bár a határozatok végleges szövegezését már nem ő, hanem egy e célra alkotott bizottság szövegezte, melynek *Bleicher*, *Bortkiewicz*, *Kiaer*, *Nikolai*, *Raseri* és *Zahn* voltag tagjai. A házasságok termékenységére vonatkozó régi, beható magyar statisztika *hangosan hirdeti, hogy a magyar statisztika a nemzet hűséges őre*, fejlődésének gondos megfigyelő állomása, jövendőnk gondos felkutatója. Ma különösen újabban vannak néhol bőségesebb kérdést tartalmazó termékenységi statisztikák, mint például Zürichben, ahol a szociális viszonyok a termékenységgel kapcsolatban gondosabban figyeltetnek meg. *Rubin*, *Westergaard*, vagy *Gassler* és mások némely oly szempontot is megfigyeltek, amelyet közvetlen módszerrel, felvételi kérdésekkel mi nem veszünk számba. A nálunk immár több, mint egy negyedszázada (1903 óta) alkalmazott *Ráth*-féle módszer szabatosság és az eredmények megbízhatósága tekintetében azonban mindenkor a legjobb módszer: a külföldi statisztika számára meg követendő példa. A fővárosi statisztikai hivatal meg épen egy *Kőrösy*-vel dicsekedhetik, aki szintén igen helyes módon a halálozási lapon — mint láttuk — már 1896-ban, a születésin meg már 1888-ban olyan termékenységi statisztikát indított meg, amelyet előtte, vagy az ő idejében még sehol sem folytattak és ezzel méltán hívta fel az egész tudományos világ figyelmét Budapestre, az itt folyó rendkívül érdekes, gondos házassági termékenységi statisztika mintaszerű módszereire.

3. §. A budapesti házasságok átlagos termékenységének alakulása az adatgyüjtések multszázadbeli megindulásától kezdve napjainkig; a termékenység régóta tartó csökkenése.

A budapesti házasságok termékenységének számszerű vizsgálatánál elsősorban az a kérdés merül fel, hogy mekkora a budapesti házasságok *átlagos* termékenysége vagyis, hogy *egy-egy házasságra átlag hány gyermek esik? Hány esik ma és mennyivel több esett régebben?* Minő mérvű a házassági termékenység csökkenése, azután melyek ennek okai?

A mai budapesti házasságok átlagos termékenységét — a 2. §-ban ismertetett módszertan értelmében — meghatározhatjuk megközelítő számításokkal, azután a népszámlálásban és az elhalt házas egyének halálozási lapján lévő kérdéseken alapuló felvételek útján. A legrégibb és első becslésre még ma is megfelelő eredményeket nyujtó, *Graunt*-féle eljárás szerint a törvényes összes születések számát viszonyítjuk az ugyanazon idő alatt kötött házasságokéhoz. Tudjuk, hogy megfelelő hosszabb időszakra kiterjedő viszonyítást kell végeznünk, mert ezáltal számításunk pontosabbá válik:

[1]) Lásd Bulletin de l'Inst. internat. de stat. XIX. kötet, 1. rész 259. s k. lap.

kisebb lesz a számításainkba bevont azon házasságok száma, amelyekből a vizsgált periodusban gyermek származott, de amelyeket a vizsgált periodus előtt kötöttek s csökken azon gyermekek hányada is, amelyek a vizsgált periodusban kötött házasságokból, de már azután születtek. A kétféle ellenkező irányú eltérés között lévő különbség az, mely tulajdonképen e számítás pontosságának rovására van s ez az, mely a vizsgált periodus időtartamának megfelelő hosszabbításával csökken. A Trianon után kezdődött új korszakra fordítva figyelmünk, e megközelítő eljárással először az 1919—28-ig eltelt tíz esztendő átlagos házassági termékenységét állapítottuk meg, azután e tíz évet két ötös részre bontva az 1919—23. és az 1924—28. évi átlagokat. Budapesten 1919-től 1928-ig összesen 150.072 törvényes gyermek született a kötött házasságok száma pedig 118.762 volt. E szerint az 1919—28. évi átlagos házassági termékenység Budapesten *Graunt* módszere szerint egy-egy házasságra 1·27 törvényes születéssel fejezhető ki. A két említett évötödben (1919—23 és 1924—28) pedig ugyanilyen módon az átlagos házassági termékenység 1·18-nak, illetve 1·37-nek adódik.

Ha a kivételes körülmények, főleg a hadsereg hazatérése miatt rendkívül magas 1919. évi házaságkötéseinktől, mint számításainkat zavaró évtől eltekintünk, úgy 1920—28-ban egy házasságra Budapesten átlag 1·41 gyermeksziiletés esik, 1920—23-ban meg 1·61; a másik évötöd változatlan.

Ezek a számok mind igen alacsonyak, a valóságnál is valamivel kevesebbet adnak, pedig az idegen születéseket le sem számítottuk. E számítási eljárás elméletére vonatkozó fejtegetéseinkben a 2. §-ban említettük is, hogy a házasságok termékenységének meghatározására vonatkozó ez a legrégibb módszer a valóságosnál valamivel alacsonyabb házassági termékenységet ad. Ugyanott említettük azonban azt is, hogy ha a vizsgált periodusban megszűnt házasságok számához viszonyítanánk, magasabb adatokat nyernénk, minthogy a kötött házasságoknak a megszűntek felett rendszerint többlete van. Nincs igaza azonban *Wappäus*-nek, hogy a megszűnt házasságokhoz való viszonyítás meg mindenkor a valóságos termékenységet meghaladó átlagot eredményez.

A megszűnt házasságok statisztikája csak 1921-től teljes; 1919-ről és 1920-ról hiányzanak az elválásokra vonatkozó törvényszéki statisztika adatai. Igaz, hogy az 1919. évi zavargások s az akkori törvénykezési szünet miatt e két évben a törvényszék csak kevés válópert intézett el. 1921-től 1928-ig a fővárosban az egyik házastárs elhalálozása által 51.362, elválás által pedig 13.945 házasság bomlott fel. Ez összesen 65.307 megszűnt házasság. Az 1921—28. években történt 116.130 törvényes születés számát ezzel osztva egy-egy házasságra átlag 1·78 gyermekszámot nyerünk. Ez ugyan magasabb az ugyanezen évek átlagára vonatkozó házassági termékenység *Graunt*-féle (a kötött házasságok számához viszonyító) adatánál (1·38), de a budapesti házasságok ezen időszakbeli átlagos termékenységénél szintén alacsonyabb.

Ezt igazolják a budapesti házasságok termékenységére vonatkozó pontos felvételek: úgy a népszámlálás, min ta népmozgalom megfelelő eredményei.

Az 1920. évi népszámlálás fővárosunkban 161.819 élő házas nőt számolt össze, akiknek összesen (a halvaszülöttekkel együtt) 353.507 gyermekük volt. E szerint *az 1920. évi népszámlálás idején a Budapesten fennálló házasságok átlagos termékenysége egy-egy családra 2·22 gyermek születésével volt kifejezhető.* Ez az átlag tehát magasabb, mint akár a *Graunt-Süssmilch*-féle, akár a *Wappäus*-féle számítás által nyert. Ez a valóság és ez bizonyítja, hogy a tényleges viszonyok nem mindig esnek a kétféle megközelítő számítás által adott értékek közé, mint azt annak idején *Wappäus* hitte. Az ő korában — jó száz évvel ezelőtt — az elválások száma még gyér volt, a kötött házasságok többlete nagy volt. Az ő korában lehetséges volt, hogy az említett két megközelítő számítás eredménye a valóságot közrefogta. Napjainkban már nem, már a háború által gyengített (háborús sérülések, betegségek stb. miatt) magasabb halandóságú házas férfiak elhalálozása által, jelenleg *halál által* is sűrűbben felbomló házasságok nagy száma révén sem. Elméletileg oly társadalom is képzelhető, ahol a fennálló házasságok száma fogyóban van, ahol a halál és elválás által megszűnő házasságok összege évről-évre egyenlő, vagy még nagyobb is a kötött házasságokénál. Ilyenkor persze a felbomlott házasságok számához való viszonyítás még kisebb termékenységi átlagra is fog vezetni, mint az újonnan kötött házasságok számával való egybevetés. Ilyen viszonyok azonban a mult századbeli régi jó erkölcsök, — a válások akkor alacsony aránya stb. — mellett *Wappäus* korában még ismeretlenek voltak. Ezért alkotta meg *Wappäus* az akkori viszonyok szemmeltartásával a kétféle megközelítő számítás mód — a kötött s a felbomlott házasságok számához való viszonyítás útján számított termékenységi mutatók — adatainak aritmetikai átlagát mindkettőnél helyesebb termékenységi mértéknek tartó elméletét. Az ő korrekciós javaslatainak bírálatával foglalkozó statisztikusok pedig, mint például *Hindelang*[1]) is azt hiszik, hogy »*a valósághoz Wappäus aritmetikai átlaga ugyan közelebb jut*«, de azzal mégis ritkán egyezik. *Azt, hogy ahhoz ez a Wappäus-féle aritmetikai átlag a valósághoz esetleg egyáltalán nem jut közelebb,* mert az — a valóság — mint Budapesten napjainkban nem fekszik a két — most említett — megközelítő számítás által adott határok között, *a világháborút megelőző, régi békés esztendőkben a statisztikusok Wappäus* módszere ellen *még nem hozták fel.*

Az 1920. népszámlálásból származó egy-egy házasságra Budapesten átlag 2·22 gyermeket jelző termékenységnél is kedvezőbb a nő halálával megszűnt házasságokra vonatkozó az elhalt nő halálozási lapjáról származó termékenységi statisztika adata. Ez az 1919—28. évben Budapesten ilymódon megszűnt házasságoknál átlag 2·69-nak, az említett népszámlálást környező 1919—22. évi átlag szerint meg 2·70-nak adódik. A fennálló házas-

[1]) Lásd *Hindelang H.*: »Die eheliche und uneheliche Fruchtbarkeit«. (München 1909.) 7. l.

ságok termékenysége tehát ezen adataink szerint is rosszabb, mint a megszűnteké. Ez természetes is, mert hiszen a nő haláláig még születhet gyermek. A teljes, maximális termékenységet csak a megszűnt házasságokon alapuló statisztika adhatja meg, a fennállókra vonatkozó mindig csak egy töredéket nyujt. Hozzájárul a megszűnt házasságok termékenységét az ugyanazon időben fennállók termékenységéhez képest emelő hatáshoz a születések gyakoriságának évtizedek óta egyretartó csökkenése is. A valamely időben megszűnt házasságokhoz évtizedekkel ezelőtt már fennálló termékeny régi házasságok nagyobb arányban tartoznak, mint a fennállókhoz, melyben a fiatalok új házasságai is mind beszámítódnak.

Azt, hogy a megszűnt házasságokra vonatkozó s 1903-tól 1928-ig ugyanazon módszerrel immár egy negyed századja tartó[1]) adatgyüjtés szerint a nő halálával megszűnt házasságok termékenysége fővárosunkban miképen csökkent, a 3. táblázat és az I. grafikon szemlélteti.

3. A nő halálával megszűnt házasságok átlagos termékenysége[2]) Budapesten, Magyarországon és a vidéken 1903-tól 1928-ig.

Év, átlag	Az oldalt megnevezett évben a nő halálával megszűnt házasságok között egy-egyre eső átlagos gyermekszám			Év, átlag	Az oldalt megnevezett évben a nő halálával megszűnt házasságok között egy-egyre eső átlagos gyermekszám		
		a történeti				a mai	
	Budapesten	Magyarországon	terület vidéki részén		Budapesten	Magyarországon	terület vidéki részén
1903	3·54	4·22	4·24	1909—1912	3·42	[3]) 4·08	[3]) 4·10
1904	3·60	4·16	4·18	1913—1915	3·34	[3]) 4·07	[3]) 4·09
1905	3·50	4·10	4·11	1916—1918	3·09	[3]) 4·04	[3]) 4·06
1906	3·48	4·06	4·08	1919	2·77	3·96	4·06
1907	3·37	4·06	4·08	1920	2·83	3·87	3·96
1908	3·41	4·07	4·08	1921	2·58	3·88	3·97
1909	3·29	4·04	4·06	1922	2·58	3·83	3·93
1910	3·31	4·06	4·08	1923	2·59	3·82	3·90
1911	3·44	4·13	4·15	1924	2·60	3·87	3·95
1912	3·71	4·08	4·09	1925	2·58	3·89	3·97
1913	3·44	4·10	4·11	1926	2·71	3·85	3·94
1914	3·43	4·05	4·06	1927	2·41	3·90	4·03
1915	3·16	4·07	4·10	1928	2·57	3·84	3·94
1916	3·29	4·09	4·11	1919—1922	2·70	3·89	3·98
1917	3·37	4·09	4·12	1923—1925	2·84	3·86	3·94
1918	2·74	3·96	3·99	1926—1928	2·56	3·86	3·97
1903—1905	3·55	4·16	4·17	1919—1928	2·69	3·87	3·97
1906—1908	3·42	4·06	4·08				

[1]) A fővárosban 1896-ban megindult népmozgalmi termékenységi statisztika 1902-ig némikép más módszerű volt ; l. a 2. §-ban. Ugyanezen régi módszerrel a fővárosi évkönyvek 1912-ig közölnek adatokat s az 1925. évit is így dolgozták fel, bár az országos statisztika részére 1903-tól kezdve az országos rendszer szerint is közöltek adatokat, ezeket foglalja a 3. táblázat magába.

[2]) A halvaszülötteknek s a nő halálakor életben már nem lévő gyermekeknek beszámításával. Ábrázolva l. e táblázat évi eredményeit az I. grafikonon ; a megfelelő abszolút számokat l. a függelékben lévő részletes kimutatások 1. táblázatában.

[3]) Történeti Magyarország területére vonatkozó átlagok.

I. A NŐ HALÁLÁVAL MEGSZŰNT HÁZASSÁGOK TERMÉKENYSÉGE

a fővárosban és a vidéken 1903-tól 1928-ig.

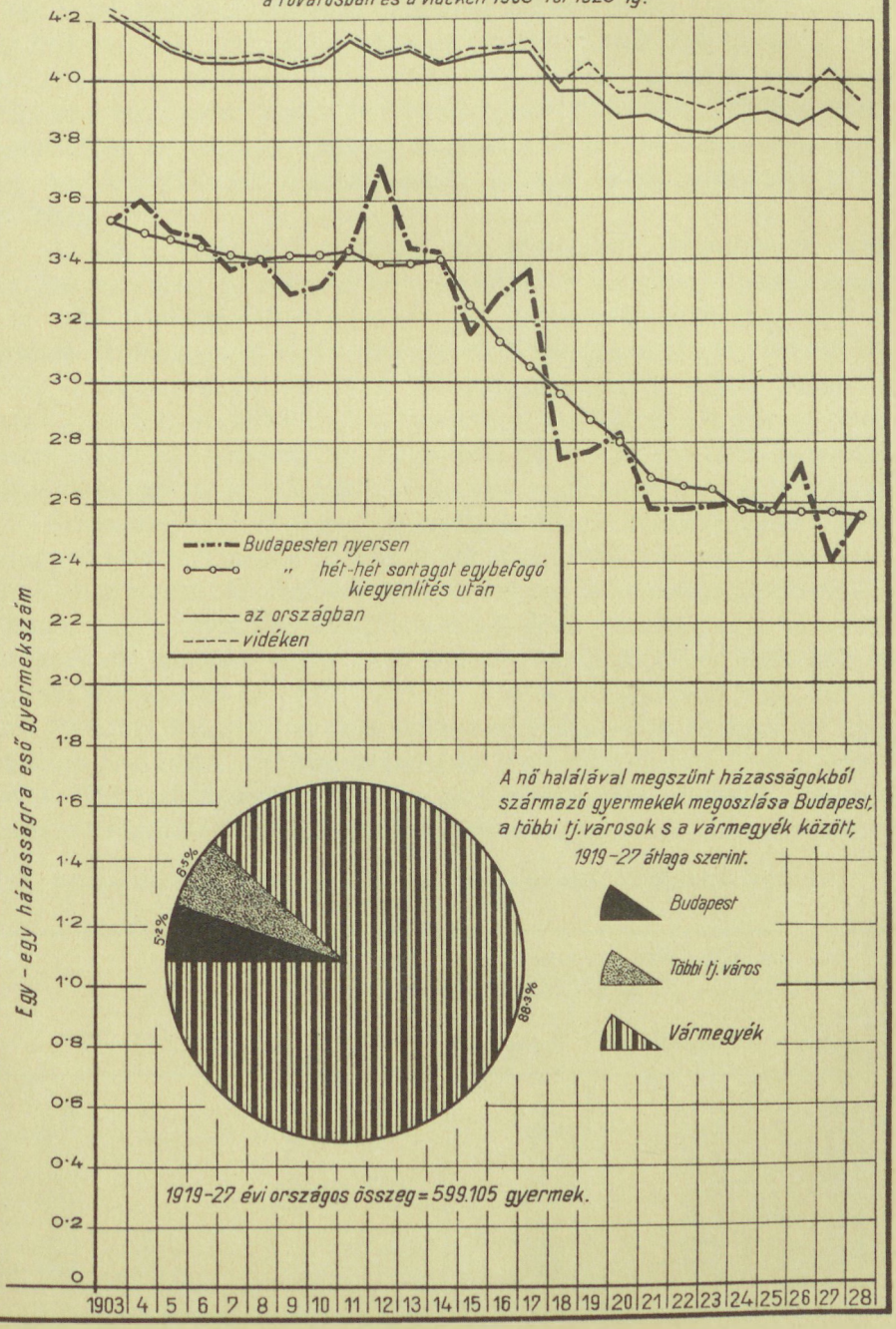

Ezen számsorok közül különösen a fővárosra vonatkozó csökken. *A budapesti házasságok termékenysége nemcsak alacsonyabb, mint a vidékieké,* vagy az országéi, *hanem azokénál rohamosabb visszafejlődést is mutat.* Budapesten a nő halálával 1903-ban megszűnt házasságokban egy-egyre átlag még 3·54 gyermek esett, (sőt 1904-ben még több: 3·60), míg 1928-ban már csak 2·57 (min. 1927-ben 2·41). Ezzel szemben az ugyanerre vonatkozó vidéki adat ugyanakkor csak 4·24-ről 3·94-re esett (minimum 1923-ban 3·90). Hasonlóképen az országos átlag ugyanakkor 4·22-ről csak 3·84-re csökkent; épen úgy kisebbmérvű visszafejlődéssel, mint a vidéki (minimum 1923-ban 3·82).

Az egyes években mutatkozó esetlegességektől függetlenebb több éves átlagok még jellegzetesebben mutatják a házassági termékenység egyre tartó folytonos visszafejlődését. A házas nők halálozási lapjáról származó termékenységi statisztika az illető év egészségügyi viszonyaitól is függ. Járványos évben (pl. 1918. évi influenzajárvány idején) az elhalt házas nők között nagyobb arányt képviselnek a fiatalabbak, kik már koruknál (s ezért is rövidebb tartamú házasságaiknál) fogva is kisebb termékenységet képviselnek. Látható pl. a 3. táblázaton s az I. grafikonon, hogy az influenzás 1918. évben megszűnt budapesti házasságok átlagos termékenysége: 2·74, ami úgy az ezen évet megelőző, mint az azt követő évek házassági termékenységénél alacsonyabb. Az évről-évre esetleges ilyen kisebb mértékű eltérésektől a többéves eredmények függetlenebbek és a főtörvényszerűséget: a házassági termékenység ezidőben egyre tartó említett folytonos csökkenését jobban kifejezik. Budapesten az 1903—1905. évi 3·55-ös átlaggal (max.) szemben az 1926—1928. évi csak 2·56 (min.). A vizsgált negyedszázados adatgyüjtés ezen átlagaiban lévő csökkenést indexszámítással is megvilágítottuk. Ezek a következő 4. táblázatban lévő indexek is igen jellegzetesen mutatják, hogy a fővárosban a házassági termékenység intenzívebben csökken, mint a vidéken.

4. A házassági termékenység csökkenését mutató indexek, ha az 1903—1905. évi eredmény = 100.

Év, átlag	A nő halálával az oldalt megnevezett években megszűnt házasságok átlagos termékenységének indexei, ha az 1903—1905. évi átlagos termékenység = 100		
	Budapesten	Magyarországon [1])	Vidéken [1])
1903—1905	100·0	100·0	100·0
1906—1908	96·3	97·6	97·8
1909—1912	96·3	98·1	98·3
1913—1915	94·1	97·8	98·1
1916—1918	84·2	97·1	97·4
1919—1922	76·1	93·5	95·4
1923—1925	80·0	92·8	94·5
1926—1928	72·1	92·8	95·2

[1]) 1919 óta trianoni terület.

Látható, hogy a százzal egyenlővé választott 1903—1905. évi átlagos, úgynevezett népmozgalmi házassági termékenységhez képest Budapesten az 1926—28. évi eredmény 72·1-re csökken, míg ugyanekkor a megfelelő országos arányszám csak 92·8-ig, a vidéki meg éppen csak 95·2-ig esik vissza.

A házassági termékenység egyre tartó, folytonos csökkenését az évi eredményekben lévő esetlegességektől függetlenebb alakban több éves átlagokon kívül, kiegyenlítéssel is feltüntethetjük. A háromféle kiegyenlítési módszer (az analitikus, mechanikus és grafikus) közül a mechanikust választottuk s hogy minél egyenletesebb visszafejlődést, az évi eredmények ingadozásaitól minél függetlenebb eredményeket nyerjünk, a sortagok nagyobb számát foglaltuk egybe. Míg munkánkban egyebütt, pl. a 13. §-ban (csak három-három sortagot foglaltunk egybe, itt hét-hét sortagot — illetve megfelelő abszolút számaikat összeadó — kiegyenlítést alkalmaztunk. Ezen kiegyenlítés eredményeit az 5. táblázat foglalja magába.

5. A nő halálával Budapesten megszűnt házasságok átlagos termékenység hét-hét sortagot egybefoglaló mechanikus kiegyenlítés után 1903-tól 1928-ig.

Év	Hét-hét sortag összege a függelékben levő »részletes kimutatások« 1*a*. táblázatában közölt adatok szerint		egybefoglalásával végzett kiegyenlítés útján egy-egy házasságra eső átlagos gyermekszám
	a nő halálával megszűnt házasságoknál	a született összes gyermekek számánál	
1903	4.630	16.348	3·54
1904	5.877	20.554	3·50
1905	7.130	24.832	3·48
1906	8.449	29.173	3·45
1907	8.768	29.982	3·42
1908	8.750	29.723	3·40
1909	8.633	29.542	3·42
1910	8.650	29.556	3·42
1911	8.443	28.920	3·43
1912	8.382	28.420	3·39
1913	8.356	28.334	3·39
1914	8.412	28.616	3·40
1915	9.166	29.822	3·25
1916	9.405	29.465	3·13
1917	9.722	29.683	3·05
1918	9.800	28.998	2·96
1919	9.898	28.555	2·88
1920	9.741	27.238	2·80
1921	9.405	25.234	2·68
1922	8.677	23.039	2·66
1923	8.535	22.565	2·64
1924	8.403	21.651	2·58
1925	8.518	21.931	2·57
1926	7.228	18.596	2·57
1927	6.092	15.658	2·57
1928	4.964	12.720	2·56

E kiegyenlítés után a nő halálával Budapesten megszűnt házasságok termékenysége, a fővárosi házasságoknak ez az ú. n. teljes vagy maximális termékenysége, az évi eredményekben lévő esetlegességektől a több éves átlagokhoz hasonlóan szintén mentesül s a házassági termékenységnek szinte évről-évre folytonos csökkenését mutatja. A kiegyenlített adatokban a visszafejlődés az 1903. évi 3·54-ről (a kiegyenlített számsor maximuma) az 1928. évi 2·56-ig (minimum) történik. Az 1903. évi kiegyenlített házassági termékenység (3·54) százzal véve egyenlőnek, az 1928. évi adat viszonylagos jelzőszáma: 72·3. Ez alig különbözik a több éves átlagok visszafejlődésénél Budapestre fentebb (1. és 4. táblázatot) megállapított 72·1-es indextől.

Mechanikus kiegyenlítésünk eredményeit a — fentebb már említett — I. grafikonon ábrázoltuk. Ezen kiegyenlített adatok azt mutatják, hogy *a nő halálával Budapesten megszűnt házasságok termékenysége 1903-tól 1914-ig sokkal kevésbbé csökkent, mint azután, különösen mint 1915-től 1921-ig.* Ennek megfelelően a kiegyenlített vonal is ezen években, a háború alatt s néhány azt követő évben rohamosabban esik, mint azelőtt és azután. Ez a háborús s az azt követő járványos éveknek s ekkori rossz közegészségügyi viszonyoknak, mennyiségileg és minőségileg csökkent táplálkozásnak, gyógyszerhiánynak stb. a következménye, amikor fiatal nők halála révén sok házasság szűnt meg idő előtt s rövidebb fennállása miatt alacsony termékenységgel. A háborút követő új békés esztendőkben, a kiegyenlített adatok szerint különösen 1924-től kezdve lassúbbodik meg a budapesti házasságok termékenységének egyébként még mindig egyre tovább tartó csökkenése.

Az a körülmény, hogy *hosszú évtizedek alatt a népességben a házasok aránya is változhat,* a házasságok termékenységének statisztikájában nem oly jelentős körülmény, mint a születések gyakorisága tekintetében. A házasságok termékenységét ugyanis mindenkor a számbavett házasságok számához viszonyítjuk s így itt számításunk helyességét a házasok arányának megváltozása nem zavarja úgy, mint a születési statisztikában, ahol a nyers vagy általános arányszámban ez a körülmény, a viszonyítási alapnak, a népességnek összetételében jelent változást. Közvetve azért a házasságok termékenységének alakulására is visszahathat a házasok arányának megváltozása.

Arra vonatkozólag, hogy a házasságkötések gyakoriságának s a népességben a házasok arányának a házasságok termékenységére minő hatása van: a demografiában két ellentétes vélemény van. *Süssmilch,*[1]) *Horn,*[2]) *Sadler,*[3]) *Wappäus* és mások azt állítják, hogy a házasságok számának csökkenése a termékenységi mutató emelkedésével jár. Ezzel szemben

[1]) Lásd *Süssmilch:* »Die Göttleich Ordnung, etc.« Berlin 1741.

[2]) Lásd *Horn E.:* »Bevölkerungswissenschaftliche Studien aus Belgien«. Leipzig 1854.

[3]) Lásd *Sadler:* »The law of population etc.« London 1830.

Cauderlier, *Bruckner*,[1]) *Krieg*[2]) és mások épen ellenkezőleg azt állítják, hogy a házasságok arányának csökkenésével nemcsak a natalitas, hanem e házasságok termékenysége is csökken, vagyis, hogy e két jelenség nem egymással fordított arányban, hanem párvonalosan fejlődik. *Süssmilch* a termékenységet *Graunt* módszere szerint állapította meg, melynél (1., 2. §.) a házasságkötések a nevezőbe jutnak, természetes, hogy fordított viszonyra jut. *Horn* következtetését azza lindokolja, hogy a házasságkötések arányának növekedésével a nemzés szándékos korlátozásának gyarapodása jár, mert a létfenntartási eszközök elégtelenebbé válnak. Mégis a sok születés csak idővel fejthet ki oly hatást s ahol több a házas a népességben ott első következménykép csak több lehet a születés, a termékenység csak javulhat. *Földes*[3]) is arra következtetett, hogy agrár államokban a jó termés úgy a házasságkötések, mint a születések számát párvonalosan emeli. Ez azonban egyidejűleg csak a születések dolga ; kérdés, hogy a házasságok termékenysége ilyenkor számszerűen, észrevehetően nő-e és mikor és minő arányban. A házasságok termékenysége hosszabb időszakok születéseinek összege, abban egyes évi terméseredmények, gazdasági viszonyok hatása nem, vagy csak alig jelentkezik s az, mint olyan, itt már nem mutatható ki.

Az bizonyos, hogy a legutóbb említett évtizedek adataiban megfigyelhető, hogy a *születési nyers arányszám rohamosabban csökken, mint a házasságok termékenysége*. A nő halálával megszűnt házasságok termékenységére vonatkozólag rendelkezésünkre álló negyedszázad adatgyüjtésének idején — ugyanazon átlagokat vizsgálva, amelyeket a termékenységnél is számbavettünk — a budapesti élveszületések ezer lélekre eső aránya az 1903 - 1905. évi 28·2‰-ről 1926 – 1928-ig 17·0‰-re esett. Ezt azt jelenti, hogyha az 1903—1905. évi budapesti élveszületési nyers arányszám százzal egyenlő, akkor az 1926—1928. évi budapesti adat viszonylagos jelzőszáma : 58·2.[4]) Ezzel szemben a nő halálával megszűnt budapesti házasságok 1926—1928. évi termékenységének viszonylagos jelzőszáma, hasonlóképen az 1903—1905. évi eredményt választva százzal egyenlőnek — mint fentebb a 4. táblázaton láttuk — meg 72·1. Még rohamosabb az élveszületési nyers arányszám csökkenése akkor, ha a nem budapesti lakos, vagy idegen születéseket leszámítjuk. Idegen születések nélkül az 1903—1905. évi budapesti élveszületések ezer lélekre évente átlag 27·6, 1926—1928-ban pedig csak 13·4 élveszületéssel

[1]) Lásd *Brückner:* »Die Entwickelung der grosstädtischen Bevölkerung im deutschen Reiche«. Archiv. 1890.

[2]) Lásd *Krieg G.:* »Bewegung der Bevölkerung in königreich Bayern«. München 1890.

[3]) Lásd *Földes B.:* »A gabonaárak és a termések befolyása a népességi és erkölcsi viszonyokra«. (Statisztikai előadások II.)

[4]) Még ezen általános vagy nyers élveszületési arányszámoknál is rohamosabb a házas nők születési tiszta arányszámának csökkenése, mely a születések gyakoriságára vonatkozó arányt a házas nőknek a népességben való különböző arányától függetleníti. Ezt ismertetve l. *Szél T.* legutóbb ismertetett munka 50. s k. l.

fejezhetők ki. Ilyképen az idegen élveszületések nélkül számított 1926—1928. évi budapesti születési arányszám indexe, hasonlóképen a megfelelő 1903—1905. évi eredményhez viszonyítva csak 48·5, vagyis a kórházban történő idegen születések arányának félszázad óta egyre tartó gyarapodása révén még inkább kisebb, mint a házassági termékenység negyedszázados csökkenését kifejező említett (72·1-es) viszonylagos jelzőszám.

A házasságok termékenysége a nő halálával megszűnt házasságokra vonatkozó adatok szerint főleg *két okból* csökken kevésbbé, mint az élveszületések nyers arányszáma. Elsősorban azért, mert *az élveszületések nemcsak a törvényes, hanem a törvénytelen élveszületéseket is magukba foglalják, már pedig a törvénytelen születések aránya évszázadunkban rohamosabban csökkent, mint a törvényeseké. Másodsorban meg azért is, mert* a nő halálával felbomlott házasságok statisztikájából származó *termékenységi adatban régebbi, több évtizeddel ezelőttről származó,* sőt multszázadbeli *házasságok termékenységével keverten foglaltatnak újabb,* idő előtt megszűnt terméketlen *házasságok.* Ez *pedig* a születések gyakoriságának csökkenő irányzata révén emelő hatású, mert hiszen a *régebbi házasságok a maiaknál termékenyebbek voltak.* Ezáltal a házassági termékenységi arányszám valamely évben felbomlott házasságok statisztikája alapján részben régibb, kedvezőbb idők termékenységét is magában foglalja, nem úgy, mint az ugyanazon évekre vonatkozó élveszületési arányszám, melyben csak a vizsgált évek — de nem megelőző időszakok — születései foglaltatnak. Az a körülmény, hogy a házasságok termékenységi statisztikájába a halvaszülöttek is beleszámítódnak, míg az azok nélkül meghatározott élveszületési arányba nem, a két számsor csökkenésében levő különbségen nem változtat. Igaz ugyan, hogy a halvaszülöttek aránya az összes szülöttek között Budapesten 1903-tól 1928-ig némiképen emelkedett [1]) s ezért, ha a házasságok termékenységére vonatkozó arányszámok sorát nem az élveszületések, hanem az összes születések gyakoriságára vonatkozóval hasonlítjuk össze, úgy a két számsor között nagyobb divergenciát kapunk, de 1903 előtt a halvaszületések aránya, — különösen a mult században — Budapesten még a mainál jóval magasabb volt s így — minthogy a nő halálával megszűnt házasságok termékenysége jórészt régebbi, a nő halálát évtizedekkel megelőző időszak születéseit is magába foglalja — a divergenciát éppen ellenkezőleg, még csökkentő hatású.

A nő halálával megszűnt házasságok termékenységére vonatkozó negyedszázados adatgyüjtésünk eredményeit *Kőrösy* régebbi, multszázadbeli adatgyüjtésének eredményeivel nem tudjuk egybevetni. Az egyik módszerbeli különbséget, hogy *Kőrösy* mindkét szülő halálával megszűnt házasságokból készítette az ő népmozgalmi termékenységi statisztikáját, még

[1]) Lásd erre vonatkozólag *Szél T.:* »A születések alakulása Budapesten és az európai nagyvárosokban«. Budapesten (1929) 105. l. 40. táblázat.

ki tudjuk küszöbölni. Alábbi munkánk 11. és 13. §-ában közlünk olyan termékenységi táblákat is, amelyek *Kőrösy* módszeréhez annyiban hasonlóan készültek, hogy nemcsak az anya, hanem mindkét szülő elhalálozásával megszűnt házasságok adatai alapján készültek. Azt a módszertani eltérést azonban, hogy *Kőrösy* a házasságok termékenységébe a halvaszülötteket nem számította bele, nincs módunkban megbízható módon korrigálni. Ha évről-évre ismerjük is a halvaszülöttek arányát, azzal valamely évben megszűnt házasságok termékenységére vonatkozó arányszám nem korrigálható, mert a házasságok termékenységére vonatkozó arányszámban több különböző időszak házasságainak, részben régibb, részben újabb házasságoknak termékenysége együttesen jelentkezik. Így a módszertani különbségek miatt nem az újabb adatokkal való egybevetés céljából, hanem csupán mint régi érdekes eredményt említjük, hogy a budapesti házasságok termékenységét az 1897-től 1900-ig terjedő négy évben mindkét szülő halálával megszűnt 9757 házasság megfigyelésével s a halvaszülöttek nélkül összesen 26.952 születés számbavételével egy-egy házasságban átlag 2·76 gyermeknek találta.[1]) Tekintettel, arra, hogy a nő halálával megszűnt házasságok termékenységére vonatkozó jelenlegi adatgyüjtésünk a házasságok termékenységének csökkenő irányzata mellett is egy házasságra Budapesten még 1903—1905 átlagában 3·55 gyermeket talált, nyilvánvaló, hogy *Kőrösy* adata az említett módszertani különbség révén lényegesen kevesebbet nyujt annál, amekkora a budapesti házassági termékenység a 90-es évek végén megszűnt házasságokban tényleg lehetett.

A nő halálával megszűnt házasságok termékenységére vonatkozó *negyedszázados* (1903-tól 1928-ig vizsgált) *adataink csökkenő irányzatának okai* eléggé ismertek. Azóta a *főváros nagyot fejlődött, világvárosiasabb lett.* Már pedig minél városiasabb várost (lásd e munka 5. §-t) vagy minél városiasabb népréteget (lásd pl. e munka 19. §-át) veszünk szemügyre, a házassági termékenység annál kedvezőtlenebbül alakul. A *század elején, 1903-ban* s adatgyüjtésünk ezt követő első éveiben *megszűnt házasságok még* legnagyobb részt a *mult századbeli régi Budapesten, nagyanyáink romantikus és erkölcsös idejében kifejtett magas termékenységet tükrözik vissza, de amint múlnak az évek,* úgy a megszűnt házasságok között már *mindinkább tért nyernek a konsziderációs típusú,* alacsony termékenységű *modern házasságok.* A háborús években s az azt követő járványok idején meggyorsítja a termékenységi átlag csökkenésének folyamatát — mint láttuk — sok fiatal nő korai halála s ezzel számos házasságnak rövid időtartamú fennállás után s alacsony termékenységgel való időelőtti megszűnése ; de a csökkenés folyamata a legújabb években napjainkban is egyre tovább tart.

[1]) Lásd *Kőrösy J.:* »Adalékok a fővárosi lakosság termékenységének és a családok gyermekgazdagságának kérdéséhez«. (Fővárosi Statisztikai Havi Füzetek. Budapest 1902. 281. s k. l.) 285. l.

A házasságok termékenységének csökkenésében persze azután azon körülmények nagy részének is megvan a maguk szerepe, amelyeket a budapesti születési arány egyre tartó visszaesésének indokolásánál a fővárosi és az európai nagyvárosok születési statisztikájának tárgyalásánál már említettünk.[1]) A házassági termékenység ugyanis a születések oroszlán részét veszi számba: a törvényes születéseket s csak más viszonyításban, nem a népességhez viszonyítva, mint a születési statisztikában a születések gyakoriságának megállapításakor, hanem a házasságok számához. Így aztán a szerint is aprózza a törvényes születéseket is, hogy egy házasságból születtek-e s itt a házasságok tartamának is megvan a maga hatása. Így aztán a *házasságok termékenységének csökkenésében az elválások sűrűbbé válásának is van némi szerepe, mert a nő halálával megszűnt házasságokban az utolsó házasságra eső gyermekszám e miatt is csökken.* Az átlagos élettartamnak a közegészségügy fejlődésével való növekedése viszont ennek némiképen ellene hat, mert azáltal a házasok átlagos élettartamára s a házasságok átlagos időtartamára is növelő hatás érvényesül.

A fővárosi születések arányának időbeli csökkenésében szereplő legfontosabb körülmények, melyek a nő halálával Budapesten megszűnt házasságok átlagos termékenységében is igen lényegesek még: a műveltségnek azóta tartó fokozódása, a kultúra emelkedése, a nagyobb jólét után való törekvés, mely *Mombert* és *Brentano jóléti teoriája* értelmében a gyermekszám csökkentésére irányuló akarattal karöltve jár. A *Grotjahn* szerint értelmezett *gazdasági rúgók* meg főleg a nehéz háborús években vezettek csökkenő termékenységhez. A bő gyermekáldástól, a családi gondoktól a budapesti házasok, — a fővárosban nagyobb *társadalmi kapillaritás* miatt — *Dumont* elmélete értelmében is, idővel mind szélesebb körben iparkodnak szabadulni. *Az erkölcsi élet süllyedése*, a szabados élet- és világnézet, az élet szabad kiélvezésére való törekvés, mely *Wolf*, *Oldenberg*, *Rost* és társaik elmélete értelmében magyarázná a születések s a termékenység csökkenését Budapesten, főleg a háborús s a háborút közvetlen követő években és a kommunizmus demoralizációja idején nyert jelentőségében. A *vallástalanság* és a születések elhárítására való törekvés rokon eszmekörök: mindkettő az érzéki kielégülés vágyából fakad. A fővárosban fontos a *nők, az anyák kereső tevékenysége is*, mely szintén főleg a háborús és háborút követő időkben terjedt s elvonta a nőt fontos hivatásának, a gyermekszülésnek és nevelésnek teljesítésétől, szintén a házassági termékenység csökkentésének előmozdításához vezetett. *Az életmód megváltozása*, az industrializálódás, a nők gyári munkája *Müller* teoriája értelmében ugyanerre vezető okkomplexum. *Az agglomeráció*, a népesség sűrűségének növekedése, a lakáshiánnyal s a főváros nagyvárosiasabbá válásával, mint azt *Hindelang* kifejti szintén csökkenő termékenységet idéz elő. *A csecsemőhalandóság csökkenése*, *Würzburger*, *Hindelang*,

[1]) Lásd *Szél T.*: legutóbb i. m. 45. s k. l.

Kenéz és mások által is hangoztatott fontos oka a házassági termékenység csökkenésének. Erre már *Wappäus és Geissler* is utaltak. A gyermeknemzés rúgója ugyanis gyakran épen az elpusztult sarj pótlására való törekvés, ha ez az, a csecsemőhalandóság csökkenésével ritkábban szerepel, a termékenység — mely az összes szülötteket, az elhaltakat is számbaveszi — csökken. Budapesten a csecsemőhalandóság 1903-tól 1928-ig az illető évi élveszületések 14·3%-áról 12·3%-ra csökkent (1926 11·4%). Így a gyermeknemzés ezen rúgója fővárosunkban tényleg szintén veszíthetett erejéből. Alább — jelen munka 9. és 10. §-ában — látni fogjuk, hogy *az átlagos házassági termékenység Budapesten mutatkozó csökkenésében legnagyobb szerepe van a magasabb gyermeklétszámú s az igen magas termékenységű házasságok csökkenésének.* Az egykés s az egy-két gyermekes házasságok aránya meg növekszik. Ezzel függ össze aztán jelen munkánk 12. §-ában ismertetett azon jelenség is, hogy a multtal szemben *a születési sorrendszámot, illetőleg nem az első, hanem a későbbi sorrendszámú gyermekek arányának csökkenése jelentkezik* s leginkább ez utóbbi körülmény révén csökken a házasságok termékenysége. Sok egyéb ok is említhető: *a nagyvárosokban egyre terjedő prostitució s vele a sterilitásra vezetni képes nemibetegségeknek* (kankónak, szifilisznek) *terjedése*, mely mint jelen munka 8. §-ában részletezzük egyre emeli a teljesen terméketlenül maradó fővárosi házasságok arányát s vele csökkentőleg hat a budapesti házasságok átlagos termékenységének alakulására is. *A fogamzást gátló szereknek* (pessarium, condom, a spermatocytakat elölő pasztillák és mosások, jódinjekció stb.) *s a bűnös abortusoknak a fővárosban a vidéknél intenzívebb terjedése* már nem is ok, hanem inkább csak mód, amely révén a bő gyermekáldást nem kívánó, a túlságos szaporodástól irtózó akarat érvényesül.

A születések csökkentésére törekvő akarat érvényesülésének két módja közül bizonyára az előbbi a gyakoribb: magának a fogamzásnak meggátlása. Azt, hogy a vetélések aránya a multhoz képest gyarapodó, valószínűnek kell tartanunk, bár a vonatkozó budapesti statisztika épen ellenkezőleg csökkenő irányzatú. Budapesten az elvetélések száma és ezer lélekre eső aránya ugyanis a legutóbbi két évtizedben a következőképen alakult:

1911—1915-ben az elvetélések átlaga	2.877·2,	ezer születésre	126·4
1916—1920-ban « « «	1.879·8,	« «	106·7
1921—1925-ben « « «	1.633·8,	« «	88·4
1926—1929-ben « « «	1.462·7,	« «	84·9

Látható az elvetélések bejelentett számának és ezer lélekre eső arányának csökkenő irányzata. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az elvetélések valódi száma tényleg csökkenne. Lehet, hogy újabban csak bejelentésük történik kevesebb pontossággal. Köztudomású, hogy a bejelentett abortusok száma mindig csak töredéke a valóságnak. Sok tiltott műtét marad titokban;

az elvetélések nagy részéről nem szereznek tudomást a hatóságok s a statisztika. E mellett a terhesség első két hónapjában sok abortus önként s csak erősebb vérzés alakjában jelentkezik. Sem orvos, sem szülésznő tudomására nem jut. Ily korai abortusnál gyakran maga a terhes sem tudja, hogy elvetélt.

Azt, hogy az elvetélések száma és aránya Budapesten körülbelül a világháború óta csökkenő, nagyiványi *Fekete* Sándor szerint az magyarázza, hogy körülbelül ezen években szüntették meg működésüket a két egyetemi női klinikán addig fennállott azon repülőbizottságok, amelyek azelőtt a városba telefonhívásra kiszáltak s a már megindult abortusokat hivatalból befejezték. Ezek a bizottságok ugyanis, melyek egyetemi tanársegédekből és más szülészszakorvosokból állottak, az abortusok bejelentését nagy pontossággal teljesítették. Ezek ilyirányú működése megszűnvén, a különböző okokból, gyakran bábák vagy a szülésznő bűnös iniciátivájára megindult vérzéseknél szükséges curettet ma mások végzik Budapesten el, kik a bejelentéseket kevésbbé pontosan teljesítik. Abban, hogy egészen a háború kitöréséig növekvő számú és arányú bejelentett fővárosi elvetélések irányzata (lásd *Szél* T. : »A születések alakulása Budapesten és az európai nagyvárosokban.« Budapest, 1929. 18. §. Az elvetélések csonka statisztikája. 220. lap) innen csökkenővé változott, szerepe lehet végül a háborús demoralizációnak, a közerkölcs romlásának, miért a bűnös abortusok eltitkolása kiterjedtebbé vált.

Számos klinika statisztikája igazolja azt, hogy a szülésekre eső elvetélések száma növekedőben van s ma magasabb az, mint volt a háború előtt. *Schubertnek* a Népegészségügyben közölt vidéki adatai s *Feketének* a budapesti Poliklinikára vonatkozó statisztikája nevezetes e tekintetben. A pesti Poliklinikán 1913-ban a szülések száma 7214, a vetéléseké 1380, 1930-ban a szülések száma 4824, a vetéléseké 2148.

Így még a háború előtt a budapesti Poliklinikán száz szülésre 19·1 vetélés esett, addig 1930-ban már 44·5. *Fekete* szerint még ez a 44·5-es index sem fejezi ki a vetéléseknek a születésekhez viszonyított valódi gyakoriságát. A szülések — különösen Budapesten — ma nagyobb arányban (körülbelül 75%-ban) történnek kórházban, mint a vetélések, melyek között sok a titkolt. *Fekete* a vetéléseknek a szülésekhez viszonyított budapesti indexét körülbelül 60 és 70 között lévőnek, az országosat pedig 50 és 60 között lévőnek tartja. Ezen alapon számítva a vetélések összes száma ma

Budapesten évente kb. ..... 10— 12.000
A vidéken « « ..... 106—127.000
Az egész országban évente kb. . **116—139.000**

lehet. Évek mulva, ha az új szülészeti rendtartás majd az ország egész területén életbe lép s ha az elvetélések ellenőrzése a fővárosban is szigorúbbá lesz : a bejelentett abortusok száma a valóságost jobban meg fogja közelíteni s e becslésszerű számok helyett pontosabb statisztikánk lesz. Kétségtelen

ma is, hogy a bűnös abortusoknak a házassági termékenység csökkentésében is jelentős szerepük van, mint a gyermeket nem kívánó akarat egyik érvényesülési módjának és valószínű, hogy újabban a fővárosban az elvetélések a valóságban épen nem gyérülnek úgy, amint ezt a vonatkozó hivatalos statisztika a bejelentett abortusokra vonatkozó adatokkal feltünteti.

A házassági termékenységnek csökkenése bizonyára igen összetett és számos körülmény hasonló irányú hatása révén létrejövő jelenség. A felett vitatkozhatnak a különböző elméletek képviselői, hogy a csökkenésben melyik körülmény fontosabb, a gazdasági viszonyok megváltozása-e, a jólét után való törekvés-e, vagy a valláserkölcsi élet süllyedése-e, a főváros fokozott urbanizálódása-e, nagyvárosiasabbá válása-e, avagy az életmód megváltozása stb., egy negatívumban azonban valamennyi elmélet megegyezik, hogy a csökkent termékenységnek nem a faj romlása az oka, csak az akarat hiányzik: a termékenyülést nem kívánják s ha létrejött, mesterséges elvetélést sűrűn idéznek elő. Ha emelkedik a steril házasságok aránya is, ha a teljesen terméketlenségre vezetni képes nemibetegségek (kankó, szifilisz) elterjedtebbek is mint pl. egy félszázaddal azelőtt, ha a prostitució mételye némikép fajrontó is: ezek a körülmények még mindig elég alárendelt jelentőségűek s a házassági termékenység csökkenésében ezek még mindig csak igen mellékes szerepűek. Az egész népnek s a magyar fajnak termékenyülési képessége, amit a szakirodalom a nőknél »fekundabilitas«-nak nevez, eredeti és állandó természetes képesítettség és ennek révén a nép ma is képes volna házassági termékenységét oly arányokban kifejteni, mint régebben, mint a század elején vagy az elmult XIX. században. Ez a termékenységi képesség, melynek állandósága felett a statisztika sokat vitatkozott, tehát a multtal szemben az egész népességre is alig változott, csak mesterségesen, önkényesen függesztik fel a mai házasok érvényesülését. Ennek az állandó szaporodási képesítettségnek, a női termékenység lehetséges állandóságának, helyesebben a termékenységi képesítettség fokában levő állandóságnak, *Cauderlier* [1]) volt az első és leglelkesebb híve. Ő az állandó termékenységi képesítettséget »fekundabilitas«-nak nevezi. Szerinte »a nemzés ösztöne vagy ereje mindig minden állat- és növényfajnál odahat, hogy az összes egyedek nemzései révén a fekundabilitas természetszerűleg az összes állati és növényi fajoknál állandó s ha időlegesen el is tér attól, eredeti állandóságához visszatérni törekszik«. Vele szemben találóan jegyzi meg *Illyefalvi Vitéz Géza*[2]), hogy »a termékenységi képesség, mint fajfenntartó erő, mint a természetnek az emberi szervezetben megnyilatkozó utánképző ereje, természeténél és rendeltetésénél bír bizonyos állandósággal, változatlan jelleggel, de annak külső jelentkezése, a születések száma van vál-

[1]) Lásd *Cauderlier:* »Les lois de la population en France« 1902.

[2]) Lásd *Illyefalvi Vitéz* G.: »Születési és termékenységi statisztika«. Sárospatak, 1906. 80. l.

zásoknak alávetve. A termékenység csak bizonyos lakosságra, bizonyos embercsoportra lehet jellegzetes állandó képesség s ily körülmények között az alapgondolat egy állandó, változatlan termékenység, egy alaptörvény feltételezése helyes; mégis ott sem statisztikai s nem megmérhető igazság. Ezt a nehézséget *Cauderlier* is tudta, hiszen a fekundabilitás megmérésére koefficiensül a hasonló korú és tartamú házasságokat ajánlja s a házastársak korát és házasságuk tartamát is figyelembe veszi, nemkülönben a házasok születési helyét is. Nyilvánvaló, hogy nem a termékenységre vonatkozó statisztikai számokban általában mutatkozó nagy állandóságra gondolt *Cauderlier*, de arra, hogy ebben az állandóságban elmosva a fekundabilitás állandóságának alaptörvénye jelentkezik. *Cauderlier* jól tudta, hogy a tényleges termékenységi adat zavaró gazdasági körülmények alatt változhat s hogy csak bizonyos állandó körülmények mellett marad a női termékenység állandó, csak olyankor nyilvánulhat meg a fekundabilitás. Megengedi még azt is, hogy ez az állandó természetű termékenység, ez a fekundabilitás is változhat, bár lassan és kismértékben, tudniillik, ha zavaró és korlátozó okok huzamosan tartanak, így ilyenkor alászáll, de állandó értékéhez mindig visszatérni törekszik. A születési arány évtizedek óta tartó állandó csökkenésére vonatkozó mai felfogásunk is az, hogy *a termékenység nem a népesség emberi termőerejének csökkenése, hanem a termékenység akaratlagos korlátozása miatt csökken.* A népesség fiziológiai termőképessége nem változott. Ez az amire *Cauderlier* célzott a fekundabilitás fogalmával. Ez tulajdonképen a fiziológiai termőképesség. Persze tényleg lehetnek erre is korlátozó hatások pl. nagy háborúk, melyek révén az erős férfiak száma csökken s a gyengék és betegek aránya nő. Vannak jelenségek, melyek ma is arra utalnak, hogy a fekundabilitás is kissé csökkent. Nem erre mutat-e a teljesen terméketlen házasságok arányának növekedése? A sterilitás ritkán akaratlagos, hanem a népesség fiziológiai állapotának következménye. A termékenység akaratlagos csökkentése leggyakrabban ott nyilvánul, ahol már volt gyerek s az a további gyermekszám korlátozásából áll. Mégis ez — a teljesen terméketlen házasságok arányának kismérvű növekedése — a születések nagyarányú csökkenéséhez képest olyan csekély jelentőségű, hogy ahhoz képest alig jön számba s a születések gyérülését így a termékenyülésnek széles néprétegekben nyilvánvaló akaratlagos korlátozására kell visszavezetnünk. Ez a korlátozás leginkább ott nyilvánul, ahol már volt gyerek s a fekundabilitást még múlóan is alig hihetjük változottnak.

Persze jól mondja *Levasseur*, hogy *Cauderlier* elmélete, valamely állandó termékenység feltételezése, csak hipotetikus. Kétségtelen, hogy nem is szükséges, mert úgy demografiai, mint politikai szempontból, a népesség fejlődésének megítélése céljából, a tényleges születési arány s a tényleges házassági termékenység meghatározása fontos. Ezek adják meg a számbeli csökkenés vagy fogyás értékét. Mégis kétségtelen érdekes hipotézis és nem

is alaptalan. Puszta elvont tudományos szempontból, a megismerésnek önönmagában levő elméleti céljából sem lesz soha érdektelen azt kutatni, hogy a születések változásában minő része van az emberi akaratnak s hogy minő mérvben tételezhető fel, hogy a fiziológiai termőképesség, vagyis lényegében a már *Cauderlier* által feltételezett fekundabilitás, szenvedett-e valamely — alig észlelhető — igen csekély változást?

Újabb hívei az állandó termékenységnek *Grassl*,[1]) *Bunge*.[2]) Igazoltnak veszi *Illyefalvi* is. *Prinzing*[3]) szerint is »a népek életerejének egyik főalkateleme a szaporodás ereje, mely különböző fajoknál még kedvezőtlen időkben sem csökken valami nagy arányban« stb. Kétségtelen, hogy a termékenyülési képesítettség a multtal szemben napjainkig is alig változott, csak az akaratban van a csökkenés.

A következő fejezetben a fővárosi házasságok termékenységét s az itt mutatkozó csökkenés folyamatát az európai nagyvárosokéval fogjuk egybevetni, hogy lássuk, hogy a trianoni béke által teremtett nehéz gazdasági helyzet s a főváros mögöttes országrészeinek, erőforrásainak rendkívüli csökkenése révén a házassági termékenység Budapesten az európai nagyvárosokban mutatkozó csökkenéshez képest is miképen esett vissza. Majd — az 5. §-ban — a vidéki nagyvárosok, aztán pedig — a 6. fejezetben — a főváros egyes részeinek házassági termékenységében levő különbségekkel fogunk foglalkozni. Ezek után térünk reá a házassági termékenység statisztikájának egyéb kérdéseire, a született összes és a statisztikai felvétel időpontjában életben levő gyermekek viszonyára, a különböző gyermeklétszámú házasságok statisztikájára és arra, hogy a házassági termékenység a különböző demografiai szempontok (kor, vallás, anyanyelv, foglalkozás, anyagi és társadalmi helyzet stb.) szerint részletezett néprétegekben hogyan alakul, hol csökken kevésbbé, hol erőteljesebben s melyek a mutatkozó szabályszerűségek okai.

4. §. Nemzetközi összehasonlítás ; a fővárosban és az európai nagyvárosokban számbavett házasságok átlagos termékenysége.

A budapesti házasságok termékenységének az európai nagyvárosokéval való egybevetése azért nehéz feladat, mert rendszeres termékenységi statisztika csak igen kevés helyen van; e tekintetben hiányzik a nemzetközileg egységes felvételi keret. A Nemzetközi Statisztikai Intézetnek még *Kőrösy* által kezdeményezett és az ő halála után néhány évvel különösen *Nicolai* és *Feld* által felkarolt ajánlatát, melyeket az Intézet budapesti ülésén jó-

[1]) Lásd *Grassl:* »Die Gebährfähigkeit der bayerischen Frauen«. Archiv. VI. 2.

[2]) Lásd *Bunge:* »Die zunehmende Unfähigkeit der Frauen ihre Kinder zu stillen«. München 1902.

[3]) Lásd *Prinzing:* »Das Bevölkerungsgesetz«. Allg. Statistische Archiv. VI. köt. 2. rész, 30—43. l.

részt hazánkfia *Ráth* is pártolt, csak igen kevés helyen követik. A halálozási lapon a házasságok termékenységére vonatkozólag Budapesten kívül az európai nagyvárosokban csak Berlin, Párizs és Koppenhága tesznek fel kérdést. A születési lapon a születési sorrendre vonatkozólag már több nagyvárosban van kérdés,[1]) de az ilynemű adatokból, — mint azt jelen munkánk 2. §-ában bíráljuk s a 12. §-ban ismertetjük — csak igen csonka termékenységi statisztikát lehet készíteni. A népszámlálásokban is csak szórványosan vannak kérdések, így Párizsban és általában Franciaországban (*Bertillon* és *Turquan* munkái), Berlinben (*Böckh* adatgyüjtése), Koppenhágában *Rubin* és *Westergaard* felvételei) és Zürichben (*Feld* újabb munkái révén). Ami erre vonatkozólag külön reprezentatív felvétel történt, mint pl. *Kiaeré* Norvégiában az meg épen csak egészen szórványos, nehezen összehasonlítható, különleges adatgyüjtés.

Épen ezért a házassági termékenység összehasonlításában célszerűbb más utat követni s nem a specifikus termékenységi statiszti-kából meríteni, hanem a törvényes születésekre vonatkozó adatgyüjtésekből. Ebből kétféle módon következtethetünk a házasságok termékenységére vagy a törvényes születések és a kötött házasságkötések egybevetéséből s ebből számítható indexekkel (l. a 2. §-ban *Graunt—Süssmilch* módszerét, *Cauderlier*, *Wappäus* stb. indexeit) vagy pedig a házas nők törvényes születéseinek tiszta arányszáma s ennek a házasságok számával és arányával való összehasonlítása útján. Az előbbi úton járt hazánkban *Kenéz* [2]) s így történt a hivatalos országos népmozgalmi kiadványokban [3]) is az európai országok házassági termékenységének egybevetése. Az utóbbi úton *Schott* [4]) végzett újabban számításokat Mannheimre és *Müller* [5]) is, általában a német nagyvárosokra vonatkozólag, bár ez az utóbbi módszer nem a házasságok, hanem a házas nők termékenységét adja s abból a házasságok termékenységének alakulására csak közvetve lehet következtetni. A hazai hivatalos országos statisztikában is csak a törvényes születések gyakoriságára vonatkozó egyik — a nyers aránynál helyesebb [6]) — mértéknek szokták e számításmódot felhasználni.

---

[1]) Lásd erre vonatkozólag *Szél T.*: »A születések alakulása Budapesten és az európai nagyvárosokban«. (Budapest, 1929.) 1. §. A születési statisztika forrásai; az adatgyüjtés módszere. 15. s k. l., majd 28. s k. l.

[2]) Lásd *Kenéz B.*: »Magyarország népességi statisztikája«. (Budapest, 1906.) 120 l.

[3]) Lásd az 1919—1925. évi hivatalos országos népmozgalmi kiadványnak a házassági termékenységre vonatkozó 5. pontját a 74.* lapon.

[4]) Lásd *Schott S.*: »Zur Statistik des Geburtenrückganges und der ehelichen Fruchtbarkeits in Mannheim«. (Beilage zum XXXII. Jahrgang der Statistischen Monatsberichte der Stadt Mannheim.)

[5]) Lásd *Müller J.*: »Die eheliche Fruchtbarkeit in den deutschen Grosstädten«. (Allg. Stat. Archiv. Jena, 1929.) 165. l.

[6]) Lásd idei hivatalos kiadványnak a születésekre vonatkozó 2. pontját a 23. lapon.

6. Törvényes élveszülöttek a házasságkötésekhez viszonyítva. A nagyvárosok házassági termékenységének nemzetközi összehasonlítása 1880-tól 1925-ig.

Nagyváros	Graunt—Süssmilch módszere szerint esett egy-egy házasságra törvényes gyermek					
	1880—1889	1890—1899	1900—1909	1911—1913	1916—1918	1923—1925
Prága	2·75	2·15	1·69	0·93	0·84	0·88
Brüsszel	2·43	1·72	1·35	1·05	1·04	0·95
Berlin	2·93	2·35	1·87	1·47	1·11	0·99
Stockholm	2·58	2·45	1·89	1·50	1·21	0·99
Párizs	2·13	1·78	1·41	1·15	0·94	1·00
München	3·06	2·40	2·33	1·63	1·13	1·18
Zürich	2·75	2·34	2·40	1·79	1·41	1·18
Bécs	2·36	2·22	2·02	1·49	1·08	1·19
Genf	—	—	—	1·42	1·24	1·20
Helsingfors	—	—	—	2·14	1·47	1·21
Hamburg	3·49	3·11	2·57	2·08	1·47	1·27
Frankfurt	—	—	—	—	—	1·29
Drezda	2·79	2·58	2·80	2·01	1·48	1·31
Riga	3·73	3·10	2·83	2·23	1·90	1·31
Oslo	3·54	2·79	2·61	1·70	1·25	1·32
Lipcse	2·76	3·31	2·94	1·98	1·43	1·32
Basel	—	—	—	—	—	1·33
Budapest	**2·87**	**2·69**	**2·25**	**1·87**	**1·46**	**1·34**
Antwerpen	3·90	3·17	2·38	1·83	1·63	1·44
Turin	—	—	—	—	—	[7]) 1·45
Düsseldorf	4·09	3·79	3·18	2·52	1·87	1·50
Koppenhága	3·16	2·76	2·52	2·00	1·72	1·50
Lyon	[1]) 2·22	2·00	1·79	1·69	1·47	[6]) 1·54
Bern	—	—	—	2·16	1·89	1·57
Köln	3·38	3·57	3·14	2·47	1·88	[7]) 1·62
Stuttgart	—	—	—	—	—	1·69
Leningrad	3·22	3·56	3·84	3·68	1·83	1·71
Bréma	—	—	—	—	—	1·73
Milánó	3·78	3·73	3·02	2·89	3·03	[7]) 1·74
Boroszló	3.27	3.08	2.98	2.50	1.84	1·75
Firenze	2·93	3·02	2·68	2·52	2·40	[7]) 1·80
Bukarest	4·34	4·66	3·28	2·46	2·83	1·88
Génua	3·78	3·81	3·16	2·93	3·28	2·01
Odessa	—	3·30	3·33	—	—	—
Amsterdam	4·53	4·11	3·34	2·65	2·50	2·09
London	3·67	3·30	3·07	2·59	1·88	2·10
Birmingham	—	—	[2]) 3·24	[5]) 3·12	2·27	2·29
Varsó	3·61	3·63	3·55	2·79	3·41	2·30
Sheffield	[3]) 3·55	3·38	3·58	3·17	2·62	2·36
Hága	4·63	3·97	3·32	2·82	2·60	2·41
Rotterdam	4·72	4·53	4·30	3·50	3·00	2·44
Lodz	—	—	—	—	—	2·44
Hull	—	—	—	2·97	2·40	2·55
Glasgow	3·78	3·33	3·16	2·68	2·39	2·63
Róma	3·10	3·59	3·11	3·07	3·51	2·97
Belfast	—	—	[4]) 3·92	3·56	2·94	3·17
Moszkva	4·37	4·26	4·46	4·45	[6]) 4·38	—
Nápoly	—	—	—	—	—	[7]) 3·43

[1]) 1880. évi adat nélkül (1881—1889 átlaga). — [2]) 1904 óta törvényesség szerint dolgozva fe (1904—1909 átlaga.) — [3]) 1885 óta van adat (1885—1889 átlaga.) — [4]) 1901 óta van adat (1901—1909 átalaga$_s$) — [5]) 1912., 1913., 1914. évi átlag. — [6]) 1916. évi adat van meg. — [7]) 1922—1924. évi adat van meg. — [8]) 1923—1924. év átlaga.

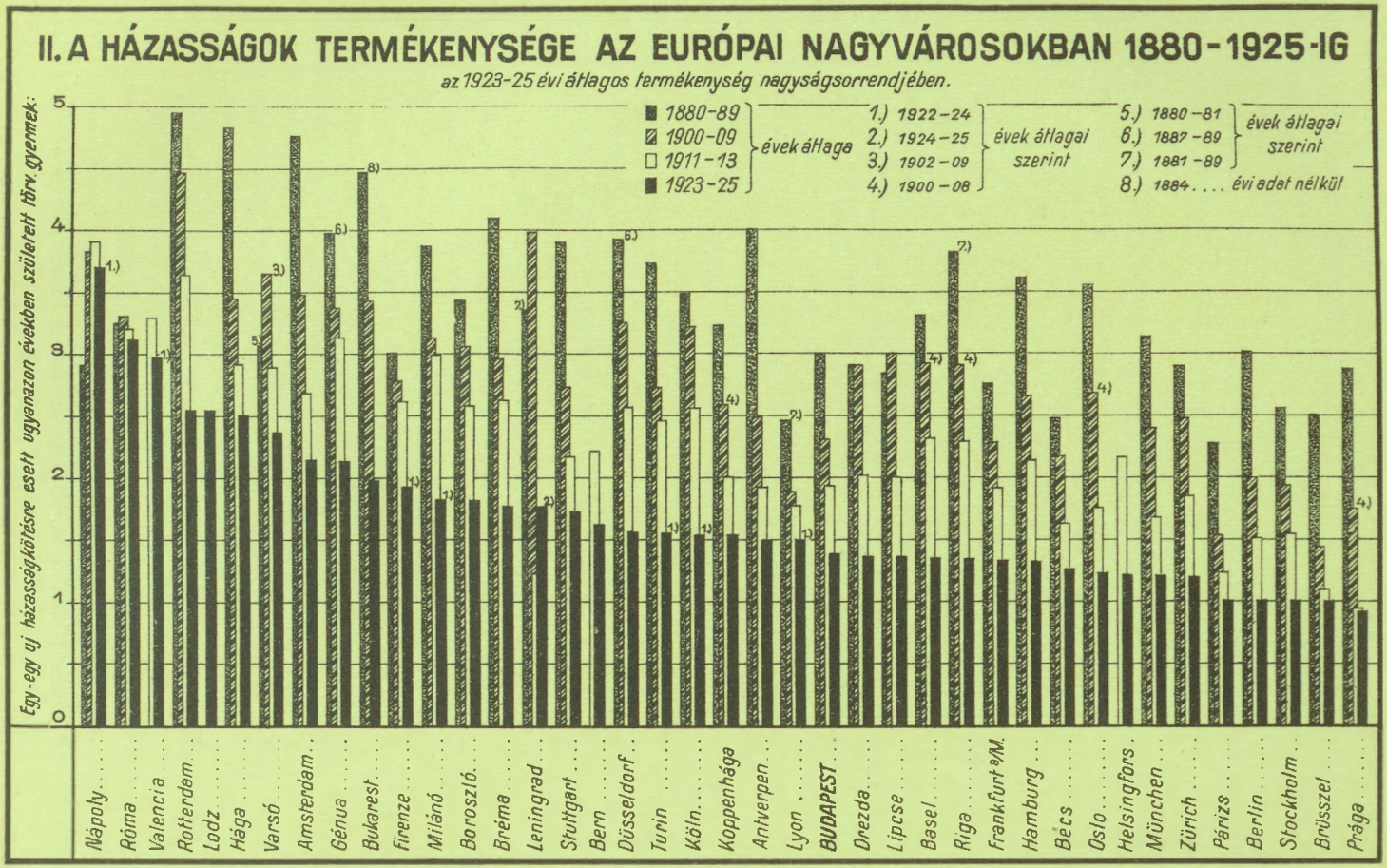
II. A HÁZASSÁGOK TERMÉKENYSÉGE AZ EURÓPAI NAGYVÁROSOKBAN 1880-1925-IG
az 1923-25 évi átlagos termékenység nagyságsorrendjében.
Egy-egy uj házasságkötésre eseti ugyanazon években született élve gyermek:
1880-89
1900-09
1911-13
1923-25
évek átlaga
1.) 1922-24
2.) 1924-25
3.) 1902-09
4.) 1900-08
évek átlagai szerint
5.) 1880-81
6.) 1887-89
7.) 1881-89
8.) 1884.... évi adat nélkül
évek átlagai szerint
0
1
2
3
4
5
Nápoly
Róma
Valencia
Rotterdam
Lodz
Hága
Varsó
Amsterdam
Génua
Bukarest
Firenze
Milánó
Boroszló
Bréma
Leningrad
Stuttgart
Bern
Düsseldorf
Turin
Köln
Koppenhága
Antverpen
Lyon
BUDAPEST
Drezda
Lipcse
Basel
Riga
Frankfurt a/M.
Hamburg
Bécs
Oslo
Helsingfors
München
Zürich
Párizs
Berlin
Stockholm
Brüsszel
Prága

A házasságok termékenységének az európai nagyvárosok nagyobb részére kiterjedő nemzetközi összehasonlítását tehát csak valamely megközelítő számítással pl. *Graunt*, illetve *Graunt—Süssmilch* módszerével, *Cauderlier*, *Wappäus* vagy mások indexével, esetleg közvetve a házas nők termékenységére vonatkozó ú. n. tiszta születési arányszámok egybevetésével végezhetjük, mert — mint említettük — sem a népszámlálásbeli, sem a népmozgalmi termékenységre a nagyvárosok nem szolgáltatnak elégséges adatokat. Ami egy-két, igen szórványosan közölt ilynemű adat van, annak összehasonlítását is megnehezíti az, hogy különböző időből származó számítások eredményei s az, hogy megállapításukban módszertani különbségek vannak. Hol csak az életben maradt gyermekeket veszik számba (mint némely francia felvétel), hol a halvaszülötteket nem veszik tekintetbe (mint a régi budapesti adatok), hol mindkét szülő, hol csak a nő halálával megszűnt házasságokra, hol az első, hol az utolsó házasság termékenységére vonatkoznak stb. A régi, már *Graunt* által alkalmazott, de *Süssmilch* által is használt megközelítő eljárás, mely valamely többéves időtartam törvényes összes születésének (élve és halva együtt) ugyanazon időtartamú házasságkötéseinek egybevetéséből áll, (l. jelen munkánk módszertani 2. §-át) a 48 legnépesebb európai nagyvárosban 1880-tól 1925-ig a házassági termékenységre vonatkozólag néhány többéves időtartamban a következő képet nyujtja: (L. a 6. táblázatot.)

E szerint *a legutolsó, 1923—1925. évi átlagok a házasságok termékenységét jelenleg valamely olasz és orosz városban mutatják legkedvezőbbnek. Utánuk angol városok sorakoznak. A legalacsonyabb viszont a cseh és a belga főváros ugyanezen adata, utánuk a német, svéd és a francia főváros sorakozik.* A Nápolyban jelentkező maximum (3·43), a prágai minimumnak (0·88) kb. négyszerese. Budapest e számításmóddal 1923—1925-ben egy házasságra 1·34 törvényes gyermeket jelent a felsorolt 48 nagy város között, így a nagyságsorrendben a 18. helyre kerül. A nagyvárosok házassági termékenységének e megközelítő számítással való egybevetését a II. grafikon is szemlélteti. Jól látható ezen adatokban a multszázadbeli régi adatokhoz képest mutatkozó visszafejlődés, hogy a házasságok termékenysége tekintetében egy félszázaddal ezelőtt a nyolcvanas években az európai nagyvárosok közül spanyol és németalföldi városok adatai voltak a legkedvezőbbek: különösen Valenciáé, aztán Hágáé és Amsterdamé. A legkisebb adat (2·13) viszont már akkor is — a mult század nyolcvanas éveiben is — Párizsé volt.

Az európai nagyvárosok házassági termékenységének nemzetközi összehasonlításánál nyert ezen eredményeket a születések gyakoriságának egybevetésénél megállapított tételeinkkel vetve egybe[1]) azt látjuk, hogy a szélsőségek csak annyiban különböznek, hogy elsősorban *a törvénytelenek magas aránya révén a születési statisztikában az orosz városok még az olasz és*

[1]) Lásd *Szél T.*: legutóbb i. m. 56. l.

angol városoknál is magasabb arányokat mutatnak, másrészről, hogy a születési statisztikai minimum Berlinben jelentkezik s utána München és Bécs sorakoznak, vagyis, hogy a német városok e tekintetben még a cseh fővárosnál is kedvezőtlenebb képet mutatnak, mely pedig a házassági termékenység statisztikájában újabb megközelítő számításunk szerint minimum.

Az európai nagyvárosok és a megfelelő országok házassági termékenységének egybevetését a *Graunt—Süssmilch*-féle megközelítő számítással meghatározott 1923—1925. évi eredmények alapján a 7. táblázat és a III. grafikon szemlélteti.

A nagyvárosok és az országok házassági termékenysége között tehát Olasz- és Angolországban, főleg Nápoly, Sheffield, Birmingham és Róma adatainak a megfelelő országos eredményekkel való egybevetésekor mutatkozik a legkisebb különbség. A születések tekintetében hasonló eredményekre jutottunk, ott Glasgow, Birmingham és London állottak e különbségi indexek számsorának élén;[1]) okát a szigorú angol-szász morálban, kertvárosokat szerető s így a vidéki életmódtól a kontinens városainál kevésbbé különböző életmódjukban találtuk meg. Az olasz városok kedvező helyzetét, az új Olaszország előnyös gazdasági helyzete, nagyvárosi házassági termékenységének (l. a 6. táblázatot) újabban kedvező alakulása magyarázza. A legnagyobb különbséget Prága mutatja Cseh-Szlovákiához képest, mely a születések tekintetében is egyike az országos viszonyoktól leginkább elütő aránnyal kitűnő nagyvárosoknak. Utána Helsingfors, Stockholm és Berlin következnek. *Budapest* indexe is alacsony, csupán 48·1, s a prágai minimum után már a 6. helyen sorakozik, mint a *vidéki aránytól nagyfokban elütő s az országos viszonyokhoz képest egyik legkedvezőtlenebb házassági termékenységet mutató nagyváros.*

A nagyvárosok egyrészének házassági termékenységét az ismertetett *Graunt—Süssmilch*-féle módszeren kívül még egy megközelítő számításmóddal is egybevetjük, t. i. *Cauderlier*-féle index útján. *Cauderlier*[2]) egy sajátságos módon számított indexszel akarta a nő korának az átlagos termékenységre való hatását kiküszöbölni. Ezt az indexet »a házassági termékenység indexének« nevezte. Ezt a következőképen szerkesztette meg. Felteszi, hogy a szülések a házasságok első 15 évében történnek, minthogy tényleg is túlnyomóan erre a periódusra esnek. Az ezen idő után született gyermekeket nem veszi tekintetbe. E 15 év házasságait 5 részre osztja. A most megszűnt házasságok között azok, amelyek 0—3 éve köttettek teljesen, a 3—6 év előtt kötöttek $^{8}/_{10}$ részben, a 6—9 éve kötöttek $^{6}/_{10}$ részben é. i. t. lesznek számításba véve. Ezen 5 részben szereplő házasság tört részek összegének az illető év törvényes születéseihez (halvaszülöttekkel együtt) való viszonya lesz az ő indexe. *Cauderlier* gondolatmenete általában helyes.

[1]) Lásd *Szél T.*: legutóbb i. m. 62. l. VI. grafikon és 18. tábla.

[2]) Lásd *Cauderlier:* »Les lois de la population (Paris 1900.) 199. s k. l. — Idézik *Prinzing* Handb. d. med. Stat. 19. l.; *Illyefalvi Vitéz Géza* i. m. 79. l. stb.

III. A NAGYVÁROSOK ÉS AZ ORSZÁGOK HÁZASSÁGI TERMÉKENYSÉGÉNEK EGYBEVETÉSE.

(A nagyvárosok házassági termékenységének 1923-25 évi indexei, ha a megfelelő országos eredmény = 100.)

A termékenységi index színvonala: országos, városi

1) 1922-24 átlagai szerint
2) 1924-25 " "
3) Csak a törvényes élveszületések, nem az összes törvényesek.

0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100

Nápoly és Olaszország [1]
Sheffield és Angolország [3]
Birmingham és Angolország [3]
Róma és Olaszország
Belfast és Észak-Irország [3]
London és Angolország [3]
Hull és Angolország [3]
Glasgow és Skótország [3]
Rotterdam és Németalföld
Boroszló és Németország
Antwerpen és Belgium
Lyon és Franciaország [1]
Hága és Németalföld
Bréma és Németország
Valencia és Spanyolország [1]
Stuttgart és Németország
Köln és Németország [1]
Düsseldorf és Németország
Amsterdam és Németalföld
Bern és Svájc
Génua és Olaszország
Lodz és Lengyelország
Bécs és Ausztria
Koppenhága és Dánia
Lipcse és Németország
Drezda és Németország
Frankfurt a/M. és Németország
Firenze és Olaszország [1]
Hamburg és Németország
Bukarest és Románia
Varsó és Lengyelország
Oslo és Norvégia
Milánó és Olaszország [1]
Basel és Svájc
Riga és Lettország [2]
München és Németország
Párizs és Franciaország
Brüsszel és Belgium
Genf és Svájc [3]
BUDAPEST és MAGYARORSZ...
Zürich és Svájc
Turin és Olaszország [1]
Berlin és Németország
Stockholm és Svédország [3]
Helsingfors és Finnország
Prága és CsehSzlovákia

7. A nagyvárosok házassági termékenységének 1923—1925. évi indexei, ha a Graunt-Süssmilch-féle megközelítő számítás megfelelő országos eredménye egyenlő százzal. (Sorrend ezen indexek nagysága.)

A nagyváros neve	Esett 1923—1925-ben egy-egy házasságra törvényes gyermek (élve- és halvaszülött együtt)	Az ország neve	Esett 1923—1925-ben egy-egy házasságra törvényes gyermek (élve- és halvaszülött együtt)	A nagyvárosok Graunt—Süssmilch-féle 1923—1925. évi átlagos házassági termékenységének indexei, ha a megfelelő országos eredmény = 100
Nápoly[1]	3·70	Olaszország	3·42	108·2
Sheffield[3]	2·36	Angolország	2·38	99·2
Birmingham[3]	2·29	«	2·38	96·2
Róma	3·13	Olaszország	3·48	89·9
Belfast[3]	3·17	Észak-Irország	3·56	89·0
London[3]	2·10	Angolország	2·38	88·2
Glasgow[3]	2·63	Skótország	3·02	87·1
Rotterdam	2·54	Németalföld	3·29	77·2
Boroszló	1·82	Németország	2·36	77·1
Antwerpen	1·50	Belgium	1·96	76·5
Lyon[1]	1·50	Franciaország	1·97	76·1
Hága	2·50	Németalföld	3·29	76·0
Bréma	1·78	Németország	2·36	75·4
Valencia[1]	2·96	Spanyolország	3·97	74·6
Stuttgart	1·74	Németország	2·36	73·7
Köln[1]	1·54	«	2·15	71·6
Düsseldorf	1·55	«	2·36	65·7
Amsterdam	2·16	Németalföld	3·29	65·7
Bern	1·62	Svájc	2·54	63·8
Génua	2·14	Olaszország	3·48	61·5
Lodz	2·54	Lengyelország	4·28	59·3
Bécs	1·27	Ausztria	2·16	58·8
Koppenhága	1·54	Dánia	2·55	58·4
Lipcse	1·37	Németország	2·36	58·1
Drezda	1·37	«	2·36	58·1
Frankfurt a/M.	1·34	«	2·36	56·8
Firenze[1]	1·93	Olaszország	3·42	56·4
Hamburg	1·33	Németország	2·36	56·4
Bukarest	1·97	Románia	3·57	55·2
Varsó	2·36	Lengyelország	4·28	55·1
Oslo	1·24	Norvégia	2·28	54·4
Milánó[1]	1·82	Olaszország	3·42	53·2
Basel	1·35	Svájc	2·54	53·1
Riga[2]	1·33	Lettország	2·55	52·2
München	1·22	Németország	2·36	51·7
Párizs	1·05	Franciaország	2·04	51·5
Brüsszel	1·00	Belgium	1·96	51·0
Genf[3]	1·20	Svájc	2·48	48·4
Budapest	1·39	Magyarország	2·89	48·1
Zürich	1·21	Svájc	2·54	47·6
Turin[1]	1·54	Olaszország	3·42	45·0
Berlin	1·03	Németország	2·36	43·6
Stockholm[3]	0·99	Svédország	2·50	39·6
Helsingfors	1·22	Finnország	3·30	37·0
Prága	0·92	Cseh-Szlovákia	2·61	35·2

[1]) 1922—1924. év átlagai szerint. — [2]) 1924—1925. átlagai szerint. — [3]) Csak a törvényes élveszülöttek, nem az összes törvényesek.

Prinzing[1]) szerint mégis az a hibája, hogy minden országban egyformán 15 évre teszi a szülő tevékenységet. Ez pedig Franciaországban pl. bizonyosan rövidebb tartalmú, mint Németországban. Szerintünk ez nem hiba, mert ilyen mesterkélt index csak akkor adhat nemzetközi összehasonlításra alkalmas adatokat, ha számítási technikája országonként nem változik. Ellenkező esetben számszerű nagysága nemcsak a házasságok termékenységétől, hanem a számítási technika változásától is függ. A termékenység ideje is oly tényező, mely a termékenységben foglaltatik. Igaz, hogy Franciaország kedvezőbb arányt nyerne akkor, ha tekintetbe vennénk, hogy ott a házasságok termékenysége rövidebb idő alatt szűnik meg, mert a született gyermekek számát kevesebb házassággal osztanánk. Így a fiziológiai termékenység összehasonlítására alkalmasabb, a tényleges termékenységi viszonyok között lévő nemzetközi különbségtől azonban távolabb eső, helytelen adatokat nyernénk. A francia és a német házassági termékenység között de facto tényleges különbség van s nagy kérdés minő része ennek fiziológiai: A *Cauderlier*-féle módszer alkalmazása épen ezért szerintünk helyesebb egységes technikával; a technika változtatása egyébként is egészen önkényes momentumot vinne a számításba, mert semmi támpontunk sincs arra, hogy az egyes országokban a 15 évvel szemben mennyivel többet vagy mennyivel kevesebbet kellene helyesen számításba venni.

Cauderlier számítását a mai viszonyok között még azért is nehéz alkalmazni, mert a legutolsó évek törvényes szülötteinek megfelelő házasságkötések ilymódon való felkutatásakor (15 évvel menve vissza) még mindig beleütközünk a háborús évekbe. A háború hatása pedig az egyes országokra különböző lévén — a hadviselőknél a házasságkötések számát rendkívül csökkentette, a semlegeseknél alig — oly tényezőt visz bele a mai időkre pl. az 1927. évre vonatkozó termékenységi számításunkba, amelytől az a mai békés időben függésbe már alig hozható s így ez a körülmény szintén zavaró.

A nagyvárosok 1923—1925. évi törvényes szülötteit az 1922—1924. évben kötött összes, az 1919—1921. évi házasságoknak $^4/_5$, az 1916—1918. évieknek $^3/_5$, az 1913—1915. évieknek $^2/_5$ és végül az 1910—1912. évieknek meg $^1/_5$ részének összegével vetettük egybe s így a házasságok termékenységével arányos indexekhez jutottunk. (L. a 8. táblázatot.)

Ezek az általunk *Cauderlier* eredeti metódusaitól némiképen elütő módon formulázott indexek azt fejezik ki, hogy mekkora az illető nagyváros törvényes születéseinek viszonylagos jelzőszáma valamely időszakban, ha a megelőző 15 évben kötött házasságkötéseket *Cauderlier* módjára fogyó arányban vesszük tekintetbe s az összegeiket százzal vesszük egyenlőnek. A nyert indexek nagyságsorrendje majdnem ugyanazt a képet nyujtja, mint a

[1]) Lásd *Prinzing* i. m. 19. l.

Graunt-Süssmilch-féle régi megközelítő számítás, melynek eredményeit fentebb a 6. és 7. táblázaton ismertettük. Legalább is a legjobb házassági termékenységet ezen *Cauderlier* indexek szerint Nápoly mutatja épen úgy, mint a *Graunt-Süssmilch*-féle egybevetés 1923—1925 évi eredményeinél. A legrosszabb indexek pedig Stockholm, Párizs, Brüsszel nagyvárosoknál szerepelnek, melyek a megelőző megközelítő számításnál is a legrosszabb adatokat nyujtották. Budapest helyzete e tekintetben is kedvezőtlen; a legalacsonyabb indexű nagyvárosok közé kerül.

8. Némely nagyváros házassági termékenységének Cauderlier-féle indexe.

A nagyváros neve	Az 1923—1925. évi törvényes összes születéseknek s az 1910—1924. évi 15 év házasságkötésének viszonyából Cauderlier szerint számított indexek
Nápoly	440·1
Róma	386·6
Valencia	344·4
Moszkva	343·8
Varsó	300·4
Amsterdam	254·1
London	211·3
Leningrad	205·1
Koppenhága	176·4
Budapest	144·1
Brüsszel	129·9
Oslo	128·0
Bécs	122·2
Párizs	120·5
Stockholm	118·0
München	114·8

A törvényes születéseknek a szülésre képes korban lévő házas nőkhöz való viszonyítása nem a házasságok termékenységét adja, hanem a házas nőkét; az összes születéseknek az összes nőkhöz való viszonyítása, meg épen csak a nők termékenységét, ami nagyon függ a házasoknak a népességben való arányától is. *Müllernek* alább, az 5. §-ban említett azon eredményei, miszerint a németországi nagyvárosok élveszületési tiszta arányszámai az ország szülésre képes korban lévő népességének kormegoszlására standardizálva kedvezőbben alakulnak s ezért a születések gyakorisága a nagyvárosokban, már a házas nők kormegoszlásában lévő különbség miatt is kisebb mint vidéken, szintén nem a házasságok termékenységére, hanem a házas nőkére vonatkozó megállapítások. Ilyenmű számításra példát a nagyobb magyarországi (tj.) városokra nézve alább, a következő (5) §-ban szintén nyujtunk.

5. §. A magyar városok átlagos házassági termékenységének alakulása; város és vidék egybevetése.

A házasságok átlagos termékenysége a magyar városok közül a fővárosban alakul a legkedvezőtlenebbül. Budapest úgy a népszámlálásbeli, mint a népmozgalmi termékenységi statisztika, de a más megközelítő számításokkal és indexekkel mért házassági termékenység tekintetében is mindenkor alacsonyabb házassági termékenységet mutat, mint az összes többi törvényhatósági és rendezett tanácsú városok s még inkább alacsonyabbat, mint a vármegyék. A főváros az ország szellemi életének központja. Itt vannak a törvényhozás, a közigazgatás, a közoktatás, az igazságszolgáltatás, a tudományos és művészi élet legmagasabb intézetei és itt élnek azok legelső képviselői. A magyar városok közül a főváros lakossága a legmagasabb átlagos műveltségű. Itt a legnagyobb a magasabb iskolákat, sőt főiskolát és egyetemet végzett lakosság aránya; másrészről itt a legritkábbak a még írni-olvasni sem tudó, analfabéta egyének. A műveltséggel pedig a termékenység fordított viszonyban van. Az élettel szemben való igények a műveltséggel fokozódnak s a szülő gyermekét saját társadalmi helyzetéhez hasonló vagy még annál is jobb anyagi viszonyok közé szeretné felnevelni: ez azután rendszerint a gyermekszám korlátozására vezet. Az antikoncepciós eljárások s a bűnös abortusok a főváros lakosságában e korlátozásnak nem okai csak eszközei, de a magas műveltségű fővárosi lakosság sűrűbben él vele, mint a vidéki magyar városok népessége. A nagyvárosokban hosszú leány- és legényélet után kötik a házasságot, azért is, mert a magas iskolák a férfit hosszabb ideig visszatartják a házasságkötéstől. A nagyvárosokban magasabb a nőtlenek aránya is, mint a vidéken. Mindezek miatt és az elválásoknak a fővárosban leggyakoribb volta miatt is a budapesti házasságok átlag rövidebb időtartamúak is, mint a vidéki városokéi vagy épen a vármegyékéi és amazokéinál, már ezért is terméketlenebbek. A fővárosban a társadalmi kapillaritás értelmében, *Dumont* törvénye szerint, nagyobb a felfelé törtetés, az érvényesülési vágy s annak kielégítésére való törekvés, amelyben csak teher a gyermek s a szülő ezért szabadulni iparkodik tőle. Ezért, ahogy a születések (a népességhez viszonyítva), úgy a házassági termékenység (a házasságok számával egybevetve) is Budapesten alacsonyabb és intenzívebben is csökken, mint a vidéki városokban. Hozzájárul ehhez, hogy a fővárosban több a dolgozó nő, kiknek termékenysége pedig alacsonyabb, mint az eltartottaké, közöttük a házasok aránya is kisebb. Már a születésekről szóló munkában[1]) is említettük, hogy a fővárosban kevesebb az önálló és több az alkalmazott, mint a vidéki városokban, már pedig — mint azt jelen munkánk 19. §-ban számszerűleg is bemutatjuk — a segédszemélyzet termékenysége az önállókénál mindig alacsonyabb. Nagyok az erkölcsi és világnézeti különbségek: a családi

[1]) Lásd Fővárosi Statisztikai Közlemények 58. kötet, 3. sz. 48. l.

élet tisztasága, az emberek erkölcse a vidéken mégis érintetlenebb, mint a fővárosban. Ez meg a születések csökkenésének valláserkölcsi elmélete értelmében (*Wolf, Rost, Pezenhoffer* stb.) magyarázza a fővárosi házasságoknak a vidékieknél alacsonyabb termékenységi arányát. A nagyvárosokban csak a perifériák ipari proletáriátusának, a gyári munkás negyedeknek magas házassági termékenysége ellensúlyozza némikép a jobbmódú polgárság s a jólétben lévő gazdagabb kerületeknek, részben *Mombert* és *Brentano* jóléti, részben *Grotjahn* gazdasági elmélete értelmében csökkent házassági termékenységét. Együtt vannak itt a fővárosban fény és árny, együtt él a milliós metropolisban a leggazdagabb bankár, gyáros stb. a legszegényebb gyári munkással, napszámossal s itt a társadalom minden rétege képviselve van : ez azonban meg ismét a nagyobb társadalmi kapillaritás révén mutat újra reá a házassági termékenység csökkenésének Budapesten a vidéki magyar városokénál minden tekintetben több lehetőségére, nagyobb arányaira, erősebb rúgóira.

Az, hogy a városi házasságok termékenysége a falusiaknál kisebb volt, már közel három évszázadja ismert statisztikai tény. Még messze voltunk a mai világvárosok kialakulásától, amikor ez statisztikai szakkönyvekben már olvasható volt. Már *Graunt* írja, hogy Londonban, úgy a férfiak, mint a nők sokkal inkább hajlamosak terméketlenségre, mint a vidéken. Erre a születések és halálozások egybevetésével jut, hogy londoni lakosságból kevesebbet keresztelnek, mint ahányan meghalnak ; míg falun a kereszteltek száma a halottakét felülmúlja. Ugyanő a születések és házasságkötések viszonyát is kiszámítja. Számszerűen e módszerrel *Süssmilch* állítja azután szembe a várost és falut s azt találja, hogy az országok termékenysége általában egy házasságra 4 gyermek körül van, míg a városoké csak 3·5 körül. Száz év előtt persze »általában« még ilyen magas volt a termékenység. Hazánkban a világháborút megelőző békés években is mindig még kissé 4 felett volt a nő halálával megszűnt házasságokból származó gyermekeknek egy-egy házasságkötésre eső száma. Csak Trianon óta, a mai új országos adatgyüjtésekben szállott le ez az átlag 4 alá. Persze Budapest termékenysége egykor is, most is mindig kisebb volt s sokkal rohamosabban is csökkent, mint az országos házassági termékenység.

A legutolsó népszámláláskor, 1920-ban az élő férjes nők fennálló házasságainak áltagos termékenysége Budapesten csak 2·24. (Egy-egy fennálló házasságra átlag eső született összes gyermekszám, a halvaszülöttekkel s a népszámlálás időpontjában már nem élő gyermekekkel együtt.) Ennél akkor minden magyar tj. város magasabb átlagos házassági termékenységet mutatott, a legmagasabbat Kecskemét : 4·36-ot. Egészen hasonló eredményekre vezetett e népszámlálásnak az akkor élő özvegy nők özvegyülésüket megelőző utolsó házasságaira vonatkozó termékenységi adatgyüjtése. Ám e tekintetben 3·64-os átlaggal Budapest, Pécs után csak a 2. helyen áll ; míg az élő férjes nők népszámláláskor fennálló házasságainak termékenysége

tekintetében Pécs sorakozott közvetlen Budapest után. A maximumot azonban az özvegy nőkre vonatkozó adatgyüjtéseknél is Kecskeméten (5·43) találjuk, épen úgy, mint a férjes nőknél. A többi tj. városoknak hasonló adatait a 9. táblázat foglalja magába s az egész jelenséget a IV. grafikon szemlélteti.

9. Az élő férjes és az özvegy nők házasságainak termékenysége tj. városainkban az 1920. évi népszámlálás szerint.

Tj. város	A férjes nők			Az özvegy nők		
	összes	fennálló házasságából született összes gyermekek[1])	átlagos termékenysége [1])	összes	utolsó házasságából született összes gyermekek[1])	átlagos termékenysége [1])
	száma			száma		
Pécs	10.350	27.588	2·66	3.603	12.544	3·48
Székesfehérvár	6.997	24.074	3·44	2.365	11.481	4·85
Győr	8.838	27.969	3·16	2.686	11.908	4·43
Sopron	5.715	20.388	3·57	1.728	7.951	4·60
Baja	4.154	13.890	3·34	1.642	7.051	4·29
Hódmezővásárhely	13.278	42.718	3·22	3.661	15.881	4·34
Szeged	23.423	79.663	3·40	7.367	34.183	4·64
Budapest	182.385	409.269	2·24	57.420	209.303	3·64
Kecskemét	12.538	54.706	4·36	3.593	19.507	5·43
Miskolc	10.231	30.394	2·97	3.428	14.787	4·31
Debrecen	19.521	66.329	3·40	5.914	27.017	4·57
Tj. városok összesen	297.430	796.988	2·68	93.407	371.613	3·98
Vármegyék összesen	1,344.745	5,142.614	3·82	347.102	1,729.375	4·98
Magyarország mindössze	1,642.175	5,939.602	3·62	440.509	2,100.988	4·77

A IV. grafikonon érdekesen látható a jelenség kialakulásában részes különböző gyermeklétszámkategóriájú házasságok eltérő aránya is. Ezeket az adatokat a 65. oldalon levő 10. táblázat mutatja.

Látható, hogy Kecskeméten az élő férjes nők népszámláláskor fennállott házasságaiban feltűnően magas volt a 6 és annál is több gyermeklétszámú házasságokból született gyermekek aránya. Ez Kecskeméten 71·9% s ez a legfontosabb körülmény Kecskemét rendkívül magas, az összes többi tj. városokat felülmúló házassági termékenységének kialakulásában. Kecskemét után e tekintetben Debrecen sorakozott (58·7%-kal.) A legkedvezőtlenebb a 6 és annál is több gyermeklétszámú házasságokból született gyermekek aránya Budapesten volt: a férjes nők népszámláláskor fennálló házasságainak Budapesten csak 39·2%. Az alacsony gyermeklétszámú házasságkategóriák aránya viszont ugyanekkor Budapesten maximum és Kecskeméten minimum. Az egygyermekesekből származó gyermekek

[1]) A született összes gyermekek, vagyis a halvaszülöttekkel s a népszámlálás időpontjában már életben nem lévőkkel együtt.

IV. A FÉRJES ÉS AZ ÖZVEGY NŐK HÁZASSÁGAINAK TERMÉKENYSÉGE TJ. VÁROSAINKBAN

az 1920. évi népszámlálás szerint, a férjes nők átlagos termékenységének nagyságsorrendjében.

Magyarországon az 1920. évi népsz.-kor fennállott házasságokból született gyermekek megoszlása a főváros, a többi tj. város s a vármegyék között.

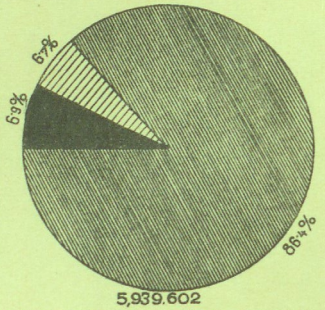

Az özvegy nők gyermekeinek megoszlása u. akkor:

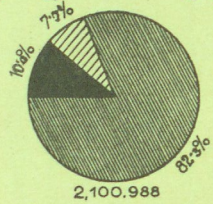

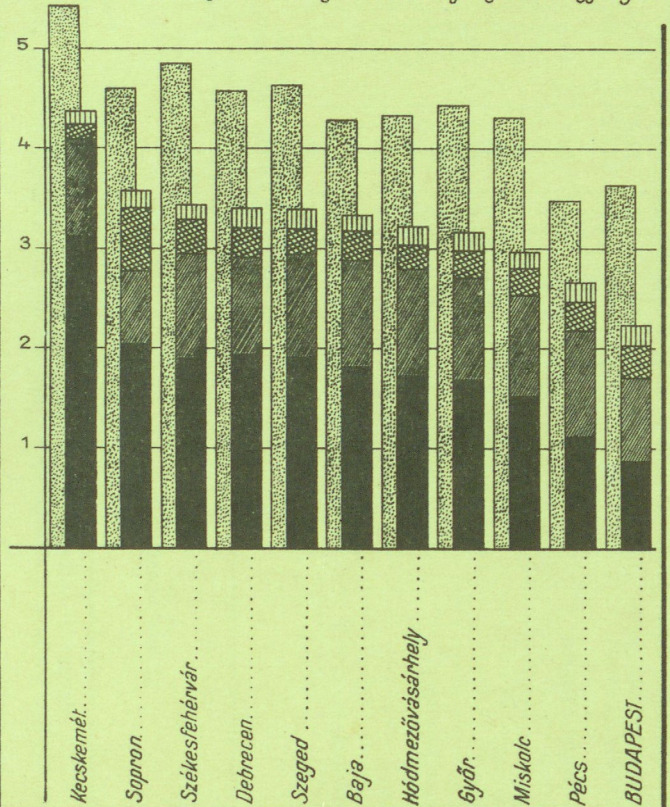

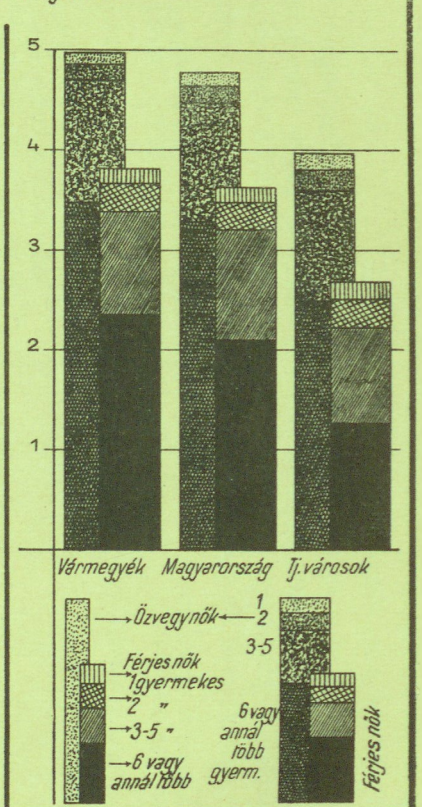

aránya Budapesten 9·3% (maximum), Kecskeméten csak 3·2% (minimum). A kétgyermekes házasságokból született gyermekek aránya Budapesten ugyanekkor 14% (maximum), Kecskeméten pedig csak 4·5% (minimum). A budapesti rendkívül alacsony házassági termékenység kialakulásához persze a teljesen terméketlen házasságoknak az összes többi magyar városokat felülmúló magassága is hozzájárul. (L. erről a 8. §-t.) *A házasságok átlagos termékenysége tekintetében nagyobb különbség van a főváros* s az e tekintetben kedvező arányt mutató *alföldi mezőgazda városok* (különösen Kecskemét és Debrecen) aránya között, *mint a születési arány tekintetében. A törvénytelen születéseknek a fővárosban magas aránya ugyanis némiképen enyhíti a törvényes születések gyakorisága és így a házasságok termékenysége tekintetében fennálló különbségeket.*

10. A született gyermekek megoszlása a különböző gyermeklétszámkategóriájú házasságok között, tj. városainkban az 1920. évi népszámlálás szerint.

Tj. város, vármegye, ország	A számbavett házasságokból született gyermekek közül esett az (a)				
	1	2	3—5	6 és annál is több	összes
	gyermeklétszámú házasságokra				
	a) *Az élő férjes nők népszámláláskor fennálló házasságaiban.*				
Pécs	6·7	11·5	39·1	42·7	100·0
Székesfehérvár	4·6	7·9	31·1	56·4	100·0
Győr	5·7	8·7	32·1	53·5	100·0
Sopron	4·5	7·5	30·1	57·9	100·0
Baja	4·8	8·7	32·5	54·0	100·0
Hódmezővásárhely	5·3	8·5	33·0	53·2	100·0
Szeged	4·8	7·4	30·8	57·0	100·0
Budapest	**9·3**	**14·0**	**37·5**	**39·2**	**100·0**
Kecskemét	3·2	4·5	20·4	71·9	100·0
Miskolc	6·0	9·0	34·8	50·2	100·0
Debrecen	5·1	7·1	29·1	58·7	100·0
Tj. városok összesen	**7·2**	**10·9**	**34·0**	**47·9**	**100·0**
Vármegyék összesen	4·2	6·3	28·7	60·8	100·0
Magyarország mindössze	**4·6**	**6·9**	**29·4**	**59·1**	**100·0**
	b) *Az élő özvegy nők özvegyülését megelőző legutolsó házasságaiban.*				
Budapest	**3·7**	**7·4**	**30·5**	**58·4**	**100·0**
Tj. városok összesen[1])	3·1	6·3	28·1	62·5	100·0
Vármegyék összesen	1·8	4·2	24·4	69·6	100·0
Magyarország mindössze	**2·0**	**4·6**	**25·0**	**68·4**	**100·0**

Budapesten az elválások is gyakoriabbak, mint a vidéki városokban. E miatt a budapesti házasságok átlagos tartama népszámláláskor való számbavételnél szintén rövidebb, mint a vidéken. Így a népszámláláskor fennálló házasságokból született gyermekeknek a házasságok számához való

[1]) Budapesttel együtt.

viszonyítása a főváros és a vidéki városok között nagyobb különbséget mutat, mint az összes törvényes születéseknek — tehát nemcsak a népszámláláskor fennálló házasságokból származóknak — a népességhez vagy még inkább a szülésre képes korban lévő házas nőkhöz való viszonyítása, vagyis a születési arányszámok.

Ahogy a születések gyakorisága tekintetében, úgy *a házasságok termékenysége szempontjából is mindig kedvezőtlenebb az iparos és gyárvárosok arányszáma, mint a falusias jellegű, alföldi, mezőgazda városoké.* Láttuk, úgy az átlagos házassági termékenység, mint a gyermekek számának a különböző gyermeklétszámú házasságok között való megoszlása tekintetében Kecskemét és Debrecen kedvező helyzetét. Ezzel szemben álló, a gyárak és az ipar tekintetében legfejlettebb város, a főváros az összes tj. városoknál kisebb házassági termékenysége. A főváros után e tekintetben (l. a 10. táblázatot és a IV. grafikont) Pécs és Miskolc sorakoznak, szintén régi, történeti, dombos-vidéken fekvő iparos városok.

A városoknak a vidéknél alacsonyabb termékenysége révén a városokban született gyermekek az ország összes gyermekei között sokkal kisebb arányt képviselnek, mint a városok népessége az ország népességében. Szépen mutatják ezt a IV. grafikon körei. E szerint az 1920. évi népszámláláskor fennállott házasságokból született gyermekek országos számából csak 6·9% esett a fővárosra és további 6·7% a többi tj. városra, ami együtt 13·6, pedig népességük az ország népességének, ugyanezen népszámlálás szerint 19·3%. Ugyanilyen irányú, de valamivel kisebb mérvű az özvegy nők gyermekeinek város és vidék között való megoszlásában az ország népességének hasonló megoszlásához képest mutatkozó különbsége. (L. a fentebb közölt 9. táblázatot és a IV. grafikont.)

Tj. városainknak a házas nők halálozási lapjairól gyüjtött, ú. n. népmozgalmi termékenysége is ugyanazokat a jelenségeket mutatja, mint a most ismertetett népszámlálásbeli termékenység. Népmozgalomból származó adatok ezenkívül módot adnak a házassági termékenység csökkenő irányzatának városainkban való megfigyelésére is, minthogy az ilynemű adatok 1903 óta országszerte ugyanazon módszerrel gyüjtetnek s törvényhatóságonként részletezve az adatgyüjtés megindulásától kezdve napjainkig, mindmáig fel is dolgoztattak. Ezeket az eredményeket több éves átlagokban összefoglalva a 11. táblázat és az V. grafikon mutatja.

A nő halálával megszűnt házasságok átlagos termékenysége is mindenkor Budapesten volt a legalacsonyabb és rendszerint Kecskeméten a legmagasabb. A 11. táblázaton szereplő legutolsó (1926—1927. évi) átlag szerint az egy-egy házasságra eső átlagos gyermeklétszám Budapesten 2·55, Kecskeméten 4·75. Ezek az átlagok persze úgy a minimumnál, mint a maximumnál, de a többi tj. városoknál is mindenkor magasabbak, mint a fentebb említett népszámlálásbeli termékenységi, a férjes nők fennálló

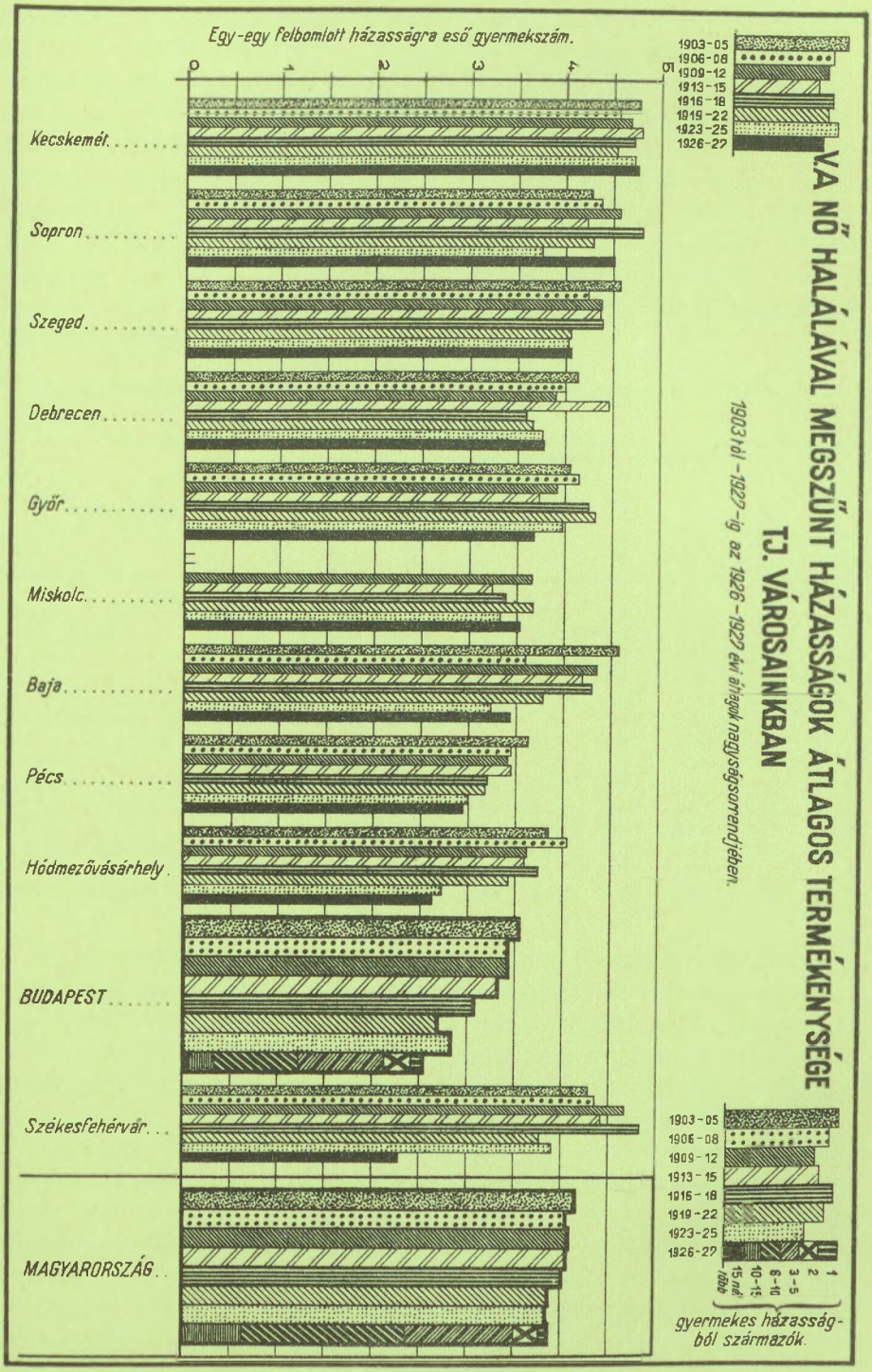

Egy-egy felbomlott házasságra eső gyermekszám.
0
1
2
3
4
5
Kecskemét
Sopron
Szeged
Debrecen
Győr
Miskolc
Baja
Pécs
Hódmezővásárhely
BUDAPEST
Székesfehérvár
MAGYARORSZÁG
1903-05
1906-08
1909-12
1913-15
1916-18
1919-22
1923-25
1926-27
VA NŐ HALÁLÁVAL MEGSZŰNT HÁZASSÁGOK ÁTLAGOS TERMÉKENYSÉGE
TJ. VÁROSAINKBAN
1903 tól - 1927-ig az 1926-1927 évi átlagok nagyságsorrendjében.
1903-05
1906-08
1909-12
1913-15
1916-18
1919-22
1923-25
1926-27
1
2
3-5
6-10
10-15
15 nél több
gyermekes házasságból származók.

házasságaira vonatkozó adatok. Ezek az adatok ugyanis — mint azt jelen munkánk 2. §-ában kifejtettük — befejezett házasságok maximális termékenységét adják, míg népszámlálás nem vezethet a házasságok teljes termékenységének megismerésére, mert a fennálló házasságokból a nő haláláig még születhet gyermek. A népmozgalmi házassági termékenységi adatok azonban minden tj. városnál kisebbek, mint a népszámlálásnak az özvegy nők, özvegyülésüket megelőző utolsó házasságaira vonatkozó termékenységi átlagai, mert hiszen az özvegyek között, kik házastársuk halálát a népszámlálásig túlélték, az öregebbek és nagyobb termékenységűek aránya magasabb, mint a házasságnak a házastárs elhalálozásának időpontjában számbavett csoportjánál.

11. A nő halálával megszűnt házasságok átlagos termékenysége tj. városainkban 1903-tól 1927-ig.

Tj. város	Egy házasságra eső átlagos gyermekszám							
	1903—1905	1906—1908	1909—1912	1913—1915	1916—1918	1919—1922	1923—1925	1926—1927
Pécs	3·64	3·45	3·41	3·45	3·20	3·17	3·00	2·95
Székesfehérvár	4·28	4·36	4·67	4·42	4·83	3·78	3·90	2·27
Győr	4·05	4·15	3·92	3·74	4·20	4·28	3·93	3·69
Sopron	4·28	4·39	4·57	4·22	4·81	4·29	3·75	4·51
Baja	4·59	3·60	4·35	4·20	4·30	3·79	3·23	3·44
Hódmezővásárhely	3·86	4·04	3·61	3·60	3·74	3·43	2·72	2·61
Szeged	4·58	4·24	4·38	4·37	4·39	4·05	4·03	4·06
Budapest	**3·55**	**3·42**	**3·42**	**3·34**	**3·09**	**2·70**	**2·84**	**2·55**
Kecskemét	4·77	4·56	4·68	4·79	4·71	4·53	4·71	4·75
Miskolc	—	—	3·66	3·24	3·39	3·67	3·32	3·53
Debrecen	4·13	4·00	3·90	4·47	3·60	3·66	3·77	3·78
Tj. városok összesen	—	—	—	—	—	**3·25**	**3·23**	**3·03**
Mindössze Magyarország	**4·16**	**4·06**	**4·08**	**4·07**	**4·04**	**3·89**	**3·86**	**3·88**

Tj. városaink házasságainak termékenységére vonatkozó népmozgalmi adatok érdekesen mutatják, hogy *az alföldi mezőgazda városok házasságainak átlagos termékenysége nemcsak magasabb, hanem a multhoz képest kevésbbé is csökken, mint az iparos és gyárvárosoké, vagy épen a fővárosé.* Különösen szembetűnő ez a két szélsőséget képviselő város, Budapest és Kecskemét negyedszázados népmozgalmi termékenységére vonatkozó két számsor egybevetésénél. Kecskeméten a nő halálával 1903-tól 1905-ig megszűnt házasságok átlagos termékenysége 4·77, majdnem ugyanannyi, mint egy negyedszázad mulva — a fentemlített — 1926—1927. évi átlagban, mely 4·75. Debrecenben is csak 4·13-ról 3·78-ra történt ugyanazon idő alatt a visszafejlődés. Ezzel szemben Budapest arányszáma az 1903—1905. évi 3·55-ről 2·55-re esett. A termékenység alacsonysága tekintetében Budapest után sorakozó és szintén dombosvidéken fekvő Pécsé pedig ugyanakkor

3·64-ről 2·95-re csökkent. Ha tehát az 1903—1905. évi eredményt az egyes tj. városoknál százzal vesszük egyenlővé, úgy az alföldi mezőgazda városok 1926—1927. évi termékenységének indexe a csekély mértékű visszafejlődésnek megfelelően magas lesz, a fővárosé és más iparos városoké meg alacsony.

Megemlítjük, hogy Kecskemét ezen indexe 99, Debrecené 92; ezzel szemben a budapesti index 72 és a pécsi is 81.

A magyarországi törvényhatósági joggal felruházott városok házassági termékenységére, a házas nők élveszületési tiszta arányszámainak alakulásából csak közvetve vonhatunk következtetést, mert — mint említettük — e tiszta arányszámok nem a házasságok, hanem a házas nők termékenységére vonatkoznak. Tulajdonképen csak az ily okból származó törvényes születések gyakoriságát adják. A viszonyítás itt születésstatisztikai, a népesség egy kiválasztott részéhez történő s nem a házasságra vonatkozó. Közvetve azonban — különösen németországi statisztikák, hol *Böckh* nagyhírű munkáján kívül specifikus házassági termékenységi statisztika alig van — azonban e célra is használják. Így *Hildelang*, *Burgdörfer*, *Schott* stb. mind elsősorban ily születési tiszta arányszámokra támaszkodva írták házassági termékenységre vonatkozó munkáikat. Ahol a tiszta arányszám magas, ott a házassági termékenység is valószínűleg kedvező, bár a házasságok különböző tartama miatt az — mint azt a 2. §-ban kifejtettük — eltérően alakulhat. A házas nők születési tiszta arányszáma a törvényes születések gyakoriságán, illetve a házasságok termékenységének különbségén kívül ezenkívül a szülésre képes házas nők kormegoszlásában lévő differenciák miatt is eltérően alakulhat.

Épen ezért érdekes kísérlet a standard számításnak a születésstatisztikában való alkalmazása. Még *Mayr*[1]) mutatott rá a Nemzetközi Higiéniai és Demográfiai Kongresszusok brüsszeli gyűlésén arra, hogy a születési tiszta arányszám nemzetközi összehasonlításánál célszerű azt a szülésre képes nők valamely standard korösszetételére redukálni, ha függetleníteni akarjuk magunkat attól, hogy különböző területen a szülésre képes egyes női korosztályok is különböző arányt képviselnek. Nagy különbség van ugyanis a szülésre képes, vagyis 15—49 éves nők egyes korcsoportjainak termékenysége között. Ha mármost a születési tiszta arányszám tekintetében összehasonlított területeken a szülésre képes női korosztályok különböző arányt képviselnek, akkor a születési tiszta arányszám magassága ezért is változik és nemcsak azért, mert a szülésre képes nők különböző termékenységűek. Foglalkoztak a kérdéssel *Sundbärg*[2]) és *Böckh*[3]) is az előbbi külön standard

[1]) Lásd Compte rendu IX. köt. (Brüsszel 1903.)

[2]) Lásd *Sundbärg:* »Aperçus statistiques internationaux« X. évf. 117. l.

[3]) Lásd »Statistisches Jahrbuch der Stadt Berlin«, 27. évf. 83. l.

népességet is konstruált. *Kuczynski*[1]) hangsúlyozta azután különösen, hogy a termékenység nemcsak a szülésre képes nők korosztályainak különböző arányától, hanem a szülésre képes nők családi állapot szerint való megoszlásától is lényeges függésben van. Erre vonatkozólag külön standardszámítást ajánl. Legutóbb *Müller*[2]) János weimäri egyetemi tanár végzett ilyen standardszámítást a német nagyvárosok házas nőinek termékenységére vonatkozólag. Ő a német nagyvárosok házas nőinek születési tiszta arányszámát anémetbirodalmi átlaggal veti egybe. Tekintettel arra, hogy azok a 30 éven aluli korosztályok, amelyekre a termékenység javarésze mindinkább áttolódik, a nagyvárosokban kisebb arányt képviselnek, mint a Németbirodalomban, a nagyvárosi és a birodalmi termékenységi arányszámokat nem lehet közvetlenül egybevetni. Már a szülésre képes házas nők korosztályainak kor szerint való megoszlásában lévő ezen különbség miatt sem lehet azt várni, hogy a nagyvárosok a vidékhez hasonló magas termékenységet mutassanak. *Müller* kiszámítja a németországi nagyvárosok házasságában élő és szülésre képes korban lévő nőinek azon termékenységi arányszámait, amilyeneket azok az egyes korcsoportok birodalmi átlagos termékenysége alapján mutatnának. Ezt egybevetve a német nagyvárosok házas nőinek tényleges születési arányszámaival arra az eredményre jut, hogy a birodalmi termékenység alapján mutatkozni képes termékenység mögött a tényleges termékenység leginkább Berlinben maradt el. A birodalom fővárosában mutatkozó tényleges házassági termékenység (62·4‰), az egyes korcsoportok birodalmi átlagos házassági termékenysége alapján kiszámított berlini arányszám (132·7‰) mögött (az 1925. évi népszámlálásra támaszkodó adatok szerint) több mind 50%-kal maradt el. A birodalmi átlagnak (az ilyen fajta standardszámítással módosított átlagnak) közel 75%-kát érik el Boroszló és Elberfeld. 75 és 80 százalék között fekszenek Köln és Dortmund házas nőinek születési tiszta arányszámai. A többi német nagyvárosok is elmaradnak kormegoszlásuknak megfelelő birodalmi arányszám megett.

A magyar városok születési tiszta arányszámait hasonlítottuk az alábbiakban standardszámítással egybe. Egyszer Budapest házasságban élő nőinek kor szerint való megoszlását, egyszer meg a magyarországi átlagot választottuk a standardszámítás alapjául. A legutolsó népszámlálás s a környező évek törvényes élveszülötteire vonatkozó tiszta arányszámok ezen standardizált tiszta arányszámokkal együtt hazánk mai területén lévő törvényhatósági joggal felruházott városokra nézve a 12. táblázatban foglaltatnak.

[1]) Lásd *Kuczynski R.*: »Zur Statistik der Fruchtbarkeit« (Jahrb. für Nat. ök. u. Stat. III. folyam 35. köt. Jena 1908. 234. l.)

[2]) Lásd *Müller J.*: »Die eheliche Fruchtbarkeit in den deutschen Grosstädten.« (Allgemeines Statistisches Archiv 19. köt. 2. füz. Jena 1929.) 165. l.

12. A magyarországi tj. városok élveszületési tiszta arányszámai és ugyanazok egyszer Budapest, másszor meg Magyarország szülésre képes korban levő házas nőinek kormegoszlására standardizálva.

A város neve	A 15—49 éves házas nők törvényes élveszületéseinek tiszta arányszáma		
	a tényleges viszonyoknak megfelelően	Budapest	Magyarország
		házas nőinek korösszetételére standardizálva	
Budapest	110·31	110·31 (1)	123·74 (1)
Hódmezővásárhely	117·55	116·72 (2)	128·05 (2)
Pécs	132·17	129·93 (3)	146·69 (4)
Baja	140·24	133·39 (4)	146·43 (3)
Székesfehérvár	146·90	147·91 (7)	160·37 (7)
Szeged	146·91	141·18 (6)	152·35 (5)
Miskolc	149·35	140·77 (5)	154·04 (6)
Győr	153·98	154·23 (8)	167·69 (9)
Debrecen	164·74	155·26 (9)	166·38 (8)
Sopron	180·69	192·52 (10)	207·92 (10)
Kecskemét	211·35	207·57 (11)	219·62 (11)

A 12. táblázatban lévő arányszámokat, úgy a tényleges viszonyoknak megfelelőket, mint az egyszer Budapest másszor meg Magyarország korösszetételére standardizáltakat pedig a 13., 14. és a 15. táblázatban foglalt adatok alapján állapítottuk meg.

Még a 12. táblázatban közölt eredményekből látható, hogy hazánkban épen úgy, mint Németországban, kedvezőtlenebbek a városi arányszámok akkor, ha a főváros szülésre képes korban lévő házas nőinek kor szerint való megoszlására standardizálunk, mintha országos, átlagos, megfelelő kormegoszlás alapjára állunk. A függelékben lévő abszolút számok és megoszlási arányszámok ugyanis mutatják, hogy 30 éven alul lévő házas nők korcsoportjai hazánkban épen úgy, mint a Németbirodalomban a városokban sokkal kisebb arányt képviselnek, mint országos átlagban. Már pedig ezek a korosztályok azok, amelyekre a házassági termékenység súlypontja mindinkább áthelyeződik. A 20 éven aluli házas nők például a főváros szülésre képes korban lévő házas nőinek az 1920. évi népszámlálás szerint csak 1·44%-kát teszik, míg országszerte átlag ugyanez a korcsoport az ország összes házas nőinek 3·42%-kát képezi. Hasonlóképen a 20—24 évesek is a fővárosban képviselnek kisebb arányt: 11·93%-kot, míg országszerte átlag 15·44 %-kot. Már pedig e két korcsoport születési arányszáma mindenkor magasabb a többi korcsoportokénál. Budapesten például az 1920—1921. évi eredményeknek az 1920. évi népszámlálás adataihoz való viszonyítása szerint száz 15—19 éves házas nő közül 38·27-nek születik gyermeke, a 20—24 éves házas nő közül meg még szintén 29·55-nek, a későbbi korosztályok termékenysége azonban már rohamosan csökken. A 25—29 éveseké csak 18·5%, a 30—39 éveseké 7·89%, a 40—49 éveseké meg épen csak 1·07%.

13. A házas nők kor szerint való megoszlása az 1920. évi népszámláláskor tj. városainkban.

Város	15—19	20—24	25—29	30—39	40—49	Összesen
	é v e s					
Budapest	**2.173**	**17.992**	**29.224**	**58.632**	**42.797**	**150.818**
Pécs	223	967	1.306	2.837	2.354	7.687
Székesfehérvár	88	699	993	2.089	1.645	5.514
Győr	117	888	1.322	2.642	2.093	7.062
Sopron	36	474	785	1.652	1.403	4.350
Baja	133	427	503	1.057	932	3.052
Hódmezővásárhely	197	1.274	1.782	3.599	2.965	9.817
Szeged	334	2.585	3.454	7.097	4.919	18.389
Kecskemét	189	1.406	1.729	3.705	2.765	9.794
Miskolc	163	1.176	1.665	3.191	2.168	8.363
Debrecen	360	2.191	2.992	5.882	3.957	15.382

14. A tj. városokban történt törvényes élveszületések megoszlása az anya kora szerint az 1920—1921. évi eredmények átlaga szerint.

Város	15—19	20—25	25—29	30—39	40—49	Összesen
	é v e s					
	anyáktól származó törvényes élveszületések száma					
Budapest	**831·5**	**5.317·0**	**5.407·0**	**4.623·5**	**457·5**	**16.636·5**
Pécs	93·0	372·5	273·0	243·0	34·5	1.016·0
Székesfehérvár	30·0	247·0	239·0	256·5	37·5	810·0
Győr	52·0	300·0	330·0	355·5	50·5	1.088·0
Sopron	19·0	191·5	240·0	291·0	44·5	786·0
Baja	44·5	147·0	109·5	105·0	22·0	428·0
Hódmezővásárhely	57·5	384·0	334·0	326·0	52·5	1.154·0
Szeged	114·0	804·5	818·0	834·0	131·0	2.701·5
Kecskemét	83·0	550·5	574·5	733·5	128·5	2.070·0
Miskolc	72·5	367·0	365·5	388·5	55·5	1.249·0
Debrecen	121·0	740·5	753·5	819·5	99·5	2.534·0

15. A szülésre képes korban levő házas nők korosztályainak születési arányszámai tj. városainkban 1920—1921. szerint.

Város	15—19	20—24	25—29	30—39	40—49
	é v e s				
	házas nők születési arányszáma				
Budapest	**38·27**	**29·55**	**18·50**	**7·89**	**1·07**
Pécs	41·70	38·52	20·90	8·57	1·47
Székesfehérvár	34·09	35·34	24·07	12·28	2·28
Győr	44·44	33·78	24·96	13·46	2·41
Sopron	52·78	40·40	30·57	17·62	3·17
Baja	33·46	34·43	21·77	9·93	2·36
Hódmezővásárhely	29·19	30·14	18·74	9·06	1·77
Szeged	34·13	31·12	23·68	11·75	2·66
Kecskemét	43·92	39·15	33·23	19·80	4·65
Miskolc	44·48	31·21	21·95	12·17	2·56
Debrecen	33·61	33·80	25·18	13·93	2·51

A standard sorrend a nyershez képest leginkább Székesfehérvárnál és Miskolcnál változik. Az előbbié romlik, az utóbbié javul, úgy Budapest,

mint Magyarország házas nőinek korösszetételére számítva. Ez arra mutat, hogy Székesfehérvárnál és hasonló kisebb helycserét mutató más vidéki városoknál a születési tiszta arányszám alakulásában nagy szerepe van a legmagasabb termékenységű, legfiatalabb házas nők aránylag magas arányának is. E különbséget standardszámítással eliminálva, Székesfehérvár és kisebb mérvben más vidéki városok is háttérbe szorulnak.

A vidéknek a fővárosnál magasabb házassági termékenységét úgy is megfigyelhetjük, ha a fővárosból a főváros környékére, a környéken fekvő falvakba és r. t. városokba távozunk. Eltávozásunk hosszával a házassági termékenység emelkedő irányzatú. Ha a fővárost környező közelebbi és távolabbi környéket ifj. *Thirring* elhatárolása szerint állapítjuk meg, úgy az 1920. évi népszámlálás alapján ezekre a területekre a 16. táblázatunkban lévő termékenységi átlagok számíthatók. Ezeket szemlélteti a VI. grafikon is.

Minél inkább távolodunk a szomorúan alacsony házassági termékenységéről hirhedt fővárostól, a környéki falvak és megyei városok annál sűrűbben mutatnak mind magasabb házassági termékenységi átlagokat. A VI. grafikonban a főváros környékének térképét adtuk s az egyes községek területét az átlagos termékenységi mutatónak magasságával arányosan mind sötétebbre vonalkáztattuk: látható, hogy a fővárosnak egészen világos területével szemben, hogy gyarapodnak a sötétebbre színezett területek, ahogy a fővárostól távolabbra és távolabbra fekvő helyeket vesszük szemügyre. A fekete körök, melyek területe a törvényes szülöttek abszolút számával arányos, a fővárostól való távolodásukkal persze kisebbednek, mert egyre kisebb népességű községekkel is találkozunk: csak az arányszámok emelkedése feltűnő, amit az egyes községek egész területének egyre sötétebbre történt szinezése jelez. Számszerűen, szabatosan követhető a jelenség e grafikonnak megfelelő fentebb említett táblázatból. A fővárosnak a férjes nők fennálló házasságaira vonatkozó legutóbbi népszámlálásbeli termékenysége (1920. december 31-én éjfélkor) — mint említettük — egy házasságra átlag 2·24 született összes gyermek volt. (L. a 9. táblázatot.) Ezzel szemben már a »közelebbi környék« ugyanekkor 2·98, a «távolabbi környék« meg már épen 3·85-ös átlagos házassági termékenységet mutatott. Látható tehát, hogy *a fővárost szinte gyűrűszerűen övezik a magasabb és magasabb termékenységű vidékek* s hogy Budapesttől való eltávolodásunk távolságával úgyszólván arányosan emelkedik a házasságok termékenysége. (L. a 16. táblázatot.) A környéken fekvő helységek közül a távolabbi környéken Pilisborosjenő arányszáma a legmagasabb: 4·86. Utána a vele szomszédos Solymár (4·82) sorakozik. Mindkettő termékeny völgyekben fekvő, puritán erkölcsű, túlnyomóan németajkú, dolgos mezőgazdákkal lakott község.

Az özvegy nők özvegyülését megelőző legutolsó házasságainak termékenységét a főváros környékén fekvő községekben az 1920. évi népszámlálás alkalmával a 17. táblázat adatai mutatják.

VI. BUDAPEST KÖRNYÉKÉNEK HÁZASSÁGI TERMÉKENYSÉGE

az 1920. évi népszámlálás szerint.

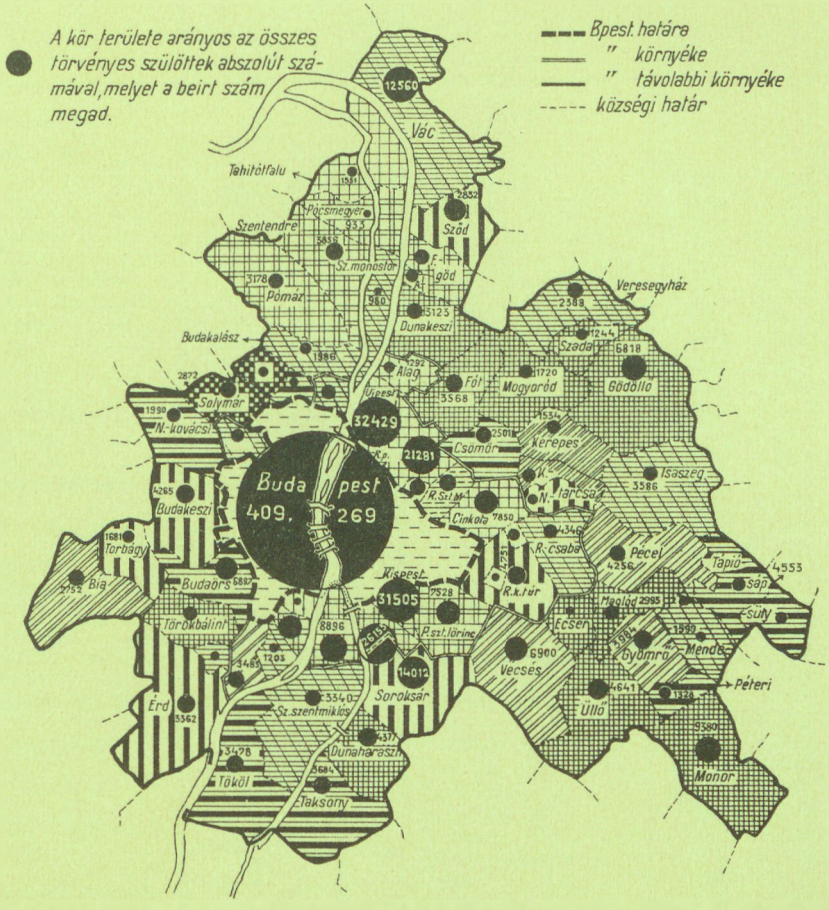

1-1 élő férjes nőre eső gyermekszám.

Jelmagyarázat:

2·00 – 2·25	2·26 – 2·50	2·51 – 2·75	2·76 – 3·00	3·00 – 3·25	3·26 – 3·50
3·51 – 3·75	3·76 – 4·00	4·00 – 4·25	4·26 – 4·50	4·51 – 4·75	4·76 – 5·00

16. A Budapest környékén levő falvak átlagos házassági termékenysége az 1920. évi népszámlálás szerint.

a) *A házas nők termékenysége.*

Község, környék	A házas nők száma	A született összes gyermekek száma	Egy-egy házasságra eső átlagos gyermekszám
a) *Közelebbi környék.*			
1. Balpart:			
Alag	430	1.292	3·00
Újpest mv.	11.768	32.429	2·76
Rákospalota	7.311	21.281	2·91
Pestújhely	1.576	4.870	3·09
Rákosszentmihály	2.029	5.564	2·74
Cinkota és Sashalom	2.636	7.850	2·98
Rákoscsaba	1.181	4.346	3·68
Rákosliget	549	1.663	3·03
Rákoskeresztúr	1.151	4.751	4·13
Rákoshegy	352	916	2·56
Pestszentlőrinc	2.485	7.529	3·03
Kispest mv.	10.783	31.505	2·92
Pesterzsébet	8.658	26.155	3·02
Balpart összesen	**50.909**	**150.151**	**2·94**
2. Jobbpart:			
Nagytétény	1.053	3.483	3·31
Budatétény	342	1.203	3·52
Budafok mv.	2.816	8.540	3·03
Albertfalva	258	634	2·46
Pesthidegkút	714	2.562	3·59
Békásmegyer	909	3.356	3·67
Jobbpart összesen	**6.092**	**19.778**	**3·24**
3. Sziget:			
Csepel	2.800	8.896	3·18
Közelebbi környék összesen	**59.801**	**178.825**	**2·99**
b) *Távolabbi környék.*			
1. Balpart:			
Vác mv.	3.454	12.560	3·64
Felsőgöd	352	1.105	3·14
Szód	670	2.832	4·23
Alsógöd	210	646	3·08
Dunakeszi	824	3.123	3·79
Fót	900	3.568	3·96
Mogyoród	438	1.720	3·93
Veresegyháza	657	2.388	3·63
Szada	324	1.244	3·84
Gödöllő	2.011	6.818	3·39
Kerepes	451	1.534	3·40
Csömör	588	2.501	4·25
Kistarcsa	593	2.049	3·46
Nagytarcsa	193	806	4·18
Isaszeg	966	3.586	3·71
Pécel	1.235	4.256	3·45
Tápiósáp	590	2.642	4·48
Tápiósüly	447	1.911	4·27
Mende	439	1.599	3·52
Maglód	792	2.995	3·78
Gyömrő	1.158	3.984	3·44
Ecser	325	1.243	3·82
Péteri	299	1.328	4·44
Monor	2.400	9.380	3·91
Üllő	1.171	4.641	3·96
Vecsés	1.993	6.900	3·46
Soroksár	3.353	14.012	4·18
Dunaharaszti	1.157	4.377	3·78
Taksony	865	3.684	4·26
Balpart összesen	**28.855**	**109.432**	**3·79**
2. Jobbpart:			
Tököl	790	3.476	4·40
Érd	810	3.362	4·15
Diósd	195	862	4·42
Törökbálint	813	3.199	3·94
Bia	646	2.752	4·26
Torbágy	412	1.681	4·08
Budaörs	1.602	6.897	4·31
Budakeszi	1.061	4.265	4·02
Nagykovácsi	443	1.990	4·49
Solymár	596	2.872	4·82
Pilisborosjenő	280	1.360	4·86
Üröm	288	1.262	4·38
Budakalász	532	1.986	3·73
Pomáz	1.013	3.178	3·14
Szentendre	1.198	3.856	3·22
Jobbpart összesen	**10.679**	**42.998**	**4·02**
3. Szigetek:			
Szigetszentmiklós	918	3.340	3·64
Szigetmonostor	262	980	3·74
Pócsmegyer	299	933	3·12
Tahitótfalu	524	1.551	2·96
Összesen	**2.003**	**6.804**	**3.39**
Távolabbi környék összesen	**41.537**	**159.234**	**3·83**

17. A Budapest környékén levő falvak átlagos házassági termékenysége az 1920. évi népszámlálás szerint.

b) *Az özvegy nők termékenysége.*

Község, környék	Az özvegy nők száma	A született összes gyermekek száma	Egy-egy házasságra eső átlagos gyermekszám
a) *Közelebbi környék.*			
1. Balpart:			
Alag	112	426	3·80
Újpest mv.	3.410	14.626	4·29
Rákospalota	2.036	9.808	4·82
Pestújhely	398	1.602	4·03
Rákosszentmihály	602	2.400	3·99
Cinkota és Sashalom	650	2.821	4·34
Rákoscsaba	336	1.630	4·85
Rákosliget	175	671	3·83
Rákoskeresztúr	376	2.491	6·63
Rákoshegy	85	362	4·26
Pestszentlőrinc	606	2.687	4·43
Kispest mv.	2.557	11.342	4·44
Pesterzsébet	2.105	10.133	4·81
Balpart összesen	**13.448**	**60.999**	**4·53**
2. Jobbpart:			
Nagytétény	269	1.524	5·67
Budatétény	101	499	4·94
Budafok mv.	754	3.921	5·20
Albertfalva	73	333	4·56
Pesthidegkút	148	719	4·86
Békásmegyer	213	1.128	5·30
Jobbpart összesen	**1.558**	**8.124**	**5·21**
3. Sziget:			
Csepel	677	3.318	4·94
Közelebbi környék összesen	**15.683**	**72.441**	**4·61**
b) *Távolabbi környék.*			
1. Balpart:			
Vác mv.	1.184	6.305	5·33
Felsőgöd	66	320	4·85
Sződ	112	684	6·11
Alsógöd	47	289	6·15
Dunakeszi	217	1.077	4·96
Fót	224	1.200	5·36
Mogyoród	104	540	5·19
Veresegyháza	151	737	4·88
Szada	94	424	4·51
Gödöllő	649	2.915	4·49
Kerepes	126	636	5·05
Csömör	139	855	6·15
Kistarcsa	120	588	4·90
Nagytarcsa	77	473	6·14
Isaszeg	243	1.173	4·83
Pécel	329	1.507	4·58
Tápiósáp	126	728	5·78
Tápiósüly	92	690	7·50
Mende	90	431	4·79
Maglód	222	909	4·09
Ecser	99	469	4·74
Gyömrő	316	1.511	4·78
Péteri	97	549	5·66
Monor	619	3.264	5·27
Üllő	261	1.406	5·39
Vecsés	422	2.300	5·45
Soroksár	737	3.940	5·35
Dunaharaszti	279	1.439	5·15
Taksony	130	700	5·38
Balpart összesen	**7.372**	**38.059**	**5·16**
2. Jobbpart:			
Tököl	201	1.101	5·48
Érd	199	1.120	5·63
Diósd	56	329	5·87
Törökbálint	166	1.021	6·15
Bia	169	997	5·90
Torbágy	116	572	4·93
Budaörs	385	2.267	5·89
Budakeszi	296	1.600	5·41
Nagykovácsi	102	600	5·88
Solymár	110	691	6·28
Pilisborosjenő	79	568	7·19
Üröm	74	506	6·84
Budakalász	159	813	5·11
Pomáz	343	1.265	3·69
Szentendre	408	1.667	4·09
Jobbpart összesen	**2.863**	**15.117**	**5·28**
3. Szigetek:			
Szigetszentmiklós	260	1.284	4·94
Szigetmonostor	75	359	4·79
Pócsmegyer	79	319	4·04
Tahitótfalu	199	782	3·93
Összesen	**613**	**2.744**	**4·47**
Távolabbi környék összesen	**10.848**	**55.920**	**5·15**

Ezen adatok szerint a koruknál s a hosszabb házasságok magasabb aránya révén magasabb népszámlálásbeli termékenységet mutató özvegy nőknél is magasabbak a környékbeli falvak arányszámai, mint a fővároséi. A főváros özvegy női az 1920. évi népszámlálás alkalmával egy-egy házasságra átlag 3·64 gyermekes termékenységet mutattak. Ezzel szemben a közelebbi környék özvegy nőinek ugyanezen termékenységi mutatója 4·61, a távolabbi környékéinek meg épen 5·15. A falvak közül az özvegy nőknél Tápiósüly (7·50), Pilisborosjenő (7·19) adatai a legmagasabbak. Ez utóbbi a férjes nők népszámlálásbeli termékenységénél is első helyen állott.

Ahogy a népszámlálásbeli, úgy a népmozgalmi termékenység is kedvezőbben alakul a főváros környékén, mint magában a milliós világvárosban. A nő halálával 1928-ban megszűnt házasságok termékenységi adatai alapján végeztettünk munkánk részére ily irányú különleges feldolgozást. Ezt tárja elénk a következő 18. táblázat.

18. A nő halálával 1928-ban megszűnt házasságok átlagos termékenysége Budapest környékén.

Környék	A halál által felbomlott házasságok	A született gyermekek összes	Egy-egy házasságra eső gyermekek száma
	s z á m a		
a) Közelebbi környék			
balpart	397	1.357	3.41
jobbpart	44	145	3·29
Közelebbi környék összesen	**441**	**1.502**	**3·40**
b) Távolabbi környék			
balpart	297	1.040	3·50
jobbpart	120	417	3·47
Távolabbi környék összesen	**417**	**1.457**	**3·49**

A nő halálával 1928-ban megszűnt házasságok átlagos termékenysége e szerint Budapest közelebbi környékén 3·40, a távolabbin pedig 3·49, vagyis emelkedő és sokkal magasabb, mint magáé a fővárosé, mely ugyanezen évben, ugyanezen rendszerű adatgyüjtés szerint egy-egy házasságra átlag csak 2·57 gyermekszámmal fejezhető ki. A távolabbi környéknek a közelebbinél, ennek meg Budapestnél magasabb házassági termékenysége jobb- és balpart szerint való részletezésben is megnyilvánul ebben az adatgyüjtésben is épenúgy, mint a fentemlített népszámlálásbeli (l. a 16. és 17. táblázatot) adatokban.

A házasságból született gyermekek átlagos száma tekintetében az ország egyes vidékeit hasonlítva össze, végül megemlíthetjük *Kovács*[1]) Alajos régi megállapítását, hogy az egyes országrészek és törvényhatóságok sor-

[1]) Lásd Magyar Statisztikai Közlemények 50. köt. 56*. l.

rendje a házasságok termékenysége tekintetében szintén gyakran más, mint a születési arányszámnál. Ez utóbbi ugyanis mindig a jelenlegi születési termékenységet fejezi ki, a megszűnt házasságokból született gyermekek átlagos száma pedig több elmult időszaknak, de inkább régebbi időszakoknak házassági termékenységét jelzi. Az utóbbi számra befolyással van továbbá a házasságok különböző tartama, tehát a népesség átlagos élettartama is, ami viszont a halálozási arányszám alakulásától függ. Hatással vannak reá a vándormozgalmak is, azok is, amelyek régebben folytak le s amelyek a születési arányszámot más módon befolyásolják.

Trianon után a mai Magyarországon sem esnek össze a házasságok termékenységére s a születések gyakoriságára vonatkozó arányszámok maximumai. A házasságok termékenysége úgy a népszámlálás, mint a népmozgalom termékenységi statisztikája szerint rendszerint a Tisza-Maros-szögének a mai Magyarországhoz tartozó töredékén a legnagyobb, amely az ezer lélekre eső születési gyakoriság tekintetében az országrészek sorrendjében csak a negyedik helyen áll. Az élveszületések pedig a Tisza balpartján a leggyakoribbak, amely viszont a házasságok termékenysége tekintetében csak a második helyen áll. A minimumok azonban összeesnek; úgy a házasságok termékenysége, mint az élveszületések aránya a Duna-Tisza-közén a legkisebb. Ez az ittlévő városoknak, elsősorban a terméketlenségéről hirhedt fővárosnak, Budapestnek hatása, mely — mint fentebb részletesen ismertettük — a városi törvényhatóságok sorában is a szomorúan legalacsonyabb termékenységéről hirhedt.

6. §. A termékenység alakulása a főváros különböző részeiben, a közigazgatási kerületekben, a Duna jobb- és balpartján, a bel- és külterületen és a cityben.

A főváros különböző részeinek házassági termékenysége között jellegzetes különbségek vannak. E tekintetben elsősorban arra kell rámutatnunk, hogy az egyes városrészek között vagyonosság és műveltség, valamint foglalkozás szerint lévő különbségek a házassági termékenység tekintetében is majdnem ugyanazokkal a jelenségekkel járnak, mint amilyeneket a születési arányszám alakulása tekintetében láttunk.[1]) Nevezetesen láttuk, hogy minél gazdagabb, minél műveltebb valamely kerület, annál alacsonyabb ott a születési arányszám s hogy a city — Budapesten a IV. kerület — születésstatisztikai minimum, valamint, hogy a kültelek születési mutatója rendszerint magasabb, mint a belterületé. *A házasságok átlagos termékenysége tekintetében azonban mégis kissé más a kerületek sorrendje, mint a születések általános arányszáma tekintetében. Az eltérést elsősorban a törvénytelen születések gyakoriságában lévő különbségek okozzák.* Az a körülmény, hogy ezek aránya kerületenként másképen alakul, mint a törvényeseké: a csak

[1]) Lásd *Szél T.:* »A születések alakulása Budapesten és az európai nagyvárosokban.« (Statisztikai Közlemények 58. köt. 3. sz. Budapest 1929.) 67. s k. l.

VII.

A NŐ HALÁLÁVAL MEGSZŰNT HÁZASSÁGOK TERMÉKENYSÉGE A SZÉKESFŐVÁROS KERÜLETEIBEN

1925-26 átlaga szerint.

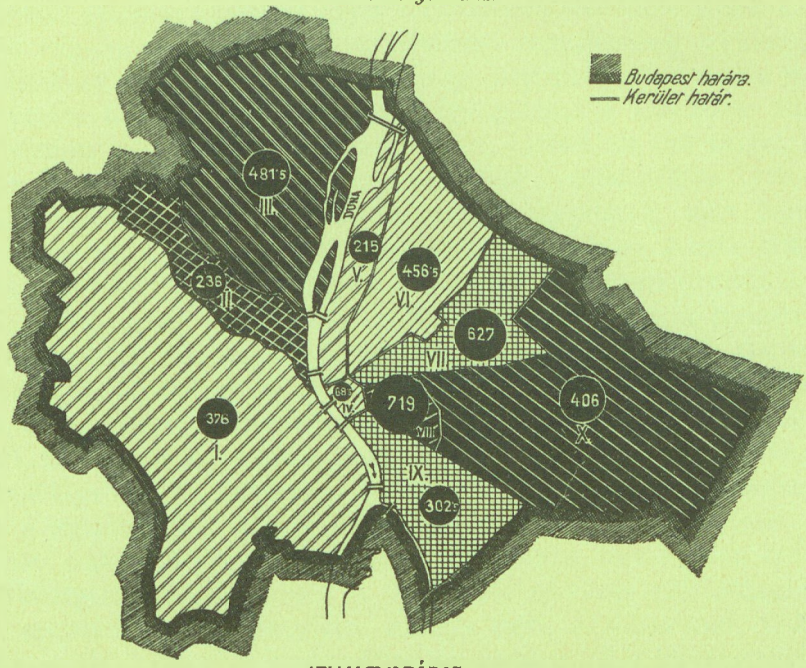

JELMAGYARÁZAT.

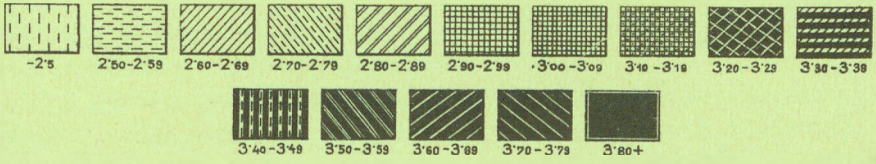

A gyermekek megoszlása bel- és külterület között %-ban 1925-26 átlaga szerint.

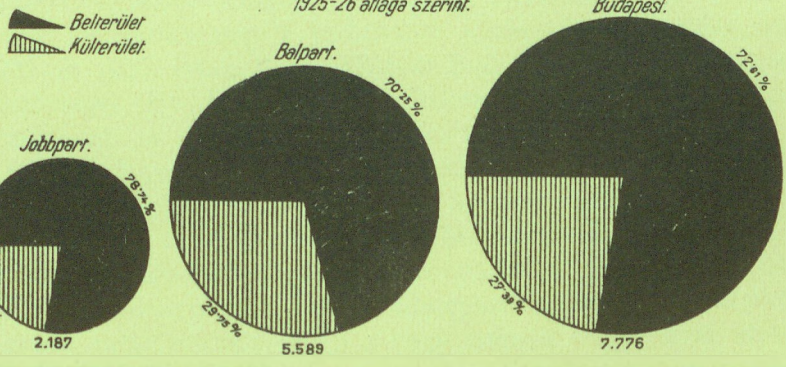

az utóbbit tekintetbe vévő házassági termékenység s a mindkettőt együttesen számbavévő általános születési arányszám párvonalos kialakulását zavarja. Ám az eltérések csekélyek, minthogy a születések nagyobbrésze, Budapesten napjainkban kb. $^4/_5$ része mindig törvényes. A fennmaradó $^1/_5$ részt kitevő budapesti átlaghoz képest az egyes kerületekben lévő különbségek azonban mégis elégségesek ahhoz, hogy a házassági termékenység tekintetében a kerületeknek más sorrendet szabjanak meg, mint amilyenben azok a születési arányszám tekintetében sorakoznak. Így például a születések általános arányszáma tekintetében rendszerint a III. kerület áll első helyen s csak utána jön Kőbánya, mint második, sőt olykor — mint például 1919—1922. átlaga szerint — még a IX. kerület által is megelőzve, mint harmadik. Így 1919—1922. szerint a III. kerületben ezer lélekre évente átlag 22·5 élveszületés esett, a IX-ben 20·6 s a X-ben csak 20·3. Ezzel szemben a házassági termékenység tekintetében a X. kerület helyzete a legkedvezőbb. Az 1925—1926. években a nő halálával megszűnt házasságok statisztikája szerint a X. kerületben az egy házasságra eső átlagos gyermeklétszám 3·79 volt, ami az összes kerületek vonatkozó arányszáma között a legmagasabb, a III. kerületben ez az átlag csak 3·51. Az 1920. évi népszámlálás szerint hasonlóképen a X. kerületben fennálló házasságok átlagos termékenysége volt a legkedvezőbb, itt egy házasságra átlag 2·89 gyermek esett, míg a III-ban csak 2·85 gyermek. Mi ennek az oka? A törvénytelen születések gyakoriságában lévő különbség. A III. kerületben 1924—1927. átlaga szerint száz születésre 15·5 törvénytelen születés esett, a X-ben csak 13·2. Ezer lélekre a III. kerületben évente átlag ugyanekkor 2·9 a törvénytelen születések arányszáma, a X-ben csak 2·5. Így a III. kerületben *a születések gyakorisága csak a törvénytelenek révén áll első helyen, a házasságok termékenysége a X. kerületben a III-énál kedvezőbben alakul.*

A nő halálával megszűnt házasságok termékenységét a fővárosi kiadványok, évkönyvek stb. kerületenként rendszerint nem részletezik. Ily szempontból való feldolgozásban a termékenységi adatokat a Fővárosi Statisztikai Hivatal a Központi Statisztikai Hivatalnak sem küldi meg. Épen ezért munkánk részére e tekintetben külön feldolgozást végeztettünk. Az 1925. és 1926. évben a nő halálával Budapesten megszűnt házasságok termékenységét így kerületenként részletezve a következő adatokhoz jutottunk: (L. a 19. táblázatot és a VII. grafikont.)

Látható, hogy *a leggazdagabb, legműveltebb kerület a IV. kerület, Budapest cityje,* a VI-kal együtt *a legalacsonyabb házassági termékenységgel szerepel.* Utánuk jön az V. és az I. kerület. A IV. kerületi illetőségű nők Budapesten megszűnt házasságainak száma 1925. és 1926-ban együttvéve is csak 52, így, hogy a IV. kerületi minimum ezen adatgyüjtésnél nem alakul ki pontosan, csak annak tulajdonítható, hogy a nagy számok törvényének nincs meg a kellő érvényesülési lehetősége.

19. A budapesti megszűnt házasságok átlagos termékenysége az elhalt nőnek a székesfőváros közigazgatási kerületeiben volt lakása szerint részletezve az 1925—1926. évi adatok alapján.

Kerület, városrész	A nő halálával Budapesten 1925.[1]) és 1926. években megszűnt házasságok száma	gyermeklétszáma	átlagos termékenysége
I.	266	752	2·83
II.	147	472	3·21
III.	274	963	3·51
Jobbpart	687	2.187	3·18
IV.	52	137	2·63
V.	152	430	2·83
VI.	351	913	2·60
VII.	425	1.254	2·95
VIII.	395	1.438	3·64
IX.	204	605	2·97
X.	214	812	3·79
Balpart	1.793	5.589	3·12
Budapest összesen	2.480	7.776	3·14
Vidék[2])	334	611	1·83
Mindössze	2.814	8.387	2·98

Népszámláláskor a fennálló házasságokra vonatkozó termékenységi adatgyüjtés a kerületenkint való részletezésben mutatkozó szabályszerűségeket jobban domborítja ki, mint a nő halálával megszűnt házasságokra támaszkodó adatgyüjtés. A népszámlálás ugyanis a házasságoknak egyidejűleg sokkal nagyobb számát veszi számba s anyaga még kerületenkint való részletezésnél sem forgácsolódik el annyira, mint a népmozgalmi termékenységé. Az 1920. évi népszámlálás például — mely a legutolsó termékenységi adatgyüjtés volt, minthogy az 1925. évi budapesti népszámlálás nem csinált ilyen statisztikát — 144 ezer házas nő termékenységét figyelte meg. Ezzel szemben egy-egy év népmozgalmi anyaga csak kb. $^1/_{10}$ rész annyi, 1925—1926. években például évente átlag csak 1407 házasság termékenységére terjed ki. A népszámláláskor egyúttal a házas nők kerületenkint különböző arányát is számbavehetjük. Ezt tartalmazza a népszámlálásbeli átlagos termékenységgel egybevetve kerületenkint való részletezésben a 20. táblázat s ezt az egybevetést szemlélteti egy kartogramm is, a VIII. grafikon.

A népszámlálás szerint a IV. kerületben a férjes nők akkor fennállott házasságainak átlagos termékenysége csak 1·76 gyermek; kevesebb, mint bármely más kerületben. A legjobb anyagi helyzetben lévő kerületek házas-

[1]) 1925-ben a férj halálával megszűnt házasságok termékenységi statisztikájával együtt.

[2]) A házasság a nő halálával Budapesten szűnt meg, de az anya nem budapesti, hanem »idegen« lakos volt.

VIII.

A FÉRJES NŐK ARÁNYA ÉS A FENNÁLLÓ HÁZASSÁGOK TERMÉKENYSÉGE KERÜLETENKINT

az 1920. évi népszámlálás szerint.

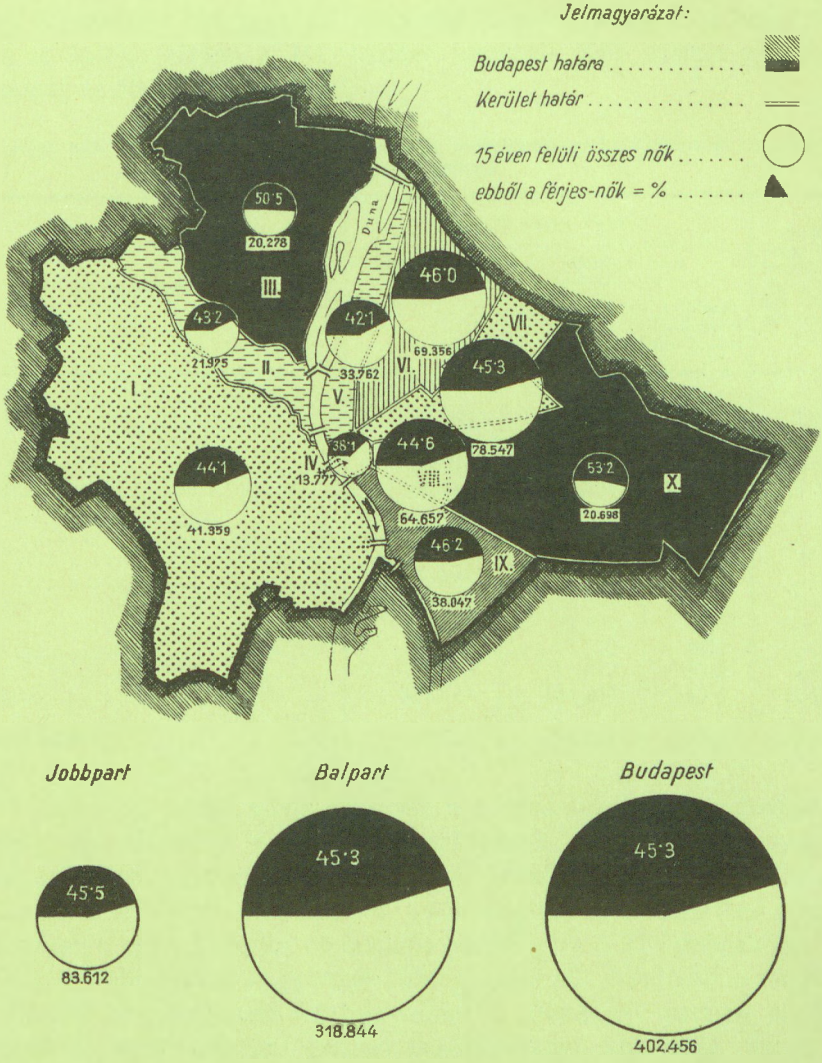

15 éven felüli házas nők termékenysége kerületek szerint, %-ban:

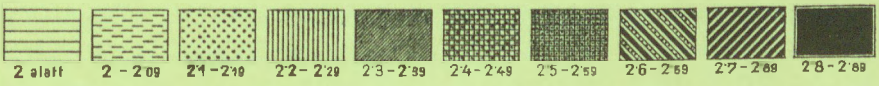

sági termékenysége a legrosszabb. Egyben a házas nők aránya is itt a legalacsonyabb. A IV. kerületben az 1920. évi népszámlálás szerint (l. a 20. táblázatot) a 15 éven felüli összes nőknek csak 38·1%-a élt házasságban. A legkedvezőbb a népszámlálási termékenység tekintetében is a X. kerület helyzete; itt maximum a férjes nők fennálló házasságainak termékenysége: egy-egy házasságra 2·89 gyermek s egyben itt a legmagasabb a házas nők aránya is 53·2%. Utána a III. kerület sorakozik 2·85 átlagos gyermeklétszámmal és 50·5% házas nővel.

20. A férjes nők aránya és a fennálló házasságok termékenysége kerületenkint az 1920. évi népszámlálás szerint.

Kerület, városrész	A 15 éven felüli			Az élő férjes nők fennálló házasságainak átlagos termékenysége
	összes nők	házas nők		
	száma		a 15 éven felüli összes nők %-ában	
I.	41.359	18.259	44·1	2·14
II.	21.975	9.520	43·2	2·01
III.	20.278	10.242	50·5	2·85
Jobbpart	**83.612**	**38.021**	**45·5**	**2·31**
IV.	13.777	5.247	38·1	1·76
V.	33.762	14.208	42·1	2·02
VI.	69.356	31.882	46·0	2·25
VII.	78.547	35.600	45·3	2·16
VIII.	64.657	28.821	44·6	2·16
IX.	38.047	17.582	46·2	2·32
X.	20.698	11.017	53·2	2·89
Balpart	**318.844**	**144.357**	**45·3**	**2·23**
Budapest összesen	**402.456**	**182.378**	**45·3**	**2·24**

A Duna két partja közül a balpart a nagyvárosiasabb, a műveltebb, a gazdagabb, hol mindezért a születések arányának csökkenését magyarázó valamennyi elmélet értelmében *a házasságok termékenységének kedvezőtlenebb kialakulását is lehet várni.* A balparton a házasságok népszámlálásbeli átlagos termékenysége egy-egy férjes nő fennálló házasságára 2·23 gyermek (45·3% házas nő), a jobbparton 2·31 gyermek (45·5% házas nő). A fentebb ismertetett népmozgalmi termékenységi adatok szerint a Duna két partján elterülő két városrész között szintén egészen hasonló irányú különbség van. (L. a 19. táblázatot.) Csak persze a megfelelő átlagok itt magasabbak, mert a házasságok megszűnéséig mutatkozó teljes termékenység átlagát adják, míg a népszámlálás csak a felvétel időpontjáig jelentkező töredékrész átlagát mutatja. A nő halálával Budapesten az 1925—1926. évben megszűnt házasságok adatai szerint a balparton egy házasságra 3·12 gyermek esett, a jobbparton 3·18!

Ahogy a születések gyakorisága, úgy a házasságok termékenysége is a külterületen kedvezőbben alakul, mint a belterületen. Lásd erre vonatkozólag a 21. táblázatot és a IX. grafikont (kartogrammot).

21. A nő halálával Budapesten megszűnt házasságok átlagos termékenysége bel- és külterület szerint részletezve az 1925—1926. évi eredmények alapján.

Kerület, városrész	A nő halálával Budapesten 1925. és 1926. években megszűnt házasságok átlagos termékenysége az oldalt megnevezett kerületek és városrészek	
	belterületén	külterületén
I.	2·65	3·24
II.	3·32	1·25 [1]
III.	3·44	3·81
Jobbpart	**3·14**	**3·35**
IV.	2·63	— [2]
V.	2·68	3·65
VI.	2·51	2·79
VII.	2·89	3·16
VIII.	3·64	— [2]
IX.	3·00	2·87 [3]
X.	— [2]	3·79
Balpart	**3·03**	**3·34**
Budapest összesen	**3·07**	**3·34**

Látható, hogy a külterületi lakos nők Budapesten megszűnt házasságainak átlagos termékenysége úgy az egész fővárosban, mint külön-külön két parton is magasabb, mint a belterületen. Az 1925. és 1926. években Budapesten a nő halálával megszűnt házasságok átlagos termékenysége a külterületi lakosok körében egy-egy házasságra 3·34 gyermek volt, a belterületen 3·07. A balparton 3·34 áll szemben 3·03-mal, a jobbparton 3·35 számítható 3·14-gyel szemben. A kerületek közül a kül- és belterület átlagos házassági termékenysége között ezen adatok szerint az V. kerületben jelentkezik a legnagyobb mérvű különbség, ahol a külterületen egy házasságra eső 3·65 gyermekkel 2·68-as belterületi arányszám áll szemben.

Úgy a kerületek, mint a Duna két partja s a bel- és kültelek átlagos házassági termékenységének különbsége néhány igen jellegzetes, az átlagos termékenység különbségének kialakulását szemléltető körülményt mutat meg, ha e városrészek házasságait gyermeklétszám szerint való megoszlásukban vesszük szemügyre. Ezt tárja elénk a 22. táblázat.

[1]) Csak 8 megszűnt házasság alapján, így ez az adat nem irányadó.
[2]) A IV. és VIII. kerületnek nincs kül-, a X.-nek meg nincs belterülete.
[3]) 52 házasság szűnt meg a IX. kerület külterületén 2 év alatt összesen.

IX.

A NŐ HALÁLÁVAL MEGSZŰNT HÁZASSÁGOK TERMÉKENYSÉGE A SZÉKESFŐVÁROS KERÜLETEINEK BEL- ÉS KÜLTERÜLETÉN

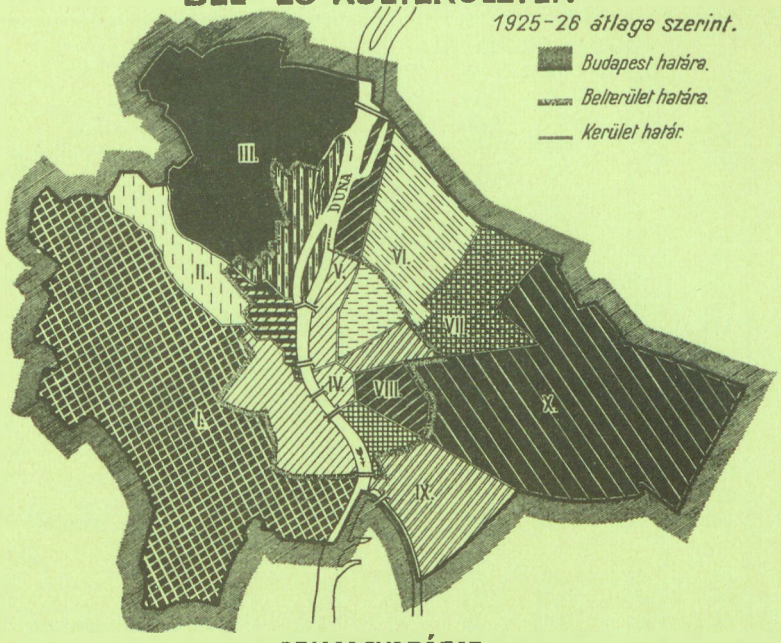

JELMAGYARÁZAT.

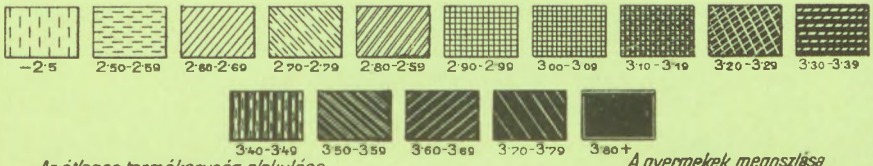

Az átlagos termékenység alakulása az egész bel- és külterületen.

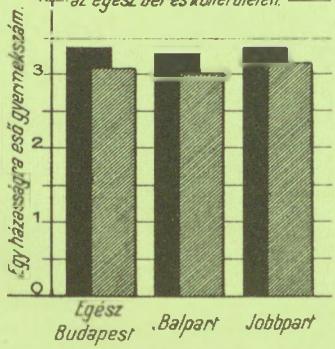

A gyermekek megoszlása bel- és külterület között %-ban.

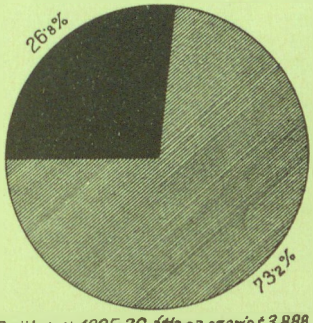

Született 1925-26 átlaga szerint 3.888 gyermek. (E 2 évben megszűnt házasságokban.)

M. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

22. A házasságok gyermeklétszám szerint való megoszlása a székesfőváros kerületeiben, a Duna két partján s a bel- és külterületen.

Kerület, városrész	A nő halálával Budapesten 1925—1926-ban megszűnt házasságok között volt						
	0	1	2	3—5	6—9	10-nél több	összesen
	gyermekes						
	a) *Abszolút számban.*						
I. kerület	61	52	30	82	32	9	266
II. «	39	16	20	39	26	7	147
III. «	73	33	28	75	41	24	274
Jobbpart	**173**	**101**	**78**	**196**	**99**	**40**	**687**
IV. kerület	17	5	9	14	5	2	52
V. «	46	21	17	39	21	9	153
VI. «	101	56	53	90	38	13	351
VII. «	131	67	51	95	57	24	425
VIII. «	99	45	49	94	76	31	394
IX. «	57	25	25	63	22	12	204
X. «	45	22	33	62	32	20	214
Balpart	**496**	**241**	**237**	**457**	**251**	**111**	**1.793**
Budapest összesen	669	342	315	653	350	151	2.480
Vidék	145	45	43	80	16	5	334
Mindössze	**814**	**387**	**358**	**733**	**366**	**156**	**2.814**
Belterületen:							
jobbpart	133	84	64	157	80	30	548
balpart	364	184	170	322	181	73	1.294
Belterület összesen	**497**	**268**	**234**	**479**	**261**	**103**	**1.842**
Külterületen:							
jobbpart	40	17	14	39	19	10	139
balpart	132	57	67	135	70	38	499
Külterület összesen	**172**	**74**	**81**	**174**	**89**	**48**	**638**
	b) *Százalékban.*						
I. kerület	22·9	19·5	11·4	30·8	12·0	3·4	100·0
II. «	26·5	10·9	13·6	26·5	17·7	4·8	100·0
III. «	26·8	12·2	10·3	27·6	15·0	8·1	100·0
Jobbpart	**25·2**	**14·7**	**11·4**	**28·5**	**14·4**	**5·8**	**100·0**
IV. kerület	32·7	9·6	17·4	26·9	9·6	3·8	100·0
V. «	30·1	13·7	11·1	25·5	13·7	5·9	100·0
VI. «	28·8	15·9	15·2	25·6	10·8	3·7	100·0
VII. «	30·8	15·8	12·0	22·4	13·4	5·6	100·0
VIII. «	25·1	11·4	12·4	23·9	19·3	7·9	100·0
IX. «	27·9	12·3	12·3	30·9	10·8	5·8	100·0
X. «	21·0	10·3	15·4	29·0	15·0	9·3	100·0
Balpart	**27·7**	**13·4**	**13·2**	**25·5**	**14·0**	**6·2**	**100·0**
Budapest összesen	27·0	13·8	12·7	26·3	14·1	6·1	100·0
Vidék	43·4	13·5	12·9	23·9	4·8	1·5	100·0
Mindössze	**28·9**	**13·8**	**12·7**	**26·0**	**13·1**	**5·5**	**100·0**
Belterületen:							
jobbpart	24·3	15·3	11·7	28·7	14·6	5·4	100·0
balpart	28·1	14·2	13·1	24·9	14·0	5·7	100·0
Belterület összesen	**27·0**	**14·5**	**12·7**	**26·0**	**14·2**	**5·6**	**100·0**
Külterületen:							
jobbpart	28·8	12·2	10·1	28·1	13·7	7·1	100·0
balpart	26·5	11·4	13·4	27·1	14·0	7·6	100·0
Külterület összesen	**27·0**	**11·6**	**12·7**	**27·3**	**13·9**	**7·5**	**100·0**

Látható, hogy *a X. kerület kedvező helyzetét egyrészt a teljesen terméketlen házasságoknak az összes többi kerületeknél alacsonyabb aránya* (l. erre vonatkozólag e munkánk 8. §-át is), *másrészt a 10 és annál is több gyermekes házasságoknak az összes többi kerületeket felülmúló aránya révén nyeri el.* A teljesen terméketlen házasságok aránya a X. kerületben csak 21% (az 1925—1926. évben a nő halálával megszűnt itt illetékes anyák házasságai alapján) az egész budapesti 27·0 (illetve idegenekkel együtt 28·9) százalékkal szemben. A legmagasabb gyermeklétszámú (10 és annál is több gyermekes) családok pedig e kerületben ugyanazon statisztika szerint 9·3%-ot képviselnek, a budapesti 5·5%-os átlaggal (törzsbudapesti 6·1%-kal) szemben. A többi gyermeklétszámkategoriájú házasságok aránya Kőbányán nem alakul szélsőségesen. A III. kerületben a legmagasabb termékenységű (10 és annál is több gyermekes) házasságok aránya szintén igen kedvező: ugyanezen fentemlített forrás szerint 8·1%, ami a X. kerület megfelelő aránya után közvetlenül sorakozó arány, de a teljesen terméketlen házasságok aránya e kerületben már kedvezőtlen 26·8%. Említettük, hogy ugyanitt a törvénytelenek aránya is kedvezőtlenebb: magasabb, mint Kőbányán. Mindkettő egyirányban jelzi, hogy a házasélet jelenségei a III. kerületben mégis kissé kedvezőtlenebbül állanak, mint Kőbányán. Láttuk, hogy a III. kerületben a házasok aránya is alacsonyabb, mint a X. kerületben.

A bal- és jobbpart átlagos házassági termékenységében lévő állandó különbség okait keresve látjuk, hogy a balparton a teljesen terméketlen házasságok aránya magas s hogy a jobbparton főleg a 3—5 gyermekes házasságok vannak lényegesebben erősebb arányban képviselve, mint a balparton.

A bel- és külterület között nem a teljesen terméketlen házasságok arányában van *eltérés* — ez úgy a bel-, mint a külterületen 27% — hanem *elsősorban az igen magas* (10 és annál is több gyermekes) *gyermeklétszámú házasságkategóriák arányában.* Ez a külterületen állandóan magasabb: adataink szerint 7·5%, míg a belterületen csak 5·6%. A perifériákon az igen bő gyermekáldással dicsekedhető családok — részben kertes, polgári házakban, részben munkáslakásokban — sokkal gyakrabban fordulnak elő, mint a főváros gazdagabb, módosabb és magasabb műveltségi színvonalon álló belterületén.

A legkisebb az ily kiválóan magas termékenységű (10 és annál is több gyermekes) családok aránya a cityben (9·8%) s itt egyben a teljesen terméketlen házasságok aránya meg maximum: u. a. adatgyüjtés szerint 32·7%. Ez a legnagyvárosiasabb központ. Itt érvényesül legjobban a társadalmi kapillaritás. Itt a legnagyobb a jómód. Itt a legmagasabb a műveltség. Mindez a *Mombert-Brentano*-féle jóléti, a *Bertillon*-féle gazdasági, a *Dumont*-féle hajszálcsövességi, a *Wolf*-féle valláserkölcsi és az összes többi a születések s a házassági termékenység csökkenését magyarázó elmélet értelmében egyaránt és egyértelműen elősegíti és előidézi a citybeli házasságok termékenységének minden kerületnél kedvezőtlenebb kialakulását.

7. §. Az életben maradt gyermekek statisztikája; a gyermekmegtartó képesség.

A házasságok termékenységének számbavételekor, akár népszámláláskor a fennálló házasságok termékenységére vonatkozó adatgyüjtésnél, akár a halálozási lapon pl. a nő halálával megszűnt házasságok termékenységi statisztikájánál, a házasságokból származó gyermekek számára kétféle kérdést tehetünk fel: kérdezhetjük a született összes gyermekek számát (halvaszülöttekkel együtt vagy a nélkül) és másodszor kutathatjuk a felvétel időpontjában még életben lévő gyermekek számát. Az utóbbi az előbbinek mindig csak egy tört része; azzal ritkán egyezik, mert a született gyermekek egy része a termékenységi felvétel időpontjáig elhal. Annál nagyobb rész hal el, minél kisebb a vizsgált területen vagy néprétegben a szülők gyermekmegtartó képessége vagy ereje. A kulturális, közegészségügyi, faji és egyéb különbségek szerint a szülők a született összes gyermekeket igen különböző arányban képesek megtartani és felnevelni. E gyermekmegtartó képesség mértéke lehet az a százalék, amely mutatja, hogy a számbavett házasságok körében — a statisztikai felvétel időpontjáig — a született összes gyermekek hány százaléka maradt életben. A népszámlálásbeli, a fennálló házasságokra vonatkozó felvételek a gyermekmegtartó képességet általában nagyobbnak mutatják, mint a megszűnt házasságokra vonatkozó felvételek. A házasságok fennállásának a népszámlálásokig eltelt átlagos időtartama ugyanis mindenkor kisebb, mint a nő halálával megszűnt házasságok átlagos időtartama, minthogy ez utóbbi adatgyüjtés a halálozási lapon lévő kérdésekkel épen olyan házasságokat választ ki, amelyek megszűntek, amelyeknél így fennállásuk teljes időtartama jön számba. Azok a különbségek, amelyek a gyermekmegtartó képesség tekintetében a különböző néprétegek között vannak, a vonatkozó százalékok között lévő nagyságkülönbségben mindazonáltal egyformán nyilvánultak meg, akár a népszámlálásbeli, akár a népmozgalmi adatgyüjtés eredményeit tekintjük, bár e kétféle módszerrel nyert megfelelő eredmények számszerűleg különbözőek is. Ez természetes is, mert hiszen a gyermekmegtartó erő tényezői a területenkint s a különböző demográfiai szempontok (vallás, anyanyelv, szülők házasodási s elhalálozási kora, foglalkozása, anyagi és társadalmi helyzete stb.) szerint megkülönböztetett hatásukat egyformán megmutatják, akár valamely népszámlálásig eltelt rövidebb időszak alatt, akár egész a házasságok teljes befejezéséig, a nő haláláig való megnyilvánulásukban.

A gyermekmegtartó képesség vagy erő mértéke, a született összes gyermekek közül bizonyos időtartam alatt *életben maradt gyermekek aránya főleg a csecsemőhalandóság alakulásától függ.* Az újszülöttek halandósága ugyanis az első életévben a legnagyobb s a gyermekkorban az évről-évre csökken. A születések gyérülésével, a kultúra növekedésével, a közegészségügy kedvezőbb alakulásával a csecsemőhalandóság is csökken: ezzel párvonalosan a gyermek-

megtartó képesség is kedvezőbben alakul. *Hatása van a gyermekmegtartó képességre azután a gyermekek halandósági arányának, de meg a felnőttek halandósági viszonyainak is* s ezzel a halandóságra hatással lévő összes szociális, társadalmi, demográfiai stb. körülményeknek, mert hiszen a szülők halálakor életben lévő gyermekek egyrésze már serdülő vagy épen felnőtt. Kár is, hogy a termékenységi statisztikák az életben maradt gyermekeket fő életkorszakok (csecsemők, gyermekek, serdülők, produktív korúak és öregek, másrészt kis- és nagykorúak stb.) szerint nem részletezik s nem kérdik az elhalt gyermekek elhalálozási korát sem, mert ezen adatokból a halandóság alakulásának a családokon belül való vizsgálata válna lehetővé. Amennyiben a született összes gyermekek számába a halvaszülöttek is beleszámítódnak — említettük, hogy a termékenység fogalmába azok is beletartozván s hogy helyesebb azokkal együtt kérdezni a született összes gyermekek számát — azért tehát a gyermekmegtartó erőt kifejező százalék alakulására a halvaszülöttek arányának is hatása van. Ahol a halvaszülöttek aránya magas, pl. idősebb korban házasuló nőknél (az idősebb primiparák rigídebb szülő utai nehezen tágulnak, a szülés elhúzódik, a magzat könnyebben megfullad, elhal) vagy bizonyos néprétegekben, városokban, hol a kórházakba sok nehéz vidéki szülési esetet hoznak fel stb., ott e körülmények a gyermekmegtartó képességre vagy erőre csökkentő hatással szintén vannak. Ez utóbbiak alakulása azonban a gyermekmegtartó képességre korántsem olyan irányadó, mint a csecsemőhalandóság, avagy a műveltség és a közegészségügy színvonalának alakulása.

A gyermekmegtartó képességre aránylag csak kevés külföldi adatunk van. A francia népszámlálások, amelyek *csak* az életben maradt gyermekeket vették számba, e tekintetben arányokat nem szolgáltatnak, minthogy ezeknél hiányzik a született összes gyermekek számbavétele, amelyhez az életben maradt gyermekek számát viszonyítani kellene. A gyermekmegtartó erőre jelemző említett százalék, csak oly népszámlálások termékenységi statisztikáiból állapítható meg, amelyek az összes született gyermekek számát a *népszámláláskor* még élőkkel együtt egyszerre megkérdezik. Ilyenek voltak az 1880. és 1901. évi koppenhágai, az 1885. évi massachusetsi, az 1890. évi rió de janeirói, az 1905. évi boroszlói, az 1910. évi porosz, valamint az 1891., 1901., 1910. és 1920. évi budapesti s az 1910. és 1920. évi országos magyar népszámlálások. A vonatkozó hazai termékenységi adatok közül azonban csak az 1920. éviek dolgoztattak fel. Hasonló eredmények állanak rendelkezésünkre a Németalföldön 1877. és 1891 között 4700 házasságra vonatkozólag végrehajtott reprezentatív felvételek eredményeiből.[1]) *A születési statisztikákból* is lehet ilynemű adatokat nyerni – minden újszülött születési lapján meg kell kérdezni a születés sorszámát és az előző szülésekből még életben lévő gyermekek számát. Így járt el *Kőrösy* a budapesti születési

[1]) Lásd Maandcijfers 10 und Neue Folge 2. és 4.

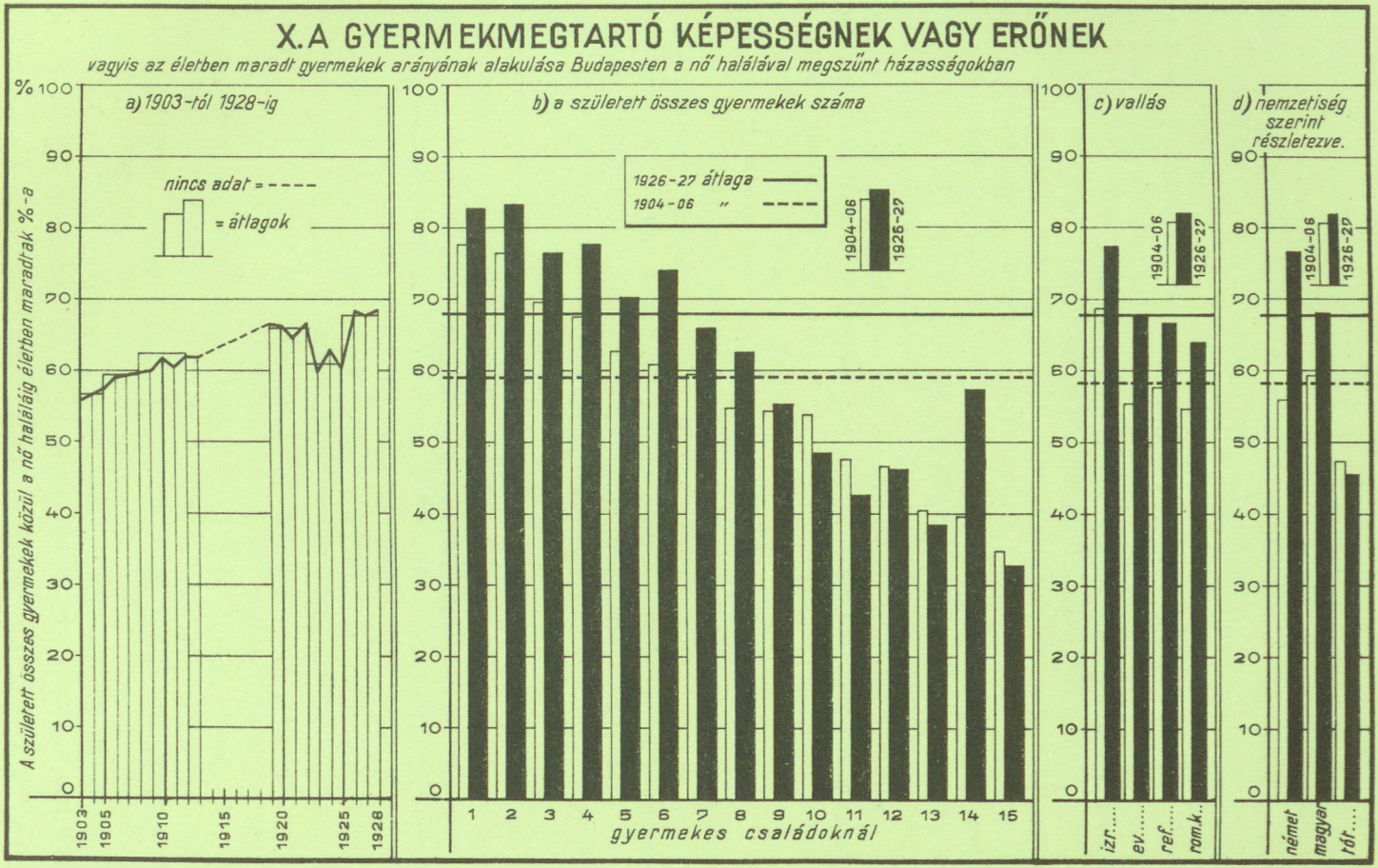
X. A GYERMEKMEGTARTÓ KÉPESSÉGNEK VAGY ERŐNEK
vagyis az életben maradt gyermekek arányának alakulása Budapesten a nő halálával megszűnt házasságokban
A született összes gyermekek közül a nő haláláig életben maradtak %-a
a) 1903-tól 1928-ig
nincs adat = - - - -
= átlagok
b) a született összes gyermekek száma
1926-27 átlaga
1904-06 "
1904-06
1926-27
gyermekes családoknál
c) vallás
izr.....
ev.....
ref.....
röm.k..
d) nemzetiség szerint részletezve.
német
magyar
tót....

statisztikában még az 1886-ban bevezetett szülésznői bárcák segítségével, azonban az összes születések számát ő a halvaszülöttek nélkül kérdezte. *A halálozási statisztikában* a termékenységet először — még a XIX. század hetvenes éveiben — a 2. §-ban már említett oldenburgi hivatalos statisztika regisztrálta. Mindkét kérdést, úgy a született összes gyermekek számára vonatkozót, mint a halál által felbomlott házasságok végén még életben lévőkét *Bertillon*[1]) tette fel először Párizsra vonatkozólag 1881-ben. 1896 óta megállapította azt *Kőrösy* is Budapestre vonatkozólag, mindkét szülő halálával megszűnt házasságok statisztikája alapján, de az összes szülöttek száma alatt csak az élveszülötteket értve. 1903 óta, *Ráth* módszere szerint — melyet ugyan *Kőrösy* is ismert, de nem alkalmazott — a gyermekmegtartó képesség hazánkban az egész országban számbavétetett, de csak a nő halálával megszűnt házasságok adatai alapján, azonban a halvaszülöttek beszámításával megállapított összes szülöttekhez viszonyítva. Látható tehát, hogy a *magyar s főleg a budapesti termékenységi statisztika felette gazdag a gyermekmegtartó képességre vonatkozó adatgyüjtésekben* s azt népszámláláskor a születési s a halálozási statisztikában immár negyven éve folytatólagosan, illetve ismételten számbaveszi. Hazánkfia *Kőrösy* készítette elő a Nemzetközi Statisztikai Intézetnek a termékenységi statisztika ezen kérdésére vonatkozó határozatát is,[2]) mely szerint a született összes és a túlélő gyermekek számára vonatkozó statisztikát a népszámlálások alkalmával s a halálozási adatgyüjtéseknél egyidejűleg elkészíteni ajánlatos.

Hazánk fővárosában a legújabb években a nő halálával megszűnt házasságok statisztikája szerint az életben levő gyermekek aránya a házasságok felbomlásakor a született összes gyermekek számának $^2/_3$-a felett kevéssel felül van. Az 1928. évben megszűnt házasságoknál összesen született 3165 gyermek közül pl. 2159 volt még életben, ami 68·2%. Az 1926—1928 átlagában ez az arányszám szintén 67·9%. Régebben ez a százalék, a gyermekmegtartó képesség vagy erő budapesti mértéke kisebb volt. A halálozási lapon a nő halálával megszűnt házasságokra vonatkozó adatok alapján ugyanis 1903-tól 1928-ig a gyermekmegtartó képesség Budapesten a következőképen alakult. (L. a 23. táblázatot és a X. grafikon a. részét.)

Látható, hogy *negyedszázaddal ezelőtt* 1903-ban *a fővárosban megszűnt házasságokban az összes született gyermekeknek még csak alig több, mint fele,* $^{11}/_{20}$-ad része, pontosan 55·7%-a *maradt az anya elhalálozásáig életben.* Azután szinte évről-évre látjuk, mint javul e százalék. A világháború kitörésekor már 60%-on felül van (1912 és 1913 = 62%), ami a született gyermekek $^6/_{10}$-ed részének megtartását jelenti. Trianon után az arány ismét gyarapodik egészen napjainkig s *mostanában* — mint említettük — arra mutat, hogy

[1]) Lásd »Annuaire statistique de Paris«. (1881.) 226. l.

[2]) Lásd »Bulletin de l'Institut internat. de Stat.« XVII. kötet 206. l. Ugyanerről lásd XIX. kötet 1. részének 225. lapján is.

Budapesten az összes született gyermekeknek több, mint kétharmada éli már édesanyját túl.

23. A gyermekmegtartó képesség alakulása Budapesten 1903-tól 1928-ig.

Év, átlag [1]	A nő halálával az oldalt megnevezett évben megszűnt házasságokból született összes gyermekek száma	a nő halálakor még életben levő	A gyermekmegtartó képesség: az életben levő gyermekek a született összes gyermekek %-ában
1903	3.851	2.148	55·7
1904	4.451	2.527	56·7
1905	4.229	2.435	57·5
1906	3.817	2.254	59·0
1907	4.206	2.503	59·5
1908	4.278	2.556	59·7
1909	4.341	2.603	59·9
1910	[2] 4.500	2.784	61·8
1911	4.192	2.541	60·6
1912	4.048	2.512	62·0
1913	[2] 3.814	2.364	61·9
1919	3.691	2.449	66·3
1920	4.049	2.680	66·2
1921	2.885	1.866	64·7
1922	3.335	2.217	66·5
1923	2.938	1.760	59·9
1924	2.938	1.842	62·7
1925	[2] 5.170	3.132	60·6
1926	3.217	2.193	68·2
1927	3.135	2.119	67·6
1928	3.165	2.159	68·2
1903—1905	4.177·0	2.370·0	56·7
1906—1908	4.100·3	2.437·6	59·4
1909—1912	4.270·2	2.610·0	61·1
1919—1922	3.490·0	2.303·0	66·0
1923—1925	3.682·0	2.244·7	61·0
1926—1928	3.172·3	2.157·0	67·9

Érdemes egy pillantást vetni arra, hogy miképen alakultak ezen jelenséget előidéző körülmények. Elsősorban a csecsemőhalandóságnak ugyanezen negyedszázad alatt való csökkenését kell említenünk. A fővárosban 1903-ban száz élveszülött közül még 14·3 csecsemő halt el első életévének betöltése előtt, 1926-ban már csak 11·4, 1928-ban 12·3. Elég jelentős csökkenés, de a csecsemőhalandóság csökkenése a gyermekmegtartó erőben nem is csupán e 25 évben való alakulásában szerepel, mert hiszen az 1903-ban megszűnt

[1]) 1914—1918-ig a nő halálakor életben lévő gyermekek számára vonatkozó adatok nem állanak rendelkezésünkre.

[2]) E három évről csak a lapok egy részénél volt megadva az élvemaradt gyermekek száma; ezért e három évben kevesebb e táblán a született összes gyermekek száma, mint egyebütt.

házasságok gyermekmegtartó erejében, azt több évtizeddel megelőző évek csecsemőhalandóságának színvonala is jelentős szerephez jut: hiszen sok serdült és felnőtt gyermek marad anyja után életben. Szerepe van tehát a budapesti gyermekmegtartó képességnek az 1903-tól 1928-ig megszűnt házasságok statisztikájában mutatkozó csökkenésénél a csecsemőhalandóság jó néhány évtizeddel régibb idő óta egyre mutatkozó csökkenésének. Ez a csökkenés pedig a mult század végén a hetvenes évektől a századfordulóig jelentősebb volt, mint a XX. században. 1874-ben ugyanis Budapesten száz élveszülött közül még 34·9 halt el csecsemőkorban, 1900-ban már csak 16·3. Ez az erőteljes csökkenés a legnagyobb hatású a gyermekmegtartó képesség javulásában. Szerepe van benne az összhalandóság javulásának, mely idegenek nélkül Budapesten 1928-ban már csak 12·9‰, pedig még a háború előtt 1913-ban is még 15·6‰ volt, 1903-ban meg épen 17·8‰. Mindezek csak jelei a kultúra fejlődésének s a közegészségügy javulásának, amelyek végső eredménye azután a termékenységi statisztikában is ilyképen mutatkozik, hogy lényegesen gyarapodik — 25 év alatt 55·7%-ról 68·2%-ra — a házasságban született összes gyermekek közül az anya haláláig életben maradtak aránya. Persze sok más körülmény is volna azután még említhető, így pl. hogy 1903-tól 1928-ig a fővárosi házasságok átlagos termékenysége is 3·5-ről 2·6%-ra csökkent; már pedig alább látni fogjuk, hogy csökkenő termékenységgel a gyermekmegtartó erő növekszik.

A vidék kultúrája, közegészségügye a fővárosé mögött mindenkor elmaradt. Az országos csecsemőhalandóság és az országos összhalandóság magasabb, mint a fővárosi. 1928-ban országszerte az élveszülötteknek 17·7%-a halt meg el, míg a fővárosban csak 12·6%. Ezer élőre 1928-ban országszerte 17·0 halott esett, Budapesten (a nem budapesti vagyis idegen halottak leszámításával) csak 12·9. Az átlagos termékenység pedig épen vidéken magasabb s ez a magasabb termékenység is előmozdítja a vidéknek a fővárosnál kedvezőtlenebbül alakuló gyermekmegtartó képességét. Mindezért tehát a gyermekmegtartó erő a vidéken és így országszerte is kisebb, mint a székesfővárosban.

A nő halálával megszűnt házasságok statisztikája szerint a született összes gyermekek közül az anya halálakor életben maradt:

	Budapesten	Az országban
1919—1922-ben	66·0	58·8
1923—1925-ben	61·0	59·2
1926—1928-ban	67·9	59·9

E szerint tehát a gyermekmegtartó erő vagy képesség a vidéken tényleg rendszerint kisebb, mint Budapesten. A tj. városokban is még kedvezőbb, mint a vármegyékben s a falvakban.

24. A gyermekmegtartási erő a Budapest környéki falvakban az 1920. évi népszámlálás adatai szerint.

Község, környék	A gyermekmegtartási erő, a népszámláláskor még életben levő gyermekek a született összes gyermekek %-ában kifejezve	
	házas	özvegy
	nőknél	
a) *Közelebbi környék.*		
1. Balpart:		
Alag	71·2	53·0
Újpest rtv.	68·9	54·8
Rákospalota rtv.	69·1	50·3
Pestújhely	70·5	57·7
Rákosszentmihály	69·2	55·8
Cinkota és Sashalom	67·9	55·0
Rákoscsaba	66·5	52·4
Rákosliget	70·4	55·4
Rákoskeresztúr	60·0	45·0
Rákoshegy	69·2	53·9
Pestszentlőrinc	68·0	52·7
Kispest rtv.	67·9	53·3
Pesterzsébet	64·1	50·5
Balpart összesen	**67·5**	**52·6**
2. Jobbpart:		
Nagytétény	64·3	49·9
Budatétény	65·9	52·3
Budafok rtv.	67·0	51·0
Albertfalva	67·5	47·5
Pesthidegkút	57·1	44·9
Békásmegyer	61·2	50·1
Jobbpart összesen	**64·2**	**50·0**
3. Sziget:		
Csepel	60·5	51·8
Közelebbi környék összesen	**66·8**	**52·3**
b) *Távolabbi környék.*		
1. Balpart:		
Vác rtv.	62·8	41·7
Felsőgöd	68·0	57·8
Szód	61·3	45·8
Alsógöd	69·5	51·6
Dunakeszi	64·1	51·5
Fót	60·2	51·7
Mogyoród	63·5	52·4
Veresegyháza	66·0	52·2
Szada	64·3	51·2
Gödöllő	66·0	53·2
Kerepes	65·3	48·9
Csömör	63·1	48·7
Kistarcsa	64·4	54·4
Nagytarcsa	62·3	50·7
Isaszeg	63·1	52·6
Pécel	68·6	55·9
Tápiósáp	58·0	48·4
Tápiósüly	58·7	41·6
Mende	67·5	52·2
Maglód	70·0	54·5
Ecser	64·7	52·5
Gyömrő	65·2	52·7
Péteri	62·3	52·3
Monor	67·0	54·7
Üllő	64·7	52·8
Vecsés	63·6	52·0
Soroksár	58·1	43·9
Dunaharaszti	65·9	56·8
Taksony	71·1	59·0
Balpart összesen	**63·8**	**49·9**
2. Jobbpart:		
Tököl	59·9	41·2
Érd	62·4	53·5
Diósd	61·6	48·3
Törökbálint	62·7	49·9
Bia	65·3	52·3
Torbágy	61·3	54·0
Budaörs	60·1	51·1
Budakeszi	60·1	51·5
Nagykovácsi	55·8	46·2
Solymár	55·6	47·6
Pilisborosjenő	51·4	42·3
Üröm	57·3	49·2
Budakalász	58·9	41·9
Pomáz	69·2	63·4
Szentendre	65·8	47·6
Jobbpart összesen	**61·1**	**50·0**
3. Szigetek:		
Szigetszentmiklós	66·6	54·2
Szigetmonostor	60·5	48·2
Pócsmegyer	62·4	55·5
Tahitótfalu	58·0	51·3
Összesen	**63·1**	**52·7**
Távolabbi környék összesen	**63·1**	**50·3**

XI. A GYERMEKMEGTARTÓ ERŐ ALAKULÁSA,

az átlagos házassági termékenységgel egybevetve, kerületenkint, az 1920. évi népszámláláskor.

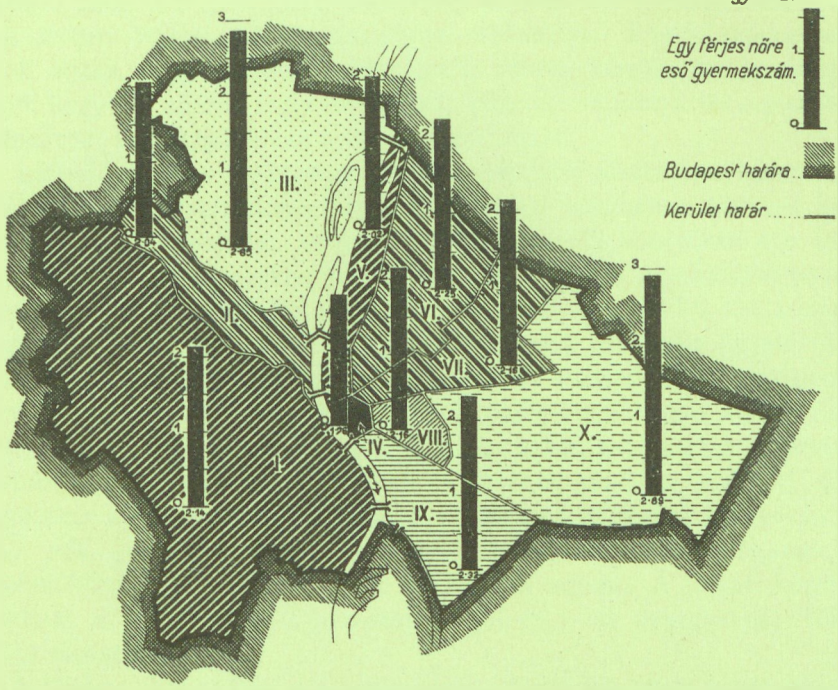

A gyermekmegtartó erő mértéke a született gyermekek közül, a népszámlálásig életben maradtak %-ában

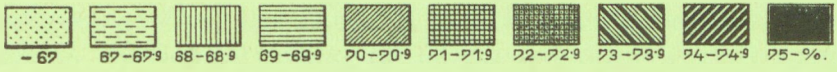

Az életben maradt gyermekek számának és arányának valamint a házassági termékenységnek alakulása

a jobbparton

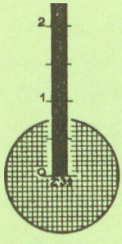

89:743

a balparton

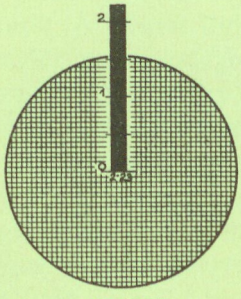

321·526

Budapesten összesen.

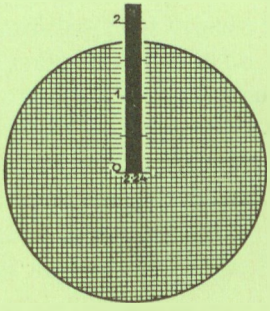

409·269

Érdekes kimutatni, hogy miként *csökken a gyermekmegtartó képesség, amint a fővárostól eltávolodunk.* 1928-ban a nő halálával megszűnt házasságokban Budapesten 68·2%-os gyermekmegtartási képességet regisztrálhattunk, az ifj. *Thirring* [1]) által körvonalazott környéken, a fővárost környező falvakban csak 61·8%-ost. Még jellemzőbb az 1920. évi népszámlálás alkalmával felvett termékenységi statisztika eredménye. Ennek számai elég nagyok ahhoz, hogy egészen a községekig lemenő részletezést is elbírják anélkül, hogy az adatok érdekességükből, jellemző voltukból lényegesebben veszítenének. Ezt tárják elénk a 24. táblázat adatai.

Látható, hogy a fővárosban ezen népszámlálás alkalmával házasoknál 71·8%-nak talált gyermekmegtartási képességgel szemben a fővárost közvetlen környező falvakban, az ugynevezett közelebbi környéken már csak 66·8%, a távolabbi környéken meg épen csak 63·1%-os gyermekmegtartási arányszámok számíthatók. Az egész környék tehát átlag 65·1%-kal szerepel a budapesti 71·8%-kal szemben. Egészen hasonló jelenséget figyelhetünk meg a népszámláláskor számbavett özvegy nőkre vonatkozólag, csak persze az özvegyek megfelelő gyermekmegtartó képességei mindenkor alacsonyabb százalékban nyernek kifejezést, mint a házas nőkéi. Budapesten az özvegy nők utolsó házasságából született összes gyermekek közül az 1920. évi népszámláláskor azok 59·4%-a volt életben. A főváros közelebbi környékén az özvegy nők gyermekmegtartó ereje ennél kisebbnek, csak 52·3%-nak, a távolabbi környéken meg épen csak 50·3%-nak adódik. A falvak közül a házasoknál a minimumot Pilisborosjenő (51·4%), az özvegyeknél Tököl (41·2%) mutatta.

A főváros egyes részei s a közigazgatási kerületek közül a városiasabbakban a vagyonosabbakban és műveltebbekben a gyermekmegtartási képesség kedvezőbben alakul, mint a külsőbb fekvésűekben, a szegényebbekben és műveletlenebbekben. Az átlagos termékenység ezzel szemben tudvalevőleg épen megfordítva a gazdagabb kerületekben alacsonyabb. (L. a 6. §-t.) A főváros kerületei közül a IV. a legelőkelőbb, ott van a legkevesebb gyermek, de belőlük ott is marad meg a legtöbb. Utána e tekintetben az V. kerület sorakozik. A helyzet legkedvezőtlenebbül viszont Óbudán és Kőbányán alakul: a szülők gyermekmegtartó ereje ott a legkisebb, pedig a házasságok átlagos termékenysége tudvalevőleg e kerületekben a legmagasabb. A gyermekmegtartó erőt az 1920. évi népszámláláskor fennállott házasságok statisztikája alapján a született összes gyermekek közül a népszámláláskor még életben levők arányában kifejezve, a székesfőváros kerületei szerint való részletezésben s egyidejűleg a fennálló házasságok ugyancsak kerületenkint részletezett átlagos termékenységével is egybevetve, a 25. táblázat és a XI. grafikon szemlélteti.

[1]) Lásd *Thirring L.:* »Budapest befolyása a környék népesedésére«. (Magyar Statisztikai Szemle 1926. évi 3. sz.)

25. A gyermekmegtartó erő alakulása az átlagos házassági termékenységgel egybevetve kerületenkint, az 1920. évi népszámláláskor.

Városrész	A férjes nők	A népszámláláskor fennálló házasságokból született összes gyermekek	A népszámláláskor		A gyermekmegtartó képesség: az életben levő gyermekek az összes gyermekek % -ában
			élő férjes nők akkor fennálló házasságainak átlagos termékenysége	életben levő gyermekek száma	
	s z á m a				
I. kerület	18.259	39.144	2·14	29.085	74·3
II. «	9.520	19.443	2·04	14.354	73·8
III. «	10.243	29.156	2·85	19.296	66·2
Jobbpart	**38.022**	**87.743**	**2·31**	**62.735**	**71·5**
IV. kerület	5.247	9.215	1·76	6.948	75·4
V. «	14.209	28.667	2·02	21.403	74·7
VI. «	31.882	71.711	2·25	52.451	73·1
VII. «	35.603	76.896	2·16	56.580	73·6
VIII. «	28.822	62.327	2·16	43.745	70·2
IX. «	17.583	40.859	2·32	28.447	69·6
X. «	11.017	31.851	2·89	21.612	67·8
Balpart	**144.363**	**321.526**	**2·23**	**231.186**	**71·9**
Budapest összesen	**182.385**	**409.269**	**2·24**	**293.921**	**71·8**

Látható, hogy a főváros kerületei közül legvagyonosabb, legelőkelőbb IV. kerületben, a Belvárosban, a főváros cityjében a népszámlálás időpontjában a született összes gyermekeknek $^3/_4$ része (75·4%) még életben volt, a III. kerületben csupán nem is egész $^2/_3$ részük (66·2%-uk). Ugyanekkor azonban a népszámláláskor élő férjes nők akkor fennálló házasságainak átlagos termékenysége a IV. kerületben az összes kerületek közül a legkisebb, egy házasságra csupán 1·76 gyermek, míg a III. kerületben 2·85, ami a X. kerületnek csak kevéssel magasabb (2·89) és az összes kerületek közül legmagasabb átlagos házassági termékenysége után a legkedvezőbb átlag. A IV. kerület után az V. sorakozik 74·7% gyermekmegtartó képességgel s azután a II. (73·8%). Ennek megfelelően az átlagos termékenység is a IV. kerület után az V-ben (2·02) és a II-ban (2·04) volt a legkedvezőtlenebb. A másik szélsőséget, a III. kerületben élő családok felette kedvezőtlen gyermekmegtartó erejét e tekintetben követő X. és IX. kerület (67·8 és 69·6%) ismét egészen megfelelően az átlagos házassági termékenység tekintetében meg igen kedvező helyzetben van. Az 1920. évi népszámláláskor a X. kerület e szempontból — mint említettük — a III. kerületnél is kedvezőbb helyzetben volt (L. a 25. táblázatot) a IX. kerület — egy-egy házasságra átlag 2·32 gyermekkel — pedig e kettő után sorakozott. Azt, hogy a csecsemőhalandóság, de az összhalandóság is itt is párhuzamos kialakulást mutat — a szegény kerületekben a legkedvezőtlenebbet, a művelt, gazdag városrészekben a legjobbat — azt, mint ismert jelenséget ehelyütt feleslegesnek tartjuk ismét újra részletezni.

Ismételten utaltunk arra, hogy a *gyermekmegtartó képesség annál kedvezőtlenebb, minél magasabb az átlagos házassági termékenység.* Minél több gyermekes a család, aránylag annál kevesebb gyermeket tud életben tartani, felnevelni. Sűrűn ismételt szüléseknél az anya elgyengül s a gyermek is fejletlenebbül, kisebb súllyal születik. Sok gyermek esetén a szülők anyagi ereje a gyermekek között jobban megoszlik: egyre kevesebb jut. A felügyelet is hiányosabbá válhatik, a sokgyermekes család gyermekeit tehát aránylag több baleset éri. Így tehát egészség, táplálkozás, felügyelet, anyagi erő stb.tekintetében a több gyermekes családok gyermekei, ugyanazon társadalmi rétegben bizonyára kedvezőtlenebb helyzetben vannak, mint a kevés gyermekűeké. Érdekesnek látszik ezt a jelenséget közvetlen feldolgozással is kimutatni s a született összes gyermekek száma szerint szétválasztott házasságokban külön-külön kiszámítani azt, hogy a felvétel időpontjáig — pl. a házasságnak a nő halálával történt megszűntéig — a gyermekek minő része halt el. Az ilynemű feldolgozásokból meglepő szépen bontakozik ki a szabályszerűség, hogy a *gyermekmegtartó erő minden újabb testvérke megszületésével fokozatosan egyre csökken.* Néhány több éves átlagban 1904-től 1928-ig Budapesten a nő halálával megszűnt házasságok statisztikája alapján a született gyermekek közül a házasságnak a nő halálával történt megszűnésekor a különböző gyermeklétszámú családokban még életben lévő gyermekek arányát a 26. táblázat foglalja magába s ugyanezt az 1925—1927. évi eredmények alapján fentebb már említett X. grafikon *b)* része is szemlélteti.

26. A gyermekmegtartó képesség arányának a különböző gyermeklétszámú családokban való alakulása a nő halálával Budapesten, 1904-től 1928-ig megszűnt házasságok némely többéves adatcsoportja szerint.

A család a született összes gyermekek száma szerint volt	A született összes gyermekek közül a nő halálakor még életben volt az		
	1904—1906.[1])	1909—1912.	1926—1927.[2])
	években a nő halálával megszűnt házasságokban		
1 gyermekes	77·5%	80·1%	82·7%
2 «	76·3%	84·5%	83·1%
3 «	69·4%	74·4%	76·3%
4 «	67·6%	70·7%	77·5%
5 «	62·8%	68·3%	70·1%
6 «	60·8%	67·2%	73·9%
7 «	59·3%	62·2%	65·9%
8 «	54·7%	60·5%	62·5%
9 «	54·1%	55·6%	55·1%
10 «	53·7%	53·5%	48·6%
11 «	47·6%	51·2%	42·4%
12 «	46·4%	44·2%	46·1%
13 «	40·4%	44·4%	38·5%
14 «	39·4%	35·9%	57·1%
15 vagy annál is több gyermekes	34·9%	34·0%	32·6%
Összesen	**59·0%**	**62·4%**	**67·9%**

[1]) 1903-ból nem készült ilyen feldolgozás, így itt nem számíthattuk a szokott 1903—1905. évi átlagot.

[2]) Jelen munkánk részére az ősanyagból készült.

Látható, hogy míg az egygyermekes családok gyermekei közül az anya haláláig csak 17·2% hal el, addig a 15 és annál is több gyermekesek közül 66·7%. A sokgyermekes családok között bizonyára sok a szegény, alacsony sorsban lévő, műveletlen, amelyek halandósága így már ezért is nagyobb s csökkenti a szülők gyermekmegtartó képességét az anyagi, a felügyeleti és egyéb erőknek több gyermek esetén bekövetkező, fentemlített nagyobb megosztottságán kívül.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a multtal szemben minő gyermeklétszámú családok gyermekfenntartó ereje javult jobban, melyeké kevésbbé, azt látjuk, hogy épen a több gyermekes családoknál nincs javulás. A 15 gyermekes és még annál is népesebb családokban (1. a 26. táblázatot) 1925—1927 szerint is csak a gyermekek $^1/_3$ része marad életben, mint egynegyed századdal ezelőtt. (1904—1906. évi átlag szerint.) Ezzel szemben a kevés gyermekeseknél inkább van némi (egészen 20%-ig tartó) javulás. (26. tábla.)

A különböző gyermeklétszámú családok gyermekmegtartó képessége a házasság tartama szerint is eltér. Ha eltekintünk beteges vagy öreg emberek rövid idő alatt, hamar megszűnt egygyermekes házasságaitól, a gyermekmegtartó erőt zavaró hatásoktól függetlenebbül vizsgálhatjuk. Az ily hosszabb időtartam után megszűnt házasságok gyermekmegtartó erejének arányszáma az összes házasságok adatainak felhasználása alapján kiszámítottól főleg a kevés gyermeklétszámú családoknál tér el. A 20 éven felüli időtartam után megszűnt házasságok gyermekmegtartó képessége a gyermeklétszám szerint részletezve 1926-tól 1927-ig pl. a következőképen alakult.

27. A 20 éven felüli időtartamig való fennállás után Budapesten a nő halálával 1926-ban és 1927-ben megszűnt házasságok gyermektartó képessége a családok gyermekgazdasága szerint részletezve.[1])

A család a született összes gyermekek száma szerint volt	A született összes gyermekek közül a házasság megszűnésekor elhaltak %-a az		
	1926.	1927.	1926—1927. átlagában
	években		
1 gyermekes	96·8	71·6	85·3
2 «	81·2	78·6	79·2
3 «	79·4	75·2	77·6
4 «	77·6	78·0	77·8
5 «	74·7	67·8	71·7
6 «	76·0	70·4	73·6
7 «	65·0	66·4	65·8
8 «	63·1	63·2	63·1
9 «	48·9	56·8	53·7
10 «	50·8	44·4	49·1
11 «	53·2	33·6	42·4
12 «	49·2	47·2	48·4
13 «	38·5	38·5	38·5
14 «	69·0	51·2	57·1
15 «	—	26·7	26·7
15-nél is több gyermekes	38·6	26·4	33·3
Összesen	**67·0**	**63·8**	**65·8**

[1]) Jelen munkánk részére az ősanyagból külön készült.

A házasságok fennállásának időtartamával a gyermekmegtartó képesség, azonos gyermeklétszámú családokon belül, bár általában erősödhetik, mert hiszen a szülők tanulékonyabbá, gyermekeik nevelésében jártasabbá válnak s idősebb korukban többnyire jobb fizetéshez s jobb anyagi helyzethez is jutnak, a gyermekmegtartó erő mértékéül választott százalék, a született összes gyermekek közül elhaltak aránya, a házasság tartamának növekedésével mégis csökkenő irányzatú. Ennek az az oka, hogy minél hosszabb és hosszabb időtartamot veszünk szemügyre, természetszerűleg az elhalt gyermekek száma is nagyobb s mivel a termékenység főleg idősebb s hosszabb ideig fennállott házasságokban alacsony, a gyermekek elhalását új gyermekek születése a hosszabb időtartamig fennállott házasságokban már nem pótolja. Azt, hogy a házasságok fennállásának időtartamával a gyermekmegtartó képesség mint alakul, a főváros némely régebbi statisztikája alapján a következő adatokkal szemléltethetjük. (L. a 28. táblázatot.)

28. A gyermekmegtartó képesség a házasság fennállásának időtartama szerint részletezve, a nő halálával Budapesten az 1903—1905. és 1909—1912. években megszűnt házasságok statisztikája szerint.

A házasság fennállásának időtartama	A született összes gyermekek közül a nő halálakor még életben volt az 1903—1905. években a nő halálával megszűnt házasságok statisztikája szerint, a született összes gyermekek %-ában	1909—1912.
5 éven aluli	68·9	71·9
5— 9 éves	68·1	72·0
10—14 «	63·0	68·4
15—19 «	59·5	66·6
20—24 «	59·5	64·1
25—29 «	55·4	61·1
30 éven felüli	53·6	57·7
Összesen	**56·7**	**61·1**

Látható, hogy a gyermekmegtartó képesség a házasság tartamával csökkenő irányzatú, mert hiszen minél hosszabb idő telik el, a szülöttek bármely köréből annál többen halnak el, az idő múlásával tehát csak nagyobbodhat az a százalék, mely az összes szülöttek közül elhaltak arányát mutatja. Bármely tartamú házasság vagy házasságcsoport gyermekmegtartó képességét tekintjük, mindegyik javulóban van s a vonatkozó újabb adatok a különböző tartamoknál is elég aránylagosan kedvezőbbek, mint a régebbiek.

Egészen hasonló eredményre vezet a szülők elhalálozási kora szerint való részletezés, mert hiszen minél idősebb korban elhalt szülők csoportjait választjuk ki, annál nagyobb arányt képviselnek körükben a hosszabb idő óta házasságban élők. Ilyképen a gyermekmegtartó képesség aránya a szülők elhalálozási korának emelkedésével is épen úgy csökkenő irányzatú, mint a házasság tartamának növekedésével. Míg a tartam szerint való feldolgozást a Fővárosi Statisztikai Hivatal a világháború előtt, addig az elhalálozási kor,

nevezetesen az anya elhalálozási kora szerint haladót újabban végzi el rendszeresen. A nő halálával Budapesten 1920-tól 1927-ig megszűnt házasságok adatai alapján az elhalálozási kor szerint való részletezés a következő képet mutatja:

29. A gyermekmegtartó képesség az anya elhalálozási kora szerint részletezve a nő halálával Budapesten 1920-tól 1927-ig megszűnt házasságok statisztikája alapján.

Az anya elhalálozási kora	A született összes gyermekek közül az anya halálakor még életben volt az	
	1921—1924. években a nő halálával megszűnt házasságok statisztikája szerint, született összes gyermekek %-ában	1926—1927.
25 éven aluli	65·6	73·0
25—29 éves	75·8	75·8
30—34 «	76·1	75·1
35—39 «	73·8	80·2
40—44 «	71·0	70·6
45—49 «	66·9	74·2
50 éven felüli	59·3	64·0
Összesen	63·5	67·9

Látható, hogy a gyermekmegtartó képességben az elhalálozási kor szerint is tényleg ugyanolyan irányú és különböző elhalálozási korok között pedig körülbelül ugyanolyan mérvű különbség is van, mint amilyen irányú és mérvű különbség a különböző tartamú házasságok ezen képessége között mutatkozott.

A házasodási korral a gyermekmegtartó képesség épen ellenkezőleg változik, mint az elhalálozási korral. A házasodási korral e képesség aránya gyarapodó. Gyarapodó több okból is: idősebb szülők tapasztaltabbak, higgadtabbak, de az idősebbek házasságainak átlagos tartama is rövidebb s így ezekből e miatt is kevesebb hal el, ami a gyermekmegtartás arányát emeli. Látható tehát, hogy a házasodási kor is jellegzetes lehet a tekintetben, hogy a szülők a gyermekeknek majd minő részét tudják felnevelni. Túlfiatal anyától származó gyermekek testi ereje sem olyan, mint a már 20 éven felül lévőktől születetteké. E gyenge nők újszülöttei között is több a gyenge és e kevésbbé fejlett csecsemők közül is több hal el, mint a teljesen kifejlett, erős szülőkéi közül, úgyhogy az ilyen korán házasuló nők gyermekmegtartási ereje kisebb. A gyermekmegtartó képesség a húsz év elérése előtt s a huszas évek elején történt házasságoknál épen ezért kedvezőtlenül alakul. Különbség van persze az apa és az anya házasodási kora szerint történő részletezések között is. Az apa nősülési kora szerint haladó, még a világháborút megelőző békés évekből származó statisztika a gyermekmegtartóképességet a következő arányokkal fejezte ki. (L. a 30. táblázatot.)

30. A gyermekmegtartó képesség az apa nősülési kora szerint részletezve a nő halálával Budapesten az 1909-től 1912-ig megszűnt házasságok adatai alapján.

Az apa nősülési kora	A született összes	A nő halálakor még életben levő gyermekek száma	Az életben maradt gyermekek a született összes gyermekek %-ában
20 éven aluli	319	199	62·4
20—24 éves	9.259	5.468	59·1
25—29 «	20.316	12.567	61·9
30—39 «	13.569	8.746	64·5
40—49 «	2.485	1.647	66·3
50—59 «	404	271	67·1
60 éven felüli	140	105	75·0
Összesen	**46.492**	**29.003**	**62·4**

Látható, hogy a fiatalabb korban, különösen a huszas évek elején nősülő apák gyermekmegtartó ereje kisebb, mint az idősebb korban házasodóké. Ezt elsősorban a családot idősebb korban alapítók házasságainak átlag rövidebb tartama okozza, miért is ez alatt ugyanolyan mérvű halandóság is csak kevesebb gyermeket követel.

Jellegzetes az azonos korban házasodó nők és férfiak házasságainak egybevetése, minthogy ugyanolyan *korban férjhezmenő nők házasságaiban rendszerint kissé jobb gyermekmegtartást látunk, mint ugyanolyan korban nősülő férfiak házasságaiban.* Ezt is elsősorban az egybevetett kétféle házasságcsoport átlagos tartambeli különbsége okozza. Ugyanolyan korban házasodó nők házasságai rövidebb ideig tartanak, mint ugyanolyan korban nősülő férfiakéi, mert a férfiak maguknál túlnyomóan fiatalabb menyecskét választanak.

A következő, 31. táblázat első oszlopának a megelőző, 30. táblázat 3. oszlopával való egybevetése szépen mutatja a most leírt szabályszerűséget.

31. A gyermekmegtartó képesség az anya házasodási kora szerint részletezve a nő halálával a világháború előtt 1909—1912-ben s ugyanazon ok miatt Trianon után, 1925—1927-ben megszűnt házasságok adatai szerint.

Az anya férjhezment	A született összes gyermekek közül a nő haláláig életben maradt az 1909—1912. években a nő halálával megszűnt házasságok statisztikája szerint, százalékban	1925—1927.
20 éven alul	64·0	64·3
20—24 éves	62·9	69·2
25—29 «	60·4	65·7
30—39 «	61·7	68·7
40 éven felül	55·8	72·7
Összesen	**62·4**	**67·3**

A 31. táblázat is feltünteti, hogy különösen az idősebb korban férjhez ment anyák házasságainak gyermekmegtartó ereje javul, a fiatal korban házasulóké pedig csak kevésbbé változik.

Az anya férjhezmenési kora szerint való részletezést korévenkint elvégezve a 32. táblázatban foglalt adatokhoz jutunk.

32. A gyermekmegtartó képesség az anya házasodási kora szerint korévenkint részletezve, a nő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt házasságok statisztikája alapján. (Kiegyenlítés nélkül, nyersen.)

Az anya férjhezmenési kora	A született gyermekek összes	A nő halálakor még életben levő gyermekek	A gyermekmegtartási erő: az életben maradt gyermekek a született összes gyermekek %-ában
	s z á m a		
17 éven aluli	379	245	64·6
17 éves korban	365	250	68·4
18 « «	759	465	61·2
19 « «	692	451	65·1
20 « «	957	642	67·0
21 « «	769	543	70·6
22 « «	862	640	74·2
23 « «	722	481	66·6
24 « «	725	490	67·5
25 « «	607	412	67·8
26 « «	426	273	64·0
27 « «	529	339	64·0
28 « «	324	201	62·0
29 « «	294	209	71·0
30 « «	227	165	72·6
31 « «	220	139	63·1
32 « «	119	90	75·6
33 « «	136	71	52·2
34 « «	93	59	63·4
35 « «	61	49	80·3
36 « «	73	57	78·0
37 « «	44	37	84·0
38 « «	64	42	65·6
39 « «	20	18	90·0
40 éves és azon felüli korban	88	64	72·7
Összesen	**9.555**	**6.432**	**67·3**

Látható, hogy kiegyenlítés nélkül az adatok eléggé hullámzanak s hogy a legalacsonyabb arányszám a 18. évben férjhezmenteknél, a legmagasabb a 39. évben házasuló anyáknál mutatkozik. A minimum 61·2%, a maximum 90%. Három-három sortagot egybefogó kiegyenlítés után egyenletesebben fejlődő számsorhoz jutunk. Ezt, vallás szerint is részletezve, a következő 33. táblázat mutatja.

33. Az életben maradt gyermekek aránya házasodási kor és vallás szerint részletezve, Budapesten az 1925—1927. években megszűnt házasságok statisztikája szerint, három-három sortagot összefogó kiegyenlítés után.

Házasodási kor, korcsoport	Az életben maradt gyermekek aránya				
	római kat.	ref.	ág. ev.	izraelita	összesen
	vallásúaknál				
17 éven aluli	62·7	58·7	66·6	78·8	64·9
17 éves	62·2	63·6	62·6	72·4	64·1
18 «	63·8	57·8	55·9	69·7	64·2
19 «	62·1	60·4	55·3	72·2	64·7
20 «	64·3	64·6	68·3	74·8	67·6
21 «	65·2	77·5	71·6	78·8	70·5
22 «	66·8	80·0	70·0	74·8	70·7
23 «	67·1	76·8	68·9	74·4	69·7
24 «	64·5	70·5	70·0	74·3	67·3
25 «	62·8	63·2	63·4	78·8	66·8
26 «	60·1	63·6	60·1	77·8	65·5
27 «	60·0	62·7	56·2	71·4	63·5
28 «	62·3	66·6	53·7	72·2	65·3
29 «	65·3	63·7	47·5	78·3	68·0
30 «	64·0	60·0		84·1	69·2
31 «	65·5	57·5		81·3	69·6
32 «	61·7	50·0	53·3	74·6	63·1
33 «	61·3	48·4		73·5	63·2
34 «	62·9	45·7		70·9	61·7
35 «	71·4	74·1		75·4	72·6
36 «	81·8	85·1		81·3	80·3
37 «	75·7	82·6	63·6	82·5	75·1
38 «	76·0	80·0		95·8	75·7
39 «	73·0	42·8		92·5	73·9
40 éven felüli	70·1	36·6		95·0	73·0
17 éven aluli	62·7	58·7	66·6	78·8	64·9
17—19 éves	62·6	63·0	57·2	71·5	64·3
20—24 «	65·6	74·2	69·9	75·4	69·2
25—29 «	61·8	64·4	57·5	76·0	65·7
30—34 «	63·3	52·8	53·3	79·2	66·3
35—39 «	75·5	77·5	63·6	80·0	75·5
40 éven felüli	70·1	36·6		95·0	73·0

A kiegyenlített számsorban — a vallásokat egybefogó utolsó oszlopban — csak a több korévet összefoglaló csoportokat tekintve a fiatalabb korban házasulók gyermekmegtartó képessége a minimum. A 40 éven felül lévő korban házasulók gyermekmegtartó képessége pedig 73%-nak mutatkozik. Vallás szerint minden házasulási korban az izraeliták gyermekmegtartó képessége a legkedvezőbb s különösen az öregebb izraelitáké jó.

A két szülő esketési kora egymáshoz való viszonyának a gyermekek életerejére való hatását vizsgálva a székesfővárosi termékenységi statisztikából már *Kőrösy* kimutatta, hogy az egészen korai házasságok termékenysége kisebb, belőlük sok életképtelen gyermek származik s ezek károsoknak mondhatók. Elkészítve az életben maradt gyermekek arányát a szülők korviszonya

szerint részletezve, azt látjuk, hogy a 20 éven alul lévő anyáktól sok életképtelen gyermek származik. *Kőrösy* az okát ugyanezen statisztikának felekezetenkint való részletezésével domborítja ki. Kimutatja, hogy a fiatal anyáktól származó gyermekek közül a római katolikusoknál hal el legtöbb, kevesebb a protestánsoknál s még kevesebb a zsidóknál, ahol általában is legtöbb az életben maradt gyermekek száma. A zsidók testi fejlődése pedig korábbi s ez utal arra, hogy a főok az elégtelen testi fejlettség. A tapasztalatlan fiatal anya a gyermekgondozást sem érti úgy, a zsidóknál a gyermekgondozás is jobb.

Kőrösy adatai szerint a két szélsőséget mutató felekezetnél a meghalt gyermekek aránya a következő:

Az anya kora	A meghalt gyermekek aránya százalékban	
	a római kat.-nál	a zsidóknál
16 éves	43	33
17 «	44	33
18 «	42	33
19 «	41	29
20 «	40	26

A korral észrevehetően csökken e százalék! A kissé idősebb anyák gyermekei életképesebbek. A százalékok azonban nem csökkennek végig a legvégső öreg korig. Bizonyos határon túl ismét emelkedik, mint azt a gyermekmegtartó erőnek az anya házasodási kora szerint való részletezésénél fentebb már láttuk.

Az apa túlfiatal házasodási kora is kedvezőtlen hatást gyakorol a gyermekmegtartásra. Az elhalt gyermekek aránya volt, *Kőrösy* régi budapesti adatai szerint, ha

az atya	24,	23,	20 éves	20 éven aluli
%	37	41	42·5	44

Még az alacsony éveknél is egy-egy korévi különbség nagy változást okoz. Ha mindkettő fiatal a % maximum. Azon 1166 újszülött közül, akik 18 éven alul lévő anyáktól és 20 éven alul lévő atyától származtak, a népszámláláskor már csak 54% volt életben, 46% akkorra már elpusztult.

Az egyes hitfelekezetek közül általában mindenkor az izraeliták gyermekmegtartó képessége a legmagasabb. Az 1920. évi népszámlálás alkalmával a házas nők akkor fennálló házasságából született összes gyermekek közül az izraelitáknál azok 78·9%-a volt életben, míg az összes felekezeteknél átlag csak azok 71·8%-a. Nyilvánvaló, hogy ezt az izraeliták a többi felekezetekét meghaladó színvonalú átlagos műveltségének s részben már ennek következtében fejlődő alacsony csecsemőhalandóságuknak köszönhetik. A gyermekmegtartó képességnek felekezetek szerint való részletezésére vonatkozó, az 1920. évi népszámlálásból származó adatokat a 34. táblázat foglalja magába.

34. A gyermekmegtartás az életben maradt gyermekek aránya alapján felekezetenkint részletezve Budapesten az 1920. évi népszámlálás adatai szerint.

Megnevezés	A született gyermekek összes	A nő halálakor még életben lévő gyermekek	A gyermekmegtartási erő %-ban
	szám a		
Római katolikus	238.453	164.360	68·9
Görög katolikus	3.202	2.169	67·7
Református	38.497	26.857	69·8
Ágostai evangélikus	17.357	12.510	72·1
Görög keleti	997	703	70·5
Unitárius	957	688	71·9
Izraelita	109.284	86.273	78·9
Egyéb	522	361	69·1
Összesen	**409.269**	**293.921**	**71·8**

Látható, hogy a legkedvezőtlenebb arányt a görög katolikusok mutatják az 1920. évi népszámlálás alkalmával 67·7%-kal s hogy a gyermekmegtartó képesség tekintetében a keresztény felekezetek közül még az evangélikusok vannak a legkedvezőbb helyzetben. Fentebb láttuk, hogy ugyanez a kép tárul elénk, ha a népmozgalomból származó termékenységi adatok gyermekmegtartási arányait részletezzük vallások szerint. Ezekből azonban a gyermekmegtartó képesség negyedszázados fejlődésének vallás szerint való részletezése is nyomon követhető. Ezeket az adatokat 1904—1906 és 1926—1927-ről a 35. táblázat foglalja magába.

35. A gyermekmegtartó képesség vallás szerint részletezve a nő halálával Budapesten 1904—1906-ben és 1926—1927-ben megszűnt házasságok adatai alapján.

Hitfelekezet	A született összes gyermekek közül a nő halálakor még életben volt az	
	1904—1906.	1926—1927.
	években a nő halálával megszűnt házasságok statisztikája szerint, a született összes gyermekek %-ában	
Római katolikus	54·5	64·0
Ágostai evangélikus	55·1	67·6
Református	57·6	66·7
Izraelita	68·8	77·2
Egyéb és ismeretlen	58·9	—
Összesen	**58·3**	**67·9**

Nemzetiség szerint való részletezésben a gyermekmegtartó képesség a következő különbségeket mutatja:

36. A gyermekmegtartó képesség nemzetiség (anyanyelv) szerint részletezve a nő halálával Budapesten 1904-tól 1906-ig és 1920-tól 1927-ig megszűnt házasságok adatai alapján.

Nemzetiség vagy anyanyelv	A született összes gyermekek közül a nő halálakor még életben volt az		
	1904—1906.	1921—1924.	1926—1927
	években a nő halálával megszűnt házasságok statisztikája szerint, a született összes gyermekek %-ában		
Magyar	59·2	63·8	68·0
Német	55·9	60·6	76·4
Tót	47·1	57·1	45·2
Egyéb és ismeretlen	55·0	54·1	50·0
Összesen	**58·3**	**63·5**	**67·9**

Látható, hogy nem is a legnagyobb átlagos műveltségű, a legtöbb írni-olvasni tudót felmutató német, hanem épen a magyar anyanyelvűek gyermekmegtartó képessége a legjobb. A legkedvezőtlenebb az alacsony műveltségű, magas gyermekhalandóságú s a fővárosban kedvezőtlen szociális viszonyok között is élő tótok (legnagyobbrészt drótosok, ablakosok, építkezési munkások stb.) vonatkozó arányszáma.

A gyermekmegtartó képesség alakulásában mélyreható különbségek mutatkoznak foglalkozás s általában társadalmi osztályok szerint. A műveltebb, vagyonosabb néprétegek, különösen az értelmiség egészségi viszonyai kedvezőbben alakulnak: jobb ruházatuk, jobb táplálkozásuk, jobb lakásuk van, kedvezőbb az orvosellátottságuk s jobb a gyógykezeltetésük. Mindezek miatt gyermekeik átlagos életkora, így a szüleik haláláig életben maradtak száma is magasabb, mint az egyszerűbb életmódot folytató, testi munkákból élő, szegényebb néprétegeké. Az előkelőbb társadalmi osztályok átlagos termékenysége is alacsonyabb, már pedig fentebb azt is láttuk, hogy a gyermekmegtartó képesség a gyermeklétszám emelkedésével romlik.

A fővárosi statisztikának a gyermekmegtartó képességnek foglalkozás szerint megkülönböztetett társadalmi osztályok szerint való alakulására vonatkozólag is vannak különleges adatai. Legnevezetesebb e tekintetben *Illyefalvi* I. Lajos: »A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten« (Bp. 1930.) című többször említett új munkájában a munkások 1929. évi népmozgalmi termékenységének az életben maradt gyermekek számára s azoknak az elhalt anya kora szerint való megoszlására vonatkozó rész.[1]) Az itt közölt munkásstatisztika adatait az 1929. évi budapesti évkönyv megfelelő adataiból levonva a maradékban a polgári házasságok gyermekfenntartó képességére vonatkozó abszolút számokat nyerjük [2]) s így e tekintetben a munkások és polgárok szembeállítására van módunk. E budapesti házassági termékenységi statisztikának így az az eredménye, hogy a nő halálával fővárosunkban 1929-ben megszűnt házasságokban összesen 3348 gyermek született, ebből 2253 maradt életben, ebből munkástól 1135 gyermek származott s ebből 685 maradt életben, míg polgárnak 2213 gyermeke született s ebből 1568 maradt életben.

A gyermekmegtartó képesség mértéke pedig, a nő haláláig életben maradt gyermekek a született összes gyermekek százalékában kifejezve, ezen 1929. évi budapesti statisztika szerint a munkásházasságokban csak 60·4%,míg ugyanakkor a budapesti átlag 67·3%, de kedvezőbb a polgároknál: 70·9%.

---

[1]) L. *Illyefalvi* I. Lajos i. m. 94. l.

[2]) Mégsem egészen pontosan, mert a maradékban van pl. a véderő s »az egyéb és ismeretlen« csoport is. Ez utóbbiban is vannak a túlnyomóan polgárinak minősülő tőkések és nyugdíjasok mellett e dihotomiában kétséges hovátartozandóságú egyének. E hibák azonban számba sem vehetők s igen csekélyek. A szóban forgó 1929. évben a véderőhöz tartozó férjes nők közül pl. mindössze csak 7-en haltak el: ezek közül 6 tiszt vagy tisztviselő neje volt, kik biztosan a polgári osztályokhoz számíthatók.

A szegény, műveletlen és sokgyermekes, rendszerint kedvezőtlen egészségügyi viszonyok között, rossz lakásban élő munkások gyermekei közül ezen budapesti statisztika szerint is sokkal több gyermek hal el az anya haláláig, mint a polgári családokban. Kétségtelen azonban, hogy e számok nem is mutatják a munkás- és a polgárszülők gyermekmegtartó képessége között levő különbség igazi nagyságát, mert e számokban az eltérő korviszonyoknak s a munkás és polgárházasságok átlagos fennállásának időtartama között levő eltérésnek is nagy a szerepe. A munkások között a fiatalok aránya magasabb, mert ide tartozik a segédszemélyzet, míg a polgárok között több az idősebb: az önállók a polgárokhoz számítódnak. Így idősebb korban a munkás polgárrá válván: a munkásházasságok körében a fiatalkorban megszűntek túlnyomóak s ezek pedig rövidebb tartamuk miatt jobb gyermekmegtartó képességet mutatnak, mint amelyek a nő halálával annak idősebb korában végződtek be, mert azok között a hosszú ideig fennállott házasságok aránya magas, amelyekben — már a hosszabb idő miatt is — több gyermek elhalálozásának lehetősége áll fenn. Nemcsak a munkás szülők egy részének idősebb korban polgárokká való válása, hanem a munkásszülőknek is nagyobb halandósága is emeli azonban a rövid időtartamig való fennállás után megszűnt — s már e rövid fennállás miatt jobb gyermekmegtartó képességgel bíró — munkásházasságok számát. Mindezen tényezők hozzájárulnak ahhoz, hogy a munkásházasságok nagyobb része szűnik meg a fiatalabb korban elhalt nő halálával, mint a polgárházasságoknál. Az 1929. évi népmozgalmi termékenységi statisztika szerint esett a nő halálával megszűnt házasságok körében

a 30 éven alul elhalt nőkre a munkásoknál	14·1%,	a polgároknál	9·5%
a 30—39 évben « « « «	21·7%,	« «	15·0%
a 40—49 « « « « «	21·0%,	« «	18·1%
az 50 éven felüli korban elhalt nőkre a munkásoknál	43·2%,	« «	57·4%

Látható tehát, hogy a polgároknál a nő 50 éven felüli életkorában való elhalálozások túlnyomóak s hogy az összes többi fiatalabb elhalálozási korcsoportokban az illető korban elhalt munkásanyákra nagyobb százalék esik, mint ugyanolyan korú polgáranyákra a polgári házasságok körében.

Érdekes feladat standardszámítással is megállapítani azt, hogy ezen eltérő kormegoszlás minő mértékben burkolja el a munkásoknak a polgároknál rosszabb gyermekmegtartó képességét illetve, hogy a vonatkozó — fentebb közölt — nyers gyermekmegtartási százalékokban is a munkások hátrányára mutatkozó különbség még tovább mennyire rosszabbodik. A feladat tehát kiszámítani azt, hogy mekkora volna a munkások gyermekmegtartó képességét mutató százalék akkor, ha a munkásnők elhalálozási koruk szerint úgy oszlanának meg, mint a polgári osztályból származó halott anyák. Standard vagy típuskormegoszlásul a polgári osztálybeli anyák elhalálozási kormegoszlását választva kérdés, hogy hány munkásanya

halt volna el Budapesten, 1929-ben az egyes elhalálozási korcsoportokban s így — a munkások egyes elhalálozási korcsoportjaira vonatkozó gyermektartási arányok alapján — összesen hány munkásgyermek maradt volna anyja haláláig életben. Számításaink szerint, ha a munkásanyák 1929-ben Budapesten — a fentebb közölt négy elhalálozási korcsoport között úgy oszlottak volna meg, mint a polgári osztályokhoz tartozók, úgy az anyjuk haláláig nem 685, — mint ténylegesen, — hanem csak 248 gyermek maradt volna életben. Így míg a munkások nyers gyermekmegtartó képessége 60·4%-os, addig standardizált gyermekmegtartó képessége csak 21·8%-os, vagyis alig egyharmad akkora volna, — mint tényleg, — ha a munkások elhalt házas nőinek elhalálozási kora a polgárokétól nem térne el.

Ha a polgárok gyermekmegtartó képességét (70·9%) 100-zal vesszük egyenlőnek, úgy a munkásoké nyersen 85·2 indexű, ellenben standardizálva csak 30·7 indexű.

Látszólag tehát gyermekmegtartás nyers aránya alapján a munkások jobb viszonyok között levőknek tűnnek fel, mint amelyben kedvezőtlen csecsemő- és gyermekhalandóságuk miatt tényleg vannak, csak a standardszámítás, a kor szerint való megoszlás különbségének kiküszöbölése mutatja meg e tekintetben a munkás és a polgár közötti különbség igazi mértékét, hogy a munkások gyermekeiknek csak $^1/_3$-ad akkora részét tudják megtartani, mint a polgárok.

Munkás és polgár gyermekmegtartó képessége között az elhalt nők minden elhalálozási korcsoportjában nagy különbség van, a legnagyobb a legfiatalabb korban elhalt anyák csoportjában. Az anya elhalálozási kora szerint való részletezésben az 1929. évi budapesti népmozgalmi statisztika a munkás és a polgár gyermekmegtartási aránya között ugyanis a következő eltéréseket mutatja. A született összes gyermekek közül a nőhaláláig életben maradt e statisztika szerint

a 30 éven alul elhalt	munkásanyáknál	a gyermekek	66·7%,	a polgároknál	azok	81·5%-a,
a 30—39 évben	«	«	«	«	72·1%,	«	«	«	82·3%-a,
a 40—49	«	«	«	«	66·1%,	«	«	«	77·7%-a,
az 50 éven felül	«	«	«	«	54·1%,	«	«	«	67·8%-a,
az összes	elhalt	munkásanyáknál	a gyermekek	60·4%,	a polgároknál	azok	70·9%-a.

Ha a polgárokra vonatkozó gyermekmegtartó képesség arányszámát az anyák minden egyes elhalálozási korcsoportjában 100-zal vesszük egyenlőnek, úgy a munkásanyák gyermekmegtartó képességére vagy erejére vonatkozó százalékok indexei rendre a következők:

a 30 éven aluli korban elhalt munkásanyák gyermekmegtartó képességnek indexe	81·8
a 30—39 éves « « « « « «	87·6
a 40—49 « « « « « « «	85·1
az 50 éven felüli « « « « « «	79·8
az összes elhalt munkásanyák gyermekmegtartó képességének indexe	85·2

Sajnos tartamcsoportok szerint részletezve a munkások gyermekei közül életben maradtak száma nem áll rendelkezésünkre, pedig e tekintetben a standardszámítás még jellegzetesebb eltérést mutatna, mert hiszen tartamkategóriák között való megoszlás tekintetében, — mint azt például a 8. §-ban kimutatjuk, —

a munkás- és polgárházasságok megoszlása tekintetében nagyobb eltérések vannak, mint az elhalt anyák elhalálozási kora szerint való megoszlásnál.

Terület, nevezetesen lakóhely, majd a különböző demografiai ismérvek, mint kor, vallás, anyanyelv stb. szerint részletezett néprétegek az elmondottak szerint jellegzetes különbségeket mutatnak. Más a műveltség színvonala, más a közegészségügy állása is s más lesz a gyermekmegtartó képesség is. Mindezen *demografiai szempontoknál jellegzetesebb különbségeket látunk a szülők egészségi állapota szerint való részletezésnél.* Beteg szülők, különösen ragályos betegségben szenvedők gyermekmegtartó képessége csekély, betegségükkel gyermekeik is megfertőződnek s így korai sírba viszik őket. *E tekintetben különösen a gümőkor szerepe szomorú*, de a szifilisz és más fertőző betegségek s az alkoholizmus hatásai[1]) is említhetők. Jelen munkánk számára a fővárosban 1927-ben megszűnt házasságok anyagából a termékenység adatainak a halál okával való kombinálását is elvégeztük, hogy lássuk minő arányban kisebb a fertőzőbetegségben, különösen a gümőkórban elhalt szülők gyermekmegtartó képessége, mint azoké, akik egyéb természetes halálok miatt haltak el. Célszerű volt az eredményeket a házasság tartamával, majd az elhalálozási korral is kombinálni, mert a fertőzőbetegségek s a gümőkór aránylag több fiatal anyát ragadnak el korai sírba, mint az egyéb természetes betegségek, már pedig ezek gyermekmegtartási aránya koruknál fogva jobb s ez a fertőző betegségek rossz hatását csökkentő hatású. Ilyképen azonos tartamú vagy az azonos korban elhalt anyák házasságait hasonlítva össze, függetlenítjük magunkat azon körülmény zavaró hatásától, hogy a fertőző betegségek s a természetes bajok miatt elhalt anyák házasságai fenállásuk tartama szerint különbözőképen oszlanak meg. Azonos tartamú házasságokat hasonlítva össze a nő halálával Budapesten megszűnt házasságokban a nő halálokának említett csoportjai szerint a a gyermekmegtartás aránya a következőképen alakult.

37. A gyermekmegtartási képesség az anya elhalálozásának oka s a házasság tartama szerint részletezve a nő halálával Budapesten 1927-ben megszűnt házasságok adatai alapján.

A házasság fennállásának időtartama	A született összes gyermekek közül az anya halálakor még életben volt		
	az összes fertőző betegségekben[2])	a gümőkórban	az egyéb természetes betegségekben
	elhalt anyák házasságainak statisztikája szerint, a született összes gyermekek %-ában		
5 éven aluli	78·2	76·2	84·2
5— 9 év	77·6	78·2	79·2
10—19 «	77·4	72·7	79·9
20 év s azon felüli	63·5	61·8	63·6

[1]) Nevezetesek e tekintetben *Lengrain* adatai, melyek 215 iszákos család 819 gyermekének életsorsát vizsgálják. E gyermekek közül 6·5% volt kora- vagy halvaszülött. További 15% korán meghalt, főleg görcsökben. Igen gyenge volt, habitus phtisicussal, vagy egyenesen gümőkóros, 11·2%. A gyermekek 21·2%-a szenvedett a gyermekkorban görcsökben; degenerált (idióta stb.) 39·5%, más 7·6% meg morálisan kifogásolható, 16·1% epilepsziás és hisztériás; elmebeteg összesen 17·8%. A túlélők aránya, az apa korai halála mellett is csak 67·3% (640 leszármazott volt), de ezek közül 30·8% apjához hasonlóan iszákos és rövidéletű lett.

[2]) Gümőkórral együtt.

Látható, hogy *a nem fertőző betegségekben elhalt anyák gyermekmegtartó ereje bármely házassági tartam mellett mindig magasabb, mint a gümőkórban, vagy általában fertőző betegségben elhalt anyáktól származóké:* nevezetesen a természetes betegségben elhalt nő halálakor mindenkor nagyobb részük van életben, mint a ragályos betegségekben elhalt anya házasságából származóknál. Legnagyobb a különbség a legrövidebb időtartam, az 5 éven aluli fennállás után megszűnt házasságoknál. Itt a gümőkóros anyák gyermekeinek csak $^3/_4$ része (76·2%) él az anya halálakor, míg természetes betegségekben elhalt anyáknál azoknak ekkor még több, mint $^5/_6$ része (84·9%-a) marad életben. E mellett *jellegzetes különbség, hogy a fertőző betegségekben, gümőkórban, a házasságoknak több, mint* $^1/_3$*-a 5 éven aluli fennállás előtt szűnik meg,* míg az egyéb természetes betegségben meghalt anyáknál az ily rövid időtartamig fennállott házasságokra csak $^1/_{14}$ rész (1927. évben megszűnt házasságoknál 7·1%) esik. *Standardszámítással kiszámítható, hogy mekkora volna a fertőző betegségekben elhalt anyák házasságainak gyermekmegtartó ereje, ha házasságaik fennállásuk időtartama szerint úgy oszlanának meg, mint az egyéb természetes betegség miatt elhalt anyák házasságai.* A függelékben közölt részletes kimutatások 11. táblázatának adatai alapján végzett *standardszámítás a fertőző betegségeknél 65·7, a gümőkórnál pedig 63·8%-os gyermekmegtartási arányt eredményez az egyéb természetes betegségekben elhalt anyáknak halálukig mutatkozó 66·2%-os gyermekmegtartásával szemben.* Ez mutatja a gyermekeknek, fertőző, ragályos betegségben szenvedő anyák családjának szomorú sorsát.

Az anya halálokát ugyanilyen megoszlásban az elhalálozási korral kombinálva ugyancsak az 1927. évi budapesti halálozási statisztikában a házas nők halálozási lapjáról származó termékenységi adatok alapján meg a következő eredményekhez juthatunk:

38. A gyermekmegtartási képesség az anya elhalálozásának oka és kora szerint részletezve a nő halálával Budapesten 1927-ben megszűnt házasságok adatai alapján.

Az anya elhalálozási kora	A született összes gyermekek közül az anya halálakor még életben volt		
	az összes fertőző betegségekben[1])	a gümőkórban	az egyéb természetes betegségekben
	elhalt anyák házasságainak statisztikája szerint, a született összes gyermekek %-ában		
30 éven aluli	70·5	70·4	77·2
30—39 éves	82·7	80·2	84·0
40—49 «	72·4	75·0	75·9
50—59 «	68·9	68·9	70·8
60 éven felüli	54·6	51·8	56·4

Látható, hogy a gyermekmegtartó képesség a nem fertőző betegségekben elhalt anyák bármely elhalálozási kora mellett is mindig magasabb, mint a gümőkórban vagy általában a fertőző betegségben elhalt anyák-

[1]) Gümőkórral együtt.

nál. A legkedvezőbben valamennyi haláloknál a 30—39 éves korban elhalt anyák házasságainak gyermekmegtartási aránya alakul: az ennél fiatalabb és idősebb korban elhalt anyák házasságaiban az egyaránt kedvezőtlenebb. A 60. éven felül elhalt anyák házasságaiból született gyermekeknek a gümőkórosoknál alig több, mint fele (51·8), a természetes halálok miatt elhalt anyák házasságainál meg valamivel több, mint $^{11}/_{20}$ része (1927-ben 56·4%-a) van az anya halálakor még életben. Persze fertőző betegségben vagy épen gümőkórban az ilyen bajban elhalt anyáknak sokkal nagyobb része (1927. 38·1%-a) hal el 30 éven aluli korban, mint természetes betegségben (1927. 4·7%). Az erre vonatkozólag (a részletes kimutatások táblázatának adatai alapján) végzett standard számítás azt eredményezi, hogyha a fertőző betegségekben elhalt anyák elhalálozási kor szerint úgy oszlanának meg, mint az egyéb a természetes betegségekben elhaltak, úgy elhalálozásukkor a született összes gyermekeiknek csak 64·0%-a, a gümőkórban elhaltak született összes gyermekeinek halálukkor pedig csak 63·0%-a volna életben az egyéb természetes betegségekben elhalt anyák ugyanekkor mutatkozó 66·2%-os gyermekmegtartásával szemben. Így — *a tartam és elhalálozási kor szerint való megoszlás különbségének zavaró hatását, standardszámítással kiküszöbölve — válik csak igazán láthatóvá a fertőző betegségeknek, különösen a gümőkórnak családirtó hatása!*

8. §. A teljesen terméketlen házasságok.

Teljesen terméketlennek azt a házasságot nevezzük, amelyből sohasem született gyermek. Ez nem azonos a meddő vagy steril házasságokkal, ahol a nő fogamzásra képtelen. Az a házasság, melyből gyermek soha se született, bár volt egy — avagy több — elvetélés, teljesen terméketlen, de nem meddő, minthogy a nő fogamzásra képes. Ahol csak halvaszületett gyermek volt, az a házasság nem tekinthető teljesen terméketlennek, az érett, kihordott magzat termékenységet jelent; a termékenységi statisztika az élve- és halvaszülötteket együtt veszi számba. Ahol a nő halálával nincs életben maradt gyermek, ott az életben maradt gyermekek aránya s a gyermekmegtartó képesség, vagy erő zérus, de ott már nem szólunk teljesen terméketlen állapotról.

E fogalmaktól, némely írónál eltérő meghatározást találunk. Főleg a halvaszületések hozzászámítását illetőleg vannak eltérő vélemények. Némelyek a termékenységet is csak az élveszülöttek számával veszik számba, illetve mint pl. *Kőrösy* [1]) vagy *Kenéz* [2]) azt olykor így határozták meg. Az uralkodó vélemény a termékenység tekintetében élve- és halvaszülöttek között nem tesz különbséget. A termékenység fogalma alá esik a halva-

[1]) Lásd *Kőrösy:* Budapest Székesfőváros Havi Füzetei 1902. évi 348. sz. 282. l.
[2]) Lásd *Kenéz B.:* »Magyarország statisztikája«. (Budapest 1906.) 120. l.

születés is. Az is termékeny volt, akinek gyermeke történetesen a szülés közben elhalt. A magyar statisztika a házasságok termékenységére vonatkozólag a halálozási lapon feltett kérdésnél — mint azt a 2. §-ban ismertettük — a nő halálával megszűnt házasságokból származó gyermekek számát kifejezetten a halvaszülöttekkel együtt kérdezi. Ezt a felvételi lapon a feltett kérdésnél zárójelben meg is jegyzi.

Másik eltérés — inkább tévedés — férjes nők között terméketlenek arányának a házasságok termékenységével való felcserélése. Pl. *Hirschberg* abból a tényből, hogy *Berlin*-ben a mult század nyolcvanas éveiben minden ezer férjes nő közül 730-nak volt első gyermeke arra következtet, hogy ott 27% a terméketlen házasságok aránya. *Kiaer* ehhez indokolást is fűzött s azt a bennszülött berlini nők nagy terméketlenségére vezette vissza s a módszertani tévedést nem vette észre. *Kuczynski* [1]) ezzel szemben utalt arra, hogy a nő részéről palingam házasságokkal nagyobb a házasságok száma s ott a nő 2. gyereke is egy-egy termékeny házassággal többet jelent. Csak 10% palingam házasság már 1100-ban 830-ra emeli a termékenyek arányát s a teljesen terméketlenekét 25%-ra csökkenti.

A házasság steril volta két szempontból is nagy jelentőségű: nagyhatású általában a népmozgalomra és a családi életre magára is. Vonatkozásban van a betegségekkel is, mert hiszen a terméketlenséget legnagyobb részt betegségek okozzák s a terméketlenség tulajdonképen már nem termékenység, hanem annak visszája, rendellenesség. A gyermektelen házasságok aránya oly magas, hogy a népesség szaporodása tekintetében is minden bizonnyal számottevő. Az a körülmény, hogy az erre vonatkozó adat még ma is sok nagyváros statisztikájából hiányzik, épen ezért igen sajnálatos. Azon területek, ahonnan megvan, ezt egyhangúan bizonyítják. A teljes meddőség csak ritkán szándékos, a születések korlátozása ugyanis inkább a gyermekszám csökkentésében, semmint azok teljes hiányában szokott nyilvánulni. A házastársak terméketlenségüket rendszerint nehéz sorsnak tartják s csak hosszú évek mulva érzik a sors csapásának igazi súlyát, amikor minden törekvésük, minden reményük már biztosan haszontalan. A legtöbb civilizálatlan népnél az asszony sterilitása megvetés tárgya volt. Így volt az ókorban is, a zsidóknál s a rómaiaknál váló ok volt. Minden normálisan élő asszonynak nagy fájdalmat és lelki szenvedést okoz a gyermektelenség tudata s csak lassankint törődik bele abba, hogy a házasság legnagyobb feladatát teljesíteni nem képes.

A teljesen terméketlen házasságok arányára vonatkozólag adatgyűjtés kétféle úton történhet: 1. fennálló házasságok termékenységének számbavételével népszámláláskor, 2. a megszűnt házasságok termékenységének

[1]) Lásd *Kuczynski:* Zur Statistik der Fruchtbarkeit (Jahrb. f. Nat. Oek. und Stat. Jena 1908. 241. l.)

XII.

A NŐ HALÁLÁVAL MEGSZŰNT HÁZASSÁGOK MEGOSZLÁSA A BELŐLÜK SZÜLETETT GYERMEKEK SZÁMA SZERINT.

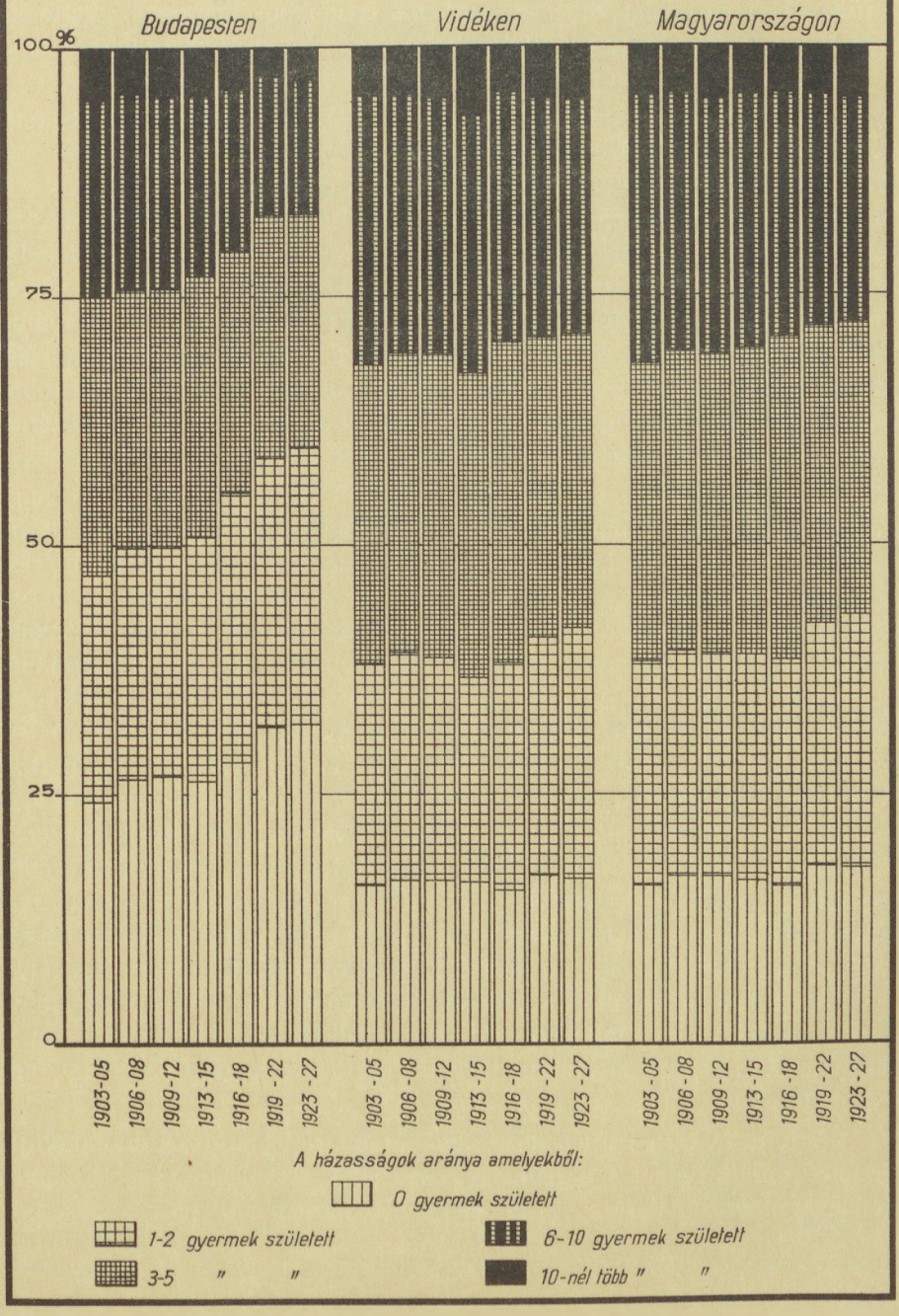

számbavételével elhalálozás vagy elválás alkalmával. Ez utóbbi a népmozgalomban eszközöltetik a halálozási lap útján. Ma csak a nő halálával állapítjuk meg, régebben a házasságok termékenysége pontosabban állapíttatott meg: a férfi halálával megszűnt házasságokat is számbavették. A mai módszer csak a nő utolsó házasságára szorítkozik. Külön, munkánk részére készült feldolgozásokkal azonban számbavettük az 1925—1927. években Budapesten a férj halálával megszűnt házasságokat is s azokból is kiszámítottuk a teljesen terméketlenül maradtak arányát. Az elválás adatai a törvényszéki statisztikából származnak. Ha a terméketlen házasságok arányát általában keressük, akkor ezeket is hozzájuk kell számítani. Nincs módunkban sem a fővárosi, sem az országos statisztikából megállapítani azt, hogy a teljesen terméketlen házasságok között mekkora a meddők aránya. Erre csak sokkal szükebb körű, klinikai, nőkórházbeli szórványos adatok útján tudunk következtetni s annak eredményeit az egész népességre nem tudjuk általánosítani. Azok elég tág határok között váltakoznak is, minthogy a megfigyelt nők aránylag csekély abszolút száma miatt ezen adatoknál még nincs meg a nagy számok törvényének kellő érvényesülési lehetősége.

Budapesten a fennálló házasságok közül teljesen terméketleneket legutoljára az 1920. évi népszámlálás vette számba, a nő halálával s az elválás útján megszűnt házasságokra vonatkozólag 1928-ig bezárólag vannak adataink. Az élő özvegy nők közül, a teljesen terméketleneket is legutoljára az 1920. évi népszámlálás vette számba. Az 1925. évi budapesti népszámlálás a házassági termékenységre vonatkozó kérdéseket nem tette fel.

Az 1920. évi népszámlálás szerint a fennálló házasságok, az élő férjenők, közül Budapesten 54.646-nak nem volt gyermeke. Ez az ekkor számbas vett összes férjes nők (182.385) 30·0%-a. A nő halálával megszűnt házasságok között Budapesten az 1919—1922. évi átlag szerint 31·8%, az 1923—1925 szerint 31·5%, végül az 1926—1928. évi átlag szerint 32·9% volt teljesen terméketlen. Az 1919—1928. évi 10 éves átlag 31·9%, szintén magasabb, mint a népszámlálási arány. Az eltérésnek az oka az lehet, hogy a népmozgalmi adat csak a nő halálával megszűnt legutolsó házasságokra vonatkozik, míg a népszámlálás az élő férjes nők teljes termékenységét vette számba. Az adatok szerint e különbség hatása nagyobb, mint azon körülményé, hogy a férjes élő nők még várhatnak gyermeket, míg az elhaltaknál a termékenység maximuma vétetik számba. A régebbi népmozgalmi adatok szerint sokkal kisebb volt a budapesti terméketlen házasságok aránya, az 1903—1905. évi szerint pl. csak 25·8% volt az. A nő halálával megszűnt házasságok gyermeklétszám szerint való megoszlása a régebbi időkkel szemben Budapesten vált kedvezőtlenebbé s különösen itt emelkedett a teljesen terméketlen házasságok aránya is. Ezen arány fokozatos romlását többéves átlagokban a 39. táblázat és a XII. grafikon szemlélteti.

39. A nő halálával megszűnt házasságok gyermeklétszám szerint való megoszlása Budapesten, Magyarországon és a vidéken többéves átlagokban.

Az évek átlagának megnevezése, amelyben a házasság megszűnt	Esett a nő halálával megszűnt házasságok közül a (az)					
	0	1—2	3—5	6—10	10 és annál is több	összes
	gyermeklétszámú házasságokra					
	a) *Budapesten*					
1903—1905	24·3	22·7	28·0	19·9	5·1	100·0
1906—1908	26·5	23·4	25·8	19·7	4·6	100·0
1909—1912	26·7	23·2	25·8	19·4	4·9	100·0
1913—1915	26·4	24·4	26·2	18·3	4·7	100·0
1916—1918	28·2	27·1	24·4	16·0	4·3	100·0
1919—1922	31·8	27·0	24·6	13·9	2·7	100·0
1923—1925	31·5	27·0	23·5	14·1	3·9	100·0
1926—1928	33·0	28·8	23·5	12·1	2·6	100·0
	b) *vidéken*[1])					
1903—1905	15·7	22·4	29·9	27·0	5·0	100·0
1906—1908	16·4	22·7	30·1	25·9	4·9	100·0
1909—1912	16·4	22·3	30·4	25·8	5·1	100·0
1913—1915	16·1	22·5	30·7	25·7	5·0	100·0
1916—1918	15·4	22·7	32·3	24·9	4·7	100·0
1919—1922	16·8	23·8	30·1	24·1	5·2	100·0
1923—1925	16·5	25·5	29·1	23·7	5·2	100·0
1926—1928	16·3	24·6	30·7	23·1	5·3	100·0
	c) *Magyarországon*[1])					
1903—1905	15·9	22·4	29·8	26·9	5·0	100·0
1906—1908	16·7	22·7	30·0	25·7	4·9	100·0
1909—1912	16·7	22·4	30·2	25·6	5·1	100·0
1913—1915	16·4	22·6	30·6	25·4	5·0	100·0
1916—1918	15·7	22·8	32·1	24·7	4·7	100·0
1919—1922	17·9	24·1	29·7	23·3	5·0	100·0
1923—1925	17·7	25·6	28·7	22·9	5·1	100·0
1926—1928	17·6	24·9	30·2	22·2	5·1	100·0

A maximum az egyes évi eredmények között a nő halála miatt az 1920. évben megszűnt házasságoknál jelentkezett, 36·1% teljesen terméketlen házassággal. Az évi eredmények fejlődését csak a teljesen terméketlen házasságokra vonatkozólag — az egyéb gyermeklétszámúaktól már eltekintve — a 40. táblázat s a XIII. grafikon *a)* része szemlélteti.

A férjes nőknél jobbak az élő özvegy nők terméketlenségi viszonyai. Az 1920. évi népszámlálás Budapesten tizenegyezer teljesen terméketlen özvegy nőt talált, ami az összes ekkor a fővárosban élt özvegy nőknek (57.420) csak 19·2%-a. Megjegyzendő, hogy igen valószínű, hogy más régebbi népszámlálás az özvegyeknél még ilyen magas arányt sem talált volna. 1920-ban a nagy háború után — azonban magas volt a fiatal özvegyek aránya, kiknek férje hősi halált halt, vagy a háborúban szerzett betegségében idő előtt elhalt.

[1]) 1919-től trianoni terület.

XIII. A TELJESEN TERMÉKETLEN HÁZASSÁGOK ARÁNYA.

a.) Budapesten, a vidéken s az egész országban 1903-1927-ig a nő halálával megszűnt házasságok között, (történeti graficon)

b.) Budapesten 1923-27 átlaga szerint u.a. népmozgalmi eredmények alapján

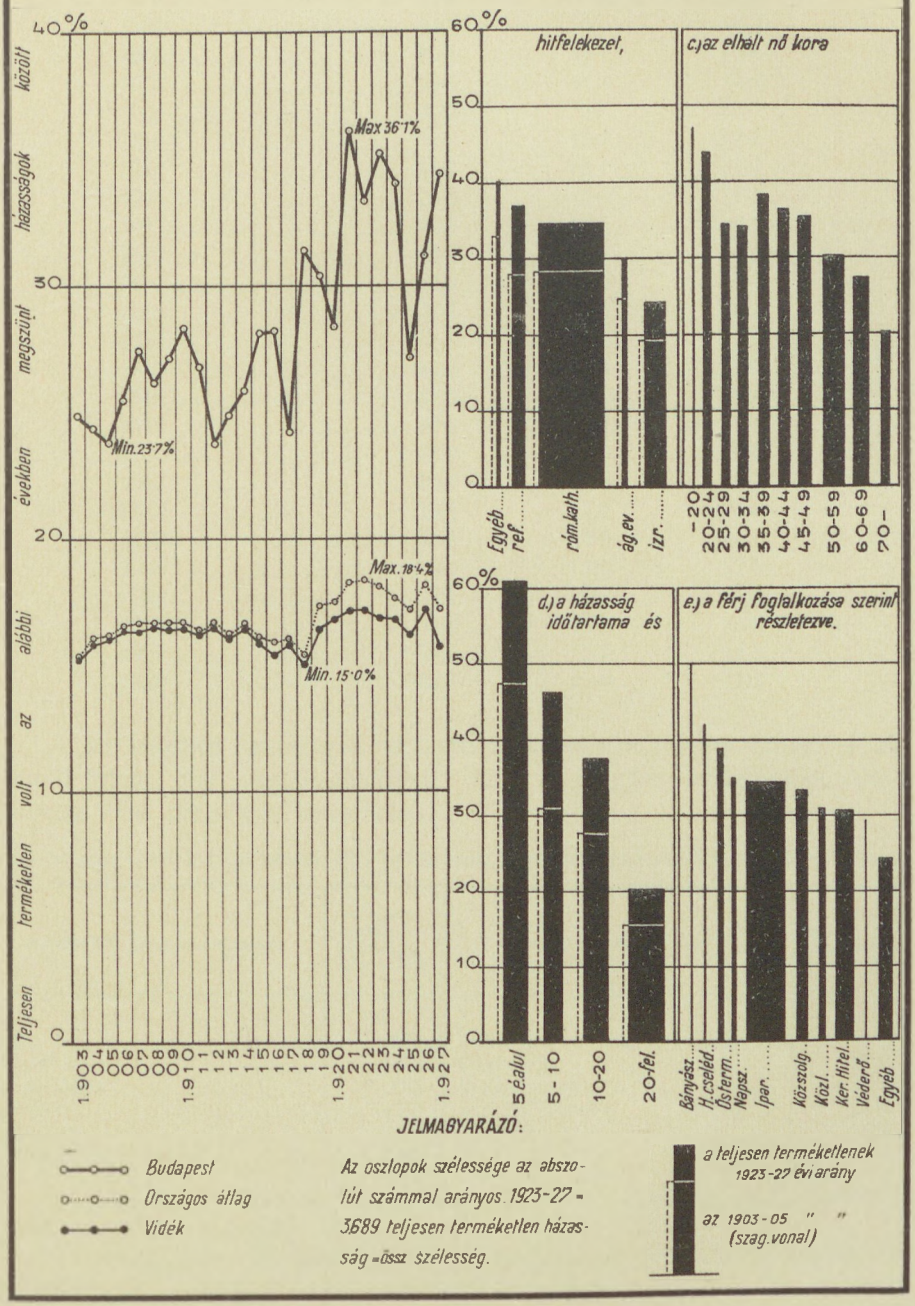

JELMAGYARÁZÓ:

Budapest
Országos átlag
Vidék

Az oszlopok szélessége az abszolút számmal arányos. 1923-27 = 3689 teljesen terméketlen házasság = össz szélesség.

a teljesen terméketlenek 1923-27 évi aránya

az 1903-05 " " (szag.vonal)

40. A teljesen terméketlenül maradt házasságok aránya a nő halálával megszűnt házasságok között Budapesten, a vidéken és az egész országban 1903-tól 1928-ig.

Azon év megnevezése, amelyben a házasság megszűnt	100 házasság közül teljesen terméketlen maradt Budapesten	vidéken	az egész országban
1903	24·9	15·3	15·6
1904	24·4	15·8	16·0
1905	23·7	16·0	16·2
1906	25·5	16·4	16·6
1907	27·5	16·4	16·7
1908	26·2	16·5	16·7
1909	27·2	16·4	16·7
1910	28·4	16·4	16·8
1911	26·9	16·3	16·5
1912	23·7	16·6	16·7
1913	24·9	16·1	16·3
1914	25·9	16·5	16·7
1915	28·1	15·8	16·1
1916	28·2	15·4	15·8
1917	24·2	15·8	16·0
1918	31·4	15·0	15·5
1919	30·5	16·4	17·4
1920	28·4	16 7	17·6
1921	36·1	17·0	18·3
1922	33·3	17·1	18·4
1923	35·1	16·9	18·1
1924	34·0	16·6	17·7
1925	27·2	16·1	17·2
1926	31·3	17·2	18·2
1927	34·4	15·7	17·2
1928	33·1	15·9	17·3

A terméketlen házasságok nemzetközi összehasonlítására vonatkozólag *Kiaer* [1]) adott már összehasonlítást, amit a magyar irodalomban már *Illyefalvi Vitéz Géza* [2]) is ismertetett.

41. A teljesen terméketlen házasságok arányának Kiaer-féle nemzetközi összehasonlítása.

A nagyváros (vagy ország) neve	A teljesen terméketlen házasságok aránya (%)	A nagyváros (vagy ország) neve	A teljesen terméketlen házasságok aránya (%)
Berlin	20·4	Hollandia 40 vidéki községe	11·2
Oldenburg	13·4	Budapest	27·4
Koppenhága	20·0	Massachusetts	17·6
Norvégia	11·8	Rio de Janeiro	21·0
Rotterdam	15·5	Alagoas	14·0
Dordrecht	11·8		

[1]) Lásd *Kiaer:* »Statistische Beiträge zur Beleuchtung der ehelichen Fruchtbarkeit«. (Christiania, 1903. II. rész.)

[2]) Lásd *Illyefalvi Vitéz Géza:* »Születési és termékenységi statisztika«. (Sárospatak 1906.) 97. l.

Ezen adatok szerint a teljesen terméketlen házasságok aránya legnagyobbrészt 12 és 20% között váltakozik. Budapest aránya kissé magasabb s közel egyező a Berlinre vonatkozólag már említett, de módszertani kifogással illethető adattal (27·0%). *Kiaer* ezen adatai különböző évekből valók és eltérő számítások eredményei s mégis aránylag kis határok között változónak találják a teljesen terméketlen házasságok arányát. *Kiaer* szerint átlag 16% a teljesen terméketlenek európai középaránya s minél nagyobb területet figyelünk meg, annál közelebb jutunk ehhez. Ilyképen a nagyrészt fiziológiai természetű okok által meghatározott teljesen terméketlenség aránya igen állandó. Az irodalomban található különböző adatok is nagyrészt közéje esőnek, de legalább is túlnyomóan a *Kiaer*-féle határokon belül levőnek találják a teljesen terméketlen házasságok arányát. Így *Fircks* [1]) is 10—15%-ra becsüli a gyermektelen házasságok arányát. *Prinzing* [2]) hasonlóképen 10—12%-ra teszi. *Duncan* Angliában 15%-ra, *Simpson* ugyanott (a legalább 5 éves tartamú házasságoknál) 16·9%-ra, *John* Bernben 18%-ra, *Goehlert* Baselban 20%-ra teszi azt.

Egyes helyekre, kisebb körletekre történt számításoknál nagyobb eltérések vannak. *Hedin* szerint csak 9% arányuk. Németalföldön *Verrijn-Stuart* szerint az általa megvizsgált 9443 házasság közül 13·1% volt gyermektelen. Angolországban *Spencer*, *Wels* és *Sims* kórházi anyagon 12·5% gyermektelen házas nőt talált. *Simpson* kevert népességnél 11·7%-ot, *Duncan* Glasgowban és Edinburgban 16·3%-ot. *Ansell* 1919 a felső társadalmi osztályokban kötött házasságok között 7·9%-ot. *Hedin* szerint kis svéd községekben, ahol 800 körül van a lakosság száma, nincs egészen 10% gyermektelen család. Massachusetts állam 1885. évi népszámlálási jelentése szerint a gyermektelen házasságok aránya 17·6%, míg azokban a házasságokban, ahol a nők 50 évnél idősebbek voltak csak 11·9%. Bennszülötteknél ugyanezen számok 20·2 (illetve 13·5), idegeneknél 13·3 (illetve 9·0%).

A teljesen gyermektelen házasságok aránya magasabb városokban, mint falun. Különösen magas ez a nagyvárosokban. Ha meggondoljuk, hogy a nemibetegségek gyakoriabbak a nagyvárosokban, mint a vidéken, hogy a prostitució a metropolisokban az egész kontinensen virágzik, ha tudjuk, hogy a nagyvárosi intelligencia hosszú leány- és legényélet után házasodik, amikor több idő, több alkalom marad meddőségre vezető nemi baj akvirálására, könnyen érthetővé válik a gyermektelen házasságoknak a nagyvárosokban magas aránya. Több más ok is szerepel. Így, hogy a fiatalkorú házasságok aránya a városokban kisebb, mint a vidéken. A városokban a férfiak oldalán a népességben sokkal magasabb arányú az értelmiség, amely hosszú iskola miatt csak későn gondolhat családalapításra. Alább látni fogjuk, hogy mindezek miatt a városi házasságok rövidebb ideig

[1]) Lásd *Fircks:* »Bevölkerungslehre«. 154. l.

[2]) Lásd *Prinzing:* »Das Bevölkerungsgesetz«. Archiv. IV. 2. 9. l.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

tartanak, mint a vidékiek s már ezért is kevesebb gyermeket produkálnak. A szülésre teljesen alkalmatlan nők arányát növeli a városokban, különösen most, a nagy háború után, hogy az idős korban kötött özvegyi házasságok aránya is nagyobb a városokban s így a szülésre már koruknál fogva alkalmatlan nők aránya növekszik.

Budapest és a vidék egybevetése igen jellegzetesen mutatja e különbséget, akár a népszámlálások alkalmával fennállott, akár a népmozgalmi adatgyüjtés szerint a nő halálával megszünt házasságok körében vizsgáljuk a teljesen terméketlenek arányát. Az 1920. évi népszámláláskor fennállott házasságok között Budapesten — mint fentebb említettük —30·1% volt teljesen terméketlen, ezzel szemben a többi — vidékiesebb jellegű — tj. városokban csak 26·5%, a vármegyékben meg épen csak 16·0%. A vidék így 16·4%-ot mutatott a főváros 30%-ával szemben. Az országos átlag pedig 17·9%-on állt. A nő halálával megszűnt házasságoknál hasonló irányú a különbség. Az 1919—1922. évi adatok átlaga szerint a teljesen terméketlen házasság után ekkor elhalt nők aránya a nő halálával megszűnt összes házasságok között Budapesten 31·8%, országos átlagban azonban csak 17·9%. Hasonlóképen 1923—1925-ben 31·5% áll szemben 17·7%-kal. És így tovább, amint azt a fentebb közölt 39. táblázat részletesen szemlélteti. Hasonló irányú a különbség az özvegy nőknél, bár itt mindkét arány sokkal kisebb. Az 1920. évi népszámláláskor Budapesten élt özvegy nők közül 19·2% volt teljesen terméketlen, a vármegyékben élők közül csak 9·2%, országszerte meg 11·0%-uk.

Persze az ország egyes vidékei között is vannak tipikus különbségek. Az országrészek közül legtöbb terméketlen házasság a Duna-Tisza közén van, azonban csak Budapest hatása folytán. Budapest nélkül a Duna-Tisza közén csak 19% 1919—1922-ben míg 1923—1925-ben 18·8% a terméketlen házasságok aránya. Mindazonáltal ez az országrész az országos átlagot még így is meghaladja, azonban korántsem oly feltűnően, mint Budapesttel együtt.

A legkevesebb teljesen terméketlen házasság az országrészek közül a felvidéken van. (Duna bal- és Tisza jobbpartja.) A csonka területen ugyanazok a minimumok, mint a régi történeti országon.

Az egyes vármegyék közül a teljesen terméketlen házasságok aránya, Ung, Bereg, Szatmár, és Abaúj-Torna megyékbe az északkeleti felföldön legalacsonyabb.

Régebben nem volt oly különbség hazánkban Budapest és a vidék teljesen terméketlen házasságainak aránya között. (L. a 39. és 40. táblázatot s a XII. grafikont és a XIII.a) részét.) 1903—1905. években a nő halálával megszűnt házasságok átlaga szerint Budapesten csak 24% volt a terméketlenek aránya, a vidéken akkor 15%. Azóta főleg a budapesti arány rosszabbodott, a vidéki alig változott.

Csonka-Magyarország törvényhatósági joggal felruházott városait a teljesen terméketlen házasságok aránya tekintetében a 42. táblázat s a XIV. grafikon veti egybe. Látható, hogy Budapest úgy a férjes nők, mint az özvegyek házassági termékenysége tekintetében a sor élén halad. Csupán az özvegyeknél van előtte — a kicsiny abszolút számok miatt elég váltakozó adattal szereplő Pécs. (Budapest 19·2, Pécs 20·7%.) A legkedvezőbb helyzetben az 1920. évi népszámlálásnál a férjes nőknél Sopron (18·5%) és Kecskemét (18·6%), az özvegyeknél meg Székesfehérvár (12·7%) volt. Az 5 éven alul lévő tartam után megszűnt házasságok között lévő terméketlenek kiszámítása ezen a sorrenden nem változtat.

42. Csonkamagyarország törvényhatósági joggal felruházott városai az 1920. évi népszámlálás alkalmával fennállott házasságok közül teljesen terméketlenek arányának nagyságsorrendjében.

Tj. városok neve	A férjes nők			Az özvegy nők		
	összes száma	teljesen terméketlenek		összes száma	teljesen terméketlenek	
		száma	%-ban		száma	%-ban
Budapest	182.385	54.646	30·0	57.420	11.001	19·2
Pécs	10.350	2.548	24·6	3.603	746	20·7
Miskolc	10.231	2.357	23·0	3.428	484	14·1
Debrecen	19.521	4.272	21·9	5.914	803	13·6
Hódmezővásárhely	13.278	2.817	21·2	3.661	586	16·0
Győr	8.838	1.862	21·1	2.686	380	14·2
Szeged	23.423	4.906	21·0	7.367	1.051	14·3
Székesfehérvár	6.997	1.406	20·1	2.365	300	12·7
Baja	4.154	800	19·3	1.642	247	15·0
Kecskemét	12.538	2.326	18·6	3.593	477	13·3
Sopron	5.715	1.058	18·5	1.728	234	13·5
Összesen	**297.430**	**78.998**	**26·6**	**93.407**	**16.309**	**17·3**
Mindössze Magyarország	**1,642.175**	**294.007**	**17·9**	**440.509**	**48.243**	**11·0**
Ebből:						
Vármegyék	1,344.745	215.009	16·0	347.102	31.934	9·2
Tj. városok	297.430	78.998	26·6	93.407	16.309	17·3

Ha egybevetjük Párizs és Franciaország, Rio de Janeiro és Alagoas állam vagy Hága és Németalföld stb. adatait, ugyanazt látjuk, amit Budapest és a vidék vagy a vidéki városok és Magyarország megfelelő adatainak egybevetésénél. *Franciaországban* népszámláláskor[1]) az élő gyermekek számát veszik számba. A gyermektelen házasságok arányára vonatkozó százalék azért igen magas, mert a teljesen terméketlenek közé így azon házasságokat is beleszámítják, ahol volt halvaszülött gyermek, avagy az élt is, de a népszámlálási felvétel előtt meghalt. Hasonló módszerű Rio de Janeiro és Alagoas adata is. (L. 43. táblázat.)

[1]) Lásd a 2. §-ban.

XIV. CSONKAMAGYARORSZÁG TÖRVÉNYHATÓSÁGI JOGGAL FELRUHÁZOTT VÁROSAI

az 1920. évi népszámlálás alkalmával fennállott házasságok közül teljesen terméketlenek arányának nagyságsorrendjében.

A teljesen terméketlen férjes és özvegy nők megoszlása Budapest, a többi tj. város és a vármegyék között:

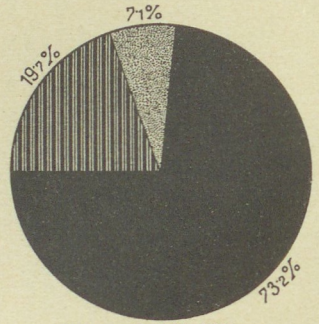

Férjes nők: 294.007

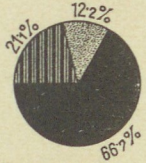

Özvegy nők: 48.243

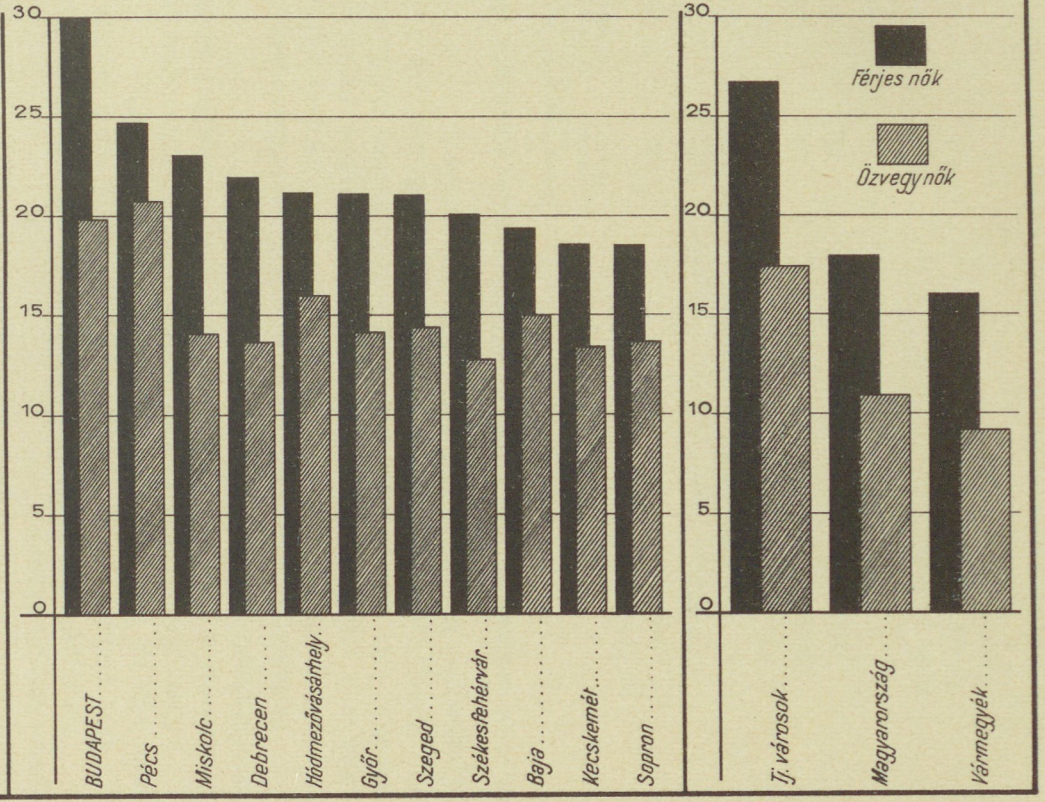

43. A teljesen terméketlen házasságok aránya Párizsban és Franciaországban, Rio de Janeiroban és Alagoas államban a házasság tartama szerint részletezve.

A házasság tartama	Teljesen terméketlen házasságok			
	Franciaország	Párizs	Alagoas állam	Rio de Janeiro
	1896		1890	
0— 5	36·5	37·7	43·0	43·8
5—10	15·8	20·5	13·8	20·8
10—15	12·5	17·7	9·9	17·0
15—20	11·6	15·9	7·3	13·6
20—25	11·3	16·0	8·2	13·3
25-nél több	12·5	16·5	11·4	14·5

Látható, hogy bármilyen tartamú házasságnál a városi adat (Párizs vagy Rio de Janeiro) magasabb a megfelelő országosnál (Franciaországnál, illetve Alagoas államénál).

Németalföldön (1877—1891.) kötött házasságokra vonatkozó 1897-i és 1900-i hollandi adatok szerint a vidéken 11·2% volt a teljesen terméketlenek aránya, Dordrecht és Rotterdam városokban 14·9%.

Kiaer Norvégiában szintén hasonló ellentétet talált Oslo (akkor még Krisztiánia) a többi norvég városok és a vidék házasságai között teljesen terméketlenek viszonyainak megvizsgálásakor.

Budapest közvetlen környékén is jobbak a terméketlenségi viszonyok, még inkább a távolabbi környéken. Értve távolabbi környék alatt a *Thirring* Lajos által megállapított — már említett[1]) — körzetet. Az erre vonatkozó adatok (l. a 44. táblázatot) szerint a közelebbi környéken 25·9%, a távolabbin meg 22·1% terméketlenül maradt házasság szűnt meg (az 1928. évben) az ugyanerre vonatkozó budapesti 33·1%-kal szemben.

44. A nő halálával Budapest környékén 1928-ban megszűnt házasságok közül teljesen terméketlen maradt.

Környék	Teljesen terméketlenül maradt a megszűnt házasságok közül	
	abszolút számban	az összes megszűnt házasságok %-ában
a) Közelebbi környék:		
Balpart	102	25·7
Jobbpart	12	27·3
Közelebbi környék összesen ...	**114**	**25·9**
b) Távolabbi környék:		
Balpart	70	23·6
Jobbpart	22	18·3
Távolabbi környék összesen ...	**92**	**22·1**
Egész környék	206	24·0
Ugyanekkor Budapest	**408**	**33·0**

[1]) Lásd a 6. §-ban.

A székesfőváros egyes kerületei közül (l. a 45. táblázatot s a XV. grafikont) legtöbb teljesen terméketlen házasság a IV. kerületben, a legműveltebb s leggazdagabb kerületben volt. Alább látni fogjuk, hogy a műveltség emelkedése a házassági termékenység csökkenését vonja maga után, egyrészt a házasulási kor emelkedése s a házassági tartam csökkenése folytán, másrészt a veleterjedő igényekkel, életmódmegváltozással, élvezetvággyal, gyakran vallástalansággal. Erre példának a terméketlenségnek a IV. kerületben magas aránya is említhető, ez ezzel kapcsolatos. Az 1925—1926. évben Budapesten megszűnt házasságoknak (l. a fentemlített 45. táblázatot) átlag 28·9%-a volt teljesen terméketlen, a IV. kerületi maximum szerint az ottani lakosok Budapesten megszűnt házasságainak 32·7%. Ezután a VII. (30·8%) és V. (30·3%) kerületek szintén magas aránya sorakozik. A legalacsonyabb a szegény és szapora kerületek, különösen a X. kerület aránya, melyben teljesen terméketlen az 1925—1926. években a nő halálával megszűnt házasságoknak csak 21·0%-a volt. Sajnos a fennálló házasságokra vonatkozó népszámlálásbeli adatok kerületenkint való ily részletezésben nem állanak rendelkezésünkre s így e másik számítási móddal e népmozgalmi eredetű adatokat egybevetni jelenleg nem tudjuk. Az 1920. évi népszámlálás feldolgozásakor ugyanis ily részletezésre még nem gondoltak s jelenleg az már nem pótolható, az 1925. évi népszámlálásnak meg nem is volt ilynemű kérdése.

45. A teljesen terméketlenül maradt házasságok aránya a nő halálával Budapest környékén 1928-ban megszűnt házasságok között a házasságok fennállásának időtartama szerint részletezve.

Környék	Teljesen terméketlen maradt a megszűnt házasságok közül				
	5 éven aluli	5—10 éves	10—20 éves	20 éven felüli	az összes házasságok között
	fennállás mellett				
a) Közelebbi környék:					
balpart	50·0	36·8	38·4	13·1	25·7
jobbpart	33·3	16·7	66·7	25·0	27·3
Közelebbi környék összesen	**48·9**	**35·1**	**39·5**	**14·6**	**25·9**
b) Távolabbi környék:					
balpart	44·7	31·6	23·8	15·9	23·6
jobbpart	38·9	21·1	41·7	8·5	18·3
Távolabbi környék összesen	**43·1**	**28·1**	**27·9**	**13·7**	**22·1**

Ha a teljesen terméketlen házasságok közül leszámítjuk azokat, amelyek 5 évnél rövidebb időtartam után szűntek meg, vagyis azokat, amelyeket még nem tekinthetünk olyanoknak, amelyeknek a termelőképesség kifejtésére teljesen elegendő idő állott volna rendelkezésre, úgy a kerületek

XV. A TELJESEN TERMÉKETLEN HÁZASSÁGOK ARÁNYA A SZÉKESFŐVÁROS KERÜLETEIBEN

1925–26 átlaga szerint.

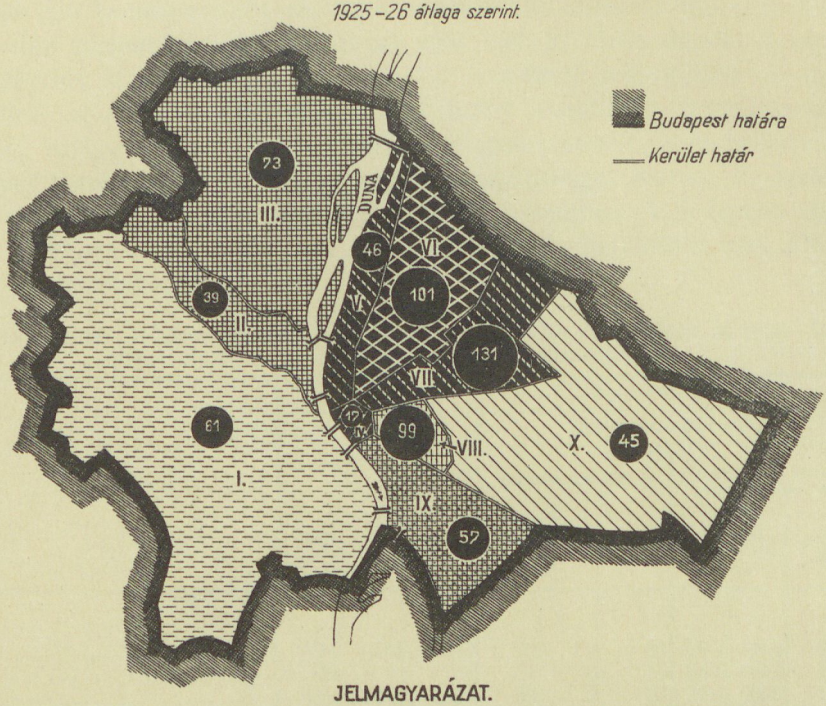

JELMAGYARÁZAT.

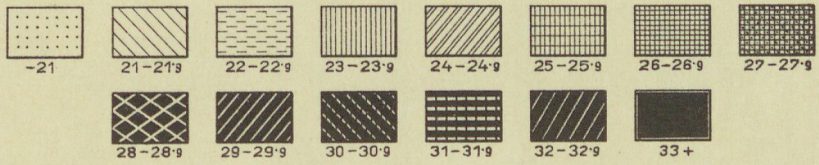

A teljesen terméketlen házasságok megoszlása a két parton bel- és külterek s a fővárosban, ezek s a vidék között, 1925–26 szerint.

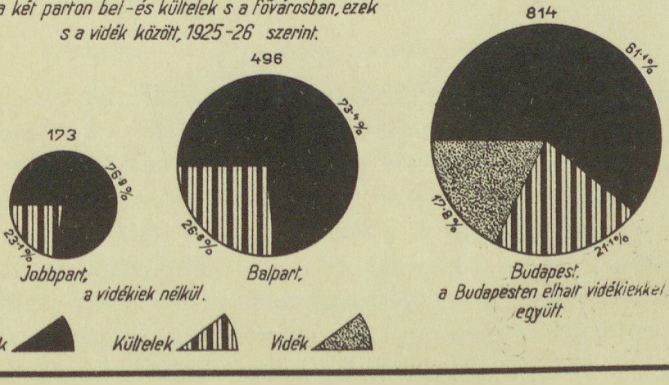

szélsőségei, sorrendjük nem változik, bár az arányok kisebbek. Öt évi tartam után már nagy a valószinűsége annak, hogy ha a házasság addig teljesen terméketlen volt, úgy továbbra is az marad. Azontúl már felette szórványos a késői első termékenyülés, esetleges endometritis chronica többéves fennállás után történt, gyógyulása, avagy más igen kivételes okból. Ilyképen e korrekciós számítást igen kívánatos a terméketlenség különböző vizsgálatairól elvégezni, a terméketlenségi arány pontosabb meghatározása céljából. Az így korrigált 1925—1926. évi átlagok szerint (l. a 46. táblázatot) az egyes kerületek között legkevesebb terméketlenséget mutató X. kerület már csak 18·8%-kal szerepel, a fenti 21·0%-kal szemben. A budapesti átlag pedig 25·8%-ra száll (28·9%-ról). A maximum a IV. kerületben csak 30·0% (32·7%-kal szemben).

46. A teljesen terméketlen házasságok aránya a székesfőváros kerületeiben az 1925—1926 átlaga szerint a nő halálával megszűnt házasságokban.

Kerület, part	A megszűnt házasságok								
	összes száma a			közül teljesen terméketlen					
				abszolút számban a			a megszűnt házasságok %-ában a		
	bel-	kül-	össze-	bel-	kül-	össze-	bel-	kül-	össze
	telken		sen	telken		sen	telken		sen
I.	94	39	133	20	11	31	20·7	28·2	22·9
II.	69	4	73	17	2	19	24·5	62·5	26·5
III.	111	26	137	30	7	37	27·1	24·5	26·6
IV.	26	—	26	8	—	8	32·7	—	32·7
V.	64	12	76	20	3	23	30·2	30·4	30·3
VI.	117	59	176	33	18	51	27·9	30·5	28·8
VII.	166	46	212	52	14	66	31·2	29·3	30·8
VIII.	198	—	198	49	—	49	25·1	—	25·1
IX.	76	26	102	20	8	28	26·3	32·7	27·9
X.	—	107	107	—	23	23	—	21·0	21·0
Jobbpart	274	69	343	67	20	87	24·3	28·8	25·2
Balpart	647	250	897	182	66	248	28·1	26·5	27·7
Összesen	**921**	**319**	**1.240**	**249**	**86**	**335**	**27·0**	**27·0**	**27·0**
Vidék	—	—	167	—	—	72	—	—	43·4
Mindössze	—	—	**1.407**	—	—	**407**	—	—	**28·9**

A teljesen terméketlen házasságok arányának magassága tekintetében igen érdekes a bel- és kültelek egybevetése. Az 1925—1926. évben a nő halálával megszűnt összes házasságokra vonatkozó, mint az ekkor legalább 5 éves tartam után megszűnteket külön kiemelő statisztikát bel- is kültelek, valamint a Duna jobb- és balpartjának s az egyes kerületeknek is bel- és kültelke szerint részletezve a 45. és 46. táblázat s a XVI. grafikon mutatja.

Az összes házasságokra vonatkozó feldolgozás szerint a beltelki lakosok megszűnt házasságai között csak hajszálnyival volt több teljesen terméketlen (26·98%), mint a kültelkiek között (26·95%). Ha azonban a legalább 5 évi

fennállás után megszűnt házasságokra szorítkozunk, a különbség már erőteljes. A legalább 5 évi fennállás után megszűnt házasságok közül a kültelken csak 22·6% volt teljesen terméketlen, a beltelken ezzel szemben 24·4%. Különösen a balparton domborodik ez ki. A balpart kültelkén levő 22·4%-nyi terméketlen házassággal, a beltelken 25·4% terméketlenség áll szembe. A kerületek közül a beltelek a VII. kerületben mutat a legtöbb teljesen terméketlent (5 évi tartam után megszűntek között) 28·4%-ot. Budán a kültelek általában kedvezőtlenebb arányt mutat a belteleknél; csak a III. kerületben látszik a pesti oldalnak megfelelő ellenkező irányú eltérés. Bizonyára az annak az oka, hogy az I. és II. kerület kültelki villáiban túlnyomóan magas műveltségű városi intelligencia lakik s itt inkább a belterületen vannak régi házakban nagyobb arányban alsóbb néprétegek.

A házasság időtartamának növekedésével a terméketlenek aránya egyre fogy. A 25 évnél tovább tartott házasságoknál már csak $^1/_3$—$^1/_4$ része az 5 évnél rövidebb ideig tartott házasságok termékenységének. Némely országban (például New-South-Wales) a 25. évnél tovább tartottaknál csak 4·6% terméketlenség áll, a 0—5 évesek 35·2%-ával szemben.

47. A legalább öt évi tartam után a nő halálával megszűnt házasságok közül teljesen terméketlenül maradtak aránya a székesfőváros kerületeiben s azok bel- és külterületén.

Kerület, part	A legalább 5 évi tartam után 1925—1926-ban megszűnt házasságok								
	összes száma a			közül teljesen terméketlen					
				abszolút számban a			a megszűnt házasságok %-ában a		
	bel-	kül-	össze-	bel-	kül-	össze-	bel-	kül-	össze-
	telken		sen	telken		sen	telken		sen
I.	86	35	121	15	9	24	17·5	25·4	19·8
II.	64	2	66	12	1	13	18·8	25·0	18·9
III.	100	23	123	25	4	29	24·9	19·6	23·9
IV.	25	—	25	7	—	7	30·0	—	30·0
V.	60	10	70	16	3	19	26·9	28·6	27·1
VI.	104	52	156	28	14	42	26·3	27·2	26·6
VII.	155	41	196	44	9	53	28·4	23·5	27·4
VIII.	189	—	189	45	—	45	23·5	—	23·5
IX.	66	20	86	15	5	20	23·5	22·5	23·3
X.	—	98	98	—	18	18	—	18·8	18·8
Jobbpart	250	60	310	52	14	66	20·8	23·1	21·3
Balpart	599	221	820	155	49	204	25·9	22·4	24·9
Összesen	849	281	1.130	207	63	270	24·4	22·6	23·9

Nyilvánvaló, hogy teljes bizonyossággal valamely házasság csak akkor tekinthető teljesen sterilnek, ha a nő a szülésre képes koron már túl van, kivéve természetesen azon eseteket, mikor valamely operáció, ovariectomia, castratio stb. miatt tudjuk, hogy az a nő nem koncipiálhat, mert

XVI. A TELJESEN TERMÉKETLEN HÁZASSÁGOK ARÁNYA A SZÉKESFŐVÁROS KERÜLETEINEK BEL- ÉS KÜLTERÜLETÉN

1925-26 átlaga szerint.

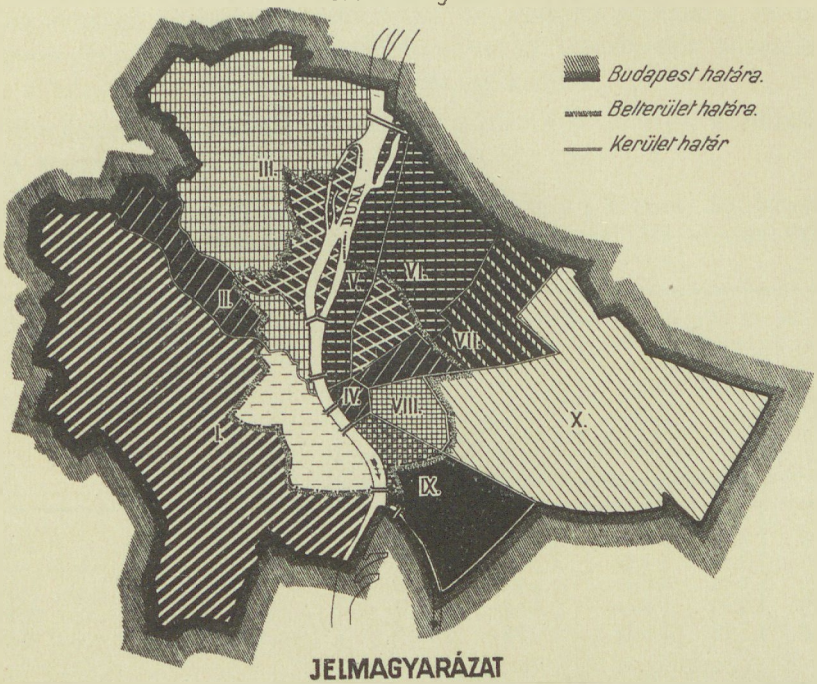

JELMAGYARÁZAT

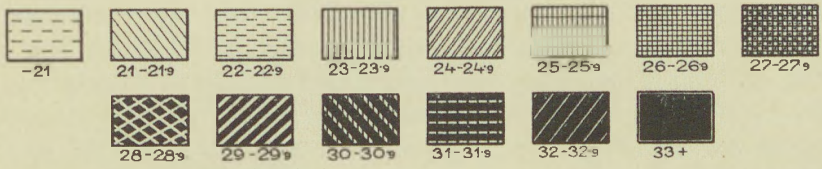

A teljesen terméketlen házasságok arányának alakulása az egész bel- és külterületen.

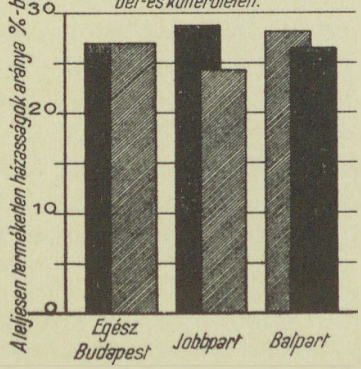

A teljesen terméketlen házasságok megoszlása a bel- és külterület között %-ban.

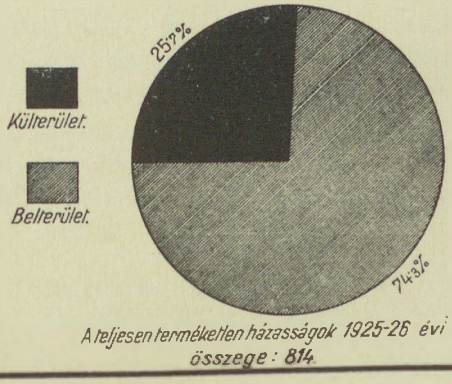

A teljesen terméketlen házasságok 1925-26 évi összege: 814.

hiányzó szervei vagy mesterséges sterilizálása miatt arra fizikailag képtelen. Persze már nagy a valószínűsége annak, hogy a házasság steril marad, ha ötéves házasság után még nincs fogamzás. *Winter* G. erre már négyéves, *Kisch* már hároméves házasság után következtet. Bizonyos azonban, hogy a klimakteriumon innen a terméketlenül maradás statisztikailag bármily időtartamú fennállás esetén abszolút bizonyos; a terméketlen házasságok aránya a házasság tartamával mindvégig csökkenő.

Budapesten a teljesen terméketlen házasságok aránya a házasság tartama szerint részletezve a következő volt:

48. A teljesen terméketlenül Budapesten megszűnt házasságok a házasság fennállásának időtartama szerint részletezve az illető években megfelelő időtartam után megszűnt összes házasságok százalékában. (1903—1927.)

Év, átlag	Teljesen terméketlen maradt az (a)				
	5 éven alúli	5—10 éves	10—20 éves	20 éven felüli	összes
	időtartam után				
	az oldalt megnevezett években megszűnt házasságok közül (%)				
1903—1905 [1]	47·1	30·9	27·4	15·8	25·8
1909—1912 [1]	53·1	34·1	30·7	16·0	27·1
1913—1915	45·7	35·4	31·7	16·7	26·4
1916—1918	50·3	36·4	30·4	17·7	28·3
1923—1927 [2]	61·1	46·2	37·7	20·1	32·0

Látható, hogy 1926—1927. átlaga szerint az 5 éven alul megszűnt házasságok között 60·2% teljesen terméketlen volt, az egy-egy emberöltőig (20 évig) legalább eltartottak között már csak $^2/_3$ rész annyi (21·4%). Ennek következménye, amit fentebb említettünk, hogy az 5 éven alul lévő tartam előtt megszűnteket a terméketlenség arányának a legkülönbözőbb ismérvek szerint való részletezésénél célszerű elhagyni.

A teljesen terméketlen házasságok aránya 10 évvel rövidebb időtartamú fennállás után megszűnt házasságoknál kissé magasabbnak mutatkozik, ha úgy a férj, mint a nő halálával megszűnt házasságokat tekintetbe vesszük, mintha csak a nő halálával megszűnt házasságok statisztikájára támaszkodunk. Ez a különbség azonban a házasság tartamával enyhül, majd a 20 évnél tovább tartott házasságoknál épen ellenkező irányú lesz. Az 1925—1927. évben fővárosunkban megszűnt házasságok közül teljesen terméketlenül maradtak e tekintetben a következő képet nyujtják:

[1] 1912-ig nemcsak a nő, hanem a férj halálával megszűnt házasságok is beleszámittattak. Ezen évekre Budapestre külön e feldolgozások csak a nő halálával megszűnt házasságokra vonatkozólag nincsenek meg.

[2] A XIII. grafikonon ábrázolva.

49. A teljesen terméketlen házasságok aránya csak a nő és mindkét nembeli házastárs elhunytával megszűnt házasságokból számítva s a házasság tartama szerint részletezve az 1925—1927. évi budapesti statisztika szerint.

A házasság időtartama	Teljesen terméketlen maradt az (a) anya halálával	Teljesen terméketlen maradt az (a) mindkét szülő halálával
	Budapesten 1925—1927-ig megszűnt összes házasságok körében az oldalt megnevezett időtartamig fennállott házasságok közül az ugyanolyan idejű fennállás után megszűnt házasságok %-ában	
0— 5 év	60·14	65·93
5—10 «	45·70	48·37
10—15 «	41·66	41·61
15—20 «	35·30	35·83
20—25 «	31·44	30·76
25—30 «	27·68	24·50
30 éven túl	15·91	14·21
Összesen	32·72	31·66

A rövidebb, nevezetesen a 20. évnél rövidebb ideig fennállott házasságokban a férj halálával megszűnt házasságoknál az özvegy gyakran teherben van. Ez pedig a termékenységbe még nem számíttatik bele. Ez az oka, hogy csak a nő halálával megszűnt házasságok között az ily rövid időtartalmúaknál a teljesen terméketlenek aránya kisebb, mint a mindkét házastárs elhalálozásával megszűnteket tekintetbevevő számításnál. A hosszabb időtartamig fennállott, a nő halálával megszűnt házasságoknál jelentkezik annak hatása, hogy a női termékenység rövidebb ideig tart, mint a férfié. Így a nők oldalán a hosszabb időtartamig fennállott házasságoknál már a klimakteriális terméketlenség emeli a terméketlenül maradtak arányát, minthogy a férfinél a nemzés lehetőségének nincsen oly korai és ily biztos felső határa.

Számos adat van reá, hogy terméketlenül maradás az 5 éven alul úgyszólván teljesen, annak lényeges része pedig a 4. még inkább a 3. éven belül is már megnyilvánul. Úgyhogy már azokon túl is csak kevés első szülés van. Utalunk az erre vonatkozólag *Böckh* nyomán felrajzolt grafikonra (alább a 13. §-ban a XX. rajz). E szerint Budapesten 1925—1927. átlaga szerint a házasság fennállásának 4. évében a terméketlenségi arány a 3-hoz képest átlag már csak 2·7%-ot, az 5-ben a 4-hez képest meg történetesen 4·7%-ot fogy ; ezzel szemben a 3. év végéig az első három évben 44·2%-ot esik vissza.

Kisch szerint 556 termékeny házasság közül az első szülés a házasságkötés után

1—10 hónapra	156	házasságban
11—15 «	199	«
16 hó — 2 évig	115	«
3 éven belül	60	«
később	26	«

Duncan és *Ansell* szerint kilencezer termékeny nő közül csak $^1/_{39}$ részük szült először négyéves házasság után.

A népszámlálások szerint nagyobb a gyermektelen házasságok aránya, nem 7—12%, mint ezen klinikai adatokban. Mult század végére *Prinzing* a következő összehasonlítást közölte (L. az 50. táblázatot.) Ezen adatok szerint a házasság tartamával való csökkenés szintén mindenütt fokozatos és hasonlatos a Budapestre közölt viszonyokhoz. (L. a fentebb közölt 48. táblázatot.)

50. A terméketlenség nemzetközi összehasonlítása.

A házasság tartama	Teljesen terméketlenül maradt az összes házasságok között						
	Berlin	Oldenburg	Koppenhága	Norvégia	Rio de Janeiro	Alagoas	New-South Wales
	1885.	1876—1885.	1880.	1894.	1890.	1890.	1891.
	években						
0— 5 év	37·2	25·4	33·0	28·4	38·7	34·9	35·2
5—10 «	17·2	15·0	17·2	10·7	17·4	9·4	11·5
10—15 «	14·8	15·0	15·9	9·2	14·7	7·0	8·5
15—20 «	13·2	13·4	13·5	9·1	11·3	5·4	6·8
20—25 «	12·3	14·0		7·7	11·4	6·2	6·2
25 éven felül	11·2	9·2	11·5	6·8	11·0	9·0	4·6

A terméketlenség arányának nő elhalálozási korával való csökkenése mindezek szerint szintén kézenfekvő. Budapesten az elhalálozási kor szerint részletezve a 51. táblázat adatai látatják. Ezek szerint az 1926—1927. évben megszűnt 62·5%-nyi termékenységgel szemben a 30 évnél idősebbektől kezdve már csak félannyi teljesen terméketlen (29·2—37·4%) házasság szűnt meg. Minimum a 70 éven felülieké. (29·2%).

51. A teljesen terméketlenül a nő halálával Budapesten megszűnt házasságok aránya az elhalt nő elhalálozási korának egyes korcsoportjaiban az illető korcsoporthoz tartozó összes megszűnt házasságok százalékában.

Az elhalt nő kora	Teljesen terméketlen maradt Budapesten az				
	1919—1922.	1922—1925.	1926—1927.	1923—1927.[1])	1919—1927.
	években az oldalt megnevezett korcsoporthoz tartozó életkorban elhalt nő halálával megszűnt 100 házasság közül				
20 éven aluli	58·5	53·8	62·5	57·1	58·1
20—24 éves	43·6	53·7	54·3	54·0	48·6
25—29 éves	33·2	36·4	32·0	34·6	33·9
30—34 «	33·1	34·7	34·4	34·5	33·9
35—39 «	31·7	38·5	37·4	38·1	35·0
40—44 «	36·7	37·6	33·6	35·9	36·3
45—49 «	31·0	37·5	33·1	35·6	33·4
50—59 «	28·5	31·5	29·6	30·7	29·8
60—69 «	28·7	26·1	30·2	27·6	28·1
70 éven felüli	29·1	16·3	29·2	20·4	23·4
Összesen....	**31·8**	**31·5**	**32·9**	**32·0**	**31·9**

[1]) A XIII. grafikonon ábrázolva.

A terméketlenségnek házasulási korral való gyarapodását illetőleg nevezetesek *Kiaer* nagyhírű adatai, aki az 1894. év végén reprezentatív módszerrel, körirattal, tudvalevőleg 17.575 házasság terméketlenségét állapította meg. Felvette a házaspárok korát, a házasulási kort, a szociális állást és a férfi foglalkozását. Szerinte a teljesen gyermektelen házasságok aránya a legalább 20 évig s annál tovább tartott házasságoknál az alábbi volt:

52. Kiaer táblázata a terméketlenségnek a házasodási korral való összefüggéséről.

A férfi házasodási kora	A nő házasodási kora						
	20 éven alul	20—25	25—30	30—35	35—40	40—45	45 éven felül
	évig						
25 éven alul	2·7	3·2	5·2	8·4	13·6	31·4	—
25—30 évig	3·7	2·6	5·5	6·6			
30—35 «	3·9	3·2	8·3	8·6			
35—40 «	3·6	6·0	8·2	10·6	18·8	44·3	86·4
40 éven felül	—	10·2	7·2	15·3			

Látható, hogy minél magasabb a nő házasodási kora, annál inkább emelkedik a teljesen terméketlenség aránya s minden egyes korcsoportban ismét gyarapodik aszerint, a mint a férfi házasodási kora nő. A két véglet a 20 éven alul levő menyasszony és a 25 éven alul levő vőlegény és a 45, illetve 40 éven felül lévő házastársak házasságai között a terméketlenség aránya 2·7% és 86·4% között változott.

A teljesen terméketlen házasságok arányát a két nembeli szülők férjhezmenési, illetőleg nősülési kora szerint külön-külön részlezetve, az 1925—1927-ben Budapesten a megfelelő nembeli szülők elhalálozásával megszűnt házasságok körében rendre a következő képet nyerjük. (Lásd az 53. táblát.)

Ugyanazon házasodási korban kötött házasságokat a két nembeli szülők szerint részletezve látható, hogy *mindkét nembeli szülőknél nem a legfiatalabb korban kötött házasságok azok, amelyekben a teljesen terméketlenül maradtak aránya a legalacsonyabb.* A legfiatalabb korcsoporthoz tartozók fejletlenek, korai termékenyülés a nőnél gyakran betegségre vezet, miért is a fogamzásnak elvetélés a következménye s nem szülés. A fellobbant betegség (tbc, női bajok stb.) a túlfiatal asszonyt azután esetleg egész házasságára teljesen terméketlenné teszi. Túlfiatal, fejletlen anyák szervezete még nem bírja el kellőképen a terhességgel járó nagy erőveszteséget s a túlkorai házasság így nagy statisztikai átlagok szerint nem vezet olyan termékenységre, mint a már fizikailag fejlett, érett nőké, a 20 éven felüli, de még mindig magas termékenységi lehetőséggel bíró, hosszú házassági tartamot mutató 20—24 éves korban férjhezmenteké. A teljesen terméketlen házasságok arányának minimuma az 1925—27. évi budapesti statisztikában mindkét nembeli szülőknél a 20—24 éves házasodási korban kötött házas-

ságoknál jelentkezik. Az itt mutatkozó minimum azonban az ily fiatal korban házasuló apáknál alacsonyabb, mint az ugyanilyen korú anyáknál kifejlődő. Az 1925—1927. években Budapesten, az apa halálával megszűnt házasságok körében a 20—24 éves korukban megnősült apák házasságai közül csak 17·4% maradt teljesen terméketlenül, míg az ugyanakkor elhalt anyáknál a 20—24 éves korban férjhez ment nők házasságainak 20·75%-a maradt teljesen meddő. Ez a jelenség a többi házasodási korcsoportokban is mutatkozik. Ugyanazon *korban házasodó anyák házasságai között mindig több a teljesen terméketlenül maradó, mint az ugyanazon korban nősült apák házasságai között.* A menyasszony ugyanis rendszerint fiatalabb, mint a vőlegény, ilyképen valamely korban nősült apa általában fiatalabb párt jelent, mint u. a. korban férjhez ment menyasszony.

53. A teljesen terméketlen házasságok aránya az apa és az anya házasodási kora szerint külön-külön részletezve Budapesten, az 1925—1927. években, mindkét nembeli szülők elhalálozásával megszűnt házasságok statisztikája szerint.

Férjhezmenési, illetve nősülési kor	Teljesen terméketlen maradt az			
	anya		apa	
	halálával Budapesten 1925-től 1927-ig megszűnt összes házasságok közül az			
	anya		apa	
	oldalt megnevezett			
	férjhezmenési		nősülési	
	kora szerint részletezve			
	abszolút számban	%-ban	abszolút számban	%-ban
15 éven alul	5	41·66	3	75·00
15—19 éves	135	22·05	10	18·86
20—24 «	281	20·75	158	17·40
25—29 «	201	25·76	376	20·06
30—34 «	153	39·84	289	25·17
35—39 «	138	58·47	211	37·01
40—44 «	116	74.35	169	44·47
45—49 «	72	93·50	155	60·54
50 éven felül	120	100·00	375	82·96
Összesen....	**1.221**	**32·72**	**1.746**	**30·93**

A fentebb közölt táblázatunkban csak 15 éven alul lévő korban megházasodott szülők házasságai körében mutatkozik épen ellenkezőleg az ily fiatalkorú apák házasságai közül, teljesen terméketlenül maradtak aránya magasabbnak, mint az ugyanilyen korú anyák körében terméketleneké. Ezek az arányszámok azonban az itt igen csekély abszolút számokból származnak s így nem irányadók.

A teljesen terméketlenül maradt házasságoknak a házasodási kor szerint való részletezését a házasság fennállásának időtartama szerint rész-

letezve — a vizsgált években Budapesten megszűnt házasságokra vonatkozó statisztika szerint — a következő képet nyerjük:

54. Az 1925—1927. években a szülők halálával megszűnt házasságok közül teljesen terméketlenül maradtak aránya az elhalt szülő házasodási korának a házasság fennállásának időtartamával kombinált feldolgozása szerint.

Nősülési, illetve férjhezmenési kor	A férj				A nő			
	halálával megszűnt házasságok közül teljesen terméketlenül maradtak a házasság							
	5 éven aluli	5—10 éves	10—20 éves	20 éven felüli	5 éven aluli	5—10 éves	10—20 éves	20 éven felüli
	fennállása után %-ban							
15 éven alul	—	100·00	—	66·66	—	—	—	50·00
15—19	66·66	40·00	—	10·81	52·83	35·93	22·88	15·11
20—24	48·64	27·27	19·01	11·75	49·66	24·50	23·60	12·95
25—29	62·37	26·92	23·05	15·61	43·42	38.46	29·29	17·26
30—34	65·00	40·00	32·66	17·64	74·46	54·83	46·66	24·50
35—39	83·78	54·21	43·38	24·20	79·41	78·57	50·81	47·47
40—44	70·45	57·35	54·04	27·11	75·00	86·95	76·08	68·25
45—49	73·52	83·67	64·63	40·21	100·00	100·00	86·20	95·65
50 éven felül	94·96	82·94	79·64	64·28	100·00	100·00	100·00	100·00
Összesen ..	**72·96**	**50·65**	**38·64**	**18·59**	**60·14**	**45·70**	**38·36**	**20·63**

A legalacsonyabb mérvűnek a teljesen terméketlenül maradt házasságok aránya ezen táblában lévő budapesti adatok szerint a 20 évnél tovább tartott házasságoknál a 15—19 éves korban nősült férfiak és a 20—24 éves korban férjhez ment nők csoportjában mutatkozik. *A nők közül teljesen terméketlenül maradtakra vonatkozó terméketlenségi arányszámok minden korcsoportban s minden tartamnál mindig magasabbak, mint a férfiak halálával megszűnt házasságok megfelelő arányai.*

Basel városa a teljesen terméketlen nőket a családi regiszterek alapján családi állapot szerint is számbaveszi. A 18 évnél tovább tartott házasságok közül 15·5% volt gyermektelen.

A házasság	A házasságok száma	Gyermektelen %-ban
Kétoldali protogam	5.717	12·0
Egyoldali palingam, a nő hajadon	763	28·3
« « a férfi nőtlen	183	44·3
Kétoldali palingam	78	71·8

Nyilvánvaló, hogy a családi állapot szerint való megoszlás tükrében is a korkülönbségek hatása mutatkozik. A legtöbb a fiatalkorú házas a kétoldali protogam, a legkevesebb a kétoldali palingam házasságoknál, ezért van az előbbinél kevesebb, az utóbbinál meg legtöbb teljesen terméketlen házasság. Minthogy a nő termékenyülési képessége előbb szűnik meg mint a férfi megfelelő képessége, azért alacsonyabb a gyermektelen házasságok aránya azon egyoldali palingam házasságokban, amelyekben a házasságban

még nem élt fél a nő volt, mert ezekben a fiatalabb korú nők aránya bizonyára magasabb.

Rég ismeretes, hogy a teljesen terméketlen nők aránya igen magas az elválás által megszűnt házasságok körében. A budapesti törvényszékek előtt 1924—1927 években jogerőssé vált elválások között 61·5% volt teljesen terméketlen, míg a nő halálával megszűntek között (l. fentebb) épen fele annyi! Az elválások által megszűnt házasságok között régebben valamivel kevesebb teljesen terméketlen volt. 1904-ben csak 51·1% volt arányuk, 1912-ben már 50·3% volt, 1922-ben már 59·4%, 1924 óta pedig állandóan 60% vagy annál is magasabb.

Vallás szerint (l. az 55. táblázatot) *az »egyéb« név alatt összefoglalt s nagyrészt felekezetenkívüliekből, részben más keresztény vallásúakból álló felekeknél, a reformátusoknál* s a római katolikusoknál *magas a terméketlenek aránya. Legkisebb az izraelitáknál.* Ezt a népszámlálási és népmozgalmi adatok egyaránt mutatják. Az 1925—1927. évi átlag szerint az izraeliták terméketlenségi százaléka (25·7) a budapesti átlagnak (32·9) csak ¾ része. Az 5 évnél rövidebb tartamok leszámításával az izraeliták átlaga 1926-ban 20·8%-ra javul.

Az izraeliták teljesen terméketlen házasságainak igen kedvező, az összes többi budapesti felekezetek megfelelő arányánál alacsonyabb volta, a sterilitásra vezetni képes betegségek bizonyára nagyobb arányban való elkerülésének következménye. Ugyanis az izraelitáknak halandósága is rendszerint alacsonyabb, mint a keresztény felekezeteké általában. Önösebb a gondolkodás módjuk, saját gyógyításukkal többet törődnek, orvoshoz betegségükben nagyobb műveltségük miatt is korábban fordulnak, lethalitásuk az egyes betegségekben jobb mint más felekezeteké.

55. A teljesen terméketlenül Budapesten megszűnt házasságok az elhalt házastárs vallása szerint részletezve az illető években megszűnt megfelelő valláshoz tartozott összes házasságok százalékában. (1903—1927.)

Év, átlag	Teljesen terméketlen maradt a (az)					
	róm. kat.	ref.	ág. ev.	izr.	egyéb	összes
	vallású elhalt házastársak házasságai közül (%)					
1903—1905 [1]	27·7	27·3	24·5	19·4	32·9	25·8
1913—1915	28·7	35·2	32·9	15·9	33·9	26·4
1916—1918	29·8	31·4	30·6	22·6	35·1	28·3
1919—1922	34·6	34·6	31·3	23·4	39·4	31·8
1923—1925	33·8	38·3	26·2	23·2	42·4	31·5
1926—1927	34·9	35·6	34·7	25·7	38·1	32·9
1923—1927 [2]	34·2	37·2	30·0	24·1	40·6	32·0
1919—1927	34·4	36·1	30·5	23·8	39·9	31·9

[1]) A férj halálával megszűnt házasságokkal együtt.

[2]) A XIII. grafikonon ábrázolva.

A terméketlen házasságok aránya (amint ez az 55. táblázaton látható, a multtal szemben a reformátusoknál nő a legrohamosabban.

A vidéken minden felekezet termékenysége kedvezőbb mint a fővárosban. A vidéken a teljesen terméketlen házasságok aránya is kisebb. Ez látható, ha csak a főváros környékére távozunk is. A környéken — mint azt az 56. táblázat szemlélteti — minden vallásfelekezet kevesebb teljesen terméketlen házasságot mutat mint Budapesten.

56. A teljesen terméketlenül maradt házasságok aránya a nő halálával Budapest környékén 1928-ban megszűnt házasságok között vallás szerint részletezve.

Hitfelekezet	Teljesen terméketlenül maradt a megszűnt házasságok közül a környéken	Budapesten
Római katolikus	25·6	35·7
Görög katolikus	50·0	42·9
Református	28·2	33·8
Ágostai hitvallású evangélikus	28·6	33·9
Izraelita	24·3	25·4

A vallás szerint való részletezésben vizsgált terméketlenségi arányt a nő férjhezmenési korával való kombinációban tovább feldolgozva az 1925—1927 években Budapesten a nő halálával megszűnt házasságok statisztikája alapján a következő eredményekre jutunk:

57. A nő halálával Budapesten megszűnt házasságok közül teljesen terméketlenül maradtak aránya a nő férjhezmenési kora és vallása szerint részletezve az 1925—1927. évi adatok szerint.

A nő férjhezmenési kora	Teljesen terméketlen maradt az oldalt megnevezett korban férjhezment				
	római kat.	ág. ev.	ref.	izr.	összes
	nők házasságai közül %-ban				
15 éven alul	50·00	—	—	—	41·66
15—19 éves	25·06	19·35	23·52	11·76	22·05
20—24 «	21·75	19·48	26·45	15·78	20·75
25—29 «	25·45	25·53	36·36	19·69	25·76
30—34 «	43·72	45·45	37·03	25·84	39·84
35—39 «	60·26	40·00	65·38	55·55	58·47
40—44 «	74·22	60·00	84·21	78·57	74·35
45—49 «	95·23	100·00	87·50	95·23	93·50
50 éven felül	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00
Összesen	34·77	30·95	38·16	25·08	32·72

Látható, hogy a *20—24 éves korban való férjhezmenési kor az összes vallások együttes tekintetbevételekor jelentkező minimum*, mely — mint fentebb láttuk s mint az 57. táblázaton is szembetűnő — *20·75% csak a római katolikus nők házasságaira jellemző.* A náluk e korban jelentkező minimum kissé magasabb, Budapesten az 1925—1927. években a nő halálával megszűnt házasságoknál 21·75%. *A római katolikus nők* (lásd az 57. táblázatot) *egyébként Budapesten minden házasodási korban kissé magasabb terméketlen-*

ségi arányt mutatnak, mint az összes vallások átlag. A terméketlenül maradt házasságok arányainak minimuma a többi vallásoknál a 15—19 éves házasodási korban mutatkozik. Ez a minimum az izraelitáknál a legalacsonyabb ; a 15—19 éves korban férjhezment izraelita nőknek Budapesten 1925—1927-ben megszűnt házasságok szerint csak 11·76%-a maradt teljesen terméketlen. Ez csak fele az ily korban összes terméketlenül maradt nők átlagos fővárosi arányának, mely 22·05%. Harmada az átlagos fővárosi női terméketlenségi aránynak, mely ugyanekkor 32·72%. Az izraelita nők, különösen a fiatalabb korban történt férjhezmenés esetén, az összes többi vallások nőinél alacsonyabb terméketlenségi arányt mutatnak. Budapesten a vizsgált három év adatai szerint a 35 évnél fiatalabb korban férjhezment izraelita nők összes korcsoportjaiban kedvezőbb, vagyis alacsonyabb a teljesen terméketlenül maradtakra vonatkozó arányszám, az összes többi vallások megfelelő arányszámainál.

A férj halálával megszűnt házasságok közül teljesen terméketlenül maradtakra vonatkozó budapesti statisztika a nősülési korral való kombinációban s vallásfelekezetek szerint való részletezésben a nő halálával megszűnt házasságokra vonatkozólag fentebb ismertetett statisztikához hasonló eredményekhez vezet. Az erre vonatkozó adatokat az 58. táblázat foglalja magában.

58. A férj halálával Budapesten megszűnt házasságok közül teljesen terméketlenül maradtak aránya a férj nősülési kora és vallása szerint részletezve, az 1925—1927. évi statisztika szerint.

A férj nősülési kora	Teljesen terméketlen maradt az oldalt megnevezett korban nősült				
	római kat.	ág. ev.	ref.	izr.	összes
	férjek házasságai közül %-ban				
15 éven alul	75·00	—	—	—	75·00
15—19 éves	26·66	—	—	11·76	18·86
20—24 «	17·83	17·50	20·58	12·80	17·40
25—29 «	21·96	26·43	17·31	15·55	20·06
30—34 «	29·00	25·45	25·39	18·23	25·17
35—39 «	38·56	44·44	43·85	30·28	37·01
40—44 «	49·50	43·47	47·61	34·65	44·47
45—49 «	67·39	35·29	60·00	54·28	60·54
50 éven felül	84·35	74·07	86·04	82·30	82·96
Összesen	**33·36**	**33·68**	**31·31**	**25·06**	**30·93**

Az összes házasságoknál a 20—24 éves nősülési korban kialakuló minimumhoz hasonlóan a római katolikusoknál és az ágostai evangélikusoknál jelentkezik ugyanezen korban nősült férjeknél a terméketlenség arányainak minimuma. Az 1925—1927. években a férj halálával Budapesten megszűnt házasságokra vonatkozó arányszámok e két vallásfelekezet 20—24 éves korban nősült férfiai közül teljesen terméketlenül maradtakat illetőleg

elég hasonlóak. Egyaránt 17 és néhány tized %. (Pontosan: összes vallások 17·4, róm. kat. 17·83, ág. ev. 17·50%.) A reformátusoknál kissé később a 25—29 éves korban nősült férjeknél látszik a legalacsonyabb arányszám; az izraelitáknál meg ellenkezőleg — épen úgy, mint a nő halálával megszűnt házasságoknál — az átlagnál fiatalabb 15—19 évesek mutatnak minimumot. *Az izraeliták aránya a férfiaknál a fiatalabb korban történt nősülés esetén mutat valamennyi vallásfelekezetnél kedvezőbb arányt*, épen úgy, mint ahogy azt a nőknél, a fiatalabb korban történt férjhezmenések terméketlenül maradási arányának vallás szerint való részletezésénél láttuk. Amíg azonban a vizsgált budapesti házasságoknál a zsidó házasságok e kedvező helyzete a nő férjhezmenési kora szerint részletezve csak a 35 éven aluli férjhezmenéseknél, addig a férj nősülési kora szerint részletezve egészen a 45. életévig — az e korhatárig történt nősülésnél — mutatkozik meg.

Anyanyelv szerint (lásd az 59. táblázatot) a németség aránya a legkedvezőbb, a tótságé a legkedvezőtlenebb. A magyarságé csak kevéssel van a budapesti átlag felett. Az 1926—1927 évi átlag szerint a németek 24·2% terméketlenséggel szerepeltek, a magyarság 33·1%-kal, a tótság 43·8%-kal vagyis kb. kétszer akkorával, mint a németség. Az öt évnél rövidebb tartamú házasságok leszámításával e sorrendben sem változik. A főváros környékén — mint azt a 60. táblázat bizonyítja — nemzetiség szerint való részletezésben is magasabb a teljesen terméketlen házasságok aránya, mint Budapesten.

59. A teljesen terméketlenül Budapesten megszűnt házasságok az elhalt nő anyanyelve szerint megkülönböztetett csoportokban az illető években, megfelelő anyanyelvű nők elhalálozása miatt megszűnt összes házasságok százalékában.

Anyanyelv vagy nemzetiség	Budapesten megszűnt házasságok közül az oldalt megnevezett anyanyelvhez tartozó házastárs elhalálozása miatt megszűnt								
	összes	teljesen terméketlenül maradt házasságok							
	száma	ugyanazon anyanyelvhez tartozó házastárs elhalálozásával megszűnt összes házasságok százalékában							
	1919—1927		1903—1905[1])	1913—1915	1916—1918	1919—1922	1923—1925	1926—1927	
	években összesen		évek eredményei szerint						
Magyar	11.052	3.544	32·1	25·6	26·6	28·3	31·9	31·6	33·1
Német	328	85	25·9	27·1	21·7	26·1	25·3	28·0	24·2
Tót	75	28	37·3	22·3	30·2	30·8	35·7	35·3	43·8
Egyéb	92	32	34·8	27·0	27·3	34·9	40·0	25·0	33·3
Összesen	**11.547**	**3.689**	**31·9**	**25·8**	**26·4**	**28·3**	**31·8**	**31·5**	**32·9**

[1]) Nemcsak a nő, hanem a férj halálával megszűnt házasságok adatainak tekintetbevételével.

60. A teljesen terméketlenül maradt házasságok aránya a nő halálával Budapest környékén 1928-ban megszűnt házasságok között nemzetiség szerint részletezve.

Nemzetiség	Teljesen terméketlenül maradt a megszűnt házasságok közül a környéken	Budapesten
Magyar	26·8	32·9
Német	10·7	42·8
Magyar és nem magyar együtt	24·0	33·1

Igen magas a teljesen gyermektelen házasságok aránya a keresztény-zsidó vegyes házasságoknál. Az 1895. évi porosz népszámlálás szerint[1]) (nem tekintve a házasság fennállásának időtartamát, sem az elhalt gyermekeket)

protestáns férfi és katolikus nő házasságainál ..... 21·4%
katolikus férfi és protestáns nő « ..... 21·1 «
keresztény férfi és izraelita nő « ..... 34·2 «
izraelita férfi és keresztény nő « ..... 36·0 «

volt teljesen gyermektelen. Szerepe lehet a legutóbbi arány magasságában annál, hogy az ily (keresztény-zsidó) házasságokat túlnyomóan magasabb korban kötik s már e miatt is rövidebb tartamuk, ami pedig a teljesen terméketlenek arányát egymaga is emeli.

Madzsar adatai Budapestre hasonló jelenséget igazolnak, amint azt a termékenységnek a vegyes házasságok között való alakulásánál — más számítási móddal — majd felemlítjük. (L. e munka 17. §-át.)

61. A teljesen terméketlenül Budapesten a nő halálával megszűnt házasságok a férj foglalkozása szerint részletezve. (1919—1927.)

Foglalkozási főcsoport	A nő halálával Budapesten megszűnt házasságok közül az oldalt megnevezett foglalkozási főcsoporthoz tartozó						
	összes	teljesen terméketlenül maradt házasságok					
	száma		az ugyanazon foglalkozáshoz tartozó ugyanakkor megszűnt összes házasságok százalékában				
	1923—1927-ben[2])		1919—1922	1923—1925	1926—1927	1919—1927	
I. Őstermelés	265	103	38·9	32·2	42·2	33·3	35·8
II. Bányászat, ipar, kereskedelem és közlekedés:							
a) Bányászat és kohászat	14	7	50·0	66·7	60·0	44·4	56·5
b) Ipar	2.257	790	35·0	32·2	35·1	34·9	33·7
c) Kereskedelem és hitel	1.124	351	31·2	31·7	33·8	27·8	31·4
d) Közlekedés	434	136	31·3	31·4	29·7	33·5	31·4
II. összesen	3.829	1.284	33·5	32·1	34·2	32·7	32·8
III. Közszolgálat és szabadfoglalkozások	629	214	34·0	32·7	34·7	33·1	33·4
IV. Véderő	51	15	29·4	32·1	32·0	26·9	30·8
V. K. m. n. napszámosok	274	97	35·4	32·6	37·2	33·6	34·3
VI. Háziselédek	31	13	41·9	20·0	41·2	42·9	38·9
VII. Egyéb és ismeretlen	1.298	317	24·1	30·2	21·5	33·5	26·9
Mindössze	**6.377**	**2.043**	**32·0**	**31·8**	**31·5**	**32·9**	**31·9**

[1]) Lásd Preuss. Statistik. 1897. 148. füzet 43. l. Idézi *Prinzing* Handb. der med. Statistik (Jena, 1906.) 39. l.

[2]) Lásd a XIII. grafikonon ábrázolva. Az abszolút számok az ötévi eredményeknek nem átlagát, hanem összegét mutatják.

Foglalkozás szerint (l. a 61. táblázatot) mindig a bányászat és a házi cselédek aránya a legmagasabb a magas korú nyugdíjasok és tőkések s újabban a véderő aránya a legkedvezőbb. Ezen adatokban azonban elsősorban a korviszonyok tükröznek vissza, ahol sok a fiatal például a házi cselédeknél (bányászoknál is) ott magas, ahol sok az öreg pl. »egyéb« csoportban ott alacsony a teljesen terméketlenségre vonatkozó arány. A házi cseléd ritkán hal el mint ilyen, öreg korára más foglalkozási csoportba jut.

62. A házasságok közül a teljesen terméketlenül maradtak aránya foglalkozás szerint való részletezésben a nő halálával 5 évnél további fennállás után megszűnt budapesti házasságoknál.

Foglalkozási főcsoport	A nő halálával 1926-ban Budapesten 5 évi fennállás után teljesen terméketlenül maradt házasságok aránya az oldalt megnevezett foglalkozási főcsoportokban
1. Ipar	28·5
2. Kereskedelem	21·7
3. Közlekedés	28·6
E három a bányászattal együtt	26·5
III. Közszolgálat és szabadfoglalkozás	26·4
V. K. m. n. napszámos	35·8
VII. Egyéb és ismeretlen	29·2
Összesen	27·8

Csak a legnépesebb foglalkozási csoportokat véve figyelembe — azokat, amelyeket más statisztika tekintetében a 62. táblázat felsorol — látható (a 61. táblázaton), hogy rendszerint a napszámosok terméketlenségi aránya a legmagasabb, tehát a legkedvezőtlenebb; míg másrészről a legjobbnak a kereskedelem és hitel csoportjához tartozó házasságok közül teljesen terméketlenül maradtak mutatkoznak.

Ezek a szélsőségek tűnnek szembe az 5 évnél további fennállás után megszűnt házasságok körében terméketlenekre vonatkozó és foglalkozási csoportok szerint részletező külön feldolgozásból is — l. a 62. táblázatot — tudniillik, hogy a k. m. n. napszámosok aránya maximum s a kereskedelemhez tartozóké minimum. Bizonyos, hogy a napszámosok kormegoszlása is hozzájárul ehhez, hogy körükben sok a fiatal s e miatt még csak rövidebb ideig fennálló házasságban élők aránya, kik között pedig e miatt is sok a teljesen terméketlen házasságú egyén.

Az önállók házasságai közül kevesebb szűnik meg teljesen terméketlenül, mint az alkalmazottakéi közül, amit a korkülönbség magyaráz. Az önállók között több az idős s e miatt is hosszabb idő óta házasságban élő, hiszen a segédszemélyzet jó része öreg korára önállósul. A nő halálával Budapesten 1921-től 1929-ig megszűnt házasságokban a fővárosi évkönyvekben közölt termékenységi statisztikából kiszámítható, hogy a Budapesten legtöbb szembeállítható önállót és segédszemélyzetet felmutató három foglalkozási csoport (az ipar, a kereskedelem és közlekedés) önálló foglal-

kozású családfővel bíró házasságai közül a teljesen terméketlenek aránya csak 32·3%, míg ugyanezen három csoport a segédszemélyzetnél együttvéve 34·3%-os terméketlenségi arányt mutatott.

A teljesen terméketlen házasságok aránya a tisztviselők házasságaiban rendszerint magasabb, mint az illető foglalkozási főcsoportban általában. Budapesten a nő halálával 1921-től 1929-ig bezárólag megszűnt házasságok körében teljesen terméketlenül maradt tisztviselők arányát az illető főcsoportba tartozó összes házasságok közül teljesen terméketlenül maradtakkal egybevetve ugyanis a következő érdekes adatokat közölhetjük. Teljesen terméketlenül szűnt meg a

kereskedelmi tisztviselőknél	34·3%	az egész kereskedelemben	32·9%
a polg. közszolg. tisztviselőknél	35·0%	az egész közszolg. és szabad értelmi	
a tulajdonképeni értelmiségnél	37·0%	főcsoportban	34·5%
a katonatiszteknél	37·5%	az egész véderőnél	32·2%
az összes tisztv. és értelmiségnél	34·1%	Budapesten átlag	32·9%

A polgári közszolgálat és a tulajdonképeni értelmiség egyes további alcsoportjaiban a nő halálával Budapesten 1921-től 1929-ig megszűnt házasságok közül teljesen terméketlenek aránya pedig a következőképen alakult. Teljesen terméketlenül szűnt meg

a középiskolai tanároknál a házasságok	45·0%-a,
orvosok és gyógyszerészeknél a házasságok	42·7%-a,
a községi tisztviselőknél a házasságok	42·1%-a,
az ügyvéd, ügyvédsegéd és jelölteknél a házasság	41·0%-a,
az állami tisztviselőknél a házasság	36·9%-a,
az itt külön fel nem sorolt egyéb értelmiségnél a házasságok	35·4%-a,
a papoknál a házasságok	30·8%-a,
a megyei és városi tisztviselőknél a házasságok	26·1%-a,
a népiskolai tanítóknál a házasságok	24·4%-a,
a polgári közszolgálatnál és a tulajdonképeni értelmiségnél átlag a házasságok	36·1%-a.

A legkedvezőtlenebb tehát a budapesti középiskolai tanárok aránya, e specifikus fővárosi értelmiségé. Utánuk az orvosok és gyógyszerészek sorakoznak, akik a fogamzást gátló szerek használatában s a mesterséges elvetélések létesítésében az egyéb értelmiségi kategóriáknál bizonyára jártasabbak, legalább is ezen eljárások előttük jól ismertek és hozzáférhetőbbek. A legkedvezőbb, mert legalacsonyabb a népiskolai tanítók vonatkozó aránya. Utánuk a megyei tisztviselőket is magába foglaló csoport, majd a papok következnek. Ezzel kapcsolatban ezen arányszámoknak az egyszerűbb életmódban élő vallásosabb és erkölcsösebb néprétegekben, valamint vidéken általában kedvezőbb alakulásáról, a vidéki népességnek a fővárosinál egészségesebb voltáról kell megemlékeznünk. A teljes terméketlenségre gyakran vezető nemi betegségek, a prostitúció ártalmai a vidéken mégis ritkábbak, mint a fővárosban s a vidéki népesség e tekintetben morális

szempontból is többnyire kedvezőbb statisztikát mutat mint a budapesti. Abban, hogy az arány a papoknál is még elég kedvezően alakul, — ahhoz képest, hogy az értelmiségnél általában (34·1%) s különösen a polgári közszolgálatnál (35·0%) s a tulajdonképeni értelmiségnél (37·0%) egyébként minő magas szinvonalon áll — jellegzetesen a vallásosságnak s az ezzel kapcsolatos tisztább, nemesebb erkölcsöknek hatását kell észlelnünk. A teljesen terméketlen házasságok arányának e 9 éves (1921—29) átlaga egyébként nemcsak a népiskolai tanítóknál (24·4%), de a megyei és városi tisztviselőknél (26·1%) meg a papoknál is (30·8%) alacsonyabb, mint az ugyanezen időre vonatkozó egész budapesti átlag (32·9%) és így nemcsak az egész intelligenciára vonatkozó átlagok színvonala alatt marad el.

Az eltérő korviszonyok hatását helyesen a házasság fennállásának időtartamával s az elhalálozási korral való kombinatív feldolgozása domborítja ki. Ebből aztán jobban előtűnik az értelmiség, a közszolgálat és szabadfoglalkozások házasságainak körében magas arányú teljesen terméketlenül maradás is. A teljesen terméketlen házasságok arányának házasodási kor és foglalkozási főcsoportok szerint való kombinatív feldolgozását is elvégeztük a következő táblázatban:

63. A nő halálával Budapesten 1925—27-ben megszűnt házasságok közül teljesen terméketlenül maradtak aránya, foglalkozás és házasodási kor szerint részletezve.

Foglalkozási főcsoport	Ha az anya házasodási kora: 20 éven aluli	20—24 év	25—29 év	30—34 év	35—39 év	40—44 év	45—49 év	50 éven felüli	Összesen
	úgy teljesen terméketlen maradt a megfelelő korú anyák összes házasságainak százalékában, az oldalt megnevezett foglalkozási főcsoportokban								
I. Őstermelés	38·3	34·3	35·7	27·2	50·0	66·6	100·0	100·0	39·4
II. Bányászat stb.	22·3	21·4	27·1	41·3	57·6	76·4	94·0	100·0	33·6
Ebből:									
1. Ipar	24·8	21·5	27·7	44·7	58·9	75·4	90·9	100·0	35·3
2. Kereskedelem	15·2	20·2	28·1	32·8	57·5	80·0	100·0	100·0	30·2
3. Közlekedés	23·2	23·3	23·8	42·8	50·0	76·9	100·0	100·0	32·7
III. Közszolgálat és szabadfoglalkozás	23·2	24·2	25·2	46·1	53·8	75·0	100·0	00·0	33·1
IV. Véderő	28·5	16·6	20·0	100·0	25·0	00·0	00·0	00·0	25·0
V. K. m. n. napszámos	11·7	12·3	27·0	56·5	54·5	55·5	100·0	100·0	32·9
VI. Házicseléd	33·3	28·5	00·0	00·0	50·0	100·0	00·0	100·0	38·8
VII. Egyéb és ismeretlen	14·4	13·3	18·9	23·7	75·0	72·7	86·6	100·0	26·6
Mindössze	**22·4**	**20·7**	**25·7**	**39·8**	**58·4**	**74·3**	**93·5**	**100·0**	**32·7**

A nő halálával Budapesten 1925-től 1927-ig megszűnt házasságokra vonatkozó ezen statisztika szerint a közszolgálat és szabadfoglalkozásúak főcsoportjában az anya bármely házasodási kora mellett magasabb a teljesen terméketlen házasságok aránya, mint ugyanazon házasodási korú összes anyáknál Budapesten átlag. Ugyanezt a jelenséget mutatja az ipari csoport

is. Épen ellenkezőleg az egyes korcsoportoknál jelentkező átlagnál túlnyomóan alacsonyabb terméketlenségi arányok jelentkeznek az »egyéb« csoportban. A napszámosoknál a fiatal korban kötött házasságok körében a megfelelő budapesti átlagnál kedvezőbb az idősebb, a 25., de különösen a 30. éven felül levő korban pedig annál kedvezőtlenebb terméketlenségi arányokat látunk. Idősebb korú hajadonok körében a virgók aránya kisebb s különösen alsóbb néposztályokban a magukat betegségekkel (szifilisz, kankó stb.) fertőzöttek s e miatt terméketlenek aránya magas. Ez lehet az idősebb korban kötött napszámosházasságok gyakori teljesen terméketlen voltának oka.

Vagyonosság szerint részletezett érdekes adatokat adott már *Verrijn—Stuart*, szerinte

	Városban	Falun	
Szegényeknél ..	14·1	11·0%	a gyermektelen házasság
Jómódúaknál ..	16·2	10·9%	« « «
Gazdagoknál ..	16·0	12·6%	« « «

Látható ebből az is, hogy városban minden vagyonossági csoportban nagyobb a gyermektelen házasságok aránya, mint falun. A szegényeknél kisebb, mint a jómódúaknál, vagy a gazdagoknál.

A gyermektelen házasságok gyakoriabbak a felsőbb társadalmi osztályokban, mint a középosztályban vagy az alsóbb néprétegekben. Csak nagy ritkán okozzák a szülők tudatosan a teljesen gyermektelen állapotot. Csak ott, ahol az élettel szemben túl magas igényeket támasztanak. Különösen még ott, ahol a jövedelmek nem felelnek meg a túlnagy igényeknek.

Kisch [1]) 626 hercegi családnál 70 gyermektelen házasságot talált (11·2%), míg számításai szerint más társadalmi osztályokban ez a százalék csak 10. *Simpson* [2]) szerint 495 angol arisztokrata családnál 81 család (azaz 16·4%) gyermektelen. Ezzel szemben matrózok és parasztok körében (Grangemouth és Bathgate vidékén) 9·5%-nak találta. (5 évnél hosszabb házasságoknál *Prinzing* tartam nincs tekintetbevéve?)

Rubin és *Westergaard* szerint Koppenhágában 100 (5 évnél tovább tartott) házasság közül a következőképen megkülönböztetett foglalkozási főcsoportokban a gyermektelenek aránya rendre a következő % volt:

hivatalnokoknál, kereskedőknél	12·9
kézműveseknél, kiskereskedőknél	13·2
tanítóknál, ügynököknél	15·0
alsóbb hivatalnokoknál, cselédeknél	13·3
munkásoknál, napszámosoknál	11·5

[1]) Lásd *Kisch:* »Die Sterilität des Weibes etc.« 1888.

[2]) Lásd *Simpson* adatait idézve e §. 16. lapaljai megjegyzésében i. m. 38. l.

E sajátosan megkülönböztetett régi adatokból is kiviláglik a teljesen terméketlen házasságok arányának foglalkozás szerint való részletezésében ma is megtalálható szabályszerűség, hogy a napszámosoknál, munkásoknál a legsúlyosabb testi munkát végzőknél a legalacsonyabb; viszont az értelmiségnél itt tanítóknál stb. a legmagasabb.

Hasonló eredményekre jutott *Kiaer* Norvégiában, ki a legalább 2 évig tartott házasságoknál a következő százalékokra jutott. Szerinte a teljesen terméketlen házasságok aránya:

magasabb hivatalnokoknál, kereskedőknél	11·1
falusi kocsmárosoknál	10·9
kézműveseknél, kiskereskedőknél, halászoknál	11·8
alsóbb hivatalnokoknál, magánhivatalnokoknál	7·7
cselédeknél	9·2
földbérlőknél	6·9
gyári munkásoknál	5·8
napszámosoknál	9·2

Itt is a gyári munkásoké a minimum; az értelmiség a legmagasabb aránnyal szerepel. Csak a kézművesek, kiskereskedők stb. aránya magasabb.

Látható tehát, hogy a XIX. században, amint azt már *Westergaard*[1]) megállapította s amire azután *Fircks*[2]) is utalt, a szó szoros értelmében vett munkásosztályban volt a legkevesebb gyermektelen házasság. A terméketlenül maradt házasságok aránya a munkások körében *Westergaard* szerint egykoron Koppenhágában az ő régi híres termékenységi felvétele alkalmával — mint láttuk fentebb — csak 11%, ami alacsonyabb, mint az ő termékenységi statisztikájában elhatárolt bármely más foglalkozási főcsoportban. A legalacsonyabb terméketlenségi aránynak megfelelően pedig a régi dán statisztikában is igen magas volt a munkások átlagos házassági termékenysége, tudniillik egy-egy házasságra átlag 5·26 gyermek. Ez az átlagos termékenységnek a foglalkozási főcsoportok szerint való *Westergaard*-féle részletezésben maximuma volt.

Westergaard utalt azonban már arra is, hogy az ínséges viszonyok közepette nehéz testi munkából élő egyéneknél a teljesen terméketlen házasságok aránya magasabb (15%), mint a munkásoknál átlag s hogy ezeknél az átlagos házassági termékenység is kedvezőtlenebbül alakul (4·35), mint általában a munkásság körében. Így tehát a bő gyermekáldás nem épen a legszűkösebb viszonyok között élő, legnyomorúságosabban nélkülöző munkásoknál a legkedvezőbb, hanem azoknál, kiknél a műveltségnek a munkásokra jellemző alacsony színvonala, az igénytelen, szerény életmód

[1]) L. *Rubin* M. és *Westergaard* H.: »Statistik der Ehen auf Grund der sozialen Gliederung der Bevölkerung«. Nach Volkszählungen und Kirchenbüchern in Dänemark. (Jena, 1890.)

[2]) L. *Fircks* A.: »Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik«. (Leipzig, 1898.) 156. l.

már némi anyagi jóléttel találkozik; ahol elégséges a kereset és az élelem s a szaporodást az ínség s a velejáró nélkülözések már nem akadályozzák.

Más országokból származó vizsgálatoknak is többnyire az az eredményük, hogy a munkásság átlagos házassági termékenysége magasabb, mint a jólétben élő nemposztályoké. Ha nincsenek is a munkások és a polgárok a vonatkozó régebbi termékenységi statisztikában úgy szembeállítva, mint azt *Illyefalvi* I. Lajos tette meg vonatkozó új kiadványában, mégis a legkülönbözőbb foglalkozás szerint való részletezésben az egyszerű munkások és napszámosok házasságai különválaszthatók s termékenységük a jólétben élő foglalkozási főcsoportok népességéből származó házasságokéival szembeállítható. Igen különbözőek e jelenség okai. A jólétben élő társadalmi osztályok férfiai később nősülnek, mint az egyszerű munkások és napszámosok, kik magasabb iskolákat nem végeznek el. A munkásoknál a házasságkötés nem jelenti a gazdasági, különösen háztartásbeli kiadásoknak gyarapodását, a gazdasági okok azt így a munkásoknál e tekintetben sem akadályozzák. A jólétben levő osztályokból származó leányok között a becéző, elkényeztető nevelés miatt sok a vérszegény, az astheniás, nagyvárosi alkatú s sok másnemű gyengélkedő, csökkent termékenységű s aki házasságra nem lép, vénleány marad. Vagyonuk, társadalmi állásuk miatt vagy más praktikus okokból házasodnak, nem fiziológiai szükségből s csak kevés gyermeket szülnek. A felsőbb társadalmi állásúak óvakodnak attól, hogy a gyermekek számát anyagi erejükön túl szaporítsák, hogy azokat is a saját életszínvonalukra felnevelhessék, míg a munkásoknál ily törekvések nincsenek s a gyermekeknek saját életszínvonalukra való felnevelése is csak kevés költséget igényel. Így tehát a munkások házassági termékenységének végső eredőjében is vannak olyan tényezők, amelyek a termékenységet csökkentő hatásúak. Ilyenek az ínség, ilyen a munkásoknak a polgároknál fiatalabb kora. Mégis azon körülmények hatása lényegesebb, amelyek a termékenységet emelik, a műveletlenség, igénytelenség, az utódok számának gazdasági okok miatt való korlátozásának hiánya s szűkösebb életkörülmények nem tartják oly soká vissza a házasságkötéstől, mint a polgárok gyermekeit.

A budapesti munkásokról *Illyefalvi*[1]) I. Lajos által kiadott új hatalmas, 1143 oldalas terjedelmű kötet módot ad reá, hogy a budapesti munkásság körében teljesen terméketlenül maradt házasságok arányát a polgárok ugyanerre vonatkozó adataival újból szembeállíthassuk. *Illyefalvi* I. Lajos e könyvében a fővárosi évkönyvek valamennyi táblázatának eredményeit megadja a munkásságra vonatkozólag az 1929. évre s ehhez még a főbb szempontok történeti áttekintését is csatolja. A teljesen terméketlen házasságok adatait 1909-től 1929-ig közli. Először nagy, húszéves átlagban[2])

[1]) L. *Illyefalvi* I. L.: »A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten«. (Budapest, 1930.) A 92. s k. lapon közölt abszolút számokból számítva.

[2]) 1909—1928-ig, már azért is, mert a termékenységet tárgyaló jelen kötet más szempontok szerint is csak az 1928-ig bezárólag tartó budapesti adatokon épült fel.

kívánjuk bemutatni a teljesen terméketlenül maradt házasságoknak a munkások és a polgárok házasságainak körében mutatkozó arányát. Az 1909—1928-ig tartó húsz évben Budapesten 25.890 házasság szűnt meg. Ezek közül *Illyefalvi* I. Lajos minősítése szerint 8878 házasság tartozott »munkás«-nak minősíthető foglalkozási csoportba, ami a Budapesten e két évtized alatt megszűnt összes házasságok 34·3%-a; a többi polgári házasság volt. Ezen húszéves statisztika szerint, vagyis az 1909—1928-ig Budapesten a nő halálával megszűnt házasságok körében a teljesen terméketlenül maradtak száma

a munkások házasságai közül ..... 2.796, ami 31·5%,
a polgárok házasságai közül pedig..... 4.864, « 28·6%,
az összes Budapesten megszűnt házasságok közül pedig **7.660**, « **29·6%**.

Látható tehát, hogy a *teljesen terméketlenül maradt házasságok aránya a munkásság körében fővárosunkban 1909-től 1928-ig nagyobb arányt képviselt, mint a polgárok házasságai körében.* A mai nagyvárosi munkásság a teljesen terméketlen házasságok alacsony aránya tekintetében e szerint tehát már korántsincs abban a rendkívül kedvező helyzetben, amelyben *Rubin* és *Westergaard*, *Fircks* és mások multszázadbeli, régi termékenységi felvételei találták. Ám, hogy ebben igen lényeges szerepe van a munkások és polgárok kormegoszlásában levő különbségnek is, azt alább még standard számításokkal is igazolni fogjuk.

Ezt megelőzőleg azonban fel kell említenünk még azt is, hogy a teljesen terméketlen házasságok nyers aránya Budapesten a munkások körében még rohamosabban gyarapodó is, mint a polgárok körében. Csak néhány többéves átlagot számítunk ki az *Illyefalvi* I. Lajos által 1909-től kezdve közölt abszolút számokból. Ezek alapján a teljesen terméketlen munkásházasságok aránya székesfővárosunkban a vizsgált két évtized alatt a következőképen gyarapodott. Teljesen terméketlen volt a Budapesten

az 1909—1912-ben megszűnt munkásházasságok között ..... 27·6%,
az 1913—1915-ben « « « ..... 29·5%,
az 1916—1918-ban « « « ..... 30·6%,
az 1919—1922-ben « « « ..... 32·6%,
az 1923—1925-ben « « « ..... 36·8%,
az 1926—1928-ban « « « ..... 34·5%.

Az egyes évi eredmények közül a maximum 1923-ban 38·2%, a minimum pedig 1912-ben 23·2% volt.

A fejlődés indexeit pedig a 100-zal egyenlőnek választott 1909—12-es évek átlagos eredményéhez a következő számsor tárja elénk:

1909—1912 ..... 100·0
1913—1915 ..... 106·9
1916—1918 ..... 110·9
1919—1922 ..... 118·1
1923—1925 ..... 133·3
1926—1928 ..... 125·0

A teljesen terméketlenül maradt házasságok nyers aránya e szerint tehát a polgárság körében nemcsak kevésbbé magasabb, mint a munkásság körében, de a polgároknál a vonatkozó arányszám káros progresszív fejlődése is tényleg kevésbbé rohamos, mint a munkásoknál. Arra lehet gondolni, hogy szerepe lehet ebben annak is, hogy a sterilításra s a teljesen terméketlenül maradásra vezetni képes betegségek, különösen a kankó, a szifilisz, meg a női nemzőszerveknek a tisztátalanság s a bűnös abortusok következtében is fellépő más gyulladásos betegségei és egyéb toxikus ártalmak, főleg az alkoholizmus, a munkásság körében inkább terjednek, mint a műveltebb, jobb módban élő s magát ily bajok és károsodások ellen inkább védő polgárság körében. A teljesen terméketlenül maradás ugyanis, mint azt már említettük, csak vajmi ritkán akaratlagos s a vonatkozó arányszám magas színvonala az azt kényszerűen megszabó ártalmak elterjedtebb voltát bizonyítja. A polgárok körében ugyanezen húsz év alatt a teljesen terméketlen házasságok aránya a munkásokra vonatkozó többéves átlagok szerint s az 1909—12. évi arányszámokhoz képest mutatkozó fejlődés indexeivel együtt a következőképen alakult:

A polgároknál	az	arányszám	1909—1912-ben	26·1%,	az	index	100·0
«	«	«	1913—1915-ben	24·7%,	«	«	94·6
«	«	«	1916—1918-ban	27·1%,	«	«	103·8
«	«	«	1919—1922-ben	31·5%,	«	«	120·7
«	«	«	1923—1925-ben	29·3%,	«	«	112·3
«	«	«	1926—1928-ban	32·1%,	«	«	123·0

E szerint tehát a budapesti polgárok házasságai közül teljesen terméketlenül maradtak nyers aránya nemcsak alacsonyabb, hanem tényleg kevésbbé rohamosan is fejlődik, mint a munkásokra vonatkozó.

Igen fontos hatása van azonban a teljesen terméketlenül maradt házasságok arányának alakulására a munkások és a polgárok kor szerint való megoszlásában levő különbségnek is. A munkások — kik közé a segédszemélyzet, a háztartási alkalmazottak tartoznak — nagyobb arányban állanak fiatal elemekből, mint a polgárok. Öreg korára a segéd önálló lesz; a polgárokhoz számítódik s nagyobb halandóságuk miatt is nagyobb körükben a rövidebb ideig fennállott s így nagyobb arányban teljesen terméketlen házasságok aránya. E körülmények hatását a teljesen terméketlenül maradt házasságok aránya tekintetében kétféle standardszámítással tudjuk kimutatni: 1. feltételezve, hogy az elhalt munkásanyák elhalálozási kor szerint való megoszlásával megegyezik, 2. feltételezve, hogy a megszűnt munkásházasságok fennállási időtartam szerint való megoszlása azonos a polgárokéival.

Ha abból indulunk ki, hogy az elhalálozási kormegoszlás különbségét küszöböljük ki, úgy az e tekintetben végezhető standardszámítás a munkásházasságok közül teljesen terméketlenül maradtak arányát sokkal kevésbbé

csökkenti, mint az, amely a tartam szerint való megoszlás különböző voltát eliminálja. A nő halálával Budapesten 1929-ben megszűnt munkásházasságokra vonatkozólag a szükséges részletezésben rendelkezésünkre álló adatok alapján kiszámítva azt, hogy mekkora volna a munkásházasságok közül teljesen terméketlenül maradtak aránya akkor, ha a munkásanyák elhalálozási koruk szerint való megoszlása a polgáranyákéival megegyezne, úgy a teljesen terméketlen munkásanyákra vonatkozó 1929. évi 34·1% mindössze 33·6%-ra mérséklődik. Az elhalálozási kor szerint való részletezésben ugyanis csak a 30 éven alul elhalt munkásanyák közül teljesen terméketlenül maradtak aránya tér el nagyobb mértékben a polgárokéitól; az idősebb korcsoportokban kevés a különbség. Az 1929. évi budapesti népmozgalmi termékenységi statisztika szerint a 30 éven aluli korban elhalt munkásanyák közül 37·9% maradt teljesen terméketlen, a polgáranyák közül 50·6%. A legfiatalabb korban elhalt anyák között sok a beteg vagy betegségekre való hajlandóságokkal terhelt gyengébb szervezetű. Ezeknél pedig a polgári osztályokban a szülést gátló konszideráció tudatosan és széleskörben érvényesül és sokkal kiterjedtebben, mint a szegény, műveletlen munkásoknál. Innen a legfiatalabb korban elhalt munkás- és polgáranyák körében teljesen terméketlenül maradtak aránya között mutatkozó nagy különbség.

Ha az a feltevésünk, hogy a munkásházasságok fennállási időtartam szerint való megoszlása azonos a polgárokéival, úgy az 1929. évi budapesti népmozgalmi termékenységi statisztika vonatkozó adatai alapján végzett standardszámításunk arra az eredményre vezet, hogy ez esetben a teljesen terméketlenül megszűnt munkásházasságok aránya csak 29·8% volna. Ez az adat nemcsak kisebb mint a teljesen terméketlenül maradt munkásházasságok tényleges vagy nyers aránya (34·1%), hanem kisebb a polgárházasságok körében teljesen terméketlenül maradtakénál (32·6%) is. Ez természetes, mert a munkásanyák a házasságok fennállásának minden tartamkategóriájában a teljesen terméketlen házasságoknak alacsonyabb arányát mutatják mint a megfelelő időtartamig fennállott polgárházasságok. A nő halálával 1929-ben Budapesten megszűnt házasságok termékenységi statisztikája e tekintetben a következő adatokkal szolgált. Teljesen terméketlenül maradt az

5 éven aluli	időtartam	óta	házas	munkásoknál	60·0%,	polgároknál	78·4%
5—9 évi	«	«	«	«	45·8%,	«	47·1%
10—20 évi	«	«	«	«	37·0%,	«	41·7%
20 éven felüli	«	«	«	«	20·6%,	«	21·0%

Szóval minden tartamkategóriában alacsonyabb a munkásházasságoknál mutatkozó terméketlenségi arányszám, mint a polgárházasságoknál. Annak, hogy az összes tartamféleségeket egybefogó végső arányban mégis a munkásházasságok terméketlenségi arányszáma (34·1%) volt magasabb, mint a

polgárokra vonatkozó megfelelő adat (32·6%), csak a munkásházasságok tartam szerint való kedvezőtlen megoszlásának, a rövid fennállás után megszűntek körükben magasabb arányának következménye. A standard számítás igazolja, hogy a munkásházasságok tartam szerint való kedvezőtlen megoszlása a teljesen terméketlen munkásházasságok arányát rosszabbnak mutatja, mint amilyennek az a polgárokéhoz viszonyítva minősíthető, sőt mutatja, hogy e körülmény hatása, amelytől ítéletünket standard számítással függetleníteni akarjuk, oly lényeges, hogy zavaró hatásának az 1929. évi említett budapesti statisztika alapján való kiküszöbölése után a teljesen terméketlen munkásházasságok aránya végső eredményben is alacsonyabb a polgárházasságokénál. Ez aztán teljesen megfelel annak, hogy a munkásházasságok közül teljesen terméketlenek aránya minden tartamkategóriában alacsonyabb a polgárokra vonatkozó megfelelő adatnál.

A teljesen terméketlenül maradt házasságoknak az egyes munkáskategóriák körében való alakulását, az egyes évi eredményeknek a budapesti statisztikában ily beható részletezésben már felette elaprózódott volta miatt célszerű csak igen nagy, több évtizedes átlagokba összefoglalva vizsgálni. Az egyes évi eredmények a kombinatív módszer többszörös alkalmazása után nem irányadók, bennök a nagyszámok törvényének nincs meg a kellő érvényesülési lehetősége. Méltán fordul azonban figyelmünk az egyes munkáskategóriák házasságai közül teljesen terméketlenül maradtak 1909—1928. évi, húszesztendős arányai felé. Két évtized megfigyeléseinek átlagaitól már méltán remélhetjük, hogy kidomborítja a teljesen terméketlenül maradást előidéző körülményeknek az egyes munkásféleségek körében való igazi súlyát, valódi jelentőségét. Azt, hogy ezek a húszéves eredmények tényleg helyes mértékek, az is igazolja, hogy ezen munkásféleségek házasságainak átlagos termékenységére és születésstatisztikájára vonatkozó adataival s a reájuk vonatkozó egyéb ismereteinkkel is összhangban állanak. A budapesti munkásstatisztikában *Illyefalvi* I. Lajos által megkülönböztetett munkásfajták az 1909—1928-ig terjedő 20 éves budapesti házassági termékenységi statisztika szerint a teljesen terméketlenül maradt házasságok arányának nagysága tekintetében a következő sorrendbe szedhetők:

1.	Kocsmáros, vendéglős és kávés	45·6%
2.	Bányászat és kohászat segédszemélyzete	43·3%
3.	Pék	38·9%
4.	Borbély és fodrász	37·3%
5.	Kőműves	34·8%
6.	Háztartási alkalmazottak	34·2%
7.	Molnár	32·7%
8.	Cipész és csizmadia	32·1%
9.	Kovács, lakatos és gépész	32·1%
10.	Mezőgazdasági munkások	32·1%
11.	Egyéb — e számsorban ki nem emelt — iparágak segédszem.	30·6%

12. Napszámosok k. m. n. ..... 30·5%
13. Mészáros és hentes ..... 30·0%
14. Könyv- és kőnyomdász ..... 28·9%
15. Szabó ..... 28·4%
16. Gazdasági cselédek ..... 28·2%
17. Asztalos, ács, bognár és esztergályos ..... 27·9%
18. Szűcs és takács ..... 27·8%
19. Kertészet, erdészet és a 10. és 16. pontba sem tartozó egyéb őstermelési segédszemélyzet ..... 26·1%

Az egész budapesti munkásság körében ugyanakkor átlag ..... 31·5%

A sorrend élén haladó kocsmárosok, vendéglősök és kávések foglalkozásuknál fogva könnyebb erkölcsűek s ugyancsak már foglalkozásuk révén is gyakori körükben az alkohollal való visszaélés. Az alkohol hatása alatt pedig az ember a nemi objektumok megválasztása tekintetében kevésbbé megfontolt: ennek következménye e foglalkozási ág körében a sterilitásra vezetni képes nemi betegségek magas aránya. A kocsmárosok, vendéglősök és kávések felette alacsony házassági termékenységi s a törvénytelen születéseknek körükben magas aránya mellett is kedvezőtlen születési mutatóira már más helyütt is rámutattunk. Láttuk már az országos születési statisztikának ipari foglalkozások szerint való részletezésénél[1]) is, hogy a mai Magyarországon is a kocsmárosok között a leggyérebb a gyermekáldás épen úgy, mint a történeti Magyarországon. Ugyanezt mutatja a budapesti termékenységi statisztika most közölt kétévtizedes adata a kocsmárosok, vendéglősök és kávések segédszemélyzetére.

A magánüzemben levő egyes iparcsoportok, vagy iparágak közül az 1929. évi különleges munkásfelvételből[2]) a gyermektelenek arányát szintén megállapíthatjuk. E felvétel szerint a házasok vagy házasságban már élt munkások közül teljesen terméketlenül maradt

a szállodás- és vendéglősipar mindkétnembeli munkásainál ..... 62·7%,
a ruházati ipar mindkétnembeli munkásainál ..... 54·4%,
a fonó- és szövőipar « « ..... 53·2%,
a papirosipar « « ..... 49·0%,
az építőipar « « ..... 47·3%,
a vegyészeti ipar « « ..... 46·8%,
a bőr-, sörte-, szőr-, toll- és ruggyantaipar mindkétnembeli munkásainál ..... 44·4%,
az élelmezési ipar mindkétnembeli munkásainál ..... 44·1%,
a fa- és csontipar « « ..... 42·5%,
a vas- és fémipar « « ..... 42·1%,

[1]) L. *Szél* T.: »A mai Magyarország népmozgalma« (1919—1925). (Budapest, 1929.) Különlenyomat a Magyar Statisztikai Közlemények 74. kötetéből, 35. és 36. l.

[2]) L. *Illyefalvi* I. Lajos: »A munkások szociális és gazdasági viszonyai az 1929. évi december 15-i felvétel alapján.« *Illyefalvi*: »A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.« (Budapest, 1930.) című munka 695. s k. l. levő II. részében a 747. s k. l. abszolút számaiból számítva.

a sokszorosító- és műipar mindkétnembeli munkásainál ..... 41·2%,
a gépgyártás stb. mindkétnembeli munkásainál ..... 39·3%,
a kő-, föld-, agyag-, azbeszt- és üvegipar mindkétnembeli munkásainál ..... 32·2%.

Csak a férfiakat tekintve a gyermektelenek sorrendje ugyanazon felvétel szerint a következő:

a szállodás- és vendéglősiparban ..... 55·0%,
a ruházati iparban ..... 48·0%,
az építőiparban ..... 46·6%,
a fonó- és szövőiparban ..... 43·8%,
a vegyészeti iparban ..... 41·7%,
a fa- és csontiparban ..... 41·6%,
a papirosiparban ..... 41·0%,
a vas- és fémiparban ..... 40·9%,
az élelmezési iparban ..... 40·6%,
a bőr-, sörte-, szőr-, toll- és ruggyantaiparban ..... 39·4%,
a gépgyártás stb.-nél ..... 37·5%,
a sokszorosító- és műiparban ..... 37·2%,
a kő-, föld-, agyag-, azbeszt- és üvegiparban ..... 28·8%.

Csak a nőket tekintve a gyermektelenek sorrendje ugyanazon felvétel szerint pedig a következő:

a szállodás- és vendéglősiparban ..... 76·2%,
az építőiparban ..... 69·7%,
a ruházati iparban ..... 65·7%,
a fonó- és szövőiparban ..... 59·8%,
az élelmezési iparban ..... 57·7%,
a vegyészeti iparban ..... 57·5%,
a bőr-, sörte-, szőr-, toll- és ruggyantaiparban ..... 56·2%,
a kő-, föld-, agyag-, azbeszt- és üvegiparban ..... 55·1%,
a papirosiparban ..... 54·4%,
a fa- és csontiparban ..... 53·8%,
a gépgyártás stb.-nél ..... 52·9%,
a sokszorosító- és műiparban ..... 52·3%,
a vas- és fémiparban ..... 48·8%.

Látható, hogy az 1929. évi különleges munkásfelvétel eredményei szerint is — mindkétnembeli házas vagy házasságban már élt munkások körében — a szállodás- és vendéglősiparban van a legtöbb gyermektelen. Megjegyzendő, hogy az arányszámokat természetesen a nőtlen, illetve hajadon munkások leszámításával állapítottuk meg.

A másik véglet is jellegzetes: a legkedvezőbb, vagyis legalacsonyabb terméketlenségi arány a népmozgalmi termékenységi adatok szerint az erdészeknél, kertészeknél, az 1929. évi rendkívüli felvétel szerint meg a kő-, föld-, agyagipar stb.-nél alkalmazott segédszemélyzetnél mutatkozott. Egészséges, a szabad természet ölén élő és egyszerűbb életmódot követő,

alacsonyabb életstandardon levő emberek ezen foglalkozási ágakban túlnyomóak: ezzel hozható össze a terméketleneknek körükben ritkább volta.

Az 1929. évi rendkívüli felvétel az összes budapesti magánüzemekben alkalmazott házas, avagy házasságban már élt (elvált, özvegy) munkások körében 45·4% gyermektelent talált. Megjegyzendő, hogy e felvétel a termékenységbe egyrészt a közös háztartásban élő munkásokat, másrészt a törvénytelen gyermekeket is beleszámította, így az épen ezért — mint említettük — nem is a házasságok közül teljesen terméketlenek, hanem a házas vagy házasságban már élt munkások közül gyermektelenek arányát adja. Közös háztartásban ugyanis az összes budapesti munkásoknak csak 0·6%-a élt s így ezek az arányszám színvonalára csekély hatással vannak.

A közüzemek házas, vagy házasságban már élt munkásai körében — ismét csak az 1929. évi rendkívüli budapesti munkásfelvétel szerint — kisebb volt a gyermektelenek aránya, csak 34·0%, míg Budapesten átlag a munkásoknál ugyanakkor 42·2%, a magánüzemek munkásainál — lásd fentebb — meg épen 45·4% volt gyermektelen. Az állami (33·7%) és városi (34·2%) közüzemek munkásai körében a gyermektelenek aránya tekintetében e rendkívüli munkásfelvétel szerint ugyanekkor nem volt számbajövő eltérés.

Csavargóknál, koldusoknál igen sok házasság magtalan. *Bonhöffer*[1]) szerint Boroszlóban 400 ilyen egyénnek fele volt gyermektelen és 100 házasságra csak 120 gyermek esett. Száz oly házasság közül, amely 25 évi tartam előtt törvényszék elé került 62% volt gyermektelen, az e tartam után ilyenné vált 30%.

Kiaer a házasodási kor és a férjes nő szülőhelye szerint való megkülönböztetéssel kombináltan is feldolgozta a teljesen terméketlen házasságok arányát.

64. Kiaer táblázata a házasodási kor szerint részletezett teljesen terméketlenségi aránynak születési hely (város és vidék) szerint való különbségeiről.

A férjes nő házasodási kora	A teljesen terméketlen házasságok aránya	
	az összes férjes nőknél	a városban született asszonyoknál
15—20 életév	3·9	3·7
20—25 «	4·6	6·2
25—30 «	6·7	9·9
30—35 «	10·9	12·5
35—40 «	20·7	25·0
40—45 «	47·9	55·6
45-nél idősebb	87·5	93·8
Összesen	**9·3**	**10·6**

[1]) Lásd *Bonhöffer:* »Die Zusammensetzung des grosstädtischen Bettler und Vagabundentums«. Allg. Zeitschr. f. Psych. LVII. kötet 570. s k. l. Idézi *Prinzing* Handb. d. med. Stat. 39. l.

A városi születésűeknél a teljesen terméketlenek aránya magasabb. Ugyanerre újabb adatok is vannak Amerikából.

A halál okával való kombináció is igen érdekes. A fertőző bajokban s az erőszakos halálokokban elhaltak természetszerűleg sokkal több teljesen terméketlen házasságot mutatnak. A járványos fertőző bajok egyrészt sok fiatal nőt ragadnak el, másrészt a tbc.-ben levők meg akaratlagosan tartózkodnak a rájuk nézve életveszélyessé válható terhességtől. A legmagasabb ez az öngyilkosoknál. A gyermeknek az öngyilkosságtól visszatartó ereje van. (L. Magyar Stat. Szemle 1928. évi júliusi sz.) A budapesti házasságok közül 1927-ben a nő öngyilkossága miatt megszűntek között 51·6% volt teljesen terméketlen. Ezzel szemben az összes ezévi házasságokban a teljesen terméketlenek aránya csak 34·4% volt. Az országos statisztikában az említett feldolgozás szerint az öngyilkosság idejében életben lévő gyermekekkel nem bíró házasságok aránya a nő öngyilkossága miatt megszűnt összes házasságok között 30·0%, míg az ilyen házasságok országszerte átlag csak kb. 23%-ot képviselnek. *Az öngyilkosság által felbomlott házasságok körében a terméketlen házasságok tehát országszerte*[1]) *is nagyobb arányt képviselnek, mint a halál által felbomlott összes házasságok körében, ha nem is olyan nagyot, mint a fővárosban.* Az országos statisztika szerint arányuk a nők körében nagyobb (40%), mint a férfiaknál (30%); a nőknél e szerint nagyobb a gyermek visszatartó ereje. *Családi állapot szerint pedig az özvegyek és elváltak körében aránytalanul nagyobb a gyermekeknek az öngyilkosságtól való visszariasztó hatása, mint a házasságok körében.* Az özvegy öngyilkosságával teljesen árvává teszi gyermekét, míg a házas csak félárvává. Ez a körülmény az özvegyeknél sokkal inkább megfontolandóvá teszi a végzetes tett elkövetését. Innen a gyermekes özvegyek ritkasága az öngyilkosok között. Adataink szerint az özvegy öngyilkosok $^6/_7$-e terméketlen, a férfiaknál 85%, a nőknél 86%-uk. Ezzel szemben a házasoknál csak $^1/_3$—$^2/_5$ részük, a férfiaknál 30, a nőknél 40%-uk gyermektelen. Az elvált öngyilkosok körében a terméketlenek aránya pedig 89%-ra rúg s így az ő körükben még az özvegyeknél is nagyobb különbség mutatkozik a házas öngyilkosok termékenységi viszonyaival szemben s még nagyobb a nő halála által felbomlott összes házasságok körében mutatkozó átlagos 23%-os gyermektelenségi aránnyal szemben: ez a gyermeknek az öngyilkosságtól visszatartó ereje, mely adataink szerint itt, az elvált családi állapotú nőknél, a legerősebb.

A teljesen terméketlen házasságok okainak elemzését megelőzőleg emlékeztetnünk kell arra, hogy ezek egy nagyobb része akaratlanul ú. n. meddő házasság, s csak kisebb része akaratlagos terméketlenség, esetleg abortusok után vagy épen azok létesítése útján.

---

[1]) Budapest nélkül, mert a székesfővárosi statisztikai hivatal a budapesti öngyilkosokat annakidején ily irányú feldolgozásnak nem vetette alá.

A fogamzásra való képtelenség, a meddőség — mint említettük — a teljesen terméketlen házasságoknak csak egy részenél szerepel. Ennek a résznek megállapítására történt — kis körre szorítkozó számításokból is megállapítható azonban, hogy ez a házas nőknek kb. 8—10%-a körül szerepel. E szerint a 12—20% levő teljes terméketlenségnek 50—75%-a meddőség miatt áll fenn. *Lever* a házas nők meddőségét 5, *Ansell* 8, *Simpson* (5. évnél hosszabb idő óta házasok) 9·9; *West* 11·7, *Wells* és *Uarion* 12·5%-ra teszi. *Lier* és *Ascher* adata hasonló 9%.

Hogy minő viszonyban van egymással a teljesen terméketlen házasságok e két része, nagyon megközelítőleg mondható csak meg. Számok csak a »teljesen terméketlen« házasságokra vannak. Míg az orvosi értelemben vett steril házasságokra ilyenek csak nehezen gyüjthetők.

Csak a szülészeti klinikák és más kórházi szülőosztályok és szülőotthonok, nőgyógyászati szakrendelések statisztikájából vannak adataink. Ez azonban egy mesterségesen kiválasztott anyag, amelyre még azt sem tudjuk vajjon nem ritkábbak-e itt a steril nők, mint az egész országban. Lehetséges az utóbbi, minthogy előrement szülések gyakran vezetnek női bajokhoz s az országba a klinikán szült nő, mint steril tér vissza. Lehet azonban, hogy azok a betegségek, amelyek sterilitáshoz vezettek, vetik fel a kívánságot, hogy a női klinika felkerestessék s a steril nők arányát ez ott — a népességhez képest országosan megállapíthatóhoz képest emeli.

A prágai nőklinikán 1891-től 1900-ig, e tíz évben kezelt 3920 házas nő közül 295 sohasem fogamzott. Így 7·5%-uk teljesen steril volt. *Hofmeier* szerint 2220 nő közül 14·7%, *Lier* és *Ascher* szerint 2500 közül 9% sohasem fogamzott. A házasság tartamát nem szabad figyelmen kívül hagyni. E számok értékét nagyon csökkenti az, hogy nincsenek a házasság tartamával kombinálva. A budapesti II. számú egyetemi nő-klinikához intézett kérdésekre nyert válaszok szerint ott 1928-ban 395 steril házas nőt kezeltek. Az ezekre vonatkozó eredményeket kórisme szerint részletezve a 65. táblázatban közöltük.

A mult században a magtalanság, vagyis a nem szándékos meddőség okát majnem kizárólag csak az asszonyban keresték. Újabban azonban már elterjedt az a nézet, hogy igen gyakran a férfi a bűnös. Régebben az ú. n. általános okokra nagy súlyt helyeztek: ez alatt oly körülményeket értettünk, amelyek bizonyos speciális esetben okai a terméketlenségnek oly esetben, amikor úgy a férfi, mint a nő termékenyítésre, szaporodásra képesek. Régebben ezen általános okok közé sorolták a *rendkívüli klimaváltoztatást*, de számszerű adatok erre vonatkozólag nem voltak. Igen elterjedt az a nézet, hogy az európai nők a trópusokon sokkal kevésbbé termékenyek, mint hazájukban. Ennek mégis csak az lesz a főoka, hogy a maláriában megbetegedett anyák gyakran abortálnak.

65. A budapesti II. számú egyetemi nő-klinika (Tóth-klinika) adatai az 1928-ban kezelt teljesen terméketlen nők ezt okozó betegségeire vonatkozólag.

A női sterilitást okozó betegség neve	Esett az oldalt megnevezett betegségre a Tóth-klinikán 1928-ban előfordult esetek közül	
	abszolút számban	az összes esetek százalékában
I. Impotentia coeundi	—	0·0
II. Impotentia concipiendi	309	78·2
Ebben:		
1. daganat	57	14·4
myoma uteri	28	7·1
tumor ovarialis	18	4·6
polypus cervicis	3	0·8
carcinoma	6	1·5
sarcoma	1	0·3
egyéb daganat	1	0·3
2. endometritis chronica	20	5·1
3. gonorrhoea	1	0·3
4. retroflexio uteri	37	9·4
5. tumor adnex	48	12·2
6. fejlődési hibák	8	2·0
ebben hypoplasia uteri	7	1·8
stenosis cervicis	1	0·3
7. együttesen fellépő sterilitas-okok	5	1·3
ebben retroflexio ut.-endom. chr.	1	0·3
retroflexio ut.-hypoplasia ut.	1	0·3
retroflexio ut.-tumor adnex	3	0·8
8. kimutatható oknélküli sterilitások	133	33·7
III. Impotentia gestationis	86	21·8
ebben lues	2	0·6
Összesen	**395**	**100·0**

Azt is mondják, hogy *vérrokonok* házasságai kevésbé termékenyek. *Fay* ezzel szemben az Amerikai Egyesült-Államok 3078 vérrokonok között kötött házasságában ezzel szemben nem talált több teljesen terméketlen házasságot, mint a többiekben. *Darwin* szerint 97 oly házasságból, melyet testvérek gyermekei kötöttek csak 14 (14·4%) és 217 más házasság között 33 (15·2%) volt gyermektelen. *Montegazza* 512 vérrokoni házasság között meg épen csak 9·0%-ot talált teljesen terméketlennek. Egyes történeti példákat vérrokonok között kötött és mégis igen bő termékenységű házasságokra persze sokat mondhatunk (II. Maximilian császár unokatestvérével Máriával kötött házasságából 15 gyermek született.) Persze ennek az ellenkezőjére is számos példa van. Ez még nem statisztika.

A bastardházasságok termékenységére sincs adatunk. *Müller* Pál szerint az emberfajok keveredése a termékenységet alig befolyásolja.

Régen úgynevezett *relativ sterilitásról* is beszéltek, hogy a magvak egymásnak nem felelnek meg, nem egyesülnek, de más-más nővel, illetve férfival mindkét házastársnak lehet azért gyermeke. Ilyenű biztos esetek

megfigyeléséről nem tudunk. Rendszerint csak az egyik házasfél szerzett sterilitásáról van szó; pl. Josephin első házasságából származó gyermeke mellett is Napoleonnal secundäre steril házasságban élt.

Kiaer-nek is van egy idevonatkozó tétele, amelynek igazsága azonban felette kérdéses s a vonatkozó abszolút számok kicsinysége miatt további megerősítésre vár. Úgylátszik ugyanis, hogy a *házastársak között* levő túlnagy korkülönbség gyakran vezet gyermektelenségre. 50 éven felül levő férfinak igen fiatal nővel gyakran nincs gyermeke, míg idősebb nővel kötött házasságaikból már ritkábban válik teljesen steril házasság.

Prinzing szerint hasonlóképpen a *házasság sterilitásának nem ritkán az az oka, hogy az egyik házas fél igen élemedett korú.* A nőnél megszűnik a fogamzási képesség a havivérzés kimaradásával, ami a 45. életév körül következik be. Az 1885. évi berlini népszámlálás eredményei szerint azok az asszonyok, akik 50. évvel vagy még később kötöttek házasságot, nem kaptak több gyermeket, míg a 49 éveseknél 91%, a 46 éveseknél még csak 85·7% volt a teljesen terméketlenek aránya.

A férfinál a termékenyítőképesség körülbelül a 65—70 életévben szűnik meg. A felső határ a férfinál sokkal bizonytalanabb, mint a nőknél. A sterilitásnak a korral való gyakrabbá válása a következő számokból tűnik ki. A 10 évnél tovább tartott házasságoknál a steril nők aránya a következő volt:

66. A nő házasodási kora szerint részletezett terméketlenségi arány nemzetközi összehasonlítása a 10 évnél tovább tartott házasságoknál.

A nő házasodási kora	A teljesen terméketlen házasságok aránya			
	Berlinben	Norvégiában	Koppenhágában	Budapesten
	1885	1894	1880	1925—1927
	években			
20 éven aluli	6·6	3·2	2	17·58
20—24 éves	8·4	3·6	4	15·61
25—29 «	12·9	6·2	5	20·55
30—34 «	22·0	9·6	8	30·54
35—39 «	36·4	17·3	16	48·75
40—44 «	65·3	46·4	59	71·55
45—49 «	86·8	51·6	90	90·38
50 éven felüli	100·0	98·0		100·00

Minthogy a férfi termékenyítőképessége sokkal tovább — sokkal magasabb életkorig — tart, mint a nőé, így házasodási kora a házasság termékenységére sokkal kisebb jelentőségű, mint a nőnél.

A férfi terméketlenségének leggyakoribb oka a nemi szervek megbetegedése. A steril házasságoknak, ha a házastársak szülésreképes korban állanak — *Prinzing* szerint — $^2/_3$ részben a férfi nemi baja miatt meddők. Ismeretes némely oly megfigyelés is, mely gyermektelen házasságok vizsgálatát mindkét házastársa kiterjesztette. Ilyenek *Kehrer*, *Schenk*, *Balin*,

Lier és *Ascher* adatai, ezek szerint a sterilitás oka a következő arányban találtatott a férfinál:

67. Prinzing[1]) által összegyüjtött adatok a sterilházasságoknál a férfiban levő ok arányára.

Megfigyelő	A megfigyelt házasságok	A férfinél levő okok	Férfinél levő ok az összes steril házasságok %-ában
Kehrer	96	32	33·3
Lier és Ascher	132	53	40·1
Schenk	110	51	46·4
Bolin	200	112	56·0

Itt nincsenek a férfi baja közé azok az esetek beleszámítva, ahol a férfi feleségét kankóval fertőzte s ennek révén állott be a sterilitás a nő részéről létrejött betegségből kifolyólag.

A férfi magtalanságának az oka a kórélettan csoportosítása szerint tudvalevőleg vagy közösülési képtelenség, akadály (impotentia coeundi) vagy abnormis, illetve vagy hiányos magképződés (impotencia generandi). Az első a szó szorosabb értelemben vett impotencia aránylag elég ritka. Az irodalomban levő szórványos adatok szerint a férfi részén fennálló sterilitásnak körülbelül 10%-a vezethető erre vissza. *Kehres*, *Lier*, *Ascher* s nyomdokaikon Prinzing egyaránt így nyilatkoznak. Ez a tulajdonképeni impotencia megnyilvánulhat a nemzőszervek hiányos fejlettségében. (Pl. epispadiasis, hypospadiasis, a herék hiányos fejlettsége kryptorrhizmus, monorrhismus, amint az idiotáknál és kreteneknél gyakran találjuk stb.) Lehet oka a férfi valamely általános testi vagy lelki betegsége is pl. elismert gyakori oka a kóros kövérség. Rég ismeretes, hogy endogen eredetű elhízásban szenvedők gyakran gyermektelenek. Idevágó okok a gerincvelőbeli és agybeli betegségek, különösen a súlyos neurasthenia, diabetes, idült alkoholizmus, morphinizmus stb. Gyakori a terméketlenség, ha a férfi nősülés előtt kicsapongó életet élt, túlkorai nemi excessusokat élt át, féktelen onanálás s az idegrendszer innen eredő kimerülése, általános asthenia stb. miatt. Ezen impotencia coeundi néven ismert és gyakran gyógyítható okcsoporthoz tartozó meddőségnél elismerten sokkal gyakoribb az impotencia generandi, amikor a férfi közösülésre képes s a nő tőle mégse fogamzik. Az impotencia coeundi is átmehet gyógykezelése után impotencia generandiba. Az impotencia-generandinál ismét megkülönböztetünk kétféle képtelenséget, az aspermatismust és az azoospermiát. Aspermatismust, a sperma abszolút hiányát okozhatják a húgyutak szükülete, mellékhere megbetegedések, a rendszerint kankós epidydimitis stb. A budapesti urológusok (*Illyés*, *Feleky* stb.) az aspermatismust felette ritkának mondják az azoospermiához képest. *Fürbringer*[2]) szerint 900 azoospermiás esetre csak 12 aspermatismus esett

[1]) Lásd *Prinzing:* Handb. d. med. Statistik. 35. s k. l.

[2]) Lásd *Fürbringer:* Die Störungen der Geschlechtsfunktionen des Mannes. (Wien 1901.) 2. kiad. 177. s k. l.

(vagyis csak 1·3%). Az azoospermia tehát a sterilitásnak sokkal gyakoribb oka, mint az aspermatismus. Ennél nem a sperma hiányzik, csak nincsenek benne élő spermatocyták vagy spermatozoonok. A magszálcsák, bár képződnek a herében, ily esetben nem tudnak a mellékherék, a prostata s a maghólyag mellett levő többi mirigyek váladékával keveredni, nem tudnak odajutni, legalább is élve nem, nincs elég mozgásképességük. Ennek legközönségesebb oka a magutak elzáródása, mindkét mellékhere zsugorodása, ami aztán a hereváladék áthaladását megakadályozza. E folyamatok oka rendszerint előrement kankó. *Fürbringer* szerint a magtalan házasságok $^1/_3$-ad részének a férfi kankója az oka. *Fáy* is első helyen említi a kankót, mint a születések számát csökkentő tényezőt.

Arra vonatkozólag, hogy az azoospermia előidézésében a magutak vagy a mellékhere mindkétoldali megbetegedésének minő szerepe van, az irodalomban rendszerint igen magas arányszámokat találunk. *Liégois* 83 eset közül 75-ben (90·3%), *Godard* 38 közül 34-ben (89·5%), *Finger* 242 közül 207-ben (85·5%), *Benzler* 24 közül 10-ben (41·7%), állapította meg.[1])

A férfi magtalanságát előidéző azoospermia olykor helyesebben ologospermiatizmusnak (a magszálcsák számának jelentékeny csökkenése), avagy nekrospermiatizmusnak (halott avagy csak igen gyengén mozgásképes szálcsák) nevezhető. Az ily módon elváltozott azoospermia *Fürbringer* szerint az összes azoospermiás eseteknek körülbelül 10%-a, németországi viszonyok között.

A nő nemi szervei részéről fennálló meddőségnek okát magában a nőben három féle okcsoport okozhatja. Alapulhat az a nemi szervek elégtelen fejlődésén, úgyhogy a közösülés lehetetlen (impotentia coeundi), ami teljesen megfelel a férfi részén is előforduló hasonló típusú terméketlenségi okcsoportnak. Az elváltozások másik csoportja a magszálcsa és a pete összetalálkozását hiúsítja meg (impotentia concipiendi). Előfordul, hogy bár ez lehetséges, oly más elváltozások vannak, amelyek a magzat kihordását, megérését teszik lehetetlenné.

A nő nemiszerveinek hiányos fejlődése a női meddőségnek elég ritka oka. Előfordulhat ugyan, mint fejlődési rendellenesség, a hüvely hiánya elzárt volta (atresia vaginae), rendkívül szűk volta (infantilismus vaginae) az anyaméh részén levő elzárt volta (occlusio uteri), a petefészeknek vagy a petevezetéknek hiányos fejlettsége (hypoplasia ovarii aut tubae uterus foetalis seu infantilis). Az ily anatomiai elváltozások azonban — mint említettük — ritkák, a leggyakoribb még a belső méhszáj szűkülete. Ez azonban lehet nyálkahártya megvastagodás, fejlődési rendellenesség, illetve hiányos fejlődés, hanem hegek által, vagy izgalom által előidézett görcsszerű szűkület is. Az előbbi esetben célszerű a sebészi beavatkozás. A budapesti női klinikákról nyert adatok szerint fejlődési hiánya a meddőség okai

[1]) Archiv. f. Dermatol. u. Syph. 1898. XLV. kötet 33. s k. l.

között az ilyen miatt kezelésükre jutott betegeknek mintegy 2·6%-ban szerepel. A fejlődési hiányokra vonatkozó egyéb statisztikai adatok közül felemlíthető *Chrobak*-é, aki a méh fejletlenségét 100 meddő nő közül csupán egy ízben, *Beigele*, aki ugyanezt négyszer, *Kisché* aki ugyanezt 200 eset közül 16-szor állapította meg. *Prinzing* összegezi ezen eseteket és kiszámítja, hogy mindezek szerint 455 eset közül 21-szer vagy 4·6%-ban fordult elő. A méh teljes hiányát *Kisch* 250 meddőség miatt vizsgált nő közül egyszer, *Mayer* 272 eset közül találta.[1])

A nő terméketlensége túlnyomóan szerzett s a fentiek szerint csak ritkán veleszületett. Gyakran oka a terméketlenségnek előrement szülés után bekövetkezett gyermekágyi láz, ami által növedékek támadnak az anyaméhnek közelében, amelyek a petének a petefészekből való átvezetését megakadályozzák. Ilyenek előrement szülés nélkül is előállhatnak kankós fertőzés következményeképen és teljes meddőséget okozhatnak. A kankó hatásáról, a terméketlenség okai között levő rendkívül fontosságáról alább még behatóan szólunk. Formális akadályt képezhetnek (a petének a petefészektől, a petevezetéken át a méhig megteendő útjában) a daganatok. Ezek lehetnek vagy a méh vagy a petefészek daganatai. Kétoldali petefészekdaganatoknál a normális peteképződés rendszerint megszűnik, ezzel szemben az egyoldali daganat a megtermékenyítést néha nem zavarja meg. Előfordulhat ugyan egyoldali daganatnál is abszolút meddőség, ha terjedelmükkel az alhasi női szervek helyzetét annyira megváltoztatják, hogy a pete átvezetése a másik oldalon is lehetetlenné válik. A budapesti II. sz. női klinika szerint valódi daganatok (az 1928. évi statisztika szerint) körülbelül 14·4%-ban szerepelnek a meddőség miatt kezelésre került nők között. *Veit* szerint az általa megvizsgált meddő asszonyok között a meddőség előidézésében 34%-ban szerepeltek petefészekdaganatok, *Winckel* ugyanezt 150 eset közül 32-szer találta. A méhdaganatok között *Prinzing* szerint [2]) myoma a sterilitás gyakori oka. Ezzel szemben *Koblanck* [3]) azt tartja, hogy a myomás betegek rendszerint nem terméketlenek. Csak a submucosus nyaki myoma zárja el teljesen az utat a méhhez. A méhtest ily submucosus myomája ugyanis a méhürt oly szabálytalanná teszi, hogy a normális petefejlődés nem mehet végbe. Mindazonáltal a kettő nem is mond egymásnak ellen, mert ha sok myoma nem is oka terméketlenségnek, azért — tekintve a méhmyomák elég gyakori voltát — a terméketlenséget okozó myomák a terméketlenség daganatos sőt összes okai között is elég gyakoriak lehetnek. Számos adat van arra is, hogy a myomában beteg házas nők között minő magas a meddők aránya. *Gusserow* szerint 564 myomában megbetegedett

[1]) Lásd *Müller:* »Die Sterilität d. Ehe« 1885. 85. s k. l.

[2]) Lásd *Prinzing:* »Handb. d. med. Stat.« (Jena 1906.) 37. l.

[3]) Lásd *Koblanck:* »A nőgyógyászat zsebkönyve«. Fordították *Kubányi* és *Tratnits*. (Budapest 1922.) 195. l.

házas nő között 153 volt steril. *Olshausen* szerint 1731 közül 520, ami 30·0%. *Hofmeier* 258 esete közül 67 (=20·5%), *Austerlitz* 302 myomabeteg nő betegek között pedig 22·2% sohase fogamzott és 26·5 nem szült érett, teljesen kihordott gyermeket.

A méh rákja is bizonyára gyakori meddőségi ok, mégis mivel rendszerint magaskorú az ily beteg, nem tűnik fel, mint ilyen, mert hisz az ily asszony már koránál fogva sem fogamzik: rendszerint túl van a klimaktériumon. A rák helyzetétől is függ az, hogy termékenységet teljesen lehetetlenné teszi-e. A megtermékenyítést a méhtest rákja persze nem engedi meg; ezzel szemben a nyakrákjánál a terhesség bekövetkezik, sőt olykor normális lefolyású is lehet.

A terméketlenség gyakori oka a méh helyzetváltozása, különösen elhajlása (flexio). Különösen régebben tartották ezt igen jelentősnek. Leggyakoribb ok a hátrahajlás, amely a terméketlenségre akár a szöglettörés okozta mechanikus szükület által, akár a retroflexió következtében létrejött nyálkahártyaduzzanat miatt is vezethet. Budapesten a II. szám egyetemi női klinikán 1928-ban meddőség miatt kezelt esetek között 9·4% volt a helyzetváltozás miatt ilyeneknek tartott aránya. *Kisch* 250 női meddőségi eset közül 48-nál szól retroflexióról és csak 6-szor anteflexióról. Sokkal ritkább a méh oldalra való kitérése által okozott meddőség. Igen ritka az az eset, amikor az egyik oldali széles méhszalag megrövidülése folytán az oldalra kitért nyakcsatorna akadályozza a spermának a méhbe való jutását. Gyakran ilynemű akadályok mellett is bekövetkezik a terhesség; máskor meg a terméketlenség miatt végzett helyzetjavító műtétnek sincs meg a kívánt hatása.

A méhet belülről borító nyálkahártyának gyulladása (endometritis), mely gyakran a méhtest gyulladásával (metritis) társul, a meddőségnek szintén elég gyakori oka. A megtermékenyített pete a degenerált nyálkahártyán nem talál megtelepedésre alkalmas talajt (impotentia gestandi) Igen gyakori az ily esetekben az abortus is. A méhnyak hurutja (cervical katarrhus) is vezethet meddőséghez. Lehet, hogy a sekretumnak ilyenkor erős alkalikus reakciója hat a magszálcsa mozgásképességére kedvezőtlenül.

A női terméketlenség egyik leggyakoribb oka a szószoros értelemben nemibetegség, az úgynevezett fertőző nemibajok: a kankó és a szifilisz. Egyesek mint *Nöggerath*, *Säuger*, *Schwarz*, *Martin* szerint a női terméketlenség fő oka a kankó. *Koblanck* azt írja, hogy »a terméketlenséget« okozó két legfontosabb betegség a gonorrhoea és a syphilis. *Fáy* is igen jelentős szerepet tulajdonít s számos írót említ, kik a kankónak, a szifilisz előidézésében igen jelentős szerepet tulajdonítanak. Női klinikáink Budapesten a meddőség miatt kezelt nők körülbelül 5—6%-ára teszik a gonorrhoea miatt steril esetek arányát.[1])

[1]) A 65. táblázaton az endometritises esetekben is vannak gonorrhoeás aethiologiáúak.

A két fő nemibaj által előidézett terméketlenség rendszerint két különböző úton jön létre. A kankó a megtermékenyülést akadályozza, impotencia concipiendit okoz. A szifilisz a terhesség lefolyását zavarja meg s annak időelőtti megszakításához (elvetélés és 7 hónapos koraszülés) vezet, vagyis impotencia gestandit okoz. Megjegyzendő, hogy nem minden kankó okoz terméketlenséget. A kankós infekciók rendkívül elterjedtsége mellett a terméketlenség sokkal gyakoribb volna. A kankóhoz bizonyos szövődményeknek kell járulniok, a kankónak a nemiszervek bizonyos részeit is meg kell betegíteniök, ahhoz, hogy meddőség következménye legyen. A szeméremrés és a hüvely kankós gyulladása gyorsan lezajlik, utána terhesség bekövetkezhet. Ezzel szemben a gonorrhoeás endometritist komolyabban kell megítélnünk; az ily beteg nyálkahártya a pete megtelepedésére már sokáig alkalmatlan marad. Általában minél magasabban fekvő részletet támad meg e baj a nő nemiszerveiben, annál rosszabb a kórjóslat, a meddőség a bajnak annál gyakoribb következménye. A tuba kankós fertőződése e szerv működését, a pete tovaszállítását csaknem mindig teljesen lehetetlenné teszi. Az itt létrejövő lobosodás e vezeték belső nyálkahártyájának összetapadását vagy összenövését okozza; ezáltal a pete áthaladása meg van akadályozva, esetleg a nőre életveszélyessé válható méhen kívüli terhesség jöhet létre. Máskor meg a fimbriák tapadnak ily betegség esetén úgy össze, hogy a pete nem is juthat a petevezetékbe. A kankós petefészekgyulladás hasonlóképen gyakran, tartósan akadályozza a terhességet. A petesejtek nem fejlődhetnek rendesen; esetleg a szomszédos hashártyarész gyulladása akadályozza meg a tubába való bejutást. *Schenk* szerint 110 sterilházasság közül, ahol mindkét házastársát meg lehetett vizsgálni, a meddőségnek oka az asszony kankója 14-szer (12·7%-ban) volt.

Ismétlődő, időelőtti spontán terhességmegszakadásnál elsősorban szifiliszre kell gondolnunk. Különösen akkor, ha az abortus a terhesség 7 hónapjában következett be. Szifilisz fennforoghat akkor is, ha a férjnél semmi tünet sem mutatható ki s ha a *Wassermann*-féle vérvizsgálat eredménye negatív is volt. Fontos a halvaszületett vagy a szülés után csakhamar elhalt magzat pontos vizsgálata. Tudvalevőleg máj- és lépmegnagyobbodás, pneumonia alba, főképen a combcsonton levő, osteochondritis következtében elváltozott csipkés porc- és csonthatár lehet szifiliszes fertőzöttség bizonyítéka. Szifilisznél a magzat a betegség súlyossága szerint korábban vagy később hal el. Mégis — mint említettük a petére magára való hatás kétséges s útja sem teljesen tisztázott — hanem az abortusok gyakoriak. *Parent Duchatelet* szerint 2625 szifiliszes leányra, melyek 18—25 évesek voltak, csak 63 születés esett. Ezzel kapcsolatban kell a prostituáltak gyér szüléseire is utalnunk, amelynek azonban más egyéb okai is vannak.

A nő általános betegségei közül terméketlenségre vezetnek: túlságos kövérség. *Kisch* 215 meddő nő közül 48 esetben véleményezett ily hatású

kóros obesitást. Sterilitást okozhat a nőnél még diabetes, tabes és paralysis is. *Mendel* szerint 253 tabeses nőnél 32·9% volt a gyermektelenek aránya, 21·8% sohase fogamzott. *Prinzing* szerint hasonlók a paralizis megfelelő arányai is. E bajnál a meddőség tulajdonképen szifiliszre vezethető vissza. Ennek megfelelően abortusok gyakoriabbak, semmint a fogamzás hiánya. Az alkoholizmust különösen angol orvosok emlegetik a meddőség okai között. Az ólommérgezésnek is gyakori ezen következménye. *Legge* szerint 77 férjes és ólommal foglalkozó üzemben (porcellán és agyagárugyárak) alkalmazott nő közül 17 sohase fogamzott. Az V. nemzetközi betegsegélyző pénztári orvosi kongresszuson szerepelt jelentések is felemlítik az ólommérgezések ily hatását.[1])

A nem meddő, de akaratlagos terméketlenség okai ritkábbak. Ami fennmarad a meddő s a teljesen terméketlen százalékok aránya között, az vezethető ily okokra vissza. A mesterséges gyermektelenség részint a fogamzást gátló szerek állandó használata, részint művi elvetélés útján tartatik fenn. A terhesség megakadályozásának épen úgy, mint a művi elvetélésnek orvosi indikációi lehetnek a nő részén fennálló súlyos tuberkulózis, szívbaj, vesegyulladás, elmebaj s esetleg más nehéz betegségek, amelyek mellett a terhesség az anyára életveszélyes. Mindezeknél az anyára kedvezőbb a fogamzást gátló eljárások használata s mint a terhesség létrejötte s a termékenységnek művi elvetélés útján való akadályozás. Más bajok, mint szűk medence s a terhesség alatti erős hányás hyperemia gravidarum is szükségessé tehetik olykor a művi elvetélést.

Az akaratlagos meddőségnek vannak némely szociális és eugenetikus alapon nyugvó indikációi. Az elmebetegek castraciójának, az alkoholistáknak, a hivatásos vagy megrögzött visszaeső gonosztevőknek ügye itt figyelmet érdemel. Nem tarthatjuk azonban indokoltnak szociális okok, lakáshiány, törvénytelen gyermek stb. miatt az elvetélés elősegítését, nálunk ez a büntetőtörvénybe is ütközik. A bünügyi statisztika erre vonatkozó adatai (lásd Főv. Közleményekben a születési statisztikára vonatkozó 1929. évi 59. kötetének az elvetélésekre vonatkozó 18. fejezetét) igazolják, hogy az akaratlagos termékenységben ennek Budapesten is jelentős szerepe van.

9. §. Az egyke s az egy-kétgyermekes, igen alacsony termékenységű házasságok.

Egyke alatt az egygyermekes házasságoknak a szaporodásra káros azon elterjedtségét értjük, amikor a szülők a gyermekszámot ily alacsonyra, akaratlagosan korlátozzák. Tágabb értelemben az egykét az egy- és kétgyermekes házasságok képviselik s az egyke mértékéül gyakran nem is épen az egy, hanem az egy- és kétgyermekes házasságok együttes aránya szolgál. Így a hivatalos országos statisztikai közlemények legújabb nép-

[1]) Lásd Opera cong. V. Internat (Bp. 1929.)

mozgalmi kötetében is az egy- és kétgyermekesek együttes arányának magassága alapján történt az ország egykés vidékeinek felkutatása s ezen népbetegség újabb alakulásának megfigyelése.[1]) Amely vidéken ugyanis a vagyon megoszlásától való félelem miatt, főleg földbirtokosoknál, a birtokmegoszlás meggátlása céljából az egyke elterjed, ott az gyakran nem csak az egy-, hanem egyúttal a kétgyermekes családok magas arányára is vezet, minthogy a család kipusztulásáért való aggodalom az egygyermek mellett megenged még egy másikat, — biztonság kedvéért, — ha az első netalán mégis elhalna, azért legyen örökös. Minthogy pedig az örökös, ki a birtokot egytagban örökli jobb, ha fiú, azért a fiú után való vágy is emeli az ily vidékeken a kétgyermekes házasságok arányát; a házasságoknak kb. felében ugyanis leány az elsőszülött.

Az egy- vagy egy- és kétgyermekes házasságok arányánál bizonyos átlagon, pl. országos átlagon alul való maradása esetén, vagy ha nincs meg a szülőkben az egygyermekre való törekvés és házasságuk történetesen más okból ily kirívóan alacsony termékenységű, úgy nem szólhatunk egykéről. Bármely termékenységi statisztikát vizsgálunk, mindig és mindenkor megtaláljuk az ily kedvezőtlen termékenységű házasságok valamely arányát, azonban az korántsem jelent mindig egykét. Az egygyermekes házasságok egyrésze, vagy valamely vidéken annak esetleg túlnyomó része is, nem akaratlagosan, hanem más okból ily alacsony termékenységű. Az anyák egyrésze az első terhesség után kap oly betegséget, pl. belső méhnyálkahártyagyulladást, endometritist, mely évekig elhúzódhatik s mely miatt többé nem fogamzik. Az első szülések egyrésze pedig oly kedvezőtlen körülmények között (pl. sectio caesaria) történik vagy oly kedvezőtlen szervezetet derít fel (pl. téraránytalanság vagy nagyfokú szívhiba, insuff. bicusp., stenosis osti venosi sinistri stb.), hogy e miatt az anyát további terhességtől el kell tiltani és esetleg bekövetkező további terhességeitől művi abortus útján, mesterségesen meg kell szabadítani. Végül az anyák egy része részben fennálló régi betegsége (különösen tuberkulózis), másrészt más véletlen körülmény (fertőző betegségek, balesetek stb.) révén történetesen egy gyermek szülése után hal el, tehát a nélkül, hogy a termékenységnek egy gyermekre való szorítása önkényes és akaratlagos volna. A fennálló házasságok termékenységére vonatkozó termékenységi statisztikában meg épenséggel azért vannak ily alacsony termékenységű házasságok nagyobb számmal, mert ott olyan házasságok is számbavétetnek, melyekből még születhet gyermek. Így szükségképen megvan minden termékenységi statisztikában, még a nő halálával megszűnt házasságoknál is, az egy- és az egy- és kétgyermekes házasságok bizonyos aránya, de az még nem mindig jelent ily arányú egykét.

[1]) Lásd Magyar Statisztikai Közlemények 74. kötet. (Budapest 1929.) 78. l.

Amikor azonban azt látjuk, hogy az ily kirívóan alacsony termékenységű házasságok aránya valahol magas, avagy másrészről, hogy az ezen a vidéken akaratlagos, úgy már az egykének káros s ha elterjedt, úgy a népesség szaporodását is akadályozó, természetes fejlődésének menetét megbénító, átkos népszokásával állunk szemben. *Kovács* Alajos[1]) szerint »mi szerencsére messze vagyunk attól, hogy az egy- vagy kétgyermekrendszer nálunk általánossá váljék«, azonban nálunk is vannak egyéjükről hirhedt vidékek. A színmagyar egyke főfészke a Dunántól van, különösen Baranya vármegyében, ahol *Kovács* Alajos számításai szerint a vármegye lakosságából 24% lakik az egykés községekben. E vármegyékben a nő halálával 1923—1925-ben megszűnt házasságok közül 34·1% volt egy- vagy kétgyermekes. A szomszédos Somogyban és Tolnában a megye összes lélekszámához viszonyítva már jóval kisebb (10—11%) az egykés községek lakossága. Somogyban (1923—1925-ben) a nő halálával megszűnt házasságok 30·4%-a volt egy-kétgyermekes. Teljesen magyar jellegű az egyke Bars megyében is. Tót nemzetiségű egykori vidékeink közül Hont és Nógrád megyében van egyke. A nő halálával megszűnt házasságok közül (1923—1925-ben) Hontban 27·4, Nógrádban 25·2% volt egy- és kétgyermekes. Az oláh egyke főfészke Krassó-Szörény vármegye, de eléggé megvan fertőzve vele a szomszédos Temes és Hunyad vármegye, sőt Aradvármegyének a Maros mellett fekvő része is. A német nemzetiségnek egyéjét Erdélyben a szászok körében látjuk. *Pezenhoffer* igazolta, hogy a legtöbb egyke református többségű községekből kerül ki s hogy a katolikus vallásúak a protestánsoknál jobb szaporaságúak, egykére kevésbbé hajlamosak. *Kovács* Alajos adatai szerint (Magyar Stat. Szemle 1923. évi 75. l.) is a protestáns és görög keleti népesség van az egyke pusztító hatásának leginkább kitéve s a római katolikusok kevésbbé szenvednek tőle. *Schneller* Pezenhofferre vonatkozó bírálatában azonban az ő következtetései ellen több figyelemreméltó érvet hozott fel. Nevezetesen különösen azt, hogy *Pezenhoffer* nem számolt azzal, hogy a felekezetek között más, nem vallásbeli, hanem műveltségbeli, vagyonosságbeli és egyéb különbségek is vannak, amelyek a termékenység fokára, — nevezetesen az egyke arányára is, — a vallás mellett szintén hatással lehetnek. Azzal azonban *Schneller* sem számolt, hogy primer különbség mégis csak a vallásban van s a vagyon és a műveltség foka már jórészt a vallás következménye is lehet pl. a zsidóság mindig eszesebb és műveltebb, pozitívebb gondolkodású, mint a görögkeleti, mely miszticizmusra, babonára inkább hajlamos s bármely népnél rendszerint több analfabétát mutat fel, mint az ugyanazon területen élő egyéb vallású lakosok.

A külföldi államok közül tudvalévőleg az alacsony termékenységéről hirhedt Franciaország az egyke főfészke s e járvány megindítója. Épen ez

[1]) Lásd *Kovács A.:* »Az egyke és a népszaporodás«. (Magyar Statisztikai Szemle 1923. évi 3—4. sz.) 65. l.

az egyik legfontosabb oka alacsony szaporodási arányának. Németországban is vannak rossz szaporodású, egykés vidékek, különösen ahol az úgynevezett törzsöröklési rendszer dívik, melynél az ingatlant csak egy gyermek örökölheti.

Gáspár[1]) az antropológus persze még az egykét is — úgy a külföldit, mint a hazait — faji alapon magyarázza; szerinte egyes fajokhoz tartozók egészen fátumszerűleg diszponáltak az egykére. Miliő, nevelés, valláserkölcs stb. antropológusnak mind másodrangú, szerinte »az egykére való hajlam és a fajiság közötti összefüggés az elsődleges, a vallással való összefüggés csak másodlagos«. A fajok közül »az egykére való diszpozícióban pedig legelső helyen a turáni és az északi faj áll: ellenállónak, sőt határozottan szaporának bizonyul a keletbalti, a dinári és az alpesi. A családias érzésű s a mellett gyakorlati érzékű dinári, az igénytelen és kollektív szemléletű alpesi, valamint a melegérzésű, vallásos, sőt fatalista hajlamú keletbalti nemcsak, mint földmunkás, hanem mint birtokos is kevésbbé érzi szükségét az egykének. Ellenben az északi embert túlzottan intellektuális világszemlélete és a turánit nagyigényűsége és úrhatnámsága könnyen reáviszi a születések racionalizálására. . . «

A külföldi egykét illetőleg a fajisággal való szembeszökő párhuzamosságot *Gáspár* főleg Németalföldön, Porosz- és Bajorországban látja igazoltnak. Felemlíti, hogy az északi fajú és evangélikus hollandoknál, poroszoknál és bajoroknál a gyermekszám családonkint csak kettő, usque három, a katolikus alpesi hollandoknál, németeknél, illetve dinári bajoroknál három, usque négy. Már a külföldi adatoknál szembetűnik azonban *Gáspárnál*, hogy az elmélete értelmében kedvező példát nyujtó faj egyúttal az egykére hajlamos vallásnak hívője. A magyar példáknál még szembeszökőbb ez, hiszen erre vonatkozólag ő maga mondja, hogy a magyar »adatokat *Pezenhoffer* kitűnő adatgyüjteményéből veszem. Ő azonban a vallás jelentőségére következtet, én a faj szerepére . . .« A dunántúli református egyke így annak következménye volna, hogy hívői túlnyomóan »a legtisztább turáni magyar típushoz tartoznak, mely akármelyik valláshoz tartozik, akármilyen népesség között foglal helyet, hajlamosnak mutatkozik az egykére . . .« Újabban azonban már kevésbbé elismerő *Gáspár*, még *Pezenhofferrel* szemben is, mert úgy őt, mint *Schnellert* és *Kovács* Alajost is az egyke népszerű de, nem elég mélyenszántó magyarázóinak tartja. (L. *Kovács* Társadalompolitikájának 1931. évfolyamában a Magy. Orvosi Könyvkiadó Társulat kiadásában megjelent »Egészségügyi Statisztikámról« írt bírálatát.) Persze az antropológusnak a fajiság a predisztináló, de a sorok között még ő is elismeri, hogy az »egyke alapjában gazdasági kérdés, de a szaporodás regressziójának gondolata mindenkiben felébred« s *Gáspár* szerint itt kezdődnek a fajbiológia

[1]) L. *Gáspár* J.: »Fajismeret.« (Budapest, é. n.) »Az egyke fajbiológiája« című fejezet a 215. s. k. lapon.

fejtegetései, hogy ki miként reagál erre a tudatra. Szerintünk nem faja szerint, hanem inkább nevelése, gondolata, valláserkölcse stb. szerint s jelleme szerint, amit pedig nem predesztinált fátumszerűen faja. Kétségtelen egy, hogy a szélsőségesen alacsony gyermeklétszámú házasságoknak a nagyvárosokban magas arányát lehetne a legkevésbbé faji alapon magyarázni. A nagyvárosok népe fajilag a legkevertebb s a legkülönbözőbb fajú lakosok alacsonyabb termékenységűek itt, mint a vidéken: kétségtelen tehát magának a nagyvárosnak termékenységet csökkentő hatása.

Ha pedig Budapest népességének eredetét s faját tekintve felette kevert voltára gondolunk, nem is kell Goga Oktávián volt oláh kultuszminiszter minket lekicsinylő hirhedt mondatát (l. Huszadik Század, 1912.) idéznünk, ki szerint »Budapest hagyománynélküli fajkeverékéből, mely bennszülött svábokból, túlnyomó számú zsidókból és importált magyarokból állt, sajátságos etnikai keverék támadt, mely a magyar fajra mind életmód, mind lelki tekintetben idegen«, mint azt *Gáspár* teszi, de be kell látnunk, hogy épen hazánk fővárosában, ahol, mint minden nagyvárosban — sokallta magasabb a szélsőségesen alacsony gyermeklétszámú házasságok aránya, mint a vidéken — épen nem lehet az egykét faji alapon magyarázni.

A nagyvárosi egykének más sajátosságai és más rúgói vannak, mint a vidéki részeken dívónak, ahol a földbirtokososztályban a birtokmegoszlástól való félelem a szülőanyja. *A nagyvárosokra nem is épen az egygyermekes, hanem inkább egy-kétgyermekes s általában az igen alacsony gyermeklétszámú házasságkategóriák magas aránya jellemző.* A nagyvárosokban a multtal szemben is ez utóbbiak arányának gyarapodása mutatkozik. A nagyvárosokra a túlságos gyermekáldástól való önkényes tartózkodás jellemző, főkép a magas műveltség, az életmód megváltozása, de a vagyon megoszlásától való félelem miatt is. Budapesten a nő halálával megszűnt házasságok között az egy- és kétgyermekes igen alacsony gyermeklétszámú házasságok aránya 1903-tól 1928-ig — vagyis épen egy negyedszázad alatt — következőképen gyarapodott. (Lásd a 68. táblázatot és a XVII. grafikon *a)* részét.)

A vizsgált negyedszázad alatt az egy- és kétgyermekes házasságok aránya Budapesten az 1904-ben megszűnt házasságok között volt a legalacsonyabb: csupán 21·7%. A legmagasabb arányt viszont az 1927. évi statisztika szolgáltatta: a fővárosban ez évben elhalt nők utolsó házasságaiban 30·6% ily alacsony termékenységűvel. A fentemlített házassági arányokat, a dunántúli egyke maximális adatait, tehát a főváros aránya még napjainkban sem éri el, bár erős gyarapodásban van. Ezen rendkívül alacsony gyermeklétszámú házasságok budapesti aránya a vizsgált negyedszázad elején volt minimum, míg — annak végéig egyre gyarapodva — az egyik legutolsó évben maximum. Az 1903—1905. évi 22·7%-os átlagról 1926—1928-ig, a vonatkozó budapesti arányszám 28·8%-ig gyarapodott. (Lásd ugyancsak a 68. táblázaton.)

XVII. AZ EGYKE ÉS AZ EGY-KÉT GYERMEKES HÁZASSÁGOK ARÁNYA.

a.) Budapesten, vidéken s az egész országban az 1903-1927 ig a nő halálával megszünt házasságok között (történeti graficon).

b). az ily alacsony termékenységü budapesti házasságok arányának alakulása 1923-27 átlagában

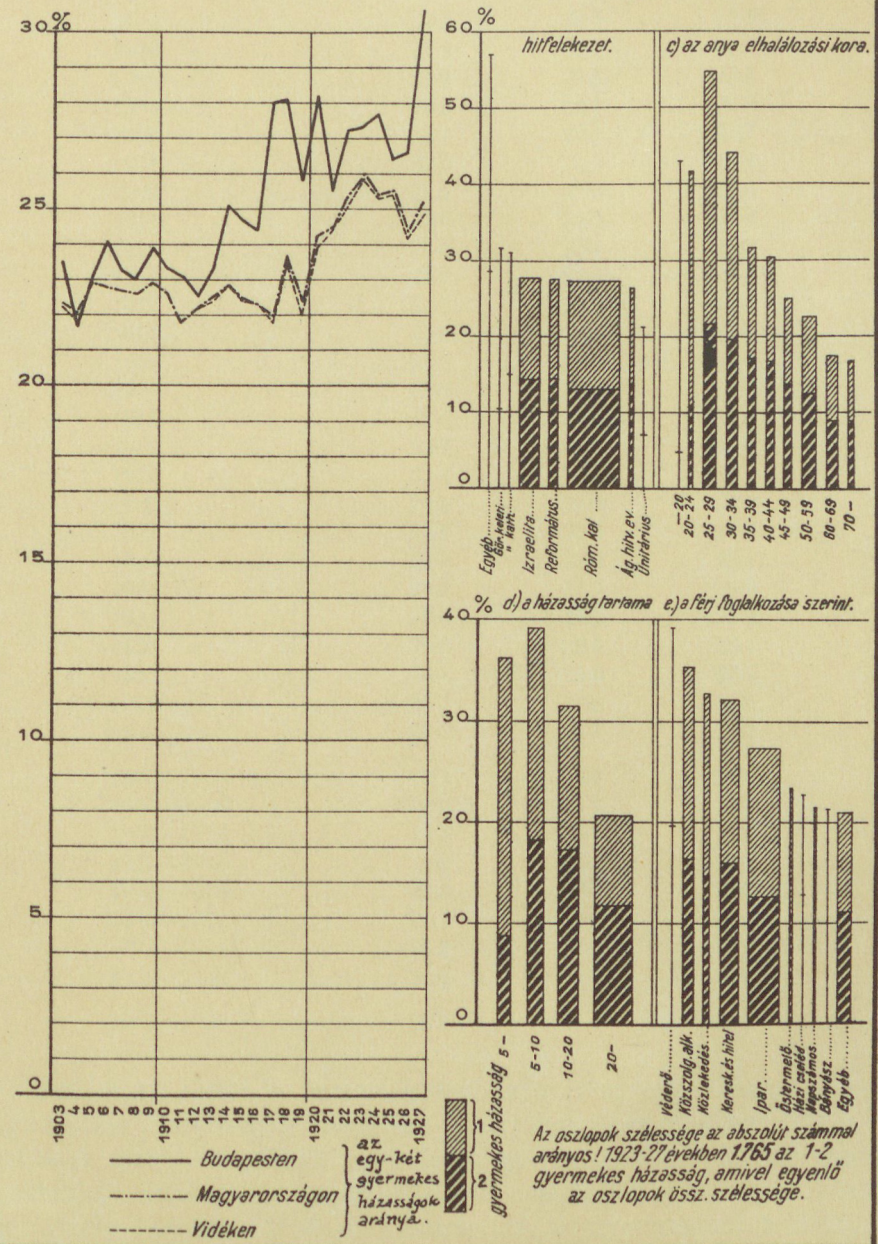

Az oszlopok szélessége az abszolút számmal arányos! 1923-27 években 1.765 az 1-2 gyermekes házasság, amivel egyenlő az oszlopok össz. szélessége.

68. Az egy-kétgyermekes házasságok aránya Budapesten, vidéken s az egész országban az 1903-tól 1928-ig a nő halálával megszűnt házasságok között.

Év, átlag	Az oldalt megnevezett évben megszűnt házasságok között egy-kétgyermekes volt		
	Magyarországon	Budapesten	vidéken
	az összes megszűnt házasságok százalékában		
1903	22·3	23·5	22·2
1904	21·9	21·7	21·9
1905	22·9	23·1	22·9
1906	22·8	24·1	22·8
1907	22·7	23·2	22·7
1908	22·6	23·0	22·6
1909	22·9	23·9	22·9
1910	22·6	23·3	22·6
1911	21·8	23·1	21·8
1912	22·2	22·5	22·2
1913	22·5	23·3	22·4
1914	22·8	25·1	22·8
1915	22·5	24·7	22·4
1916	22·3	24·4	22·3
1917	22·0	28·0	21·8
1918	23·7	28·1	23·6
1919	22·4	26·8	22·0
1920	24·2	28·2	23·9
1921	24·5	25·5	24·4
1922	25·3	27·2	25·1
1923	26·0	27·3	25·9
1924	25·4	27·7	25·3
1925	25·5	26·4	25·4
1926	24·4	26·6	24·2
1927	25·2	30·6	24·8
1928	25·0	29·1	24·7
1903—1905	22·4	22·7	22·4
1906—1908	22·7	23·4	22·7
1909—1912	22·4	23·2	22·3
1913—1915	22·6	24·4	22·5
1916—1918	22·8	27·1	22·7
1919—1922	24·1	27·0	23·8
1923—1925	25·6	27·0	25·5
1926—1928	24·9	28·8	24·6
1919—1928	24·8	27·6	24·5

Azt, hogy ebben a gyarapodásban nem is az egy-, hanem az egy-kétgyermekes házasságok együttes arányának gyarapodása fontos, a régebbi és újabb átlagoknak egy- és kétgyermekesekre való bontásával igazolhatjuk. Budapesten a nő halálával megszűnt házasságok között már 1903—1905-ben 11·4%-ot tettek az egygyermekesek s arányuk

1906—1908-ban is 11·1%. Ugyanezek a vizsgált negyedszázad végén, az 1926—1928. évi eredmények szerint 14·8%-ot képviseltek. Ugyanakkor az 1903—1905. évi 11·3%-ról a kétgyermekesek az 1926—1928. évi 14·0%-ig gyarapodtak. Tehát mindkét kategória lényegesen erősbödött. Nyilvánvaló tehát, hogy *Budapesten a legalacsonyabb gyermeklétszám kategóriájú házasságok közül nemcsak az egy-, hanem az egy-kétgyermekes házasságok együttes aránya gyarapszik.*

A vidéken az egykés vármegyék nem oly gyakoriak, hogy révükön az egy- és kétgyermekes házasságok aránya az országban magasabb lenne, mint a fővárosban. A világháború befejeződését közvetlenül követő tíz esztendőben a nő halálával megszűnt házasságok között a vidéken 24·6, országszerte pedig 24·9% volt egykés, míg a fővárosban ugyanezek 28·8%-ra rúgtak! A vidéken az egy- és kétgyermekesek aránya sokkal lassabban is gyarapszik, mint a fővárosban. A vidéken és országszerte már 1903—1905 átlaga szerint is 22·4% volt ily alacsony gyermeklétszámú. Országszerte nem is a kétgyermekes házasságok aránya az, mely e csekély gyarapodást előidézi; országszerte az egygyermekesek aránya is épen úgy gyarapszik, mint a kétgyermekeseké. Országos átlagban az 1903-tól 1905-ig megszűnt házasságok között ugyanis 10·9% volt egygyermekes, míg 1926—1928-ban 12·0%.

Így ha az egygyermekesek 1903—1905. évi országos aránya = száz, úgy 1926—1928-ig mutatkozó fejlődésük indexe: 110, míg a kétgyermekesek ugyanezen országos indexe: 112. E szerint, tehát e két gyermeklétszám kategória a vidéken közel egyformán és egyaránt csak lassan gyarapodik, nem úgy, mint a fővárosban, ahol csak a kétgyermekes házasságok aránya, ahol ugyanis ugyanolyan módszerrel 123-as indexű gyarapodást mutat, az egygyermekeseké meg épen 130-as indexszel jellemezhetőt. Kettéválasztva a nő halálával az egy-kétgyermekes, Budapesten megszűnt házasságokat az egy- és a kétgyermekesekre az 1903—1905. évi átlagtól az 1926—1928. éviig, a következő arányokat s a százzal egyenlőnek választott 1903—1905. évi eredményekhez képest a következő indexeket nyerjük. Esett Budapesten a nő halálával megszűnt házasságok közül:

Átlagban	Az egy- gyermekesekre	A két-	Fejlődési indexek	
1903—1905-ben	11·4	11·3	100·0	100·0
1906—1908-ban	11·1	12·3	97·4	107·9
1909—1912-ben	11·8	11·4	103·7	100·0
1913—1915-ben	12·1	12·3	106·1	107·9
1916—1918-ban	14·2	12·9	124·6	113·1
1919—1922-ben	14·6	12·5	128·1	109·6
1923—1925-ben	14·0	13·0	122·8	114·0
1926—1928-ban	14·8	14·0	129·8	122·8

Budapest városrészei közül — mint az a 6. §-ban már közölt táblázatból kiolvasható, — az egy- és kétgyermekes házasságok aránya a két parton közel egyforma. Az 1925—1926. évben a nő halálával megszűnt házasságok adatai alapján arányuk ugyanis a jobbparton 26·1, a balparton meg 26·6% volt. A minimumot a III. kerület mutatta, 22·5%-kal, mely kerület tudvalévőleg a házasságok átlagos termékenysége tekintetében is egyike a legkedvezőbbeknek. (Lásd erről a 6. §-t.)

A házasságok fennállásának időtartamával az ily szomorúan alacsony gyermeklétszámú házasságok közül az egygyermekesek aránya természetszerűleg hamarabb indul fogyásnak, mint a kétgyermekeseké. Évről-évre való részletezésben erről a 11. §-ban közölt táblázat tanuskodik. Többéves fennállási időtartamú házasságcsoportok megkülönböztetésével a budapesti statisztikából a 69. táblázatban közölt adatokat számítottuk ki s ugyanazt a már említett XVII. grafikon *d)* részében szemléltettük.

69. Az egy és az egy-kétgyermekes házasságok aránya a házasságok tartama szerint részletezve Budapesten a nő halálával 1923-tól 1927-ig megszűnt házasságok adatai szerint.

A házasság tartama	A nő halálával Budapesten 1923—1927-ig megszűnt összes házasságok közül		
	1	2	1—2
	gyermekes volt az oldalt megnevezett időtartamú fennállás után ilymódon megszűnt összes házasságok százalékában		
5 éven aluli	27·4	8·8	36·2
5 — 9 éves	20·8	18·3	39·1
10—19 «	14·2	17·3	31·5
20 éves és azon felüli	9·8	11·8	21·6
Összesen	**14·3**	**13·4**	**27·7**

Érdekes megfigyelni, hogy az egy- és az egy-kétgyermekes házasságok aránya mennyivel alacsonyabb a 20 éves és azon felüli, több mint egy emberöltőn át fennállott házasságokban, mint azokban, ahol betegség vagy váratlan szerencsétlenség döntötte az anyát korai sírba. Az egygyermekes házasságok aránya az 5 éven aluli fennállás után megszűnt budapesti házasságokban (27·4%) közel háromszor olyan arányt képvisel, mint a 20 évig vagy még annál is tovább tartottak között (9·8%).

Ezzel a jelenséggel párhuzamosan természetesen egészen hasonlóan alakul az ily szélsőségesen alacsony termékenységű házasságoknak az elhalt anya elhalálozási kora szerint való részletezése. Ezeket az adatokat ugyanazon budapesti házasságokra vonatkozólag, amelyeket fentebb az alacsony termékenységű házasságoknak tartam szerint különböző aránya tekintetében dolgoztunk fel a 70. táblázat s a XVII. grafikon *c)* része szemlélteti.

70. Az egy és az egy-kétgyermekes házasságok aránya az elhalt anya elhalálozási kora szerint részletezve a nő halálával fővárosunkban 1923-tól 1927-ig megszűnt házasságok statisztikája alapján.

Az anya elhalálozási kora	A nő halálával Budapesten 1923—1927-ig megszűnt összes házasságok közül		
	1	2	1—2
	gyermekes volt az összes ily módon megszűnt házasságok százalékában		
20 éven aluli	38·1	4·8	42·9
20—24 életév	31·0	10·7	41·7
25—29 «	33·0	21·7	54·7
30—34 «	24·4	19·6	44·0
35—39 «	14·6	17·0	31·6
40—44 «	13·8	16·6	30·4
45—49 «	11·2	13·7	24·9
50—59 «	10·1	12·6	22·7
60—69 «	8·6	8·8	17·4
70 éven felüli	8·1	8·8	16·9
Összesen	**14·3**	**13·4**	**27·7**

Az egygyermekes házasságok aránya eszerint Budapesten a 20 évnél fiatalabb korban elhalt anyáknál a legmagasabb (38·1%), míg a kétgyermekeseké s az egy- és kétgyermekeseké együtt csak később a 25—29 éves korban elhúnytaknál maximum (21·7, illetve 54·7%). A legalacsonyabb arányt mindezen igen alacsony gyermeklétszámú házasságok a legidősebb életkorban a 70. életévben és annál is öregebben elhalt anyáknál mutatják. (Lásd a 70. táblázatot.)

Az igen alacsony gyermeklétszámú házasságok arányát az anya esketési kora szerint részletezve, munkánk részére az 1925—1927. évi népmozgalmi termékenységi statisztikából készült különleges feldolgozás alapján, a 71. táblázat foglalja magába.

71. Az egy és az egy-kétgyermekes házasságok aránya az anya férjhezmenési kora szerint részletezve a nő halálával Budapesten 1925-től 1927-ig megszűnt házasságokban.

Az anya életkora férjhezmenéskor	Az oldalt megnevezett életkorban férjhezment anyák házasságai közül		
	1	2	1—2
	gyermekes volt az összes számbavett házasságok százalékában		
17 éven aluli	11·1	14·1	25·2
17—19 éves	13·2	15·0	28·2
20—24 «	16·5	16·8	33·3
25—29 «	17·7	14·5	32·2
30—39 «	14·5	12·3	26·8
40—49 «	11·2	3·0	14·2
50 éven felüli	—	—	—
Összesen	**14·9**	**13·9**	**28·8**

E szerint az egygyermekes házasságok aránya későbbi férjhezmenési korig emelkedő, mint a kétgyermekeseké. Ezt a 13. §-ban lévő 93. táblázat és a XXII. grafikon is igazolja. Nagyobb, többéves korcsoportok egybefoglalásával az egygyermekesek aránya 25—29, a kétgyermekeseké 20—24 éves esketési kor mellett maximum.

Az igen alacsony gyermeklétszámú budapesti házasságok vallás szerint való részletezését a 72. táblázat és a XVII. grafikon *b)* része szemlélteti.

72. Az egy és az egy-kétgyermekes házasságok aránya az elhalt anya vallása szerint részletezve Budapesten az 1923-tól 1927-ig begyült adatok alapján.

A legnépesebb budapesti hitfelekezetek felsorolása	Az oldalt megnevezett hitfelekezethez tartozó anyák házasságai közül		
	1	2	1—2
	gyermekes volt az összes számbavett házasságok százalékában		
Római katolikus	14·6	12·9	27·5
Ág. hitv. ev.	13·1	13·5	26·6
Református	13·5	14·3	27·8
Izraelita	13·7	14·2	27·9
Összesen[1])	14·3	13·4	27·7

A legnépesebb budapesti hitfelekezetek közül — minthogy a kevés számú görögkeleti és kat., az ú. n. »egyéb« hitfelekezetek és az unitáriusok vonatkozó adata a vizsgált 5 évben megszűnt házasságaik kevés száma miatt nem irányadó — *az izraelitáknál van a legtöbb egy- és kétgyermekes házasság*, az evangélikusoknál a legkevesebb. *Ez annál érdekesebb, mert a zsidók a legmagasabb gyermeklétszámú házasság kategóriák között* — mint azt e munka 10. §-ában részletezzük — szintén igen magas aránnyal tűnnek ki *s az átlagos házassági termékenység tekintetében* — lásd a 16. §-t — *is igen kedvezően állanak*. Az izraeliták aránya egyébként inkább a kétgyermekes házasságok tekintetében magas, semmint az egygyermekesek szempontjából. Az egygyermekesek között — csak a legnépesebb budapesti hitfelekezetet tekintve — a 72. táblázat adatai szerint a római katolikusok aránya a legmagasabb. *A dunántúli, egykéről hírhedt református fővárosba vándorolt leszármazottai s általában a budapesti reformátusok e tekintetben itt nem mutatnak szélsőséges arányokat.*

A házasságok termékenységének gyermeklétszámkategóriák szerint való megoszlását a férj foglalkozása szerint részletezve az 1923—1927. évi budapesti népmozgalmi termékenységi adatok alapján a 73. táblázatban foglalt eredményekhez jutunk. Ezeket a XVII. grafikon *e)* része is szemlélteti.

[1]) Az egyéb és ismeretlen vallásúakkal együtt.

73. Az egy és az egy-kétgyermekes házasságok aránya a férj foglalkozása szerint részletezve a nő halálával Budapesten 1923-tól 1927-ig megszűnt házasságok adatai alapján.

Foglalkozási főcsoport	A nő halálával Budapesten 1923-tól 1927-ig megszűnt összes házasságok közül		
	1	2	1—2
	gyermekes volt az oldalt megnevezett foglalkozási főcsoporthoz tartozó ekkor megszűnt összes házasságok százalékában		
I. Őstermelés	12·5	10·9	23·4
II. Bányászat stb.	15·4	13·9	29·3
Ebből:			
1. Ipar	14·6	12·7	27·3
2. Kereskedelem és hitel	16·1	16·0	32·1
3. Közlekedés	18·0	14·7	32·7
III. Közszolgálat és szabadfoglalkozás	18·9	16·4	35·3
IV. Véderő	19·6	19·6	39·2
V. K. m. n. napszámos	9·1	12·4	21·5
VI. Házicseléd	9·7	12·9	22·6
VII. Egyéb és ismeretlen	9·9	11·1	21·0
Mindössze	**14·3**	**13·4**	**27·7**

A maximumot az átlagos házassági termékenység tekintetében hirhedt alacsony arányokat (lásd a 19. §-ban is) mutató véderő, valamint a közszolgálat és szabadfoglalkozás mutatják. A legkedvezőbb a koruknál fogva is minden tekintetben kedvező termékenységi adatokat nyujtó ú. n. »egyéb« csoportba foglalt nyugdíjasok és tőkések, valamint a magas házassági termékenységgel kitűnő napszámosok aránya is. A házicselédek és a bányászok aránya is alacsony, de csekély számuknál fogva Budapesten nem irányadó s a különböző években megszűnt házasságok statisztikája szerint épen ezért elég változó.

Az egy- és kétgyermekes házasságok aránya a tisztviselők minden foglalkozási csoportjában kedvezőtlenebbül alakul, mint az illető foglalkozási főcsoportban általában. Ezt igen természetesnek találhatjuk, ha meggondoljuk, hogy az értelmiség konsziderációs születési típusa leginkább az egyke útján nyilvánul, hiszen minden vonatkozásban azt láttuk, hogy ez a termékenység alacsony voltának akaratlagos fajtája s nem a teljesen terméketlenül maradás. E tekintetben nagyobb — 1921—29. évi — átlagokat számítottunk s ezek alapján állítjuk szembe a nő halálával egy- és kétgyermekesnek maradt házasságok arányát a tisztviselők s az illető foglalkozási főcsoporthoz tartozók összes házasságai körében. E statisztika szerint az egy- és kétgyermekesek együttes aránya Budapesten

az őstermelésbeli tisztviselőknél	24·2%	az egész őstermelési főcsoportnál	21·1%
az ipari tisztviselőknél	31·2%	az összes iparosoknál	28·0%
a kereskedelmi tisztviselőknél	35·8%	az összes kereskedelemnél	30·9%
a közlekedésbeli tisztviselőknél	42·4%	az összes közlekedésbelieknél	15·6%
a közszolgálatbeli tisztviselőknél	34·3%	a közszolgálati főcsoportnál	33·8%
a tulajdonképeni értelmiségnél	36·1%	a közszolgálati főcsoportnál	33·8%
a katonatiszteknél	39·3%	az egész véderőnél	37·8%
az összes tisztv. és szab. ért.-nél	35·6%	egész Budapesten	27·7%

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Az önállóknál, ugyanezen 1921—29. évi átlagban az egy- és kétgyermekes házasságoknak (26·6%-os) a segédszemélyzet megfelelő adatánál (28·4%) alacsonyabb arányát a korkülönbség magyarázza; az önállóknál az öregek aránya magas, ennek megfelelően házasságaik az alkalmazottaknál kedvezőbb termékenységűek. Ez a különbség az iparban, kereskedelemben, közlekedésben stb. az önállók és segédszemélyzet között egyaránt mutatkozik. Az 1921—29. évben a nő halálával Budapesten megszűnt házasságok közül egy- és kétgyermekes volt

az iparbeli önállóknál ..... 26·8%, ugyanott a segédszemélyzetnél 27·9%
a kereskedelembeli önállóknál ..... 27·2%, « « « 32·3%
a közlekedésbeli önállóknál ..... 16·7%, « « « 28·9%
e 3 foglalkozásbeli önállóknál ..... 26·6%, ugyanott a segédszemélyzetnél 28·4%

Egészen hasonló irányú s ugyanazon okból származó eltérés mutatkozik a csak egygyermekesek aránya tekintetében is. Ez az ugyanazon budapesti statisztika szerint

az iparbeli önállóknál ..... 13·5%, ugyanott a segédszemélyzetnél 15·5%
a kereskedelembeli önállóknál ..... 13·7%, « « « 17·2%
a közlekedésbeli önállóknál ..... 11·9%, « « « 13·3%
e 3 foglalkozásbeli önállóknál ..... 13·5%, ugyanott a segédszemélyzetnél 15·3%

Az egygyermekes házasságok tényleges vagy nyers aránya a munkásság és a polgárság dihotomiájában nem mutat jellegzetes eltérést. Az 1909—28. évi budapesti termékenységi statisztika szerint *Illyefalvi* I. Lajos újonnan megjelent vaskos könyvéből mindkét kategóriában 13·6%-nak mutatkozik az ily alacsony termékenységű házasságok aránya. Az időbeli fejlődés azonban a munkásság és polgárság körében némikép más irányt mutat. Erre vonatkozólag a következő többéves átlagokat közöljük. Az egygyermekes házasságok aránya a nő halálával Budapesten megszűnt házasságok statisztikájában volt

1909—1912-ben	a munkásságnál	13·5%,	a polgárságnál	10·6%
1913—1915-ben	« «	11·9%,	« «	12·2%
1916—1918-ban	« «	13·6%,	« «	14·5%
1919—1922-ben	« «	14·6%,	« «	14·6%
1923—1925-ben	« «	13·3%,	« «	14·3%
1926—1928-ban	« «	14·3%,	« «	15·1%

Látható, hogy a polgárokra vonatkozó arányszámok sokkal rohamosabban gyarapodnak, mint a munkásságra vonatkozók. Az egygyermekes házasságok aránya a munkásságnál ma alig rosszabb, mint egy emberöltővel ezelőtt. Ha a húsz évvel ezelőtt 1909—12-ben a nő halálával megszűnt munkásházasságok közül az egygyermekesek arányát (13·5%) százzal vesszük egyenlőnek, úgy az 1926—28. évi ugyanazon módszerű termékenységi statisztikának a munkásokra vonatkozó adata (14·3%) csak 105·9-es

indexű; tehát csak alig 6·0% emelkedést jelez. Ezzel szemben ugyanazon termékenységi statisztikának a polgárokra vonatkozó számsora 1926—28-ban 15·1%-ra gyarapodván, ez az 1909—12. évben Budapesten a nő halálával megszűnt polgári házasságok körében egygyermekesek arányával (10·6%) szemben 142·5-es indexű fejlődést jelent. Így a polgároknál 42·5%-os az emelkedés, a munkások 6·0%-ával szemben. A polgárok házassági átlagos termékenysége a kedvezőtlenebb s ez rohamosabban is csökkenő, mint a munkásoké. Az egyke kedvezőtlen jelensége is a polgároknál erősödik inkább, semmint a munkásoknál. A polgároknál indítóokai is mások, a jóléti theória értelmében náluk nagyobb arányban akaratlagos, mint a munkásoknál, hol az egyke ma alacsonyabb és inkább konstans aránya bizonyára inkább az első szülésből származott női betegségek következménye vagy korai elhalálozás által feltételezett.

E mellett azonban a munkások kedvezőtlen kormegoszlásának, nagyobb arányban fiatalabb voltuknak, házasságaik többször említett, rövidebb fennállási időtartamának is hatása van az egygyermekes munkásházasságok arányára. Az egyke tekintetében is kedvezőbben alakulna a munkásokra vonatkozó arány, ha a munkásanyák elhalálozási kor szerint való megoszlása, meg házasságaik átlagos fennállási időtartama a polgárokéitól nem különbözne.

A nő halálával Budapesten 1929-ben megszűnt házasságok termékenységi statisztikájából ki lehet számítani azt, hogy mekkora volna az ily szélsőségesen alacsony termékenységű munkásházasságok aránya akkor, ha: 1. a munkásanyák elhalálozási kor szerint való megoszlása egyezne a polgárokéval, 2. ha tartam szerint való megoszlásuk volna a polgárokéval azonos. Az első esetben a munkásházasságok közül 11·7, a másodikban pedig 11·2% lett volna egygyermekes a tényleg mutatkozó 13·2%-kal szemben. Látható, hogy az egygyermekes munkásházasságok standardizált százalékai még inkább elütnek a polgárokra vonatkozó tényleges adattól, mely 15·4% volt.

Egészen hasonló eredményekre jutunk, ha az egyke jelenségét az egy-kétgyermekes házasságok együttes aránya alapján vizsgáljuk a munkás- és a polgárházasságok szembeállításánál. Nyersen, vagyis a tényleges abszolút számok alapján az egy-kétgyermekes munkásházasságok aránya 29·0% az 1929. évi budapesti említett statisztika adatai alapján, ami alig kisebb a polgárokra vonatkozó megfelelő adatnál (29·2%). Ám az elhalálozási kor szerint való megoszlásra végezve el a standardszámítást, ugyanúgy mint azt fentebb az egygyermekesek arányára vonatkozólag végeztük, a munkásoknál csak 27·2%-ra jutunk. A tartam szerint való megoszlás kiküszöbölése pedig 27·3%-ra csökkenti az egy-kétgyermekes munkásházasságoknak eredetileg 29·0%-os arányát. A munkás és polgár kormegoszlásának és házasságaik tartam szerint való megoszlásának különböző volta miatt

tehát e tekintetben is igen fontos volt ítéletünknek standardszámításokkal való jobb megalapozása, mert a munkás és a polgár statisztikája között lévő különbségek nagy része épen csak eltérő kormegoszlásuk következménye.

Az egygyermekes házasságok arányát munkáskategóriák szerint való részletezésben az 1909-től 1928-ig tartó húsz éves eredmények átlagában közöljük, hogy így sok esztendő statisztikájában az egyes évi eredményekben megnyilvánuló esetlegességektől függetlenek legyünk s így jobban kidomborítsuk a munkáskategóriák között e tekintetben meglevő eltéréseket, az azok igazi jelentőségét reprezentáló, a nagyszámok jobb érvényesülését nyujtó adatok alapján. Az *Illyefalvi* I. Lajos által megkülönböztetett munkásféleségek az 1909-től 1928-ig terjedő húsz esztendőben a nő halálával megszűnt házasságok statisztikájából az egygyermekes házasságok arányai alapján a következő sorrendbe szedhetők:

1. Borbély és fodrász	26·7%
2. Könyv- és kőnyomdász	21·3%
3. Mészáros és hentes	18·4%
4. Kovács, lakatos és gépész	16·8%
5. Kocsmáros, vendéglős és kávés	15·9%
6. Cipész és csizmadia	15·7%
7. Szabó	14·1%
8. Egyéb — e számsorban ki nem emelt — iparágak segédszem.	14·0%
9. Asztalos, ács, bognár és esztergályos	12·6%
10. Pék	12·0%
11. Molnár	11·7%
12. Szűcs és takács	11·1%
13. Kertészet, erdészet és a 14. és 18. pontba sem tartozó egyéb őstermelési segédszemélyzet	10·2%
14. Mezőgazdasági munkások	10·1%
15. Kőműves	10·0%
16. Napszámosok k. m. n.	9·8%
17. Háztartási alkalmazottak	9·6%
18. Gazdasági cselédek	7·7%
19. Bányászat és kohászat segédszemélyzete	6·7%
Az egész budapesti munkásság körében ugyanakkor átlag	13·6%

Az egyke legkedvezőbb arányát felmutató első helyen, 26·7%-os maximummal a borbélyok és fodrászok állanak; kiknek az átlagos házassági termékenysége is igen kedvezőtlenül alakul, mint arra jelen munkánk 19. §-ának végén még bővebben reátérünk. A fővárosi intelligencia borotválása s az ily üzleteknek a gazdagabb és szegényebb városokban egyaránt sűrű volta arra vezet, hogy a városi konsziderációs születési típus is így a termékenységnek akaratlagosan egy gyermekre való korlátozása, az egyke ezen iparág munkásai körében is a többi munkásokat felülmúló erőteljes mértékben jelentkezik.

Az egykének a munkások iparágak szerint való részletezésében második helyen álló könyv- és kőnyomdászoknál az iparosok átlagánál nagyobb műveltségük s ennek a termékenységet csökkentő, konsziderációs típusúvá tévő hatása, de e mellett a saturnismusnak körükben gyakori volta is említhető. Tudjuk, hogy mérgek, mint a foszfor, arzén, de az ólom is épen úgy, mint az alkohol vagy a szifilisz toxinja sértik a csiraplazmát s a termékenység csökkentésére vezethetnek. A saturnismus, a nyomdásziparban gyakori idült ólommérgezés rendszerint nem is vezet teljesen terméketlenül maradásra, hanem csak csökkentő hatású a szaporodásra, a szélsőségesen alacsony termékenységű házasságok arányát növeli. Ahhoz ugyanis, hogy az ólom az emberi szervezetben a szaporodást szolgáló sejteket oly károsan befolyásolja, hogy azok céljuknak meg ne feleljenek, ahhoz, hogy ez az azoospermia, vagy a peték ezen kevésbbé életképes állapota kifejlődjék, az ólom huzamosabb időn át való behatása, rendszerint évek kellenek. Fiatal korában így az idüit ólommérgezésben szenvedő nyomdász lehet még nem azoocsak alogispermiás s termékenyítésre képes s csak évek mulva, házasságának későbbi szakaszában, kevés vagy épen csak egygyermek szülése után jut a saturnizmus oly súlyos fokára, midőn már termékenyítésre is képtelen. Ilyenkor tudvalevőleg idegbántalmak, neurasthenia, chr. enteritis és más tünetek is gyakoriak nyomdászokon, amelyek miatt azok gyakran munkaképtelenné is válnak. Betegsegélyző pénztáraknál sajnos még ma is gyakran előfordul, hogy nyomdászaink saturnismus chronica miatt egyéves táppénzigényüket kimerítik. Az összes társadalombiztosító szervek hazánkban 1928-ban 135, 1929-ben meg 188 ily betegség miatt munkaképtelen táppénzes munkást kezeltek.[1]) A szélsőségesen alacsony termékenységű s különösen az egykés házasságok magas aránya pesti nyomdászmunkásaink körében ezzel — a termékenységet korlátozó saturnismusnak körükben gyakori voltával — bizonyára összefügg.

Továbbá feltűnik még az egykés munkásházasságok budapesti húszéves átlagos arányát iparágankint részletező számsorban, hogy a most említett borbélyok és fodrászok, valamint a nyomdászok csoportján kívül más iparág munkásainak házasságai körében az egykések aránya 20%-ot már el nem ér. Az egyke szempontjából a kocsmárosok, vendéglősök és kávések az 5. helyen állanak, ami figyelemreméltó, mert még mindig elég kedvezőtlen, bár nem oly szélsőségesen rossz, mint ezen iparágbeliek házasságainak átlagos termékenysége, avagy a teljesen terméketlenül maradt házasságoknak ezen iparágbeli munkások között egészen rendkívüli (ugyanakkor 45·6%-os) aránya. (Lásd bővebben e munkánk 8. §-át.)

Az 1909-től 1928-ig tartó húsz esztendőben a nő halálával megszűnt munkásházasságok egyes munkásféleségek szerint részletezett, fentemlített

[1]) A Központi Statisztikai Hivatal szociális osztályának adatgyüjtése szerint 1928-ban összesen 5252, 1929-ben 9011 ápolási nappal.

számsorában az egykés házasságok legalacsonyabb arányát (6·7%) a bányászat és kohászat segédszemélyzete mutatta. Robusztus testalkatú s nehéz testi munkát végző munkások csoportjaiban a termékenység jellemzői mindig kedvezőbben alakulnak. Ez az egyik oka az egykének a budapesti bányászmunkások, kőfejtők stb. körében kedvező arányának, de hozzájárulhat az ily foglalkozású egyének alacsony műveltsége s egyszerű erkölcse, mely a konsziderációs születési típust még nem ismeri.

Tovább megállapítható ugyane számsorban, hogy az őstermelés körében alkalmazott munkásoknál, gazdasági cselédeknél, mezőgazdasági munkásoknál, kertészeknél, erdészeknél s egyéb őstermelési segédszemélyzetnél az egyke aránya alacsonyabb, mint a különböző iparágaknál. Nevezetesen látható, hogy az őstermeléshez tartozó mindezen munkáskategóriákban az egyke említett húszéves átlagos aránya alacsonyabb (7·7% és 10·2% között változó), mint az ipari munkásoknál (hol 11·1 és 26·7% között váltakozik az egykés házasságok aránya). Teljesen összhangban áll ez azzal a már több oldalról megvilágított ténnyel, hogy az őstermelésben foglalkozó néprétegek termékenysége, úgy átlagos termékenysége, mint annak más arányai is, kedvezőbben alakulnak, mint az iparos népességéi.

Kedvező az egyke aránya a háztartási alkalmazottaknál is (húszéves budapesti átlag 9·6%), pedig születési arányszámuk felette alacsony, tudvalévőleg azonban csak azért, mert a háztartási alkalmazottaknak csak csekély része él házasságban. Azt a 19. §-ban alább még látni fogjuk, hogy a férjhezment cselédek, a megnősült inasok házassági átlagos termékenysége épen nem rossz. Ez utóbbival azután összhangban áll az is, hogy az egyke aránya házasságaikban alacsony, születéseik nem konsziderációs típusúak, házasságaik elég bő termékenységűek.

A háztartási alkalmazottakhoz hasonlóan szintén igen alacsony műveltségű külön megnevezés nélkül lévő napszámosmunkások csoportja is valószínűleg az ily egyének alacsony műveltsége révén mutatja az egykés házasságok alacsony (9·8%-os) arányát. Közel áll hozzájuk a kőművesmunkások (10·0%) aránya is, hiszen a külön megnevezés nélkül lévő alkalmi napszámosmunkások nagyrészét szintén építkezéseknél alkalmazzák. Az erős testi munkát végző kőművesmunkásoknál is hivatkozhatunk nehéz testi munkájukra s egyszerű erkölcseikre is, melyek a termékenységi arányszámok legkülönbözőbb fajtáiban előnyös hatásúaknak mutatkoznak.

Mindezek eléggé megvilágítják azon körülményeket, amelyek a budapesti munkásság körében az egykés házasságok arányára hatással vannak. Bizonyos azonban, hogy az ily szélsőségesen alacsony termékenységű házasságok arányának gyarapodásában sokkal lényegesebb részük van a polgári, semmint a munkások házasságainak. Budapesten az egyke rákfenéje a polgári osztályok körében harapódzik mindjobban el; sokkal rohamosabban terjed körükben, mint az alacsonyabb műveltségű, alsóbb néprétegekben.

Megemlítjük végül, hogy az egygyermekes munkások arányát a magánüzemben lévő egyes iparcsoportok vagy iparágak közül az 1929. évi különleges munkásfelvételből is megállapítottuk. E felvétel szerint a házasok vagy házasságban már élt munkások közül egygyermekes volt:

a bőr-, sörte-, szőr-, toll- és ruggyantaipar mindkétnembeli munkásainál	30·9%
a gépgyártás stb. mindkétnembeli munkásainál	26·9%
a sokszorosító- és műipar « «	26·5%
a vas- és fémipar « «	25·1%
a papirosipar « «	24·0%
az élelmezési ipar « «	23·8%
a fonó- és szövőipar « «	23·8%
a ruházati ipar « «	23·4%
a fa- és csontipar « «	23·4%
a vegyészeti ipar « «	21·9%
az építőipar « «	19·0%
a kő-, föld-, agyag-, azbeszt- és üvegipar mindkétnembeli munkásainál	18·4%
a szállodás- és vendéglősipar mindkétnembeli munkásainál	18·3%

Csak a férfiakat tekintve az egygyermekesek sorrendje ugyanazon felvétel szerint a következő:

a bőr-, sörte-, szőr-, toll- és ruggyantaipar munkásainál	34·4%
a gépgyártás stb. munkásainál	27·5%
a ruházati ipar «	27·0%
a papirosipar «	26·7%
a sokszorosító- és műipar «	26·7%
a fonó- és szövőipar «	25·5%
a vas- és fémipar «	25·1%
a fa- és csontipar «	23·8%
az élelmezési ipar «	23·7%
a szállodás- és vendéglősipar «	21·7%
a vegyészeti ipar «	21·1%
az építőipar «	19·2%
a kő-, föld-, agyag-, azbeszt- és üvegipar munkásainál	19·2%

Csak a nőket tekintve pedig az egygyermekesek sorendje ugyanazon felvétel szerint a következő:

a sokszorosító- és műipar munkásnőinél	25·9%
a vas- és fémipar «	25·6%
az élelmezési ipar «	24·1%
a vegyészeti ipar «	23·6%
a bőr-, sörte-, szőr-, toll- és ruggyantaipar munkásnőinél	22·6%
a fonó- és szövőipar munkásnőinél	22·6%
a gépgyártás stb. «	22·5%
a papirosipar «	22·2%
a fa- és csontipar «	17·9%
a ruházati ipar «	17·1%
a kő-, föld-, agyag-, azbeszt- és üvegipar munkásnőinél	12·6%
a szállodás- és vendéglősipar munkásnőinél	12·4%
az építőipar munkásnőinél	12·1%

A magánüzemben lévő egyes iparcsoportok vagy iparágak közül az 1929. évi különleges munkásfelvételből az egy- és kétgyermekesek arányát együtt is megállapítottuk. E felvétel szerint a házasok vagy házasságban már élt munkások közül egy- és kétgyermekes volt:

a bőr-, sörte-, szőr-, toll- és ruggyantaipar mindkétnembeli munkásainál	48·4%
a gépgyártás stb. mindkétnembeli munkásainál	45·7%
a sokszorosító- és műipar « «	44·7%
a vas- és fémipar « «	41·8%
a papirosipar « «	41·2%
a fa- és csontipar « «	40·9%
az élelmezési ipar « «	38·8%
a ruházati ipar « «	37·5%
a fonó- és szövőipar « «	36·2%
a vegyészeti ipar « «	35·2%
az építőipar « «	34·1%
a kő-, föld-, agyag-, azbeszt- és üvegipar mindkétnembeli munkásainál	30·2%
a szállodás- és vendéglősipar mindkétnembeli munkásainál	29·4%

Csak a férfiakat tekintve az egy- és kétgyermekesek sorrendje ugyanazon felvétel szerint a következő:

a bőr-, sörte-, szőr-, toll- és ruggyantaipar munkásainál	54·3%
a sokszorosító- és műipar munkásainál	47·0%
a gépgyártás stb. «	46·5%
a papirosipar «	45·5%
a ruházati ipar «	42·7%
a vas- és fémipar «	41·9%
a fa- és csontipar «	41·3%
a fonó- és szövőipar «	40·7%
az élelmezési ipar «	40·0%
a vegyészeti ipar «	35·7%
a szállodás- és vendéglősipar «	35·4%
az építőipar «	34·5%
a kő-, föld-, agyag-, azbeszt- és üvegipar munkásainál	30·8%

Csak a nőket tekintve pedig az egy- és kétgyermekesek sorrendje ugyanazon felvétel szerint a következő:

a vas- és fémipar munkásnőinél	41·1%
a gépgyártás stb. «	39·3%
a sokszorosító- és műipar «	38·4%
a papirosipar «	38·3%
a fa- és csontipar «	36·4%
a bőr-, sörte-, szőr-, toll- és ruggyantaipar munkásnőinél	34·7%
a vegyészeti ipar munkásnőinél	34·2%
az élelmezési ipar «	34·1%
a fonó- és szövőipar «	33·1%
a ruházati ipar «	28·4%
a kő-, föld-, agyag-, azbeszt- és üvegipar munkásnőinél	26·0%
az építőipar «	21·2%
a szállodás- és vendéglősipar munkásnőinél	18·8%

Látható, hogy az 1929. évi rendkívüli munkásfelvétel szerint a házas vagy házasságban már élt munkások közül a bőr-, sörte-, szőr-, toll- és ruggyantaiparban volt a legtöbb egygyermekes s ugyanott volt a legtöbb egy- és kétgyermekes is. A sokszorosító- és műipar, ahová a nyomdászok tartoznak — akik a fentismertetett budapesti népmozgalmi termékenységi statisztika szerint felette kedvezőtlen arányokat mutattak — különösen a férjes vagy egykor házasságban már élt (elvált vagy özvegy) nömunkásokra vonatkozó statisztikában jelent e felvételnél felette kedvezőtlen maximális arányt (25·9% egygyermekes). A másik szélsőség a kő-, föld-, agyag- stb. iparban, szabad természet ölén élő, egyszerű életmódot folytató s nagyrészt erős testalkatú férfimunkásoknál jelentkezik. A szállodás- és vendéglősiparnak az egyke tekintetében e felvételnél kedvező aránya arra mutat, hogy alacsony átlagos termékenységüknek nem az egyke az oka, az nem akaratlagos, mert abban a teljesen terméketlenségi arány magas volta a jelentős. E tekintetben a nő halálával megszűnt házasságok adatgyüjtése sem mutatta a kocsmárosok és vendéglősök helyzetét oly kedvezőtlennek, mint a teljesen terméketlenül maradt házasságok aránya, vagy az átlagos házassági termékenység színvonala tekintetében.

Megemlíthetjük végül, hogy az egy- és kétgyermekes munkások aránya az 1929. évi felvétel szerint a közüzemi munkásoknál volt magasabb (46·1%), mint a magánüzembelieknél, hol csak 40·3% az arány s a budapesti munkásságra jellemző 41·9%-os átlaghoz közelebb álló. Csak az egygyermekesek arányát figyelve meg, a köz- (27·9%) és a magánüzemekre (24·3%), valamint az összes budapesti munkásságra vonatkozó százalék (25·3%) hasonló irányú nagyságviszonyban van, mint az egy- és kétgyermekesek együttes aránya tekintetében.

Az igen alacsony termékenységű házasságok arányának különösen Budapesten mutatkozó gyarapodásában a jövő magyar nemzedék megfogyasztására irányuló törekvés erősödik: kedvezésekkel és büntetésekkel az e tekintetben szélsőségesen kedvezőtlen helyzetben lévő, most kivizsgált néprétegekben a baj terjedésének megakadályozására kell törekedni!

10. §. A bő gyermekáldással kitűnő házasságok.

A bő gyermekáldással kitűnő, igen magas termékenységű házasságok aránya úgy a szaporodás tekintetében, mint egyéb demográfiai és morálstatisztikai szempontból is felette fontos. Minél több magas termékenységű házasságot mutat fel valamely terület vagy népréteg, annál inkább következtethetünk ott a régi jó erkölcsökre s a családi élet tisztaságára. Mondhatnánk, hogy az igen magas termékenységű házasságok aránya szinte morálstatisztikai mérőszámul is volna választható! Ahol ez magas, ott élnek még leginkább egészséges és nemes lelkületű emberek, régi jó erkölcsökkel, ott

alacsony a kevés gyermekes, modern házasságok aránya. A bő gyermekáldással kitűnő házasságoknak a szaporodásra való nagyfontossága pedig abból áll, hogy ilyen házasságoknál sokkal kisebb számú házasság vezet nagy szaporaságra s hogy kevés ily házasság elég az átlagos termékenység színvonalának jelentős emelésére s épen ő miattuk áll a házasságok gyermeklétszám szerint felsorakoztatott számsorában a medián rendszerint a számtani átlag alatt. Az átlagon alul — a teljesen terméketlenek miatt is — ugyanis rendszerint sokkal több házasság áll a gyermeklétszám átlagának bizonyos színvonalon való kialakulásakor, mint ahány — a bő gyermekszám révén — felette foglal helyet. Az ily bő gyermekáldással bíró házasságok aránya egészségügyi szempontból is jelentős, magas volta a szülők szervezetének széles körben legalább is egészségesebb voltát, a népesség nagyrészének idült betegségektől (tuberkulózis, szifilisz stb.) kevésbbé sujtott voltát is jelenti. A közegészségügy színvonala e mellett azonban még eltérően isa lakulhat, mert a bő gyermekáldás nem jelenti egyúttal azt, hogy ezek a gyermekek mind életben maradnak, nem jelent egyúttal jó gyermektartási arányt, sem biztosan jó közegészségügyet. Jó gyermekmegtartási arány igen bő gyermekáldással kitűnő vidékeken és néprétegekben már azért sem található, mert a szülők gyermekmegtartó ereje (lásd a 7. §-t) a gyermeklétszámmal csökken. Ezért ahol az ily magas termékenységű házasságok aránya magas ott egyéb körülmények hasonló volta mellett sem lesz a gyermekmegtartás aránya jobb, mint ott, ahol az alacsony. Természetesen azért kissé alacsonyabb gyermekmegtartási arány mellett is végeredményben mégis sokkal kedvezőbb lesz az átlagos házassági termékenység s a szaporodás alakulása ott, ahol az ily magas termékenységű házasságok aránya magas, mint ott ahol — egyéb körülmények hasonló volta mellett — alacsony. Jó közegészségügyet, nevezetesen a fertőző betegségek arányának alacsonyságát, avagy csatornázás, vízvezeték stb. kiválóan szervezett voltát, alacsony csecsemő- és gyermekhalandóságot a bő gyermekáldással kitűnő néprétegekben rendszerint azért sem találunk, mert épen a szegényebb, műveletlenebb néprétegek, a nagyvárosokban a perifériákon élő gyári munkások, a napszámosok stb. azok, akik az ily igen magas termékenységű házasságok legnagyobb részét szolgáltatják. A jólét — mint ezt többször említettük — a gyermekek számát csökkentő hatású s ez az igen magas termékenységű házasságok arányának alacsonyabbá válásában is megnyilvánul.

A születések arányának s a házasságok termékenységének Európaszerte általános csökkenésével kapcsolatban a bő gyermekáldással kitűnő családok egyre gyérülnek. A nagyvárosokban ez a folyamat még intenzívebb mint a vidéken. Fővárosunkban is mindig alacsonyabb és rohamosabban csökken az ilyen magas termékenységű házasságok aránya mint országszerte. Érdekes megfigyelni a bő gyermekáldású házasságok arányának egyretartó csökkenését, azt a vidéken lévő kedvezőbb viszonyokkal egybevetni és

felkutatni a Budapesten azon néprétegeket s azon városrészeket, ahol az ily házasságok aránya szélsőségesen alacsony vagy magas s rámutatni ennek okaira. A bő gyermekáldás mértékéül a 6 és még annál is több gyermekes házasságokat választjuk, melyeket két részre osztva vizsgálunk, külön a 6—9 és külön a 10 és még annál is többgyermekes házasságokat. A nő halálával megszűnt házasságok közül igen magas termékenységűek aránya Budapesten, az országban és a vidéken az erre vonatkozólag 1903-ban megindult adatgyüjtés szerint az azóta 1928-ig eltelt negyedszázad alatt a következőképen alakult. (Lásd a 74. táblázatot s a XVIII. grafikon *a)* részét.)

Látható, hogy a rendelkezésünkre álló negyedszázados adatgyüjtés minden évében magasabb a 6 és még annál is többgyermekes házasságok aránya a vidéken, mint a fővárosban. Ennek következtében természetes, hogy az ily házasságok országos aránya is jobb, mint a budapesti; persze az országos átlag számszerű kialakulása mindig közelebb áll a vidéki arányszámhoz, mint az országéhoz, mert a vidéki arány a vidék nagyobb népességénél fogva a budapestinél nagyobb súllyal szerepel. A mai területen, az 1919-től 1928-ig eltelt tíz esztendő adatai szerint Budapesten 6 és annál több gyermekes a nő halálával ezen tíz esztendő alatt megszűnt összes házasságok közül azoknak csak 16·4%-a volt. Ugyanakkor hazánknak Budapest leszámításával fennmaradó vidéki részein ugyanez az arány 28·9%-ra rúgott, az országos átlag pedig 28·0% volt. Egészen hasonló jelenséget mutatott a fennálló házasságok termékenységére vonatkozólag az 1920. évi népszámlálás is. E szerint 6 és annál több gyermekes házasság Budapesten csak 10·2% volt, míg a vidéken 27·2%, országszerte pedig 25·3%. Ezek az arányok persze a vonatkozó népmozgalmi százalékoknál alacsonyabbak, mert a fennálló házasságok gyermeklétszáma a nő haláláig még gyarapodhat, addig még több kerülhet fel közülök az igen magas termékenységgel kitűnők közé.

A vonatkozó népmozgalmi arányszám negyedszázados visszafejlődése is kedvezőtlenebbül alakult a fővárosban, mint a vidéken. Vidéken a 6-nál több gyermekes házasságok aránya a nő halálával 1903-ban megszűnt házasságoknál 33·1% volt, 1928-ig pedig 27·5%-ra esett vissza. A vidéken a maximum 1903-ban, a minimum 1928-ban jelentkezett. Ha az 1903. évi vidéki százalékot 100-zal vesszük egyenlőnek, úgy az 1928. évi eredmény indexe : 83. Ezzel szemben Budapesten az 1903. évben az ugyanilyen módon történt adatgyüjtésben az ily magas termékenységű házasságok aránya csak 26·0% volt s 1928-ig sokkal nagyobb mértékben egészen 15·2%-ig esett vissza. A visszafejlődés budapesti indexe tehát 59. Ha pedig tekintetbe vesszük azt, hogy a fővárosban ez az arányszám legkedvezőtlenebbül nem is 1928-ban, hanem 1927-ben alakult s már ekkor 13·4%-os minimum jelentkezett, úgy a százzal egyenlőnek választott 1903. évi budapesti maximumhoz képest meg éppenséggel 52-es indexet számíthatunk.

XVIII. AZ IGEN MAGAS TERMÉKENYSÉGŰ HÁZASSÁGOK ARÁNYA

a.) Budapesten, a vidéken s az egész országban 1923-1927-ig a nő halálával megszűnt házasságok között. (A 6 és a 10 meg az annál több gyermekes házasságok arányának történeti grafikona.)

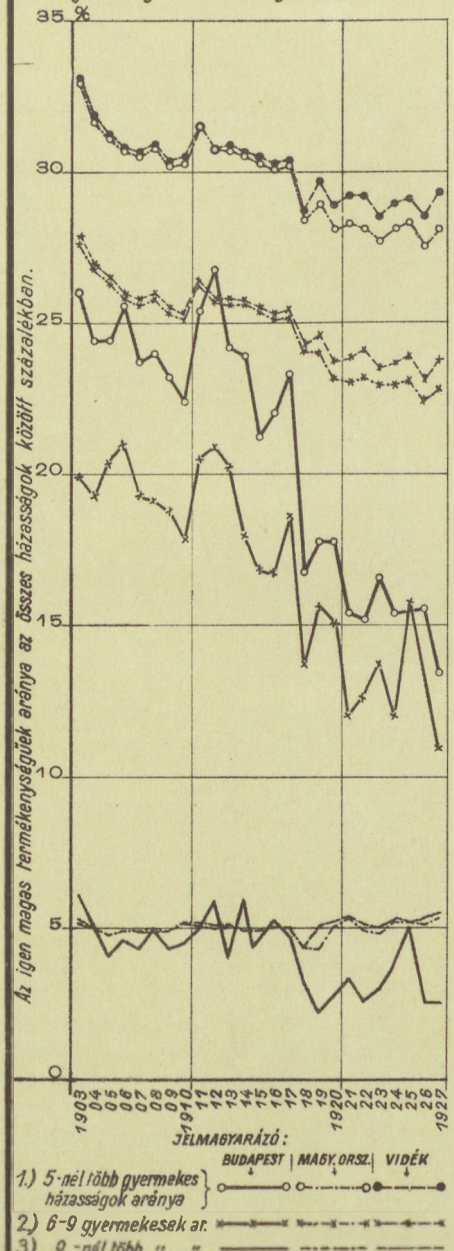

b.) Az ily kiváló magas termékenységű budapesti házasságok arányának részletezése 1923-27 átlagában

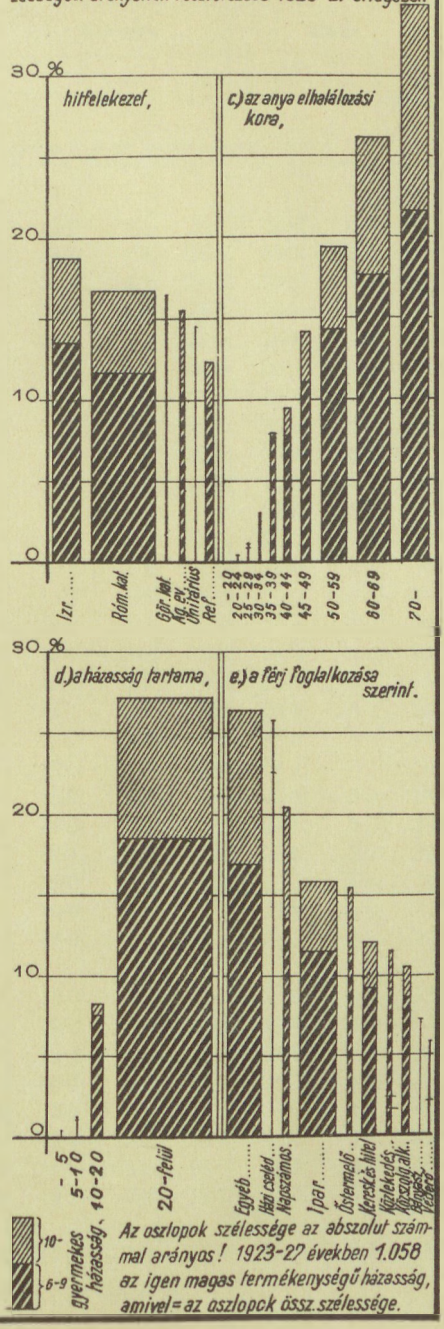

74. Az igen magas termékenységű házasságok aránya Budapesten, vidéken és az egész országban 1903-tól 1928-ig a nő halálával megszűnt házasságok között.

Év, átlag	Az oldalt megnevezett évben megszűnt házasságok között								
	Magyarországon			Budapesten			vidéken		
	6—9	9-nél több[1])	5-nél több[2])	6—9	9-nél több	5-nél több	6—9	9-nél több	5-nél több
	gyermekes volt az összes megszűnt házasságok százalékában								
1903	27·6	5·3	32·9	19·9	6·1	26·0	27·9	5·2	33·1
1904	26·7	5·0	31·7	19·3	5·1	24·4	26·9	5·0	31·9
1905	26·3	4·8	31·1	20·4	4·1	24·5	26·5	4·8	31·3
1906	25·8	4·9	30·7	21·0	4·6	25·6	25·9	4·9	30·8
1907	25·6	4·9	30·5	19·3	4·4	23·7	25·8	4·9	30·7
1908	25·8	5·0	30·8	19·1	4·9	24·0	26·0	4·9	30·9
1909	25·3	4·9	30·2	18·8	4·4	23·2	25·5	4·9	30·4
1910	25·1	5·2	30·3	17·9	4·5	22·4	25·3	5·2	30·5
1911	26·3	5·2	31·5	20·5	4·9	25·4	26·4	5·1	31·5
1912	25·7	5·1	30·8	20·9	5·9	26·8	25·8	5·0	30·8
1913	25·6	5·1	30·7	20·2	4·0	24·2	25·8	5·1	30·9
1914	25·6	4·9	30·5	18·0	5·9	23·9	25·7	4·9	30·6
1915	25·4	4·9	30·3	16·8	4·4	21·2	25·6	4·9	30·5
1916	25·1	5·0	30·1	16·7	5·3	22·0	25·3	5·0	30·3
1917	25·2	5·0	30·2	18·6	4·7	23·3	25·4	5·0	30·4
1918	24·0	4·4	28·4	13·6	3·2	16·8	24·3	4·4	28·7
1919	24·0	4·9	28·9	15·6	2·2	17·8	24·6	5·1	29·7
1920	23·1	5·0	28·1	15·1	2·7	17·8	23·7	5·2	28·9
1921	23·0	5·3	28·3	12·0	3·4	15·4	23·8	5·4	29·2
1922	23·2	4·9	28·1	12·6	2·6	15·2	24·1	5·1	29·2
1923	22·9	4·8	27·7	13·7	2·9	16·6	23·5	5·0	28·5
1924	22·9	5·2	28·1	12·0	3·4	15·4	23·6	5·3	28·9
1925	23·1	5·2	28·3	15·7	5·0	20·7	23·9	5·2	29·1
1926	22·4	5·1	27·5	13·0	2·5	15·5	23·1	5·4	28·5
1927	22·8	5·3	28·1	10·9	2·5	13·4	23·8	5·5	29·3
1928	21·6	5·0	26·6	12·4	2·8	15·2	22·3	5·2	27·5
1903—05	26·9	5·0	31·9	19·9	5·1	25·0	27·0	5·0	32·0
1906—08	25·7	4·9	30·6	19·7	4·6	24·3	25·9	4·9	30·8
1909—12	25·6	5·1	30·7	19·4	4·9	24·3	25·8	5·1	30·9
1913—15	25·4	5·0	30·4	18·3	4·7	23·0	25·7	5·0	30·7
1916—18	24·7	4·7	29·4	16·0	4·3	20·3	24·9	4·7	29·6
1919—22	23·3	5·0	28·0	13·9	2·7	16·6	24·1	5·2	29·3
1923—25	22·9	5·1	28·0	14·1	3·9	18·0	23·7	5·2	28·9
1926—28	22·2	5·1	27·3	12·1	2·6	14·7	23·1	5·3	28·4
1919—28	22·9	5·1	28·0	13·4	3·0	16·4	23·7	5·2	28·9

[1]) Másképen 10 és annál is többnek nevezhető, ez = 9-nél több.
[2]) Másképen 6 és annál is többnek nevezhető, ez = 5-nél több.

Ha a 6-nál többgyermekes házasságok arányát két részre osztjuk s külön vizsgáljuk a 6—9 és 10 és még annál is több gyermekes házasságok arányát, úgy azt látjuk, *míg Budapesten a 10 és még annál is többgyermekes* (a 74. táblázaton 9-nél többgyermekesnek jelölt) *házasságok aránya is csökkenőben van, addig a vidéken* a vizsgált negyedszázad alatt, 1903-tól 1928-ig a nő halálával megszűnt házasságok között *csak a 6—9 gyermekesek aránya van fogyóban.* A vidéken az 1903-ban megszűnt házasságok között is 5·2% volt legalább tízgyermekes és 1928-ban 5·2%-uk volt ily magas termékenységű. Az 1903—1905. évi 5·0%-os vidéki átlaggal 1919—1928 átlagában pedig 5·2%-ot regisztráltunk. Ezzel szemben Budapesten 1928-ban még félakkora sem volt az ily kíváló bő gyermekáldással kitűnő házasságok aránya, mint 1903-ban; tudniillik e tekintetben a főváros 1928-ban 2·8%-ot mutat az 1903. évi 6·1%-kal szemben. A vidéken a vizsgált negyedszázad alatt a bő gyermekáldású házasságok közül csak a 6—9 gyermekesek csoportja fogyott meg, de az is kisebb mértékben mint a fővárosban. A vidéken ugyanis a 6—9 gyermekes házasságok aránya 1903-ban (a nő halálával megszűnt házasságok között) még 27·9% volt s ez az arány 1928-ig 22·3%-ra csökkent. Úgyhogy, ha az 1903. évi vidéki százalékot százzal vesszük egyenlőnek az 1928. évi eredmény indexe: 80. Ezzel szemben Budapesten a 6—9 gyermekes házasságok aránya az ugyanolyan módszerű statisztikában az 1903. évi 19·9%-ról 1928-ig 12·4%-ra csökkent, amely csökkenés ugyanolyan módon számított indexe így: 62. Ha pedig tekintetbe vesszük azt, hogy e százalék a vizsgált negyedszázad alatt a fővárosban 1927-ben volt a legalacsonyabb, úgy az ez évi eredmények az 1903. évihez képest mutatkozó indexét még kisebbre, csak 55-nek határozhatjuk meg. A fővárosban az igen bő gyermekáldású házasságok csupán a régi időknek, nagyanyáink puritán, rég letűnt korszakának emlékei s arányuk egyre fogy, jeléül annak, hogy az erkölcsi s a valláserkölcsi élet súlyos válságban van, a családi élet tisztasága, nemessége fővárosunkban sokkal meredekebb lejtőre ért, mint a vidéken. Tranticonceptios eljárásokat a túlbő gyermekáldástól való védekezés céljából gyakran alkalmazzák az anya egészsége érdekében és a főváros lakosságában, különösen annak legműveltebb részein, ezek bizonyára inkább terjednek, mint a vidéken.

A fővárosi statisztikában e jelenség történetére vonatkozólag tudvalevőleg régebbi adataink vannak, minthogy *Kőrössy* — mint már említettük — már 1896-ban felvette a fővárosi halálozási lapra az elhalt házas nő termékenységére vonatkozó kérdést. Azonban ezek az eredmények, amelyekből *Kőrösy* 9757 házasságot számbavevő 1897—1900. évi átlagokat is számított [1]) az 1903-tól kezdődő más módszerű, most ismertetett adatgyüjtés ered-

[1]) Lásd *Kőrösy J.*: »Adalékok a fővárosi lakosság termékenységének és a családok gyermekgazdagságainak kérdéséhez«. (Fővárosi Statisztikai Havi Füzetek. Budapest 1902. évi XXX. évfolyam) 295. l.

ményeivel a módszertani különbségek miatt egybe nem vethetők. *Kőrösy* ugyanis — mint említettük — nemcsak a nő, hanem mindkét szülő halálával megszűnt házasságokat tekintetbe vette, másrészt az ő termékenységi felvétele a halvaszülötteket a termékenységbe nem számította bele. Főleg ez utóbbi miatt mások *Kőrösy*-nek az igen magas gyermekek arányára vonatkozó adatai, tudniillik lényegesen kisebbek mint amilyenek a házassági termékenységi statisztikai mai módszere mellett lennének. *Kőrösy* által számbavett Budapesten az 1897—1900. években megszűnt házasságok között ugyanis így — a halvaszülöttek nélkül — csak 354 oly házasságot talált, melyben legalább 10 gyermek született. Ez csak 3·6%, pedig mai módszerünk — az igen magas termékenységgel kitűnő fővárosi házasságoknak említett rohamosan csökkenő irányzata mellett is — még az 1903-ban megszűnt budapesti házasságok között is 6·1% ilyen házasságot talált. (Lásd a 74. táblázatot.) A 6—9 gyermekes házasságokra hasonlóképen az 1897—1900. évi eredmény csak 11·1%, ami szintén kevesebb mint az 1903-ban meginduló más módszerű házassági termékenységű statisztika eredménye, pedig e gyermeklétszám kategóriának aránya is csökkenő irányzatú.

A magas termékenységű házasságok arányára néhány külföldi adatot is közölhetünk. *Böckh* [1]) Elszász-Lotharingiában az 1872-i adatok felhasználásával kiszámította a halál által felbomlott házasságoknak gyermekszám szerint való megoszlását s a 6 és annál is több gyermekes házasságok arányát e régi adatokban még 29·1%-nak találta. A 10 és még annál is többgyermekesek arányát azonban csak 5·4%-nak számította ki, ami — tekintettel arra, hogy a mai budapesti hasonló adatgyüjtés megindulásakor 1913-ban is 6·1%-ot eredményezett — nem magas. Később az 1885. évi berlini népszámlálásra s az 1877-től tökéletesített berlini születési lap s a berlini rendőri haláleset bejelentési jegyek feljegyzései alapján számos Berlinre vonatkozó termékenységi számítást végzett. A felbomlott házasságoknál *Böckh*-nek Berlinre vonatkozólag hiányzottak a gyermeklétszám szerint való megoszlásra vonatkozó adatok, de a tartamévek szerint való megoszlásukat ismerte. Ezért *Böckh* e számításainál azzal a feltevéssel élt, hogy minden egyes tartamév felbomlott házasságai ugyanazon arányban oszlanak meg gyermekszám tekintetében, mint az 1885. évi népszámláláskor fennálló megfelelő tartamú házasságok. Ilymódon a 6 és annál többgyermekes házasságok arányát *Böckh* 31·9%-nak, a 10 és még annál is több gyermekeseket meg 8·3%-nak találta. Ezek magasabbak, mint a budapesti eredmények, de azok a berlinieknél fiatalabbak is.

A francia országos termékenységi felvételekből a gyermeklétszám szerint való megoszlást azért nem lehet kiszámítani, mert ott a népszámláláskor csak az első gyermekeket vették számba. Párizsban azonban 1881 óta a halál

[1]) Lásd *Böckh:* »Die statistische Messung der ehelichen Fruchtbarkeit«. (Bulletin 1890. évi V. kötet.)

által felbontott házasságokra is feljegyzik a született összes gyermekek számát. A nyolcvanas évek első adataiból *Bertillon* [1]) kiszámította, hogy Párizsban a 6 és annál is többgyermekes házasságok aránya — a francia főváros házasságainak alacsony termékenységére jellemzően — már akkor is csak 16·4% volt ; pedig akkor még Párizsban az átlagos házassági termékenység a maihoz képest igen magas volt : az összes szülötteket tekintetbe véve egy-egy házasságra 3·19 gyermek esett!

Az igen magas termékenységű házasságok aránya a főváros egyes részein is más. Már *Kőrösy* [2]) felemlíti az 1897—1900. évi budapesti termékenységi statisztikai feldolgozásánál, hogy a »főváros egyes részeiben a 10—12 gyermekkel megáldott házasságok nem is tartoznak a ritkaságok közé«. Ő persze még nem tudta ezen eredményeket a megfelelő országos adatokkal egybevetni, mert ekkor még nem volt a vidékről ily termékenységi statisztika s akkor még csak Budapesten gyüjtöttek ily adatokat. *Kőrössy* vonatkozó adatai másrészt — mint említettük — más színvonalon is állanak mint a maiak, főleg azért, mert a halvaszülötteket az ő korabeli budapesti termékenységi statisztika nem vette figyelembe. Az újabb budapesti termékenységi statisztika szerint az igen magas termékenységű házasságok aránya a főváros közigazgatási kerületei közül — mint azt jelen munka 6. §-ában a kerületek átlagos házassági termékenysége között levő különbségek vizsgálatánál láttuk — jellegzetesen a X. kerületben a legmagasabb. Az 1925. és 1926. évben a nő halálával a főváros X. kerületében megszűnt házasságok között a 10 és annál is többgyermekes házasságok aránya 9·3%-ot képviselt, a Budapesten ezen években megszűnt összes házasságoknál e tekintetben mutatkozó 5·5%-kal szemben. E körülmény igen fontosnak ismertük meg a X. kerületnek a többi kerületeket felülmuló, igen magas házassági termékenységének okai között. A X. kerületi maximum után a III. kerület (8·1%) sorakozott. A főváros X. és III. kerületének egyszerű nyárspolgárai és gyári munkásai azok, amelyek házassági átlagos termékenysége a főváros kerületei közül a legkedvezőbb. Megemlíthető még, hogy a külterületen a tíz- és még annál is többgyermekes házasságok aránya (lásd a 6. §-ban a 22. táblázatot) magasabb, mint a belterületen. Megfelel ez annak, hogy a városiasabb, műveltebb belterület, hol a létért folytatott küzdelem intenzívebb, hol a jólét foka magasabb (*Dumont* kapillaritása, *Mombert* és *Brentano* törvénye) az átlagos termékenység tekintetében is alacsonyabb arányszámokat mutat, mint a külterület.

Az igen magas termékenységű házasságok aránya a házasságok tartamának növekedésével párhuzamosan növekedik. Rövid időtartamú házasságoknál a gyermekszám a terhességhez szükséges időtartam miatt

[1]) Lásd *Bertillon J.*: »La natalité selon la degré d'aisance. Etude a ce point de vue de Paris, Londres, Berlin et Vienne«. (Bulletin XI. 1899.)

[2]) Lásd legutóbb idézett munkáját a 282. lapon.

egy bizonyos átlagon nem tud felülemelkedni s minél rövidebb időtartamú házasságokat veszünk szemügyre, annál inkább közeledik a fizikai lehetetlenséghez. Az igen magas gyermekáldású házasságok kategóriáinak valamelyes előfordulása s egy bizonyos határon túl a számbavett gyér esetek is csak többszörös többes ikerszülésekkel magyarázhatók. A nő halálával Budapesten megszünt házasságok statisztikájából az 1923-tól 1927-ig eltelt öt esztendő anyagát foglaltuk össze s az igen magas termékenységű házasságok arányának a házasságok tartama szerint való alakulását ezen öt év összes adataiban figyeltük meg, hogy a jelenségnél a nagy számok törvényének jobb érvényesülési lehetősége legyen meg. Ezt a feldolgozást a 75. táblázat foglalja magába s a XVIII. grafikon *d)* része szemlélteti.

75. Az igen magas termékenységű budapesti házasságok arányának részletezése az 1923—1927. évek átlagában a házasság tartama szerint.

A házasság tartama	A nő halálával 1923—1927-ig megszűnt összes házasságok közül		
	6—9	9-nél több	5-nél több
	gyermekes volt az összes ily módon megszűnt házasságok százalékában		
5 éven aluli	0·3	0·0	0·3
5— 9 éves	1·1	0·1	1·2
10—19 «	7·6	0·6	8·2
20 éves és azon felül	18·5	8·6	27·1
Összesen	13·2	3·4	23·7

E szerint a tíz- és még annál is többgyermekes (vagyis a kilencnél többgyermekes) házasságok arány 10 éven alul levő időtartamig fennállott házasságoknál csak 0·1, míg a 20 éven felüli időtartamig fennállottaknál 8·6%, az 1923—1927. évi 3·4%-os budapesti átlagos arányokkal szemben. Még tágabb határok között változik az ötnél több gyermekes házasságok aránya. Ugyanezen budapesti statisztika szerint arányuk az öt éven alul levő időtartam után a nő halálával megszünt házasságoknál csak 0·3%, a 20 évnél tovább fennállottaknál meg már 27·1%. Az összes házasságok között ez a kategória ugyanezen évek adatai szerint 23·7%-ban fordult elő.

Egészen hasonló képet mutat az igen magas termékenységű házasságoknak az elhalt nő kora szerint való részletezése, mert hiszen minél idősebb korban hal el valamely házas nő, annál nagyobb a valószínűsége, hogy halálával felbomlott házassága hosszabb időtartamú is volt. Az igen magas termékenységű házasságoknak az elhalt házas nő kora szerint való feldolgozását ugyanazon az anyagon, amelyen az előbb e jelenség tartam szerint való részletezését mutattuk be, a 76. táblázat és a XVIII. grafikon *c)* része tárja elénk.

76. Az igen magas termékenységű budapesti házasságok arányának részletezése 1923—1927. évek átlagában az anya elhalálozási kora szerint.

Az anya elhalálozási kora	Az összes házasságok közül		
	6—9	9-nél több	5-nél több
	gyermekes volt az összes megszűnt házasságok százalékában		
20 éven alul	0·0	0·0	0·0
20—24 éves	0·4	0·0	0·4
25—29 «	0·8	0·2	1·0
30—34 «	2·7	0·2	2·9
35—39 «	7·9	0·0	7·9
40—44 «	7·9	1·7	9·6
45—49 «	11·0	3·1	14·1
50—59 «	14·2	5·1	19·3
60—69 «	17·6	8·5	26·1
70 éven felül	21·5	13·0	34·5
Összesen	13·2	3·4	23·7

Az elhalt nő kora szerint való részletezésben e táblázat adatai szerint az igen magas termékenységű házasságok aránya még szélsőségesebben változik, mint a házasság fennállásának időtartama szerint. A tíz- és még annál is több gyermekes házasságok aránya egészen a 25 éven aluli anyákig mutatkozó 0·0%-ról a 70 éven felüli korban elhaltakig 13·0%-ig, az 5-nél több gyermekeseké meg a 20 éven alul levő korban elhaltaknál mutatkozó 0·0%-tól a 70 éveseknél mutatkozó 34·5%-ig emelkedik.

Igen érdekes az igen magas termékenységű házasságoknak az anya esketési kora szerint való feldolgozása. Ilyen kombinációban a jelenséget a 77. táblázat mutatja:

77. Az igen magas termékenységű házasságok aránya az anya férjhezmenési kora szerint részletezve Budapesten a nő halálával 1925—1927-ben megszűnt házasságok adatai alapján.

Az anya férjhezmenési kora	Esett a nő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt házasságok közül a		
	6—9	10	6
		és még annál is több	
	gyermekesekre a született összes gyermekek tekintetbevételével, vagyis a halvaszülöttek s a nő halálakor életben már nem levő gyermekek beszámításával		
17 éven alul	18·2	8·1	26·3
17—19 éves	13·3	7·8	21·1
20—24 «	12·6	4·3	16·9
25—29 «	13·1	3·7	16·8
30—39 «	6·3	1·3	7·6
40—49 «	0·4	—	0·4
50 éven felül	—	—	—
Összes korcsoportok átlaga	10·7	3·9	14·6

Munkánk részére készült ezen különleges feldolgozás érdekes eredménye, hogy *az igen magas termékenységű házasságok aránya a legfiatalabb*

korban férjhezment anyáktól kezdve a legöregebb korcsoportokig mindvégig csökkenő. Sok gyermek kihordozásához sok idő kell s ennek — e szerint tehát a mai budapesti viszonyok között — annál inkább van meg a valószínűsége, minél fiatalabb korban megy férjhez az anya. A nők szervezete azonban 20 éven alul még nem ért el teljes kifejlődéséhez s a termékenyülésre és a szülésre tudvalevőleg általában kedvezőbb, ha a nő egy-két évvel már a 20. életév felett van. Ezért régebben, *Kőrösy* idejében az átlagos termékenység is legkedvezőbben alakult a 20-as évek elején férjhezment anyáknál (lásd a munka 13. §-ban), mint a legfiatalabb korcsoportoknál. Napjainkban azonban a gyermekszám korlátozásának az idősebb nőknél intenzívebb volta e jelenséget már megszüntette, de a XXII. grafikon a mai viszonyok között is jellegeztesen szemlélteti, hogy a házasságok gyermeklétszám szerint való megoszlása több tekintetben, így a teljesen terméketlen házasságok aránya tekintetében is, nem a legfiatalabb korban, hanem körülbelül a 22. éves korban férjhezment anyáknál alakul a legkedvezőbben.

A számszerű különbségek az igen magas gyermeklétszámú házasságok arányának a nő férjhezmenési korával való változása tekintetében igen nagyok és jellegzetesen mutatják a legfiatalabb korban férjhezmentek leglegkedvezőbb arányát. A tíz- és még annál is több gyermekes házasságok aránya (a 77. táblázatban közölt budapesti adatok szerint) a 17 éven alul levő korban férjhezment anyáknál kétszer akkora (8·1%), mint a 20—24 éves korban asszonnyá váltaknál (4·3%). A hat- és még annál is több gyermekesek aránya között is nagy a különbség: 26·3 áll 16·9%-kal szemben. Csak, ha évenkint részletezzük az anya esketési korát, csak akkor mutatnak a 17 éven alul levőket elhatároló korcsoporton belül, az ilyen fejletlen s csak engedéllyel férjhezment 14 éven alul levők (a 13. §-ban levő 93. táblázaton s a XXII. grafikonon) kedvezőtlen arányokat.

Vallás szerint való részletezésben a legtöbb bő gyermekáldású házasság az izraelitáknál van. Ezt mutatja a nő halálával az 1923—1927. években Budapesten megszűnt házasságok erre vonatkozó feldolgozása is, melyet a 78. táblázat foglal magába és a XVIII. grafikon *b)* része szemléltet.

78. Az igen magas termékenységű budapesti házasságok arányának részletezése 1923—1927. évek átlagában hitfelekezet szerint.

Megnevezés	A Budapesten 1923—1927-ig megszűnt házasságok között		
	6—9	9-nél több	5-nél több
	gyermekes volt az összes megszűnt házasságok százalékában		
Római katolikus	11·7	5·0	16·7
Görög katolikus	14·8	1·6	16·4
Ágostai evangélikus	11·0	4·6	15·6
Református	9·5	2·8	12·3
Izraelita	13·4	5·3	18·7
Unitárius	0·0	14·3	14·3
Összesen	13·2	3·4	23·7

Eltekintve az unitáriusoknak és a görög katolikusoknak a fővárosban kevés számuk miatt nem irányadó adataitól, az igen magas termékenységű házasságok minden kategóriájában ezen adatok szerint is az izraelitáké a maximum. A legnépesebb budapesti hitfelekezetek (róm. kat., ref., ág. ev. és izr.) közül e tekintetben is a reformátusok állanak legjobban. Azt, hogy ezzel a jelenséggel a felekezetek átlagos házassági termékenysége is egészen párhuzamosan alakul, jelen munka 16. §-ában fogjuk kifejteni.

Nemzetiség szerint való részletezésben (lásd e munka 18. §-át) látni fogjuk, hogy a magyarságnak fővárosunkban már magas aránya (az 1925. évi budapesti népszámlálás szerint a magyarok aránya Budapesten a népességnek már 93·4%) miatt, az ily irányú statisztika már nagyon elaprozódik úgy, hogy nehéz kimutatni azt, hogy a nem magyar nemzetiségnek, a magyarságnál magasabb átlagos termékenységében az igen magas termékenységű házasságoknak körükben magas arányának is szerepe volna. Bizonyos azonban, hogy a nem magyar anyanyelvűek halál miatt felbomlott házasságai között több a nő öreg korában felbomlott és így hosszabb tartama miatt magasabb termékenységű házasság, mert a fiatalok inkább olvadnak be a magyarságba.

A nő halálával megszűnt házasságok közül igen magas termékenységgel megáldottak arányát a férj foglalkozása szerint való részletezésben végül a következő, a 79. táblázatban mutatjuk be. Ugyanerre vonatkozik a XVIII. grafikon *e)* része is.

79. Az igen magas termékenységű budapesti házasságok arányának részletezése az 1923—1927. évek átlagában a férj foglalkozása szerint.

Megnevezés	Az összes házasságok közül		
	6—9	9-nél több	5-nél több
	gyermekes volt az összes megszűnt házasságok százalékában		
I. Őstermelés	11·3	4·2	15·5
II. Bányászat, ipar és forgalom			
Bányászat	7·1	0·0	7·1
Ipar	11·3	4·5	15·8
Kereskedelem	9·2	2·8	12·0
Közlekedés	9·2	2·3	11·5
III. Közszolgálat és szabadfoglalkozások	8·7	1·8	10·5
IV. Véderő	2·0	3·9	5·9
V. K. m. n. napszámos	13·5	6·9	20·4
VI. Házi cseléd	22·6	3·2	25·8
VII. Egyéb	16·9	9·3	26·2
Összesen	13·2	3·4	23·7

E szerint az 1923—1927. évi népmozgalmi termékenységi eredmények szerint tehát a csak csekélyszámú házast felmutató házi cselédektől eltekintve, az igen magas termékenységű házasságok aránya a főleg nyugdíjasokból és tőkésekből álló és már koruknál fogva is több magas termékenységű

házasságot felmutató, ú. n. »egyéb« foglalkozási főcsoportban s a külön megnevezés nélkül lévő napszámosoknál a legkedvezőbb. Ez teljesen egybehangzik az átlagos házassági termékenységnek foglalkozási főcsoportok szerint való alakulásával, (lásd e munka 19. §-át) de a házassági termékenységnek anyagi és társadalmi helyzet szerint való részletezésének (lásd e munka 20. §-át) tanulságaival is, különösen a napszámosokat illetőleg, melyek mint vagyontalan és felette műveletlen néprétegek igen magas átlagos házassági termékenységet mutatnak. Az igen magas termékenységű házassági kategóriák aránya tekintetében (a 79. táblázat szerint is) a véderő helyzete a legkedvezőtlenebb. Utánuk — ha a fővárosban igen csekélyszámú bányászok szintén nem irányadó százalékától eltekintünk — e tekintetben is a terméketlenségéről hirhedt közszolgálat és vele a tulajdonképeni értelmiség sorakozik.

Az igen magas termékenységű házasságok aránya a tisztviselők bármely foglalkozási főcsoporthoz tartozó kategóriájánál alacsonyabb, mint az illető foglalkozási főcsoportban általában. Budapesten a nő halálával 1921-től 1929-ig bezárólag megszűnt házasságokban a hat és az annál is többgyermekes tisztviselőházasságok aránya az illető főcsoportba tartozó összes házasságok közül ily kiválóan bő gyermekáldással kitűnők arányával egybevetve ugyanis a következő képet nyujtja:

Az őstermelésbeli tisztviselőknél ..	12·1%,	az egész őstermelésnél	17·7%
Az ipari tisztviselőknél	7·9%,	az összes iparoknál	15·7%
A kereskedelmi tisztviselőknél	10·4%,	az összes kereskedőknél	12·5%
A közlekedésbeli tisztviselőknél ...	4·9%,	a közlekedésnél általában	13·4%
A közszolgálatbeli tisztviselőknél ..	7·3%,	a közszolgálat és szabadfoglalkozás	
A tulajdonképeni értelmiségnél ...	8·1%,	egész főcsoportjában	10·5%
Tisztv. és szabad értelm. általában .	8·4%,	az összes budapestieknél	16·1%

Látható, hogy az idézett legújabb budapesti statisztika eredményei szerint is tényleg minden foglalkozási főcsoportban a tisztviselők házasságai között kevesebb a többgyermekes, mint az illető foglalkozási főcsoportban általában. Ha az egyes foglalkozási főcsoportok többgyermekes házasságainak arányát százzal vesszük egyenlőnek, úgy a

tisztviselőkre vonatkozó index maximuma 83, a
« « « minimuma 37-nek

jelentkezik. Egymással vetve egybe a sokgyermekes tisztviselőházasságok arányát a legjobbnak még az őstermelésbeliekre vonatkozó adat (12·1%) mutatkozik, a legrosszabb, mert legkevesebb, a közlekedésben alkalmazott tisztviselőké (csak 4·9%). A közszolgálatbeli tisztviselők adata (7·3%) kissé elmarad az egész intelligenciára vonatkozó átlag (8·4%) mögött is, de itt is mutatkozik némi különbség a polgári közszolgálat különböző ágaiban. Nevezetesen ugyanezen 1921—1929. évi budapesti népmozgalmi termékenységi

statisztika eredményeinek átlaga szerint a hat- és annál is több (= 5-nél több) gyermekes házasságok aránya a városi, megyei tisztviselőknél 8·6%
kisebb az állami « 6·9%
és legkisebb a községi « 5·3%.

A tulajdonképeni értelmiség egyes kategóriái közül a népiskolai tanítók, papok és szerzetesek[1]) házasságai körében van még a legtöbb sokgyermekes. Ezek házasságainak egyéb termékenységi jellemzői — mint láthatjuk a 8. és 19. §-ban — szintén elég kedvezően alakulnak. A legalacsonyabb viszont az orvosok és gyógyszerészek vonatkozó arányszáma. Az 1921—1929. évi, a nő halálával Budapesten megszűnt házasságok körében hat- és még annál is többgyermekesek a tulajdonképeni értelmiség egyes csoportjaiban a megszűnt házasságok következő százalékait képviselték. Az ily sokgyermekes házasságok aránya e kilenc évi budapesti népmozgalmi termékenységi statisztika alapján

a népiskolai tanítóknál	17·8%
a papok és szerzetesek házasságainál	15·4%
az itt fel nem sorolt »egyéb« értelmiségnél	9·1%
a középiskolai tanároknál	5·0%
ügyvédek és ügyvédjelölteknél	4·8%
az orvosok és gyógyszerészek körében	3·7%

A másik szélsőség, a minimum is jellegzetes; az orvosok és gyógyszerészek kedvezőtlen viszonyaival hasonlóképen foglalkozunk másutt is, így ugyancsak e kötet 8. és 19. §-ban is.

Az önálló foglalkozást űzők házasságai között mindig több a sokgyermekes, mint az alkalmazottak körében, amit a korkülönbség magyaráz. A segédek közül házasulók többnyire fiatalkorúak, mert a segédek túlnyomóan fiatalok. Körükben több rövidebb ideig fennállott és már e miatt is gyérebb gyermeklétszámú házasság szűnik meg, mint az önállóknál. A segédek egyrésze öregebb korára önállósul, persze olyanok is, akik már régebben — még segéd korukból — nősek. Az önállók körében így több az idős s már e miatt is hosszabb időtartam óta házas egyén. Az 1921—1929. évi budapesti statisztika erre vonatkozólag a következő adatokkal szolgál: hat- és még annál is többgyermekes volt az ezen 9 év alatt a nő halálával megszűnt házasságok közül

az önállóknál az iparban ..... 18·5%, ugyanott a segédszemélyzetnél ..... 15·5%
« « a kereskedelemben . 14·4%, « « « ..... 11·1%
« « a közlekedésnél .... 26·2%, « « « ..... 14·7%
az önállóknál összesen ..... 16·8%, összesen a segédszemélyzetnél ..... 15·0%

A legnagyobbnak az önállók és a segédszemélyzet sokgyermekes házasságaira vonatkozó arányok különbsége a közlekedésnél mutatkozik.

[1]) Protestánsok, izraeliták stb. papjainak statisztikái; hitüktől eltért s megnősült katolikus papok adatait nem e csoportban, hanem új foglalkozásuk szerint mutatjuk ki.

Itt, ha a segédszemélyzetre vonatkozó arányt (14·7%) 100-zal vesszük egyenlőnek, úgy az önállókra vonatkozó megfelelő százalék indexe: 178. A közlekedésben a segédszemélyzetnél (kalauzok, villamosvezetők, soffőrök, stb.) Budapesten sok fiatal egyén; míg közlekedésbeli önálló, vagyis járműtulajdonos önálló vállalkozó többnyire már idősebb egyén. Az iparban s a kereskedelemben nem oly nagy a különbség, de szintén jelentős. Az az index, amit e kérdésben az eltérés mértékére a közlekedésnél számítottunk az ipar önállóira 119, a kereskedelembeliekre meg 130.

Az igen magas termékenységű házasságok aránya a munkások körében általában magasabb, mint a polgári osztályokhoz tartozó házasságoknál. A munkások alacsonyabb műveltségével az igen magas gyermekáldás együtt járhat, a polgároknál a konsziderációs születési típus ezzel szemben jobban elterjedt s napjainkban is egyre inkább erősödik és rohamosabban terjed továbbra is, mint a munkásság körében. *Illyefalvi* I. Lajos emlékezetes nagy munkája,[1]) a budapesti munkásságról legújabban megjelent nagy könyv abszolút számaiból e tekintetben is érdekes adatok számíthatók. Az 1909-től 1928-ig terjedő húsz esztendő házassági termékenységi statisztikájából a hatnál[2]) több gyermekes házasságok aránya

a munkások házasságai körében ..... 15·0%-nak,
a polgárok házasságai körében ..... 14·5%-nak,
az összes budapesti házasságok körében 14·7%-nak

számítható ki. Ha a munkásnő fogamzani képes, ha gonorrhoeás vagy más eredetű méhbelsőnyálkahártyagyulladás, petefészeklob vagy a szifilisz valamely következménye termékenységét lehetetlenné nem tette, a munkásanyáknál az igen bő gyermekáldás gyakrabban fejlődik ki, mint a polgári családoknál. A budapesti munkásság összes házasságai körében is gyakoriabbak az igen bő gyermekáldással kitűnők, mint a polgári osztályoknál, pedig azt, hogy körükben a teljes sterilitás is gyakoribb, mint a polgári rétegekben, fentebb — e kötet 8. §-ában — már igazoltuk. Nagy szerepe van a munkások és polgárok kormegoszlásában levő különbségnek is, ahogy a teljesen terméketlen házasságok arányánál, úgy itt az igen bő termékenységűeknél is. Erre alább standardszámítással még visszatérünk.

A hatnál több gyermekes házasságok arányának visszafejlődésére az 1909—1928-ig tartó húsz esztendő házassági termékenységi statisztikájából kiszámított néhány többéves átlag a következő képet mutatja. A hatnál több gyermekesek aránya a budapesti munkásság házasságai közül a nő halálával

[1]) L. *Illyefalvi* I. L.: »A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten«. (Budapest, 1930.) A 92. s k. lapon közölt abszolút számokból számítottuk ki.

[2]) E munkában más gyermekcsoportok vannak, mint amelyeket jelen munkánkban eddig megkülönböztettünk. *Illyefalvi* I. Lajos csoportjai ugyanis itt a következők: 0, 1, 2—3, 4—6 és 6-nál többgyermekes házasságok.

1909—1912-ig	megszűnt	munkásházasságok	között	16·3%
1913—1915-ig	«	«	«	17·4%
1916—1918-ig	«	«	«	16·7%
1919—1922-ig	«	«	«	13·1%
1923—1925-ig	«	«	«	12·4%
1926—1928-ig	«	«	«	13·3%

Ugyanezen átlagok szerint a polgári házasságok körében a hatná több gyermekesek aránya a következőképen fejlődött vissza: a hatnál több gyermekesek aránya a budapesti polgárság házasságai közül a nő halálával

1909—1912-ig	megszűnt	polgári	házasságok között	19·9%
1913—1915-ig	«	«	«	16·6%
1916—1918-ig	«	«	«	14·6%
1919—1922-ig	«	«	«	11·3%
1923—1925-ig	«	«	«	14·6%
1926—1928-ig	«	«	«	9·9%

Látható, hogy az igen bő gyermekáldással kitűnő házasságok aránya a munkások körében nemcsak magasabb, de a termékenység évtizedek óta egyretartó csökkenésével kapcsolatos visszafejlődése is kevésbbé rohamos, mint a polgári osztályhoz tartozókra vonatkozó megfelelő arányszámé. Ha a sokgyermekes házasságok arányára vonatkozólag 1909-től rendelkezésünkre álló budapesti adatokból számított többéves átlagoknak legrégibb tagját, az 1909—1912. évi arányt százzal vesszük egyenlőnek úgy a munkásoknál mint a polgároknál, akkor az 1926—1928. évben a nő halálával megszűnt többgyermekes házasságok arányának az 1909—1912. évihez viszonyított indexe a munkásoknál csak 82, míg a polgároknál 50.

Ezek az indexek jól szemléltetik a több gyermekes házasságok kontingensének a munkásoknál kisebbarányú visszafejlődését s annak mértékét is adják.

Hátra van még, hogy fentebb tett ígéretünk értelmében standard számításokkal is kiszámítsuk, hogy a többgyermekes munkásházasságok aránya a munkások és polgárok kormegoszlásában levő különbség miatt tulajdonképen még jelentősebb is, mint amilyennek az a tényleges számokból, mondhatni nyersen számítható ki. A munkásság javára mutatkozó különbség ugyanis még nagyobb, ha tekintettel vagyunk arra, hogy a munkások között több a fiatalabb korcsoportokhoz tartozó s rövidebb időtartamig fennállott házasság, mint a polgároknál. Ez a körülmény ugyanis részben elmossa a többgyermekes házasságokra való proletárhajlandóság valódi erejét, úgyhogy erre csak olyan átértékeléssel mutathatunk reá, mely az eltérő kor és tartammegoszlás hatását kiküszöböli. A rendelkezésünkre álló budapesti statisztika alapján a sokgyermekes munkásházasságok arányára vonatkozólag is kétféle standard számítást végezhetünk, épen úgy, mint ahogy azt a teljesen terméketlenek vagy az egykések arányánál tettük,

tudniillik 1. a munkásnők elhalálozási kormegoszlását véve a polgárnőkével azonosnak, 2. a munkásházasságok tartam szerint való megoszlását téve a polgáriakéval egyenlőnek.

Ha feltételezzük, hogy a munkásházasságoknak az elhalt anyák elhalálozási kora szerint való megoszlása a polgári osztályokhoz tartozó anyák elhalálozási korával egyezne, úgy az 1929. évi népmozgalmi házassági termékenységi statisztika alapján végezhető standard számításunk szerint a munkásházasságok közül 18·9% volna a hat- és még annál is többgyermekes munkásházasságok aránya a tényleges 13·3%-kal szemben. Ilyképen tehát a munkásanyák korai elhalálozása lényegesen csökkenti nagy termékenységük teljes mértékben való kibontakozását s ha ők addig élnének, ameddig a polgáranyák, a bő gyermekáldással kitűnő házasságok aránya még magasabb volna, mint amilyennek tényleg mutatkozik.

Az a standard számítás, mely a polgáranyák házasságainak tartam szerint való megoszlását veszi standard alapnak ugyanazon 1929. évi budapesti statisztika szerint, arra az eredményre vezet, hogyha a nő halálával Budapesten 1929-ben megszűnt munkásházasságok fennállásuk időtartama szerint épen úgy oszlanának meg, mint az ugyanitt ugyanekkor megszűnt polgárházasságok, akkor a hat- és még annál is többgyermekes házasságok aránya körükben 20·3% volna. E szerint tehát munkás- és polgárházasságok tartam szerint való különbségeit küszöbölve ki a teljesen termékketlen házasságokra vonatkozó arányban a munkások előnyére levő különbség sokkal inkább erősbödik, mint az esetben, ha az eltérő elhalálozási kormegoszlás hatását küszöböljük ki.

Ha az ily kiválóan bő gyermekáldással (ötnél több gyermekkel) bíró házasságoknak a polgárcsaládokban ugyanazon budapesti statisztika szerint mutatkozó arányát (14·8%) százzal vesszük egyenlőnek, úgy a munkáscsaládokban mutatkozó megfelelő arányszámra vonatkozó index a tényleges viszonyok alapján 110·1, az elhalálozási korkülönbséget kiküszöbölve 127·7, a tartam szerint való megoszlásra vonatkozó standard számítás után 137·2.

A bő gyermekáldású házasságoknak a szélsőségesen nagy termékenységű házasságokra vonatkozó csoportjában, a 10 és még annál is többgyermekes házasságok arányában a munkás- és polgárházasságok között még nagyobb különbség van, mint a bőgyermekes, vagyis az ötnél több gyermekes házasságokra általában vonatkozó arányszám alakulása tekintetében. Az 1929. évi budapesti statisztika szerint a nő halálával megszűnt polgárházasságoknak csak 3·8%-a volt 10 és még annál is több gyermekes, míg ugyanakkor a munkásházasságokra vonatkozó megfelelő arányszám 7·8%. Ha a polgárokra vonatkozó százalékot százzal vesszük egyenlőnek, úgy a munkásokra vonatkozó megfelelő adat indexe a 10 és még annál is több gyermekes házasságoknál 205·3, míg az ötnél többgyermekeseknél általában csak 110·1.

A munkásházasságok különleges jellemvonása a szélsőségesen bőgyermekes családok gyakori volta. Minél többgyermekes házasságkategóriát vetünk egybe, annál nagyobb a munkás- és polgárcsaládok viszonyai között a munkások előnyére mutatkozó különbség. Innen, hogy a 10 és még annál is többgyermekes házasságok aránya tekintetében a munkásházasságok aránya a polgárokéitól sokkalta inkább különbözik, mint a csak ötnél több gyermekesek kontigense tekintetében. A tényleges adatokra vonatkozó arányszámok pedig még nem is mutatják meg a földes padlójú szobákban, szűkös életviszonyok között élő, szegény, műveletlen munkás és a magasabb életszínvonalon álló, a munkásoknál nagyobb arányban jobbmódú polgár között levő különbség igazi mértékét. Ha a munkások csoportjába tartozó anyák elhalálozási kora nem volna a polgáranyákénál kedvezőtlenebb, úgy — az 1929. évi budapesti statisztika alapján végezhető standard számítás szerint — a 10 és még annál több gyermekes, a munkásházasságok között, azok 9·9%-a lett volna. Ha pedig ugyanekkor a munkásházasságok fennállásuk időtartama szerint oszlottak volna meg, úgy mint a polgárokéi, akkor számításaink szerint a 10 és még annál is többgyermekes munkásházasságok aránya meg épen 10·2% lett volna. Ez az arány pedig a polgárokra vonatkozó megfelelő aránynál közel háromszor nagyobb, tudniillik ahhoz viszonyítva 268·4-es indexű.

A hat- és még annál is többgyermekes munkásházasságok aránya a házasságoknak a nő elhalálozási kora vagy a házasságok fennállásának minden egyes tartamcsoportjában magasabb, mint a polgári házasságok megfelelő csoportjában. A nő halálával Budapesten 1929-ben megszűnt házasságok statisztikájából van erre vonatkozó adatunk is. E szerint hat- és még annál is többgyermekes volt

a 30 éven alul elhalt munkásnők házasságai közül.....	1·7%,	a polgároknál	0·0%
a 30—39 éves korban elhalt munkásnők házasságai közül ..	7·9%,	« «	3·0%
a 40—49 « « « « « « ..	16·3%,	« «	5·1%
az 50 éven felüli korban elhalt munkásnők házasságai közül	25·4%,	« «	23·4%
az összes munkásnők házasságai közül	**16·3%**,	a polgároknál	**14·7%**

A tartamkategóriák közül a 10 évig házasságban még nem élteknél legalább hatgyermekes házasság még nem fordult elő. Azonfelüli tartamig fennállottak csoportjait véve szemügyre ugyanazon 1929. évi budapesti népmozgalmi termékenységi statisztikában azt látjuk, hogy a legalább hatgyermekes házasságok aránya

a 10—19 éve házas munkásoknál .	9·8%,	a polgároknál csak	4·5%
a 20 éve házas munkásoknál	29·9%,	a polgároknál csak	22·6%
az összes munkásoknál	**16·3%**,	az összes polgároknál csak ..	**14·7%**

A munkások és polgárok szembeállítása a sokgyermekes házasságoknak az elhalt anya elhalálozási kora s a nő halálával megszűnt házasságok tartam-

kategóriái szerint való részletezésében azzal a tanulsággal jár, hogy a munkások előnyére megállapítható ismertetett eltérés a fiatalabb korcsoportokban, valamint a rövidebb tartamkategóriákban nagyobb, mint az idősebb elhalálozási korban hosszabb fennállás után megszűnt házasságoknál. A munkások körében a sokgyermekes házasságokra vonatkozó arány a megfelelő polgári adatnál kétszer, sőt háromszor is nagyobb a fiatalabb korban vagy rövidebb fennállás után megszűnt házasságoknál, míg az idősebb korban elhalt anyáknál, hosszabb ideig tartó fennállás után a polgári százaléknak csak csekélyebb tört részével jobb a munkásokra vonatkozó. E jelenség kialakulásában szerepe lehet a polgárok körében gyérülő születések konsziderációs típusának, miszerint az különösen a rövidebb ideig fennállott, modern, új házasságokban s fiatalabb anyáknál nyilvánul. Bizonyos, hogy a 20 évnél hosszabb időtartam után, de különösen az 50 éven felüli korban elhalt nők most megszűnt házasságai még jórészt régebbi idők, magasabb termékenységű, kevésbbé modern korszakok, sőt egyrészben még a XIX. századbeli házasságok adatait tárják elénk, amely elmult időkben a polgár házasságok termékenysége is sokkal jobb volt, mint ma és közelebb állt a munkásokéhoz.

Az igen magas termékenységű házasságok arányát munkáskategóriák szerint való részletezésben az 1909-től 1928-ig tartó húszéves termékenységi statisztika átlagos eredményei alapján vizsgáljuk. Itt is azért, hogy az ily beható elemzésben már szerfelett elaprózódó számokból is érvényre juttassuk a munkásfajták szerint mutatkozó különbségek igazi súlyát s azt reméljük, hogy sokévi összegben a különböző munkásosztályokra már e tekintetben is megfelelő és jellegzetes adatokat fogunk nyerni. Az *Illyefalvi* I. Lajos által megkülönböztetett munkásféleségek az 1909-től 1928-ig terjedő húsz esztendőben a nő halálával megszűnt házasságok statisztikájából a hatnál is több gyermekes házasságok arányai alapján a következő sorrendbe szedhetők:

1.	Szűcs és takács	25·0%
2.	Kertészet, erdészet és a 3. és 9. pontba nem tartozó egyéb őstermelési segédszemélyzet	23·2%
3.	Gazdasági cselédek	23·0%
4.	Napszámosok k. m. n.	18·4%
5.	Asztalos, ács, bognár és esztergályos	18·0%
6.	Kőműves	17·5%
7.	Szabó	16·8%
8.	Bányászat és kohászat segédszemélyzete	16·7%
9.	Mezőgazdasági munkások	15·8%
10.	Egyéb — e számsorban ki nem emelt — iparágak segédszem.	15·6%
11.	Molnár	14·6%
12.	Háztartási alkalmazottak	13·7%
13.	Cipész és csizmadia	13·7%
14.	Könyv- és kőnyomdász	12·6%
15.	Kovács, lakatos és gépész	10·2%

16. Pék ..... 9·3%
17. Kocsmáros, vendéglős és kávés ..... 8·7%
18. Mészáros és hentes ..... 7·7%
19. Borbély és fodrász ..... 4·0%
Az egész budapesti munkásság körében ugyanakkor átlag ..... 15·0%

Igen nagyok az ellentétek; a maximum a minimum hatszorosa. A borbélyok és fodrászok, kiknek kedvezőtlen termékenységi viszonyait már az egykére vonatkozó 9. §-ban eléggé méltattuk, itt is szélsőségesen rossz aránnyal szerepelnek. A legkedvezőbb e budapesti statisztika szerint a szűcsök, takácsok s a kertészek, gazdasági cselédek és napszámosok aránya.

A magánüzemben levő egyes iparcsoportok vagy iparágak közül az 1929. évi különleges munkásfelvételből a hat- és még annál is több gyermekkel bírók arányát is megállapíthatjuk. E felvétel szerint a házasok vagy házasságban már élt munkások közül hat- és még annál is többgyermekes volt:

a kő-, föld-, agyag-, azbeszt- és üvegipar mindkétnembeli munkásainál ..... 4·5%
az építőipar mindkétnembeli munkásainál ..... 1·7%
az élelmezési ipar « « ..... 1·6%
a vas- és fémipar « « ..... 1·5%
a vegyészeti ipar « « ..... 1·4%
a fa- és csontipar « « ..... 1·3%
a gépgyártás stb. « « ..... 1·1%
a sokszorosító- és műipar mindkétnembeli munkásainál ..... 1·0%
a ruházati ipar mindkétnembeli munkásainál ..... 0·9%
a fonó- és szövőipar « « ..... 0·8%
a papirosipar « « ..... 0·7%
a bőr-, sörte-, szőr-, toll- és ruggyantaipar mindkétnembeli munkásainál ..... 0·3%
a szállodás- és vendéglősipar mindkétnembeli munkásainál ..... 0·2%

Csak a férfiakat tekintve, a hat- és még annál is többgyermekesek sorrendje ugyanazon felvétel szerint a következő volt:

a kő-, föld-, agyag-, azbeszt- és üvegipar munkásainál ..... 5·0%
a vegyészeti ipar munkásainál ..... 2·2%
az élelmezési ipar « ..... 1·9%
az építőipar « ..... 1·8%
a vas- és fémipar « ..... 1·7%
a fonó- és szövőipar « ..... 1·5%
a fa- és csontipar « ..... 1·4%
a papirosipar « ..... 1·4%
a sokszorosító- és műipar « ..... 1·2%
a ruházati ipar « ..... 1·2%
a gépgyártás stb. « ..... 1·2%
a szállodás- és vendéglősipar munkásainál ..... 0·4%
a bőr-, sörte-, szőr-, toll- és ruggyantaipar munkásainál ..... 0·2%

Csak a nőket tekintve, a hat- és még annál is többgyermekesek sorrendje ugyanazon felvétel szerint a következő:

a kő-, föld-, agyag-, azbeszt- és üvegipar munkásnőinél	1·6%
a fa- és csontipar munkásnőinél	0·6%
az élelmezési ipar «	0·6%
a vas- és fémipar «	0·4%
a bőr-, sörte-, szőr-, toll- és ruggyantaipar munkásnőinél	0·4%
a ruházati ipar munkásnőinél	0·4%
a sokszorosító- és műipar munkásnőinél	0·4%
a fonó- és szövőipar munkásnőinél	0·3%
a gépgyártás stb. munkásnőinél	0·2%
a papirosipar munkásnőinél	0·2%

Itt is a kő-, föld- stb. ipar földmunkás és erős testalkatú egyénei állanak a legkedvezőbb helyen. A vendéglősöké s kocsmárosoké a minimum, mint a teljesen terméketlenül maradt házasságok tekintetében (l. a 8. §-t.).

A magánüzembeli házas vagy házasságban már élt munkások közül az 1929. évi rendkívüli munkásfelvétel szerint átlag 1·2% volt hat, vagy még annál is többgyermekes, a közüzembelieknél 2·0%. Kissé több az állami (2·1%), mint a városi (1·8%) közüzemeknél.

Külön foglalkozunk a 10 és annál is többgyermekes, egészen szélsőséges nagy termékenységű házasságok arányaival is s hogy e tekintetben is megbízható adatokat nyerjünk, így e szempontból az 1921-től 1929-ig tartó kilenc év statisztikáját ismertetjük, amelyet a bő gyermekáldásnak számítódó ötnél többgyermekes házasságok eddig tárgyalt csoportjának tömegjelenségénél eddig vizsgáltunk. A 10 és annál is többgyermekes házasságok aránya az egyes foglalkozási főcsoportokban a nő halálával Budapesten 1921-től 1929-ig megszűnt házasságok statisztikája szerint a következőképen alakult. Tíz és annál is többgyermekes termékenységű volt

I. az őstermelésnél a házasságok	5·6%-a
II. a bányászat, ipar és forgalom csoportjában:	
a) a bányászat és kohászathoz tartozók házasságainak	6·9%-a
b) az iparhoz tartozók házasságainak	4·7%-a
c) a kereskedelem és hitelhez tartozók házasságainak	3·0%-a
d) a közlekedésbeliek házasságainak	3·5%-a
a II. csoportban összesen	4·1%-a
III. a közszolgálat és szabadfoglalk. a házasságok	2·1%-a
IV. a véderőhöz tartozóknál a házasságok	2·2%-a
V. a napszámosoknál a házasságok	7·8%-a
VI. a házi cselédeknél a házasságok	1·9%-a
VII. az egyéb és ismeretlen fogl. főcsoportjában a házasságok	7·2%-a
Mindössze	4·7%-a

A 10 és annál is többgyermekes házasságok aránya a Budapesten legnépesebb foglalkozási főcsoportok közül[1]) e szerint tehát a közszolgálat és szabad foglalkozások főcsoportjában a leggyérebb. A nő halálával Budapesten 1921-től 1929-ig megszűnt házasságok statisztikája szerint e főcsoporthoz tartozó házasságoknak csak 2·1%-a volt ily kiválóan bő gyermekáldással kitűnő, míg az ugyanakkor megszűnt összes budapesti házasságoknak több mint kétszer ily magas hányada, 4·7%-a volt ily termékeny. Az értelmiség házasságainak kedvezőtlen termékenységi viszonyai így épen ezen viszonylatban, az igen bőtermékenységű házasságok felette alacsony arányában mutatkoznak jellemző módon. A tulajdonképeni értelmiségnél ugyanekkor 1·23%, a polgári közszolgálatnál meg ugyancsak 0·30% volt a nő halálával Budapesten legalább tízgyermekes gyermekbőséggel megszűnt házasságok aránya.

A legkedvezőbbnek viszont a napszámosok vonatkozó adata (7·8%) mutatkozik: a napszámoscsaládok specifikus jellemzője, 10 és még annál is több gyermek. Igen, ez az ő körükben otthonos jelenség, az ő alacsony-műveltségi színvonalukra jellemző, e szegény téglagyári, földes padlójú munkáslakásokban, ahonnan a budapesti írni és olvasni még ma sem tudók egyre fogyó számai származnak, a külön megnevezés nélkül levő napszámos proletároknál, az életnek ezen igen különböző származású hajótöröttjeinél, kiknek körében vagyonilag bukott emberek, rovottmulttú, börtönviselt emberek is sűrűn előfordulnak. Óbuda, Kőbánya és Angyalföld szegény viskóiban élő bőgyermekes családai szolgáltatnak ilyen adatokat.

A k. m. n. napszámosok után az »egyéb és ismeretlen« foglalkozási főcsoport sorakozik, a legalább 10 gyermekes házasságoknak 7·2%-os arányával. Ebben az ily csoportbeliek, nyugdíjasok, tőkések stb. előrehaladott korának hatása nyilvánul.

11. §. A házasságok termékenységének alakulása a házasságok tartama szerint.

A házasságok termékenységére felette fontos azok fennállásának időtartama. A gyermek születését 9 hónapos terhesség előzi meg: ez és a szoptatás időtartama együtt az, amely a házasság tartamához való viszonyában a klimakteriumot megelőző években a termékenység felső határára mértékadó. Ha a házasságok fennállásának időtartama növekedik, azok átlagos termékenysége természetszerűleg szintén emelkedik. Minél hosszabb és hosszabb időtartamig fennállott házasságok csoportját vesszük szemügyre, annál kisebb a közülök teljesen terméketlenül maradtak aránya

[1]) A házi cselédeknél csak 1·9% az arány, ami alacsonyabb, de csak egy ilyen házasság szűnt meg 1921-től 1929-ig, az ekkor Budapesten a nő halálával megszűnt 52 házi cseléd-házasság közül.

(lásd a 8. §-t), annál nagyobb azok átlagos termékenysége. Egészen hasonlóan minél nagyobb viszont valahol a házasságok fennállásának átlagos időtartama, annál kedvezőbb e tekintetben a termékenység alakulása és ha valahol a házasságok fennállásának átlagos időtartama idők folyamán változásban van, gyarapodik vagy csökken, úgy az a termékenység alakulására is lényeges hatással van. Természetes azonban, hogy a termékenység tekintetében tulajdonképen a házasságok fennállásának nem egész időtartamával kell számolni, hanem csak azzal, amelyben mindkét házastárs a szaporításra képes koron belül van. Itt főképen a női fogamzás felső határa szab határt: az, hogy a nő termékenyülési képességét a férfinál jóval előbb, már a negyvenes életévekben elveszti (változás vagy klimakterium). Az olyik nőnél betegség miatt már jóval előbb létesített castratio, vagy mesterséges meddőség (klimakterium artificiale) statisztikai szempontból figyelmen kívül marad; e szórványos esetekkel nem számolunk. Minthogy pedig a nő termékenysége és a házasodás lehetősége a leány 14 éves korában kezdődik, azért kb. 36 év (14—49) a házassági termékenyülésre való képesség időtartamának legfelső határa. A születési tiszta arányszám kiszámításakor a 15—49 éves nőkhöz szoktunk viszonyítani, minthogy 14 éves korában még csak igen-igen kevés nő szül. Ezt a beosztást aztán megtartjuk a házas nők születési tiszta arányszámának kiszámításánál is, pedig ott az arányszámon épen nem változtatna az egy-két már házas 14 éves nő hozzáadása, de egyformaság céljából eltekintünk e számítástól itt is, bár itt ez volna a teljesen pontos számítás, hiszen a leányok 14 éves korukban már férjhez mehetnek. Így a születési tiszta arányszámoknál 35 évben állapítjuk meg a házasságok tartamából termékeny időtartam felső határát. A valóságban a legtöbb nőnél a termékenység időtartama még ennél is rövidebb, minthogy a klimakterium már a negyvenes évek derekán, sőt igen gyakran annak elején is bekövetkezik. Így a női termékenység átlagos időtartama kb. csak három évtized, a 15 életévtől átlagosan csak a negyvenes évek közepéig tart. E harminc évet azonban a legtöbb nő nem tölti el házasságban, bár a házasságának fennállása gyakran harminc évnél hosszabb is. A leány rendszerint csak már több termékenyülésre képes év elmulta után megy férjhez; a menyasszony egy vagy több évvel rendszerint már több, mint 14 éves. A házasságok termékenysége pedig a házasságok fennállásának tulajdonképen nem egész időtartamától függ, hanem csak az ebből termékenyülésre képes időtartamtól, attól, hogy a nő a termékenyülésre képes harminc évéből mennyit töltött el házasságban. Így a házasságok fennállásának átlagos időtartama helyett statisztikai szempontból értékesebb azt határozni meg, hogy a termékenyülésre képes harminc évből a nők átlagosan mennyit töltenek házasságban, másszóval, hogy mekkora a házasságok fennállásának az anya termékenyülésre képes korában eltöltött átlagos időtartama. Művelt népeknél, ha a házasság fennállásának átlagos idő-

tartama meg is egyezik valamely azonos égöv alatt élő ázsiai törzsével, a termékenységre képes korban, házasan eltöltött idő mégis ilyenkor is kisebb, mert a házasodási kor Európaszerte magasabb, mint Ázsiában. Európában azonban az átlagos élettartam is hosszabb, így lehet azután, hogy később halván el, az öregkorban a házasok Európában behozhatják a tartamban azt, amit a késői házasságkötéssel a műveletlen népekkel szemben vesztenek. Exotikus népeknél a termékenyülési képesség korán kezdődik, de korán is szűnik meg s rövidebb időtartamú, mint az európai fehér fajnál.

A házasságok termékenységére vonatkozó irodalomban már régóta megtaláljuk azt a követelést, hogy a termékenység meghatározásánál a házasság tartamával számolni kell s a legkülönbözőbb jelenségek (sterilitas, a termékenységnek vallás, kor, stb. szerint való) részletezésénél ezt egyidejűleg mindig figyelembe kell venni. Már *Kollmann*[1]) részletezte még a mult század nyolcvanas éveiben Oldenburg varosának házassági termékenységét a házasság fennállásának időtartama szerint. *Kőrösy*[2]) elismeri, hogy e módszertani tekintetben *Kollmann* megelőzte őt, hangsúlyozza azonban, hogy ő volt az első, aki a házasság fennállásának időtartamát a házasodási korral kombinálta s e két körülmény hatását együtt figyelte meg. Azt, hogy a termékenységi statisztikát a házasság fennállásának időtartamából az anya klimakteriumának bekövetkezte előtt eltelt időre eső részek különböző tartama szerint kellene részletezni *Kiaer*[3]) javasolta először 1903-ban az ő nagyhírű munkájában. Ugyanerről később, 1905-ben a Nemzetközi Statisztikai Intézet londoni ülésén tett jelentésében[4]) is szólott. Először azonban *Feld*[5]) készített ilyen a fogamzásra képes korban eltöltött házassági tartam szerint készült termékenységi statisztikát és pedig Zürich városáról. Megjegyzendő azonban, hogy a termékenységre képes korban eltöltött házassági időtartam hatása *Kőrösy* azon termékenységi tábláiból is kiolvasható, ahol a házasodási kort kombinálja a házasság fennállásának időtartamával. Ezek az anya kora szerint haladó monogén prospektív táblák. Ha *Kőrösy* ezen tábláiban a megadott házasodási kor alapján levonjuk a házasság fennállásának megadott teljes tartamából a klimakteriumon (kb. a 45. anyai

---

[1]) Lásd *Kollmann* értekezését a »Statistische Nachrichten uber das Grossherzogtum Oldenburg« 23. füzetének 27. lapján.

[2]) Lásd *Kőrösy:* »Adalékok a fővárosi lakosság termékenységének és a családok gyermekgazdagságának kérdéséhez«. Székesfővárosi Statisztikai Havi Füzetek, Budapest, 1902. 348. sz. 11. l.

[3]) Lásd *Kiaer:* »Statistische Beitrage zur Beleuchtung der ehelichen Fruchtbarkeit«. (Oslo 1903.) III. rész 151. l.

[4]) Lásd Bulletin XV. 2. rész 399. l.

[5]) Lásd *Feld W.:* »Die Familienweise Statistik der ehelichen Fruchtbarkeit und der Kindererhaltung«. (Bulletin XIX. 1. rész 188. s k. l.) 195. l. Eredeti munkája : »Die Familienstatistik der Stadt Zürich«. (Bulletin XIX. 1. 217. l.)

életéven) túl lévő időtartamot, úgy már az ő tábláiból is készíthetünk olyan elég pontos termékenységi táblázatot, mely nem a házasság fennállásának teljes időtartama, hanem csak az anya részéről fogamzásra képes korban eltöltött házas életévek szerint halad. Munkánk részére az 1925—1927. években megszűnt budapesti házasságok statisztikájából készítettünk ilynemű feldolgozást, amennyiben az átlagos házassági termékenységnek a házasság fennállásának időtartama szerint való alakulását az anya esketési korával kombináltuk. Ezeket az alább közlendő adatokat azonban — módszerbeli különbségek miatt — nehéz *Kőrösy* régi eredményeivel egybevetni. *Kőrösy* ugyanis nemcsak a nő, hanem mindkét szülő halálával megszűnt házasságok statisztikájára támaszkodva készítette termékenységi statisztikáját és a halvaszülötteket a termékenységbe nem számította bele. Ha mindkét szülő halálával megszűnt házasságokra ma is kitudunk terjeszkedni s az átlagos termékenység alakulását az 1925—1927. évben Budapesten megszűnt házasságokra vonatkozólag tartam és házasodási kor szerint kombinálva így is meg tudjuk határozni s alább meg is határozzuk, azt a különbséget, amit a halvaszülötteknek *Kőrösy*-nél figyelmen kívül történt maradása okoz, nincs módunkban kellő pontossággal eliminálni. A különböző évek halvaszületési arányaiból nehéz a termékenységi statisztikában lévő arányt meghatározni, mert itt különböző időtartamú házasságokban nem egy év, hanem különböző időszakok halvaszülöttei s azok is eltérő arányokban szerepelnek. Bármily érdekesek tehát így *Kőrösy*-nek a mult század kilencvenes éveire vonatkozó feldolgozásai, a budapesti házasságok termékenységi statisztikájának történetét tartam szerint való részletezésben sem tudjuk kellő megbízhatósággal egészen az ő adataiig visszakövetni, hanem csak 1903-ig, amikor is a mai rendszerű — csak a nő halálával megszűnt házasságokat tekintetbevevő s a termékenységbe a halvaszülötteket is beleszámító — házassági termékenységi statisztika megindult.

A házasságok átlagos termékenysége Budapesten a fennállás időtartamának némely többéves csoportja szerint[1]) való részletezésben az újabb népmozgalmi adatok szerint a következő változást mutatja. Budapesten a nő halálával 1925—1927-ben megszűnt házasságok közül

az 5 évnél rövidebb időtartam után megszünteknél egy-egy házasságra ..... 0·58,
az 5— 9 éves « « « « « ..... 1·10,
a 10—14 « « « « « « ..... 1·60,
a 15—19 « « « « « « ..... 2·13,
a 20—24 « « « « « « ..... 2·36,

[1]) Megjegyezzük, hogy *Raseri* a tartamcsoportokat bizonyos középértékekre (például a 10—15 éves tartamú házasságokat 12½ évre) veszi fel. Lásd erre vonatkozólag *Raseri:* »Sur la variation du taux de natalité et sur l'age moyen des epoux suivant les conditions economique«. (Bulletin XI. 1899.) című munkáját. Minthogy azonban az ily középértékek helyettesítése nem épen egyenlő mértékkel történik, kifejezőbbnek tartjuk a korhatárokat megtartani. *Raseri* ezen újítása egyébként máshol sem talált kedvező fogadtatásra. *Kőrösy* sem tartotta azt valami szerencsés újításnak.

a 25—29 éves időtartam után megszűnteknél egy-egy házasságra 2·71, a 30 éves és még annál is hosszabb időtartam után megszűnteknél egy-egy házasságra 4·43 gyermek esett; a született összes gyermekeknek — persze a halvaszülötteknek s a nő halálakor életben már nem lévőknek — beleszámításával. Látható tehát, hogy *az átlagos házassági termékenység a házasság fennállásának időtartamával mindvégig emelkedő irányzatú* s hogy Budapesten a legalább harminc évig tartott házasságok közel kilencszer olyan termékenyek mint az 5 évnél rövidebb ideig tartó fennállás után megszűntek. Az ötéves tartamcsoportok megkülönböztetésekor legnagyobb különbség az első két tartamcsoport, az 5 évnél rövidebb s az 5—9 éves fennállás után megszűnt házasságok átlagos termékenysége között van: az utóbbi az előbbinek kb. kétszerese. A későbbi ötéves tartamcsoportok nem mutatnak ily irányú különbséget.

A nő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt házasságok átlagos termékenységét a házasság tartama szerint, tartamévenkint való részletezésben a 80. táblázat tárja elénk.

A tartamévenkint való részletezésben az egy évig sem tartott házasságok átlagos termékenysége minimum, a 30 éves és annál is hosszabb időtartam után megszűnteké maximum. A két szélsőség között lévő különbség 0·13 és 4·43 között harmincnégyszeres!

A nő halálával Budapesten megszűnt házasságok átlagos termékenységének tartamévenkint való alakulását az 1903-tól 1928-ig tartott negyedszázados adatgyüjtésünk szerint négy fennállási tartamcsoport (5 éven aluli, 5—9, 10—19 éves és 20 éven felüli) megkülönböztetésével a 81. táblázat s a XIX. grafikon szemlélteti.

A négy különböző tartamcsoport házasságainak átlagos termékenységére vonatkozó négy számsor mindegyike regresszív alakulású, csökkenő. A legmagasabb termékenység az egyik legrégibb (1903—1906), a legalacsonyabb egyik legújabb (1924—1928) esztendőkben megszünt házasságoknál mutatkozik. Amíg azonban az 5 éven aluli időtartam előtt megszűnt házasságok termékenysége a maximumtól (1906. évi 1·10) a minimumig (1924. évi 0·51) több mint felére csökkent s az 5—9 évig fennállottak átlagos termékenységének csökkenése is hasonló arányú (az 1905. évi 2·36-ról, mint maximumról az 1924. évi 0·94-re, mint minimumra), addig *a hosszabb időtartamig fennállott budapesti házasságok átlagos termékenysége 1903-tól 1928-ig sokkal kevésbbé csökkent, mint a rövidebb tartamkategóriáké.* A 10—19 éves időtartamig való fennállás után megszűnteknél a maximum (az 1904. évi) 3·69 és a minimum (1927. évi) 1·80 között csak a maximum 48·8%-ára, a 20 éves és még azon felüli időtartam után megszűnteknél pedig a maximumnak (1906. évi 5·24) csak 71·0%-ára történt a minimumig (1922. évi 3·72-ig) való visszafejlődés.

XIX. A NŐ HALÁLÁVAL MEGSZŰNT HÁZASSÁGOK TERMÉKENYSÉGÉNEK RÉSZLETEZÉSE A HÁZASSÁGOK IDŐTARTAMA SZERINT.

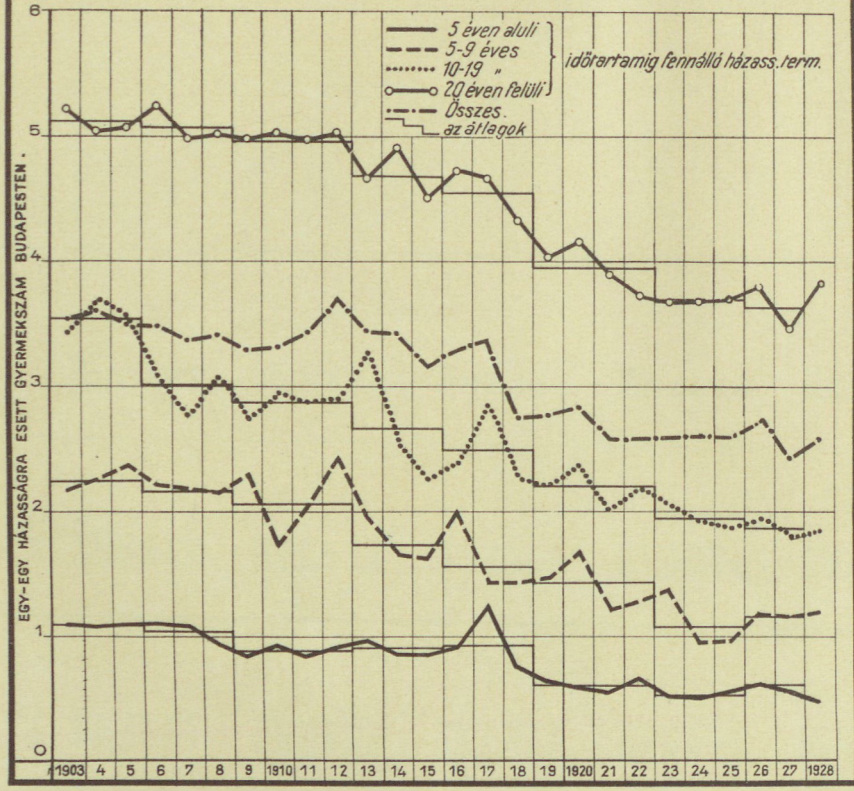

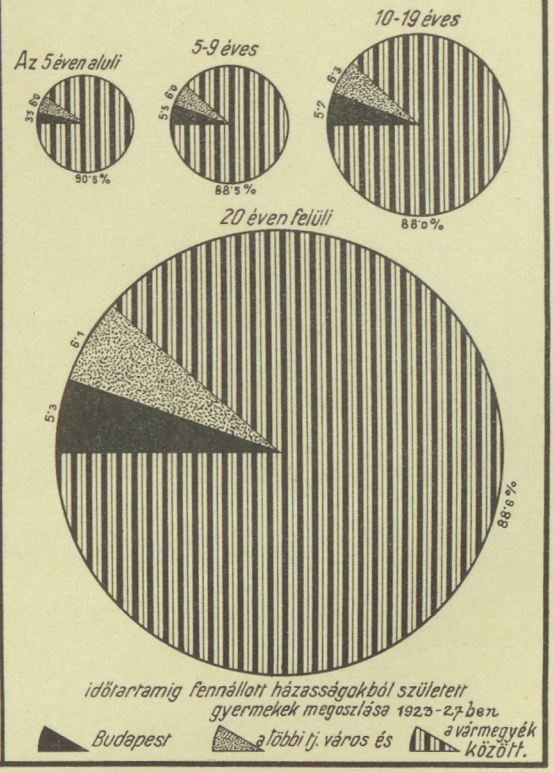

80. A nő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt házasságok átlagos termékenysége a házasság fennállásának időtartama szerint részletezve tartamévenkint.

A házasság tartama	A nő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt		
	házasságok	házasságokból született összes gyermekek	házasságok körében egy-egyre eső átlagos gyermekszám
	s z á m a		
0— 1 év	32	4	0·13
1— 2 «	92	38	0·41
2— 3 «	86	45	0·52
3— 4 «	97	64	0·66
4— 5 «	117	94	0·80
0— 5 «	**424**	**245**	**0·58**
5— 6 «	101	88	0·87
6— 7 «	146	140	0·96
7— 8 «	133	161	1·21
8— 9 «	120	144	1·20
9—10 «	82	109	1·33
5—10 «	**582**	**642**	**1·10**
10—11 «	58	73	1·26
11—12 «	74	121	1·64
12—13 «	84	128	1·52
13—14 «	74	130	1·76
14—15 «	82	144	1·76
10—15 «	**372**	**596**	**1·60**
15—16 «	70	147	2·10
16—17 «	83	125	1·51
17—18 «	79	166	2·10
18—19 «	97	243	2·51
19—20 «	76	181	2·38
15—20 «	**405**	**862**	**2·13**
20—21 «	96	196	2·04
21—22 «	65	173	2·66
22—23 «	64	167	2·61
23—24 «	53	122	2·30
24—25 «	75	174	2·32
20—25 «	**353**	**832**	**2·36**
25—26 «	85	224	2·64
26—27 «	83	199	2·40
27—28 «	74	186	2·51
28—29 «	83	258	3·11
29—30 «	76	218	2·87
25—30 «	**401**	**1.085**	**2·71**
30 éven felül	1.194	5.293	4·43
Összesen	**3.731**	**9.555**	**2·56**

81. A nő halálával megszűnt házasságok átlagos termékenységének a házasságok fennállásának időtartama szerint való részletezése Budapesten 1903-tól 1928-ig.

Az év, melyben a házasság megszűnt	Az 5 éven aluli időtartamig	Az 5—9	A 10—19	A 20 éven felüli időtartamig	Az összes
		évig			
	fennállott				
	házasságok átlagos termékenysége				
1903	1·09	2·17	3·43	5·22	3·54
1904	1·08	2·25	3·69	5·04	3·60
1905	1·09	2·36	3·55	5·07	3·50
1906	1·10	2·21	3·08	5·24	3·48
1907	1·09	2·18	2·75	4·98	3·37
1908	0·94	2·14	3·07	5·01	3·41
1909	0·85	2·29	2·75	4·88	3·29
1910	0·92	1·70	2·94	5·02	3·31
1911	0·85	2·04	2·89	4·97	3·44
1912	0·92	2·42	2·90	5·03	3·71
1913	0·97	1·95	3·25	4·66	3·44
1914	0·85	1·65	2·53	4·90	3·43
1915	0·85	1·61	2·25	4·50	3·16
1916	0·90	2·01	2·39	4·72	3·29
1917	1·24	1·42	2·85	4·67	3·37
1918	0·76	1·43	2·26	4·32	2·74
1919	0·64	1·47	2·22	4·03	2·77
1920	0·59	1·69	2·37	4·15	2·83
1921	0·55	1·21	2·00	3·89	2·58
1922	0·67	1·18	2·17	3·72	2·58
1923	0·52	1·38	2·05	3·77	2·59
1924	0·51	0·94	1·91	3·77	2·60
1925	0·55	0·98	1·88	3·70	2·58
1926	0·62	1·18	1·95	3·80	2·71
1927	0·56	1·17	1·80	3·47	2·41
1928	0·47	1·20	1·85	3·83	2·57

Az 1903. évnél régebbre, *Kőrösy* multszázadbeli 1897—1900. évi adataiig — az említett módszerbeli különbség miatt — nehéz visszafelé követni a különböző tartamkategóriák budapesti átlagos termékenységének történetét. Mégis az egyik módszerbeli különbséget — azt, hogy a jelenlegi népmozgalmi termékenység csak a nő halálával megszűnt házasságok átlagos termékenységének számbavételére szorítkozik — kiküszöböltük azáltal, hogy a Budapesten 1926—1927-ben mindkét szülő halálával megszűnt házasságok statisztikáját is feldolgoztuk tartam szerint való részletezésben. Ezeket az eredményeket *Kőrösy* 1897—1900 évbeli adataival egybevetve a 82. táblázat mutatja.

82. Mindkét szülő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt házasságok átlagos termékenysége fennállási időtartam szerint való részletezésben az 1897—1900. évi Kőrösy-féle eredményekkel egybevetve.

A házasságok fennállásának időtartam csoportjai	Esett egy-egy házasságra gyermek	
	Kőrösy szerint az 1897—1900.	szerintünk az 1925—1927.[1])
	években Budapesten mindkét szülő halálával megszűnt házasságok adatainak tekintetbevételével	
5 éven aluli	0·77	0·45
5— 9 éves	1·69	1·07
10—14 «	2·31	1·55
15—19 «	2·81	2·04
20—24 «	3·25	2·40
25—29 «	3·47	2·88
30 éven felüli	4·09	4·39
Összesen	2·76	2·67

Minden tartamévnél (a 30 éven felülieket kivéve) *Kőrösy* idejével szemben is nagyfokú csökkenés mutatkozik; persze a valóságban *Kőrösy*-nek a mult század kilencvenes éveire vonatkozó adataival szemben a házasságok úgynevezett népmozgalmi termékenysége napjainkig (az 1925—1927. évi átlagig) a közölt számoknál bizonyára sokkal inkább csökkent — mint említettük azért, — mert *Kőrösy* a halvaszülötteket a termékenységbe nem számította bele. Azt, hogy a közölt számoknál *Kőrösy* idejében mennyivel nagyobb lehetett a házasságok termékenysége, ha a halvaszülötteket is beleszámították volna, mutatja, hogy mai módszerünkkel 1903—1905-ben termékenység csökkenő irányzata mellett is 3·55 (lásd a 3. §-ban), míg *Kőrösy* szerint 1897—1900-ban csak 2·76. Bizonyos, hogy a valóságban a 30 éven felüli tartam után megszűnt házasságok termékenysége is csökkenő, csak a halvaszülöttek hozzászámításában lévő módszerbeli különbség miatt nem tudjuk ezt *Kőrösy* adataival szemben is számszerűen kimutatni.

Bármely időtartamig való fennállás mellett jobb a vidéki s így az országos átlagos termékenység is, mint a fővárosi. Az 1923—1927. évi ötéves eredmények szerint a következő különbség mutatkozik:

A házasságok átlagos termékenysége volt

	Budapesten	Az országban	A vidéken
5 éven aluli fennállás után megszünteknél ...	10·55	1·00	1·03
5— 9 éves » » »	1·12	1·94	2·03
10—19 « » » »	1·92	3·20	3·34
20 éves és azon felüli fennállás esetén	3·90	5·06	5·14

[1]) Nem egyezik a 80. táblán közölt adatokkal, mert itt nemcsak a nő, hanem mindkét szülő halálával megszűnt házasságok statisztikája szerepel.

E szerint *a főváros és a vidék között a rövidebb időtartamú fennállás után megszűnt házasságoknál sokkal nagyobb arányú különbség van, mint a hosszabb időtartamig* — különösen, mint az egy emberöltőig, legalább 20 évig — *fennállottaknál.* Az 5 éven aluli időtartam után megszűnteknél a vidékiek termékenysége közel kétszer olyan magas, mint a fővárosiaké, az 5—9 évesek vidéki átlagos termékenységének a fővárosi adat már 55·2%-a, a következő tartamkategóriánál 57·5%-a, a 20 éves és azon felüli időtartam után megszűnteknél pedig 75·9%-a.

A tartamkategóriák átlagos házassági termékenységének negyedszázados adatgyüjtésünkben mutatkozó fejlődését a vidéki és az országos eredményekkel való egybevetésben, többéves átlagokban a 83. táblázat tárja elénk.

83. A különböző időtartamú fennállás után megszűnt házasságok átlagos termékenysége Budapest, a vidék és az ország termékenységi statisztikája szerint 1903-tól 1927-ig többéves átlagokban.

Az évek átlaga, amelyben a házasság megszűnt	Az 5 éven aluli			Az 5—9 éves			A 10—19 éves			A 20 éven felüli		
	időtartamig való fennállás után a nő halálával											
	Budapesten	Magyarországon [1])	a vidéken [2])	Budapesten	Magyarországon [1])	a vidéken [2])	Budapesten	Magyarországon [1])	a vidéken [2])	Budapesten	Magyarországon [1])	a vidéken [2])
	megszűnt házasságokban egy-egy házasságra eső átlagos gyermekszám, a született összes gyermekek tekintetbevételével [3])											
1903—1905	1·09	1·10	1·10	2·24	2·53	2·53	3·56	4·08	4·10	5·11	5·32	5·32
1906—1908	1·04	1·04	1·04	2·17	2·42	2·43	3·01	3·96	3·99	5·07	5·22	5·22
1909—1912	0·88	1·04	1·04	2·06	2·38	2·39	2·87	3·83	3·86	4·97	5·21	5·21
1913—1915	0·90	1·04	1·04	1·73	2·36	2·38	2·66	3·78	3·82	4·68	5·14	5·15
1916—1918	0·93	0·98	0·99	1·56	2·11	2·13	2·48	3·56	3·60	4·55	5·14	5·14
1919—1922[1])	0·61	0·82	0·84	1·42	2·04	2·10	2·20	3·41	3·53	3·95	5·08	5·15
1923—1925	0·53	1·04	1·07	1·08	1·88	1·97	1·94	3·25	3·38	4·07	5·08	5·16
1926—1927	0·59	0·93	0·96	1·17	2·01	2·09	1·88	3·11	3·26	3·63	5·02	5·12

Ezen számsorok fejlődésének meglepő tanulsága, hogy *a fővárosban a rövidebb időtartamú fennállás után megszűnt házasságok átlagos termékenysége nemcsak sokkal alacsonyabb, hanem sokkal rohamosabban is csökken, mint a megfelelő tartamkategóriáké a vidéken.* A házasságok termékenységére vonatkozó statisztikának más részletezésben is bebizonyosodott régi tanulsága, hogy a multtal szemben a termékenység legnagyobbfokú csökkenése a házasságoknak mindig épen azon csoportjában jelentkezik, amelyek termékenysége egykor és most is mindig a legkedvezőtlenebb volt. Az országban — mint az a 82. táblázaton látható — az 5 éven aluli fennállás után megszűnt házasságok

[1]) 1919-től trianoni terület.
[2]) Budapesten kivül lévő összes részek. Vidék = Magyarország minus Budapest.
[3]) A halvaszülöttekkel s a nő halálakor életben már nem lévőkkel együtt.

átlagos termékenysége negyedszázados adatgyüjtésünk szerint csak alig változott: 1903—1905-ben 1·10 volt s ez 1926—1927-ig mindössze csak 0·93-ig fejlődött vissza. Ezzel szemben Budapesten u. e. legrövidebb tartamkategória átlagos termékenysége ugyanakkor közel felére (1·09-ről 0·59-re) csökkent. A többi tartamkategóriáknál a vidék és a főváros adatainak visszafejlődése között nincs ily mérvű különbség. A középső (az 5—9 és 10—19 éves) fennállási tartamkategóriák átlagos termékenysége ugyanis a vidéken is erőteljesebben csökkenő, a 20 és még azon felüli fennállás után megszűnteké pedig bár a vidéken szintén csak nagyon kevéssé változik, de ezek átlagos termékenysége meg a fővárosban nem olyan mérvben csökkenő, mint az 5 éven aluli legrövidebb tartamkategóriáké. Így a vidéki és a fővárosi említett számsorok visszafejlődésében a főváros hátrányára tényleg a legrövidebb időtartamú fennállás után megszünteknél van a legnagyobb különbség.

Budapest környékén is kisebb különbség van a különböző tartamkategóriák átlagos házassági termékenységében, mint a fővárosban. E különbség a távolabbi környéken kisebb, mint az ú. n. közelebbi környéken.[1]) Ezt tárja elénk a nő halálával 1928-ban megszűnt házasságokra vonatkozólag a 84. táblázat.

84. A nő halálával Budapest környékén 1928-ban megszűnt házasságok átlagos termékenysége a házasságok fennállásának időtartama szerint részletezve.

Környék	Esett egy-egy házasságra gyermekszületés átlag				
	5 éven aluli	5—9 éves	10—19 éves	20 éven felüli	az összes házasságoknál
	fennállás mellett				
a) Közelebbi környék:					
balpart	0·64	1·54	2·05	5·02	3·41
jobbpart	1·00	1·66	1·33	4·00	3·29
Közelebbi környék összesen	**0·66**	**1·55**	**2·02**	**4·89**	**3·40**
b) Távolabbi környék:					
balpart	0·85	1·73	3·40	4·65	3·50
jobbpart	0·94	2·10	2·00	4·73	3·47
Távolabbi környék összesen	**0·87**	**1·85**	**3·09**	**4·67**	**3·49**
Budapesten	**0·47**	**1·20**	**1·85**	**3·83**	**2·57**

Látható, hogy a két szélső kategória között a fővárosban kb. kilencszeres, a közelebbi környéken már csak hétszeres, a távolabbi környéken meg csak ötszörös különbség van. Pontosabban, ha a 20 éves és azon felüli időtartam után megszűnt házasságok átlagos termékenységét százzal vesszük egyenlőnek, úgy az 5 éven aluli tartam után megszűntek átlagos termékenysége az említett legmagasabb kategóriáénak a fővárosban csak 12·3, a közelebbi környéken 13·5, a távolabbi környéken pedig már 18·6%-a.

[1]) A környékek elhatárolását lásd a 6. §-ban közölt VI. grafikonon.

A különböző időtartamú fennállás után Budapesten megszűnt házasságok termékenysége között lévő különbséget az átlagos termékenységen kívül a házasságok gyermeklétszám szerint való megoszlásában mutatkozó eltérésekkel is jellemezhetjük. Ez utóbbi százalékok (a gyermeklétszám szerint való megoszlás), az előbbi átlagokban (az egy-egy megszűnt házasságra átlag eső gyermekszámban) lévő különbségek kialakulásának magyarázatául is szolgálnak. A nő halálával fővárosunkban 1925 és 1926-ban megszűnt házasságok gyermeklétszámkategóriák szerint való megoszlását a házasság fennállásának némely többéves tartamcsoportjában a 85. táblázat mutatja.

85. A nő halálával Budapesten 1925—1926-ban megszűnt házasságok gyermeklétszámkategóriák szerint való megoszlása a házasság fennállásának tartamcsoportjaiban.

A házasság fennállásának tartamcsoportjai	A nő halálával Budapesten 1925—1926-ban megszűnt házasságok oldalt megnevezett tartamkategóriáiban esett a (az)						
	0	1	2	3—5	6—9	10 és annál több	összes
	gyermekes						
	házasságokra, a megfelelő tartamú fennállás után ekkor megszűnt összes házasságok százalékában						
5 éven aluli	59·3	28·5	8·7	3·1	0·4	0·0	100·0
5— 9 éves	46·9	22·1	16·7	13·5	0·8	0·0	100·0
10—19 «	37·7	14·8	15·4	24·2	7·7	0·2	100·0
20 éves és azon felüli	16·8	9·1	11·5	33·3	19·7	9·6	100·0
Összesen	28·9	13·8	12·7	26·1	13·0	5·5	100·0

A teljesen gyermektelen és az egygyermekes házasságok aránya a tartamcsoportokkal mindvégig fogyó, a 3 és annál több gyermekes házasságok aránya pedig azzal mindvégig emelkedő irányzatú. A kétgyermekesek aránya kezdetben a tartamcsoportokkal emelkedő, azután (10 évnél hosszabb fennállás után) csökkenő. Ha a tartamot évenkint részletezzük, úgy nemcsak a kétgyermekeseknél, hanem más gyermeklétszámú házasságoknál is azt látjuk, hogy arányuk egy bizonyos tartamévig emelkedő, onnan pedig fogyó. A nő halálával Budapesten 1926 és 1927-ben megszűnt házasságokat a házasság fennállási időtartamának évenkint, a termékenységnek meg minden egyes gyermekszám szerint külön való részletezésével a 199. oldalon levő 86. táblázat és a XX. grafikon szemlélteti.

Ezek az eredmények Budapest újabb adatai alapján is hasonló jelenségeket mutatnak, mint *Boeckh* hasonló rendszerű multszázadbeli (az 1885—1886. években megszűnt házasságokra vonatkozó) berlini statisztikái s az azok nyomán akkor felrajzolt grafikonok. A teljesen terméketlen házasságok aránya ezen budapesti adatok szerint a 42. évig fennállott házasságokban alakult legkedvezőbben, ahol a teljesen terméketlenül maradt házasságok aránya csak 8%. Hasonló alacsony adatokat azonban a 44. és az 50. évig fennállott házasságoknál is láttunk, itt már Budapesten csak ily hosszú

XX. A HÁZASSÁGI TERMÉKENYSÉG ALAKULÁSA A HÁZASSÁG IDŐTARTAMÁNAK ÉVENKINT A TERMÉKENYSÉGNEK MEG MINDEN EGYES GYERMEKSZÁM SZERINT VALÓ RÉSZLETEZÉSÉVEL,

Budapesten, a nő halálával az 1926. és 1927. évben megszűnt házasságok statisztikájának átlagai alapján.

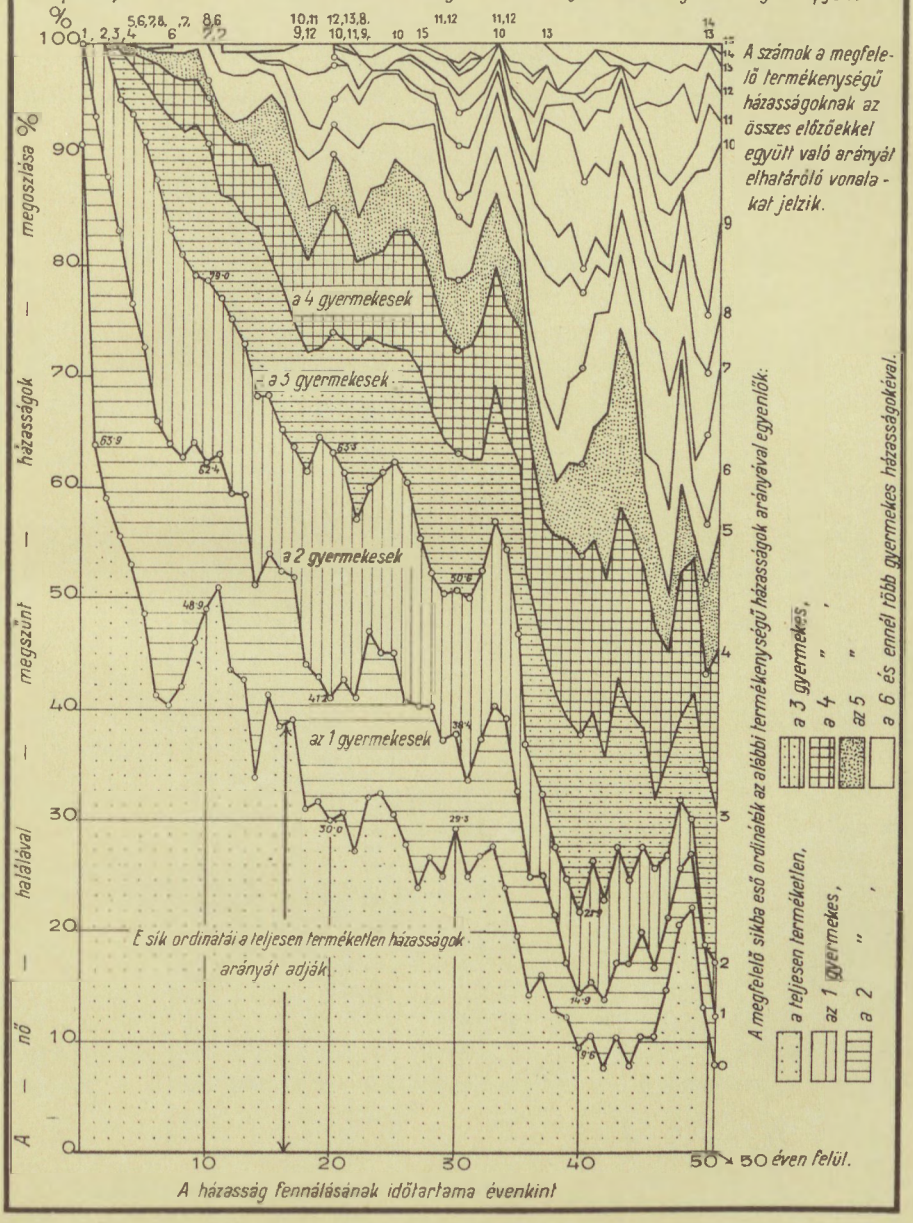

86. A házassági termékenység alakulása a házasság időtartamának évenkint, a termékenységnek meg minden egyes gyermekszám szerint való részletezésével Budapesten, a nő halálával 1926. és 1927. évben megszűnt házasságok adatai alapján és a házasság tartamának irányában három-három sortagot egybefogó kiegyenlítés után.

A házasság fennállásának időtartama években	A nő halálával Budapesten 1926—1927. években megszűnt házasságok közül az oldalt megnevezett fennállási időtartamúak közül esett a (az)															
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15 és annál több
	gyermekes házasságokra az alacsonyabb gyermeklétszámú házasságkategóriákkal együtt[1]) az összes azonos időtartamig fennállott házasságok százalékában															
0	90·9	100·0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	63·9	93·7	100·0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	59·0	88·8	99·5	100·0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	55·8	83·3	95·3	98·1	99·1	100·0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4	53·1	77·0	93·9	98·1	99·1	100·0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	48·4	72·8	91·2	97·2	98·6	99·5	99·5	99·5	99·5	99·5	100·0	—	—	—	—	—
6	41·7	66·4	88·3	95·1	98·2	99·1	99·5	99·5	99·5	99·5	100·0	—	—	—	—	—
7	40·7	64·0	83·8	93·3	97·6	99·2	99·6	99·6	99·6	99·6	100·0	—	—	—	—	—
8	42·1	62·8	81·0	92·3	97·2	99·2	100·0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	46·2	64·1	79·4	92·9	97·3	99·5	100·0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10	48·9	62·4	79·0	91·0	95·5	97·7	100·0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	50·8	63·1	77·9	86·9	92·6	94·3	97·5	99·2	99·2	99·2	99·2	99·2	100·0	—	—	—
12	43·8	59·1	75·9	86·1	91·2	93·4	97·1	99·3	99·3	99·3	99·3	99·3	100·0	—	—	—
13	42·8	59·3	73·1	84·8	91·0	93·8	97·2	99·3	99·3	99·3	99·3	99·3	100·0	—	—	—
14	34·1	51·1	68·2	83·7	88·9	94·8	97·8	98·5	98·5	99·3	100·0	—	—	—	—	—
15	41·5	54·4	68·7	80·3	89·1	95·2	97·3	98·0	98·6	99·3	100·0	—	—	—	—	—
16	38·6	52·5	65·8	78·5	86·7	94·3	94·9	98·1	98·7	99·4	100·0	—	—	—	—	—
17	39·4	52·0	64·0	74·9	83·4	89·1	90·9	94·9	97·7	100·0	—	—	—	—	—	—
18	31·4	44·4	61·5	72·2	80·5	85·8	89·4	92·9	97·0	100·0	—	—	—	—	—	—
19	33·0	43·2	64·2	72·7	83·0	86·9	90·3	92·6	97·2	100·0	—	—	—	—	—	—
20	30·0	41·2	63·5	74·1	85·3	90·0	92·9	95·3	98·2	98·8	99·4	100·0	—	—	—	—
21	31·0	43·0	61·4	73·4	83·6	88·6	91·8	96·2	98·1	98·1	98·7	99·4	99·4	99·4	100·0	—
22	27·8	41·3	57·9	72·2	80·2	84·1	90·5	94·5	96·0	96·0	96·8	98·4	98·2	99·2	100·0	—
23	32·3	47·7	60·0	73·8	80·8	86·9	92·3	96·9	97·7	97·7	97·7	98·5	99·2	99·2	100·0	—
24	32·6	45·4	61·7	73·2	81·6	87·2	92·9	97·2	97·2	98·6	98·6	99·3	100·0	—	—	—
25	30·6	45·3	62·4	72·9	83·5	89·4	92·9	97·1	97·6	98·8	99·4	100·0	—	—	—	—
26	28·4	40·8	60·4	72·2	83·4	87·6	92·3	95·9	96·5	97·6	98·8	99·4	100·0	—	—	—
27	24·1	40·4	56·0	70·5	81·9	87·4	92·8	95·2	95·8	96·4	98·2	99·4	100·0	—	—	—
28	27·3	40·3	52·6	67·5	78·6	85·1	92·9	94·8	95·5	96·1	97·4	98·7	99·3	99·3	99·3	100·0
29	25·5	37·9	50·3	64·6	73·3	78·9	86·3	88·8	91·9	95·7	96·9	98·1	98·8	99·4	99·4	100·0
30	29·3	38·4	50·6	63·4	72·6	78·7	84·2	86·0	90·9	93·9	95·1	97·0	97·6	98·2	99·4	100·0
31	25·3	34·1	50·0	63·0	73·0	79·4	83·5	86·5	90·6	94·1	96·5	97·6	98·2	99·4	100·0	—
32	27·5	38·3	53·0	63·1	75·2	83·9	87·9	92·0	94·6	95·3	97·3	98·6	98·6	98·6	100·0	—
33	28·1	40·3	57·6	69·1	79·9	86·3	90·6	95·7	97·1	97·8	100·0	—	—	—	—	—
34	24·2	39·5	54·8	65·3	76·6	82·3	86·3	91·1	93·5	93·5	95·2	96·8	97·6	98·4	100·0	—
35	19·8	32·8	47·4	62·1	74·1	80·2	83·6	87·1	89·7	90·5	94·0	95·7	97·4	98·3	100·0	—
36	14·6	25·2	37·9	52·4	66·0	72·8	75·7	82·5	85·4	88·4	91·3	93·2	96·1	97·1	100·0	—
37	16·8	25·7	32·7	45·5	57·4	64·4	68·3	79·2	84·2	93·1	96·1	96·1	98·0	98·0	100·0	—
38	13·0	21·7	28·3	41·3	56·5	60·9	65·2	78·3	82·6	92·4	94·6	95·7	96·7	96·7	98·9	100·0
39	12·5	17·9	25·0	39·3	56·3	62·5	69·6	79·5	83·9	92·0	94·6	95·5	95·5	97·3	98·2	100·0
40	9·6	14·9	21·9	38·6	54·4	62·3	71·0	77·2	79·8	87·7	92·1	94·7	95·6	98·2	98·2	100·0
41	10·8	15·8	26·7	40·0	55·8	65·8	75·8	80·0	82·5	89·2	94·2	95·8	96·7	99·2	99·2	100·0
42	8·0	14·0	23·0	36·0	52·0	67·0	76·0	79·0	81·0	88·0	94·0	96·0	97·0	98·0	99·0	100·0
43	10·5	17·9	28·4	43·2	58·9	74·7	81·1	85·3	89·5	92·6	96·8	97·9	97·9	97·9	98·9	100·0
44	8·9	17·8	25·6	40·0	56·7	71·1	75·6	81·1	86·7	90·0	92·2	94·4	94·4	96·7	97·8	100·0
45	10·5	20·0	28·4	38·9	52·6	60·0	63·2	74·7	81·1	84·2	89·5	92·6	94·7	97·9	97·9	100·0
46	10·3	17·2	26·4	32·2	48·3	55·2	62·1	73·6	78·2	80·5	85·1	88·5	94·3	97·7	97·7	100·0
47	15·2	21·5	27·8	35·4	45·6	50·6	58·2	68·4	76·0	79·7	84·8	87·3	94·9	97·5	97·5	100·0
48	20·8	26·4	32·1	39·6	52·8	60·4	71·7	73·6	81·1	86·8	86·8	88·7	96·2	98·1	98·1	100·0
49	23·3	27·9	30·2	41·9	53·5	55·8	60·5	62·8	72·1	79·1	88·4	90·7	93·0	97·7	97·7	100·0
50	13·5	18·9	18·9	24·3	43·2	51·3	56·8	64·9	70·3	75·7	89·2	94·6	97·3	100·0	—	—
50 felül	8·2	12·2	17·3	30·6	45·9	56·1	62·2	70·4	75·5	83·7	90·8	92·9	95·9	98·0	99·0	100·0
Összesen	32·9	47·6	61·6	72·1	80·6	85·6	89·1	92·2	94·1	96·1	97·5	98·2	98·9	99·3	99·7	100·0

[1]) Lásd ezen összegező vonalakat a XX. grafikonon.

időtartam után megszűnt házasságok csekély száma miatt az egyes tartamévek között nem irányadó különbségek is mutatkoznak. A 10 és még annál is többgyermekes házasságok aránya a 47 éves időtartamig fennállottaknál maximum: 15·2%.

Különböző társadalmi osztályok, foglalkozási ágak termékenysége tartam szerint való részletezésben az egyes tartamkategóriákban gyakran nagyobb különbséget mutat, mint amilyen a vizsgált csoportok összes házasságainak átlagos termékenysége között van. Bekövetkezhetik ez akkor, ha a vizsgált néprétegek kormegoszlása s vele házasságaiknak tartamkategóriák szerint való megoszlása igen eltérő, nevezetesen ha az egyikben jelentékenyen magasabb a fiatalok s ezzel egyben a rövidebb ideig fennállott házasságok aránya. Ilyen ellentét van például a munkások és polgárok házasságainak átlaga és tartamkategóriák szerint részletezett termékenységében. A munkások átlagos termékenysége Budapesten a nő halálával 1929-ben megszűnt házasságok statisztikája szerint egy-egy házasságra 2·77 gyermek, a polgároké csak 2·52. Ellenben tartamkategóriák szerint részletezve ugyanakkor a következő eltéréseket találjuk. Az átlagos termékenység 1929-ben volt a nő halálával Budapesten

5 éven aluli fennállás után megsz. munkásh.	0·52,	ugyanott	ugyanaz a polg. házas.	0·4
5—10 évig fennállott munkásházasságoknál	1·19	«	«	«	«	«	1·1
10—20 « « «	2·08	«	«	«	«	«	1·4
20 éven felül « «	4·33	«	«	«	«	«	3·4

Ha a polgárok átlagos házassági termékenységére vonatkozó átlagot százzal vesszük egyenlőnek, úgy a munkásokéra vonatkozó

az 5 éven aluli fennállás után megszűnt házasságoknál	.....	125	indexű
az 5—10 éves « « « «	.....	109	«
a 10—20 « « « « «	.....	150	«
a 20 éven felüli « « « «	.....	126	«

Az indexek jól szemléltetik, hogy a munkások átlagos házassági termékenysége tényleg minden tartamkategóriában jobb, mint a polgároké.

A budapesti házasságok fennállásának átlagos időtartama a nő halálával az 1926—1927. években (Budapesten) megszűnt házasságok most közölt adatai alapján átlag 23·2 évre tehető. Ezzel szemben *Boeckh* az 1885—1886. évi berlini statisztikából a berliniekét átlag 18·83 évnek számította ki. Mi alább a 13. §-ban a tartamot az esketési korral kombinálva is feldolgozzuk s azon adatokból azt számítjuk ki, hogy ebből az átlagos teljes fennállási tartamból a budapesti adatok szerint átlag 12·2 házasév esett az anya klimakteriumát megelőzően[1]) házasságában eltöltött időre. A következő fejezetben a házas-

[1]) 45. életévre tesszük a klimakterium bekövetkeztének átlagos időpontját. Ha a 49. évig számolunk terhesség bekövetkeztének lehetőségével, mint ahogy a születési tiszta arányszámoknál azt a szülésre képes korban lévő nők számának megállapításakor tenni szoktuk, úgy ez az átlag 13·3 év.

sági termékenységnek a szülők életkora szerint való alakulásával, a törvényes születéseknek sorrend szerint való megoszlásával, majd az azután következő 13. §-ban a szülők elhalálozási és esketési korának a termékenységre való hatásával s azoknak a házasság tartamával való további kombinálásával foglalkozunk.

12. §. A születési sorrend és a születési lapról származó termékenységi statisztika.

A fővárosi házasságok termékenységére vonatkozó statisztika legrégibb eredménye a születési sorrend megállapítása azon házasságokban, amelyekből már született gyermek. Ezt teszi lehetővé a születési lapról — illetve a szülésznői bárcákról — származó termékenységi statisztika. Budapesten a házasságok termékenységére vonatkozólag ez a legrégebben életben lévő statisztikai adatgyüjtési mód. Az erre vonatkozó kérdést a többi budapesti termékenységi statisztikát megelőzően *Kőrösy*[1]) még 1888-ban kezdeményezte s a vonatkozó adatok gyüjtése Budapesten azóta is egyre tart. Ezen adatgyüjtés útján állapította meg id. *Thirring*[2]) fővárosunkra vonatkozólag is azt, ami hasonló adatgyüjtésekben egyébként Európaszerte megnyilvánul, hogy a születési aránynak *s a házassági termékenységnek csökkenésében nem az első, hanem a további* — a születési sorrendben későbbi, avagy mondhatnánk magasabb sorrendszámú — *gyermekek arányának csökkenése a fontosabb*, az elsőszülöttek, az egy gyermeket szülő anyák nem gyérülnek. A termékenység csökkenése tehát nem a gyermeket egyáltalában nem akarásban, hanem a kevés gyermekre — esetleg csak egy gyermekre — való törekvésben nyilvánul inkább meg.

A fővárosi évkönyvek évről-évre közlik a fővárosi születési lapról származó, a születési sorrendre vonatkozó adatokat s abból a házasságok termékenysége, az újszülött törvényes gyermekek sorrendszáma alapján megállapítható. Az eredmények persze csak azokra a házasságokra vonatkoznak, amelyekből született legalább egy gyermek. A teljesen terméketlenek az ily születési statisztikából származó s a születési sorrend megállapításán alapuló termékenységi statisztikából kimaradnak, mert az ily szülők nem töltenek ki születési lapot. Így — mint azt a 2. §-ban láttuk — ez a termékenységi statisztika csak legalább is a halálozási lapról származó népmozgalmi s a népszámlálásbeli házassági termékenységi statisztikától egészen különálló, külön elbírálás alá eső, sajátságos eredményekre vezet. A vonatkozó adatokat a budapesti statisztika az apa és az anya korával kombinálva és minden egyes születési sorrendszám, sőt az újszülött törvényes gyermek

[1]) Lásd *Kőrösy J.*: »A fővárosi születési statisztika újjáalakítása«. Budapest, Statisztikai Havi Füzetek, 1889. 197. l.

[2]) Lásd *Thirring G.*: »Budapest félszázados fejlődése 1873—1923«. (Budapest 1925.) 72.* lap.

neme szerint is részletezve közli, így a születési statisztikából származó termékenységi statisztikában Budapesten némely ezen feldolgozásokból származó szabályszerűséget is bemutathatunk.

A házasságok termékenysége az egyes években élveszületett törvényes gyermekek születési sorszáma szerint való megoszlásában, a budapesti születési statisztikában a sorrendszámra vonatkozólag lévő különleges kérdés alapján, az 1896-tól 1928-ig rendelkezésünkre álló adatokból (lásd e munka függelékében lévő részletes kimutatások 9. táblázatát) a következő képet mutatja:

87. A házasságok termékenységének alakulása a Budapesten 1896-tól 1928-ig élveszületett törvényes gyermekek születési sorrendszáma tekintetében való megoszlása szerint.[1])

Év	Az élveszületett törvényes gyermekek közül					
	1.	2.	3—5.	6—9.	10 és annál is későbbi	összes
	sorszámú gyermek volt az oldalt megnevezett évekre vonatkozó budapesti születési statisztika szerint					
1896	26·2	19·2	34·1	16·5	4·0	100·0
1897	25·6	20·7	34·5	19·2		100·0
1898	24·8	19·9	35·0	20·3		100·0
1902	25·3	20·8	35·3	18·6		100·0
1904	24·6	20·9	36·6	14·8	3·1	100·0
1905	26·3	20·5	35·9	14·3	3·0	100·0
1906	27·2	21·9	34·2	13·9	2·8	100·0
1908	30·7	21·2	32·5	13·0	2·6	100·0
1909	30·5	22·8	31·6	12·6	2·5	100·0
1910	30·5	22·5	32·1	12·4	2·5	100·0
1911	29·9	23·6	31·7	12·2	2·6	100·0
1912	31·1	23·5	31·7	11·4	2·3	100·0
1913	31·7	23·5	31·0	11·4	2·4	100·0
1914	30·8	23·4	32·4	11·0	2·4	100·0
1915	27·3	23·1	33·0	13·3	3·3	100·0
1916	22·8	25·0	34·8	13·7	3·7	100·0
1917	22·5	23·2	38·1	13·1	3·1	100·0
1918	26·2	22·6	35·6	13·2	2·4	100·0
1919	32·2	21·5	33·6	10·8	1·9	100·0
1920	46·2	18·7	25·2	8·4	1·5	100·0
1921	36·7	26·0	27·4	8·3	1·6	100·0
1922	33·5	28·9	27·7	8·2	1·7	100·0
1923	35·5	26·2	28·2	8·8	1·3	100·0
1924	36·6	26·3	28·5	7·2	1·4	100·0
1925	35·4	25·5	30·1	7·5	1·5	100·0
1926	34·3	25·2	30·3	8·5	1·7	100·0
1927	50·6	26·1	20·6	2·6	0·1	100·0
1928	33·3	26·0	30·0	8·9	1·8	100·0

Látható, hogy a legalacsonyabb sorrendszámú gyermeklétszámkategóriákba tartozó házasságok aránya, főképen az elsőszülötteké gyarapodóban van. Nem ezek, hanem a 6 és még annál is későbbi szülött törvényes gyermekek

[1]) Eltekintve az igen tekintélyes hányadot (60%) képviselő ismeretlen sorrendszámú születésektől.

A TERMÉKENY HÁZASSÁGOK MEGOSZLÁSA

a születési sorrend valamint az apa és az anya életkora szerint részletezve a Budapesten 1923-27 ben történt törvényes élveszületések alapján. (Eltekintve az igen tekintélyes hányadot (60 %) képviselő ismeretlen sorrendszámú születésektől.)

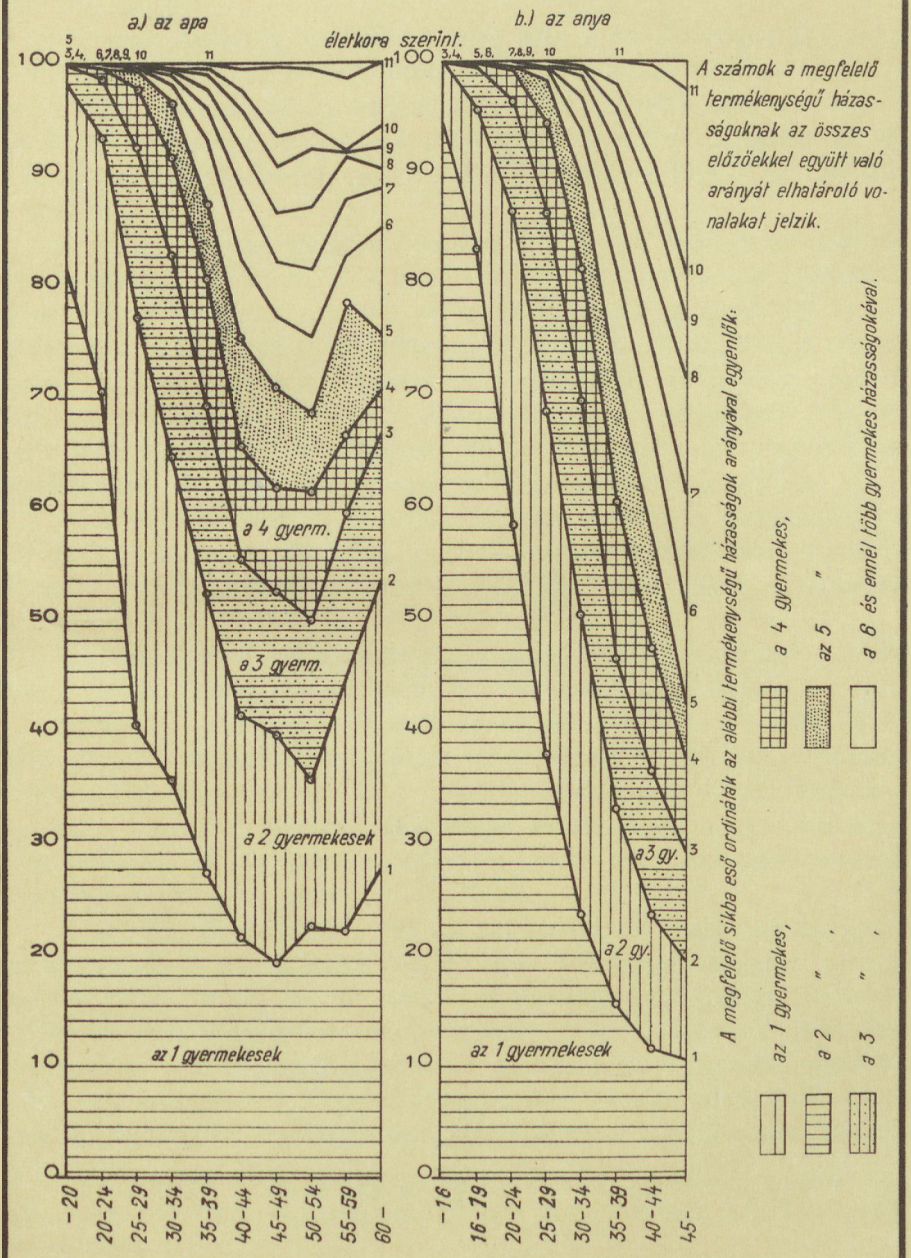

azok, amelyek mind ritkábbá válnak. Az igen bő gyermekáldással kitűnő házasságok gyérülésének azután — mint munkánk 10. §-ában láttuk — fontos szerepe van a házasságok átlagos termékenységének csökkenésében. A túlsok gyermektől való félelem, a házassági termékenységnek főkép egy, két gyermek születése után gyakori akaratlagos korlátozása, nyilvánul ezen adatokban.

Az anya életkorával a klimakteriumig, (kb. a 45. életévig) s ugyanezen életévig az apánál is *mind kedvezőbben alakul a budapesti törvényes élveszületések születési sorrendszám szerint való megoszlása.* A Budapesten 1923—1927-ben történt törvényes élveszületések a születési sorrend, valamint az apa és az anya életkora szerint részletezve a 88. táblázat és a XXI. grafikon szemlélteti.

E szerint tehát az egygyermekesek aránya úgy az apák, mint az anyák oldalán azoknál minimum, akik a 45—50 éves korban kaptak gyermeket. Itt az apák oldalán arányuk 19·3, az anyák oldalán meg épen csak 11·5%. Az anyák oldalán, a klimakteriumban, az igen magas 10. és annál is későbbi sorrendszámú élveszületések aránya meg jellegzetes maximum; említett budapesti statisztikánk szerint: 19·3%. Itt, a termékenyülési képesség korral járó, természetes elvesztésének időpontjában nyilvánul meg az anyai termékenység lehetséges legmagasabb foka a legnagyobb arányban.

A születési sorrend és a szülők életkora másirányú kombinatív feldolgozását mutatja a 89. tábla, mely az azonos sorrendszámú újszülött törvényes gyermekeknek a szülők életkora szerint való megoszlását tárja elénk.

Látható, hogy minél idősebbek a szülők — természetszerűleg — annál inkább emelkedik a magasabb sorrendszámú születések aránya.

A születési sorrenddel szorosan összefüggő kérdés a valamely házasságban történt születések egymástól való időbeli távolságára vonatkozó kérdés is. Ezt különösen *Pfeiffer L.*, *Duncan*, *Mattheus* és *Ansell* vizsgálták. Legutóbbi *a testvérek egymástól való átlagos eltávolodását*, hogy a házasságkötés időpontja és a gyermekek születése között eltelt időszakok összegét a gyermekek számával osztotta.

A két-két szülés között lévő szünet hosszának meghatározásakor a statisztikus és nemzetgazdák sokáig csak fiziológiai tételeken alapuló adatokat adtak, mivel az erre vonatkozó tényleges adatgyüjtés hiányzott. Így *Süssmilch* és *Malthus* ezt a szünetet átlag 2 évnek. *Geissler* és *Hindelang* szerint *Goehlert* volt az első, aki e kérdés vizsgálatánál tényleges adatgyüjtéshez fordult és megállapította, hogy az átlag 2·1 év; ha a gyermek korán elhalt úgy e szünet átlag 1·5 évre csökkent. Igen nevezetesek e tekintetben *Geissler*[1])

[1]) Lásd *Geissler A.*: »Rückblick auf die Fruchtbarkeitsverhältnisse im Königreich Sachsen vom 1874—1883«. (Zeitschr. des Kgl. Sächs. Statist. Bureaus. XXXI. évf., 1885. I. és II. füzet.)

88. A termékeny házasságok megoszlása a születési sorrend, valamint az apa és az anya életkora szerint részletezve a Budapesten 1923-tól 1927-ig történt törvényes élveszületések alapján.[1])

Az újszülött élő, törvényes gyermek születési sorrendszáma	Esett az 1923—1927. évben Budapesten élveszületett törvényes gyermekek közül az oldalt megnevezett születési sorrendszámúakra a (az)																	
	apák										anyák							
	20 éven aluliak	20—24 éves	25—29 éves	30—34 éves	35—39 éves	40—44 éves	45—49 éves	50—54 éves	55—59 éves	60 éven felüliek	17 éven aluliak	17—19 éves	20—24 éves	25—29 éves	30—34 éves	35—39 éves	40—44 éves	45—49 éves	50 éven felüliek
	összes gyermekeinek százalékában a megelőző kisebb sorrendszámú gyermekekkel együtt																	
1	81·5	70·5	40·9	35·6	27·4	21·6	19·3	22·9	22·2	27·7	94·4	83·1	58·7	38·0	23·8	15·7	11·9	11·5	—
2	98·1	93·2	77·4	64·8	52·6	41·6	39·9	35·9	44·5	53·7	100·0	95·9	86·7	68·7	50·4	33·3	23·9	19·3	—
3	99·2	98·5	92·5	82·8	69·4	55·5	52·8	50·0	59·6	66·6	—	99·6	96·5	86·3	69·8	46·6	36·9	29·5	—
4	100·0	99·7	97·8	91·9	80·7	65·8	62·0	61·6	66·6	70·4	—	99·8	99·2	94·5	81·8	60·7	47·8	37·2	—
5	—	99·8	99·2	96·5	88·2	75·3	71·0	68·9	78·8	75·9	—	100·0	99·8	98·1	89·3	71·6	57·7	43·7	—
6	—	99·8	99·6	98·4	93·3	82·5	77·2	75·3	82·8	85·8	—	—	99·8	99·3	93·8	81·1	66·8	50·0	—
7	—	100·0	99·8	99·3	96·2	88·8	83·2	81·8	87·8	88·8	—	—	100·0	99·7	96·9	87·6	74·1	61·5	—
8	—	—	99·8	99·7	97·8	92·9	86·6	87·1	91·9	90·7	—	—	—	99·8	98·9	92·2	81·0	71·9	—
9	—	—	99·9	99·8	99·2	96·0	90·7	92·7	92·0	92·5	—	—	—	99·8	99·3	95·9	87·7	76·9	—
10	—	—	100·0	99·8	99·7	97·6	93·6	94·5	92·0	94·4	—	—	—	100·0	99·8	97·8	91·2	80·7	—
11	—	—	—	100·0	100·0	99·6	99·9	99·7	98·9	100·0	—	—	—	—	100·0	100·0	99·7	97·4	—
12	—	—	—	—	—	100·0	100·0	100·0	100·0	—	—	—	—	—	—	—	100·0	100·0	—
13 és annál is magasabb	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

[1]) Eltekintve e táblában is, mint a megelőző 87-ben az ismeretlen sorrendszámú születésektől.

89. Az azonos születési sorrendszámú újszülött, élő, törvényes gyermekeknek szülőik életkora szerint való megoszlása az 1923—1927. évi budapesti születési statisztika szerint.

Az újszülött, élő, törvényes gyermekek születési sorrendszáma	Esett az 1923—1927. években Budapesten élveszületett törvényes gyermekek közül az oldalt megnevezett sorrendszám esetén																		
	az apák közül										az anyák közül								
	20 éven aluliak	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50—54	55—59	60 éven felüliek	17 éven aluliak	17—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50 éven felüliek
	évesek										évesek								
	a megfelelő sorrendszámú gyermeket jelentő																		
	apák										anyák								
	összes gyermekeinek százalékában																		
1	0·5	17·0	33·2	24·5	14·3	6·7	2·4	0·9	0·2	0·2	0·4	8·4	38·6	31·9	14·4	4·9	1·3	0·1	0·0
2	0·2	8·0	27·7	30·1	19·9	9·0	3·8	0·7	0·4	0·2	0·0	1·9	27·0	37·4	23·5	8·1	1·9	0·1	0·0
3	0·0	3·3	25·6	31·6	22·5	10·8	4·1	1·4	0·4	0·2	0·0	0·9	16·2	37·5	29·5	12·2	3·4	0·2	0·0
4	0·0	1·4	16·9	30·1	28·3	15·1	5·6	2·1	0·4	0·1	0·0	0·2	8·5	32·8	34·7	17·8	5·7	0·3	0·0
5	0·0	0·3	7·4	25·2	31·6	23·0	9·0	2·1	1·1	0·3	0·0	0·0	2·8	23·8	35·8	27·7	9·5	0·4	0·0
6	0·0	0·0	3·7	17·1	35·3	29·1	10·1	3·3	0·6	0·8	0·0	0·0	0·9	13·0	35·0	37·3	13·1	0·6	0·1
7	0·0	0·4	3·1	11·6	29·6	36·8	12·2	4·8	1·1	0·4	0·0	0·2	1·1	5·9	35·9	39·4	15·5	2·0	0·0
8	0·0	0·0	0·7	8·2	29·4	37·5	16·4	6·1	1·4	0·3	0·0	0·0	0·0	4·1	28·7	42·0	22·5	2·7	0·0
9	0·0	0·0	0·5	4·6	25·7	39·0	21·1	8·2	0·5	0·4	0·0	0·0	0·0	2·3	18·8	48·2	29·4	0·9	0·4
10	0·0	0·0	0·0	2·8	18·7	41·2	29·9	6·5	0·0	0·9	0·0	0·0	0·9	0·0	16·8	47·7	31·8	2·8	0·0
11—15	0·0	0·0	1·7	2·8	7·3	34·8	38·8	9·5	3·4	1·7	0·0	0·0	0·0	1·7	11·2	33·1	46·1	7·9	0·0
16 és annál is magasabb	0·0	0·0	0·0	0·0	0·0	20·0	20·0	40·0	20·0	0·0	0·0	0·0	0·0	0·0	0·0	0·0	60·0	40·0	0·0

saját vizsgálatai is. Ő szász bányászcsaládokban több mint 25 ezer születés vonatkozó viszonyait figyelte meg s arra az eredményre jutott, hogy *valamely gyermek halálán kívül a szoptatás idejének mesterséges megrövidítése is elvezet a következő szülésig tartó szülési szünet átlagos időtartamának csökkenéséhez.*

13. §. A szülők házasodási és elhalálozási korának hatása; a pro- és retrospektív termékenységi táblák.

Úgy a születések gyakorisága,[1]) mint a házasságok termékenysége változik a szülők kora szerint, ez utóbbi tehát a szerint, hogy a szülők életük mely szakaszát töltötték el házasságban. Azonos házassági tartam mellett is más a termékenység a fiatal korban, a termékenyítésre, illetve a termékenyülésre képes kor kezdetén, a nemi érettség bekövetkeztének legelején kötött házasságokban, mint az idősebb, a produktív kor delén lévő vagy épen már a klimakteriumot csak kevéssel megelőző korcsoportokban indult házasságoknál. Jellegzetes szabályszerűségek mutatkoznak így, akár az egyik szülő korának vagy a szülői korcsoportoknak esketéskor való alakulása, akár a házasság felbomlásakor, az egyik házastárs elhalálozásakor, a másik özvegységre jutásakor az elhalálozási, illetve özvegyülési kor, illetve azok kombinációi szerint vizsgáljuk az átlagos házassági termékenység alakulását. Azokat a termékenységi táblákat, amelyek a szülők házasodási, illetve esketési kora szerint haladnak s amelyek így mintegy előre mutatják, hogy bizonyos korban kötött házasságoknál átlag minő termékenység várható, avagy hogy minő lesz az ily korban kötött házasságoknak gyermeklétszám szerint való megoszlása *Kőrösy* nyomán *prospektív termékenységi tábláknak*, az ilymódon megállapított termékenységet meg prospektív termékenységnek nevezzük. Ezzel szemben a házasságok megszűnésekor mutatkozó szülői kor szerint haladó termékenységi tábla az ú. n. multra vonatkozó termékenység az ú. n. *retrospectív termékenység* mutatója. *Mindkét fajta termékenységi tábla lehet monogén vagy bigén* aszerint, hogy csak az egyik szülő házasodási illetve elhalálozási vagy özvegyülési kora szerint halad, avagy mindkét szülő különböző korkombinációinál mutatkozó termékenységre szolgál adatokkal. A kétféle termékenységi tábla, ha a halálozási lapon a házasság tartamát megkérdeztük egymásból is kiszámítható. Csak a tartamot kell az elhalálozási korból levonni s megkapjuk a házasodási kort: vagyis a retrospektív adatok nyomán így a prospektívek is kiszámíthatók. Így szignáltattuk be jelen munkánk számára is az 1925—1927. években Budapesten megszűnt házasságok termékenységének prospektív feldolgozása céljából az ekkor elhalt házasok halálozási lapjára a vőlegénynek és a mennyasszonynak

[1]) A születések gyakoriságának a szülők életkora szerint való változását lásd *Szél T.:* »A születések alakulása Budapesten és az európai nagyvárosokban«. Székesfőv. Statisztikai Közlemények 1929. évi 3. sz. 169. s k. l.

a házasságkötés időpontjakor mutatkozott korát. E feldolgozás ugyanis jelenleg nem szerepel a rendes feldolgozások között: a fővárosi évkönyvek a megszűnt házasságok termékenységét csak az elhalt szülő elhalálozási kora szerint s így e kétféle feldolgozás közül tehát csak retrospektív irányban közlik.

A házastársak korának és a két házastárs korkombinációjának a házasságok termékenysége tekintetében való nagy jelentőségét már *Süssmilch* is felismerte. Azt írja, hogy »a nem egyforma és meg nem engedett frigyek, melyeket öreg emberek kötnek fiatal leányokkal és amelyeket ifjak kötnek 45 évnél idősebb özvegy nőkkel, valamint az igen korán és túl későn kötött házasságok az alacsony termékenység okai«. Svédországban a szülőnők életkora 14 korcsoport szerint részletezve már 1776 óta számbavétetik. *Hofacker* és *Sadler* is vizsgálták már azt, hogy a házasságok termékenysége a szülők kora szerint miképen változik. Ők azonban legnagyobbrészt csak az egyik szülő kora szerint való termékenységi változásokat írták le, vagyis *Kőrösy* terminologiája szerint csak monogén termékenységi táblákat adtak. Legfeljebb csak a két házastárs korkülönbségét vették ezenkívül tekintetbe, ami pedig a termékenységnek a szülők korkombinációja szerint való változásainak kimutatására nem alkalmas eljárás. Két fiatal 20 és 25 éves házastárs ugyanis ugyanazt a korkülönbséget mutatja, mint két idős, pl. 45 és 50 éves.

Kőrösy[1]) volt az első, aki korévenkint haladó prospektív termékenységi táblákat állított össze a szülők esketési kora szerint mutatkozó szabályszerűségek megállapítása céljából. Igaz, hogy erre vonatkozólag, őt harminc évvel megelőzőleg, még a multszázad hetvenes éveiben kidolgozta már tervezetét *Böckh*,[2]) azonban azt nem tudta megvalósítani, amint akarta, sem Elszász-Lotharingiában, sem Berlinben. Termékenységi tábláival *Kőrösyt Kollmann*[3]) is megelőzte, azonban *Kollmann* dolgozata — amint azt jelen munka 11. §-ában már említettük — csak a házasság tartamának hatásáról szólott, de nem a házasodási koréról. *Kőrösy* a termékenységben a házasság tartama szerint mutatkozó különbségeket e mellett a házasodási korral együtt is megfigyelte.

A legutóbbi évekből kiválasztottunk néhányat s az azokban megszűnt házasságok anyagát úgy pro- mint retrospectív irányban, úgy monogén és bigén módon s valamennyi eredményt a házasság tartamával is kombinálva feldolgoztuk. Ezekből a budapesti házasságok termékenységének e tekintetekben mutatkozó szabályszerűségeit fogjuk kiolvasni, azután az eredményeket

[1]) Lásd *Kőrösy:* »Adalékok a fővárosi lakosság termékenységének s a családok gyermekgazdagságának kérdéséhez«. (Budapest Székesfőváros Statisztikai Havi Füzetei 1902. évi 348. sz. — Ugyanerről 1899. évi 313. sz.

[2]) Lásd *Böckh* értekezését a Bulletin de l'Inst. internat. de Stat. V. kötetének 159. s k. lapján.

[3]) Lásd *Kollmann* értekezését a »Statistische Nachrichten über des Grossherzogtum Oldenburg« 23. füzetének 27. lapján.

Kőrösy 1897—1900-ra vonatkozó, a mi adatainkat egynegyedszázaddal megelőző eredményeivel fogjuk egybevetni. Így megállapítható, hogy a termékenység a házasságoknak főleg mely kategóriáiban csökkent, tekintetbevéve azt is, hogy *Kőrösy* a termékenységbe a halvaszülötteket nem számította be, míg ma azok is figyelembe jönnek. Azt a módszerbeli különbséget, hogy a termékenységi statisztika újabban csak a nő halálával megszűnt házasságokra támaszkodik, míg a régi budapesti statisztika mindkét szülő halálával megszűnt házasságok adatait feldolgozta, kiküszöböltük; t. i. 1925—1927-ről egyidejűleg mindkét szülő halálával megszűnt házasságok adatait is kiszámítottuk s *Kőrösy* régi eredményeivel azokat vetettük egybe.

Az 1925—1927. években Budapesten a nő halálával megszűnt házasságok prospektív monogén termékenységi tábláit, vagyis a termékenységnek külön az anya és külön az atya esketési kora szerint mutatkozó kialakulását az átlagos termékenységben kifejezve a 90. táblázat nyujtja.

Az anya esketési korával folytonosan csökkenő átlagos házassági termékenységhez jutottunk. A 17 éven aluli korban férjhezment anyáknál, az 1925—1927. évi budapesti népmozgalmi termékenységi statisztika szerint egy-egy megszűnt házasságra (kiszámítható a 90. táblából) 3·83 gyermek esett, a 20 éven alul férjhezment anyáknál már csak 3·52, a 20—24 éveseknél meg épen csak 2·98. Az ötéves anyai esketési korcsoportokat tovább követve az átlagos házassági termékenység tovább esik. Így az átlagos házassági termékenység a legfiatalabb anyáknál kedvezőbben alakul, mint a huszas életév körül, vagy húsz és egynéhány éves korukban férjhezmenteknél, pedig ezen egészen fiatal anyák szervezete még fejletlen s a túlkorai férjhezmenés egészségüket olykor károsan befolyásolja, ami végeredményben e korcsoportok házassági termékenységében is mutat némely kedvezőtlen jelenséget, amint azt alább a gyermeklétszám szerint való megoszlás vizsgálata is bizonyítani fogja. Minthogy azonban az igen bő gyermekáldással kitűnő házasságok aránya a nő termékenyülésre képes életszakaszában a leghosszabb időtartamig való fennállással nő s az ily igen fiatal korban férjhezment anyáknál van meg a lehetőleg hosszabb ideig való fennállásnak legtöbb lehetősége, az átlagos termékenység nem mutatja ki az anyák oldalán a legfiatalabb korban férjhezmentek kedvezőtlen termékenységi jelenségeit. Ezt *Kőrösy*[1]) sem tudta az anyák oldalán kimutatni, csak az apáknál. *Kőrösy* a 20 éven alul férjhezment anyák átlagos házassági termékenységét (1897—1900-ban) 3·70-nak találta, a 20—24 évben férjhezmentek 3·16-os — kisebb! — termékenységével szemben. Ő a 16. éven aluli korban való esketésnél szintén 3·67-et talált!

[1]) Lásd *Kőrösy J.*: »Adalékok a fővárosi lakosság termékenységének és a családok gyermekgazdagságának kérdéséhez«. (Budapest Székesfőváros Statisztikai Havi Füzetei 1902. évfolyam.) 286. l.

90. A nő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt házasságok átlagos termékenysége a két szülő esketési kora szerint korévenkint külön-külön részletezve. (Monogén prospektív termékenységi táblák.)

Az anyák férjhezmenési (esketési) kora	A nő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt			Az apák nősülési (házasulási) kora	A nő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt		
	házasságok	házasságokból született összes gyermekek	házasságok körében egy-egyre eső átlagos gyermekszám		házasságok	házasságokból született összes gyermekek	házasságok körében egy-egyre eső átlagos gyermekszám
	száma				száma		
17 éven alul	99	379	3·83	20 éven alul	74	227	3·07
				20 év	51	150	2·94
				21 «	54	160	2·96
17 év	111	365	3·29	22 «	140	437	3·12
18 «	204	759	3·72	23 «	179	633	3·54
19 «	210	692	3·29	24 «	271	910	3·36
20 éven alul	624	2.195	3·52	25 éven alul	769	2.517	3·27
				25 év	312	974	3·12
				26 «	266	876	3·29
20 «	305	957	3·14	27 «	257	795	3·09
21 «	268	769	2·87	28 «	187	591	3·16
22 «	292	862	2·95	29 «	193	563	2·92
23 «	252	722	2·87	25—29 év	1.215	3.799	3·13
24 «	237	725	3·06				
20—24 év	1.354	4.035	2.98	30 év	168	459	2·73
				31 «	145	417	2·88
				32 «	108	270	2·50
				33 «	104	225	2·16
25 év	195	607	3·11	34 «	114	224	1.96
26 «	160	426	2·66	35 «	71	152	2·14
27 «	170	529	3·11	36 «	78	199	2·55
28 «	130	324	2·49	37 «	69	153	2·22
29 «	125	294	2·35	38 «	40	71	1·78
25—29 év	780	2.180	2·80	39 «	52	87	1·67
				30—39 év	949	2.257	2·38
30 év	93	227	2·44	40 év	48	79	1·65
31 «	91	220	2·42	41 «	35	47	1·34
32 «	69	119	1·72	42 «	36	64	1·78
33 «	67	136	2·03	43 «	19	10	0·53
34 «	64	93	1·45	44 «	23	21	0·91
30—34 év	384	795	2·07	45 «	33	17	0·52
				46 «	25	21	0·84
				47 «	21	15	0·71
				48 «	20	20	1·00
35 év	48	61	1·27	49 «	13	3	0·23
36 «	55	73	1·33	40—49 év	273	297	1·09
37 «	52	44	0·85				
38 «	47	64	1·36				
39 «	34	20	0·59	50 év	12	3	0·25
35—39 év	236	262	1·11	51 «	12	4	0·33
				52 «	12	1	0·08
				53 «	10	10	1·00
				54 «	11	1	0·09
40 év	34	35	1·03	55 «	10	4	0·40
41 «	41	17	0·42	56 «	13	6	0·46
42 «	29	13	0·45	57 «	4	—	—
43 «	24	8	0·33	58 «	12	—	—
44 «	28	9	0·32	59 «	7	—	—
40—44 év	156	82	0·53	50—59 év	103	29	0·28
45 év és azon felül	197	6	0·03	60 év és azon felül	47	—	—
Ismeretlen	—	—	—	Ismeretlen	375	656	1·75
Összesen	3.731	9.555	2·56	Összesen	3.731	9.555	2·56

Az apák oldalán (lásd a 90. táblázatot) az 1925—1927. évi budapesti népmozgalmi termékenységi statisztikának az átlagos házassági termékenységre vonatkozó adatai is igazolják, hogy a legfiatalabb korban — nevezetesen 20 éven alul nősülteknél — a termékenység kisebb, mint a 20—24 éves korcsoportban. Az új budapesti adatok szerint a 20 éven alul lévő korban nősült apák 3·07-es átlagos termékenysége áll a 20—24 éves korban házasodottak 3·27-es és a 25—29 éves korban nősültek 3·13-as magasabb termékenységével szemben.

Azt, hogy régebben hogyan alakultak ezen adatok, nincs módunkban azonos módszerű adatokkal fejlődésében nyomon kísérni, mert ezek az 1925—1927. évi eredmények a budapesti ősanyagból — mint említettük külön szignálás után — csak jelen dolgozatunk részére készültek el s az 1903. évi módszerváltozás óta Budapesten ilyen feldolgozás még nem, az országos statisztikában pedig — sajnos — még sohasem készült. Csak *Kőrösy* [1]) némiképen elütő módszerrel [2]) készült 1897—1900. évi népmozgalmi termékenységi adataiból van hasonló feldolgozás. Ezen régi budapesti eredmények több esketési koréves átlagait a mindkét szülő halálával megszűnt 1925—1927. évi budapesti — módszerileg a fentemlítettek értelmében némiképen a régi adatokhoz így hasonlóan feldolgozott — eredményekkel egybevetve a következő táblázat szemlélteti:

91. Mindkét szülő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt házasságok átlagos termékenysége a szülők esketési kora szerint való részletezésben az 1897—1900. évi Kőrösy-féle eredményekkel egybevetve.

Az anyák férjhezmenési (esketési) kora	Esett egy-egy házasságra gyermek években Budapesten mindkét szülő halálával megszűnt házasságok adatainak tekintetbevételével		Az apák nősülési (házasulási) kora	Esett egy-egy házasságra gyermek években Budapesten mindkét szülő halálával megszűnt házasságok adatainak tekintetbevételével	
	Kőrösy szerint az 1897—1900.	szerintünk az 1925—1927.		Kőrösy szerint az 1897—1900.	szerintünk az 1925—1927.
16 éven alul	3·67	4·03	20 éven alul	(4·61)[3])	3·14
20 « «	3·70	3·74	25 « «	3·66	3·54
20—24 éves	3·16	3·23	25—29 éves	3·01	3·28
25—29 «	2·69	2·74	30—39 «	2·60	2·48
30—34 «	1·94	1·83	40—49 «	1·77	1·40
35—39 «	1·34	1·12	50—59 «	0·81	0·55
40—44 «	0·59	0·67	60 éves és azon felüli	0·29	0·09
45 éves és azon felüli	0·30	0·24			
Összesen	2·76	2·67	Összesen	2·76	2·67

[1]) Lásd *Kőrösy J.*: legutóbb i. m. 286. l.

[2]) Lásd munkánk 2. §-ában s e § elején és a 11. §-ban is.

[3]) *Kőrösy* zárójelbe azon adatokat tette, amelyeket az alapjukul szolgáló abszolút számok kicsiny volta miatt nem tarthatott irányadóknak.

XXII. A HÁZASSÁGI TERMÉKENYSÉG ALAKULÁSA AZ ANYA HÁZASODÁSI KORA S A GYERMEKEK SZÁMA SZERINT

részletezve Budapesten a nő halálával az 1925-27 években megszünt házasságok statisztikája alapján 3-3 sortagot összefoglaló kiegyenlítés után.

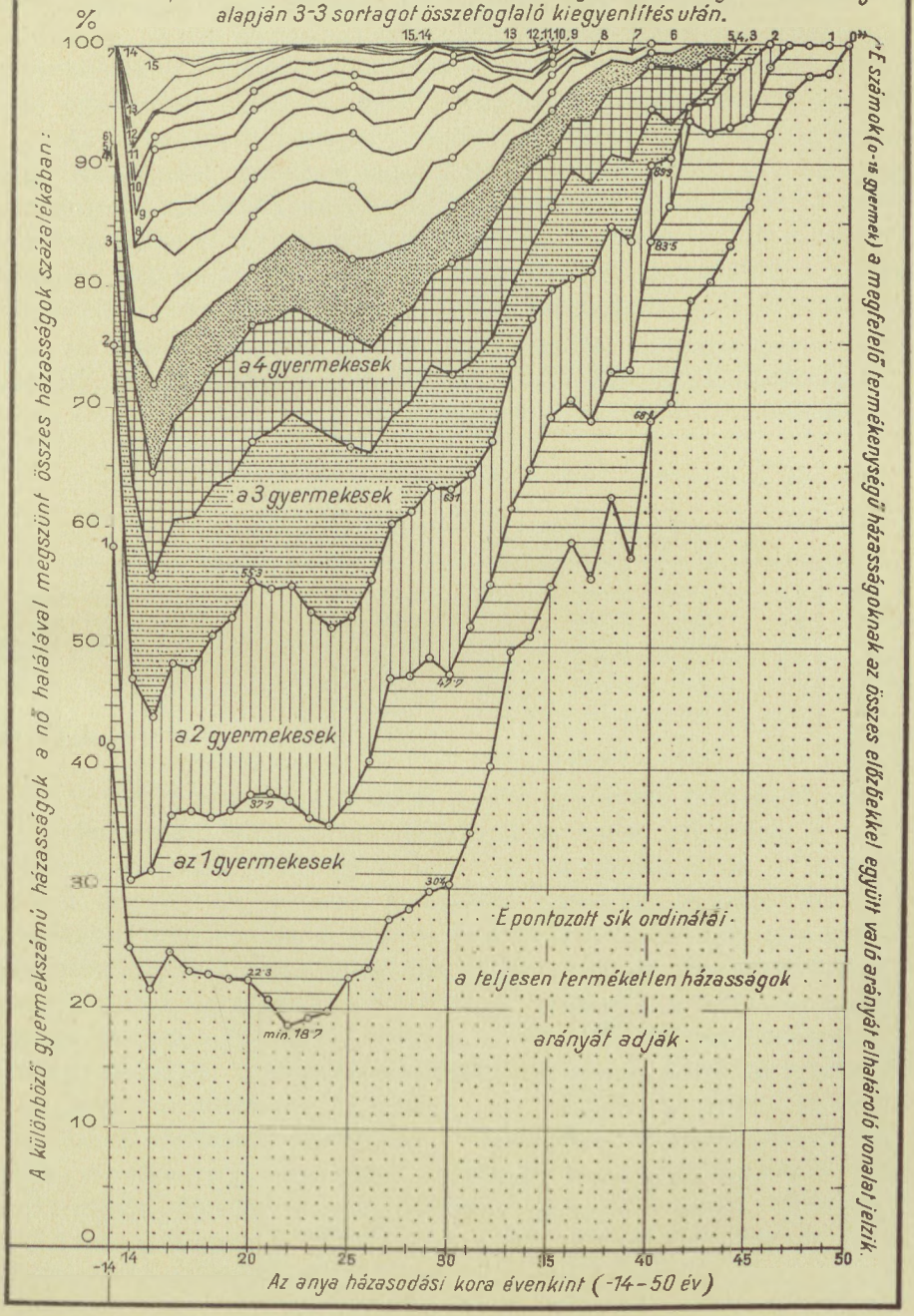

A halvaszülötteknek *Kőrösynél* történt figyelmen kívül hagyása miatt az eredményeket alig lehet egybevetni: egy érdekes, hogy *a mai átlagos termékenységi adatok a szülők esketési korával rohamosabban és mélyebbre esnek, mint a mult század végéről Kőrösy által nyujtott eredmények.* A régi adatokhoz képest az idősebb — a termékenységet gátló eljárásokban kitanultabb — korban házasodott szülők termékenységüknek a multhoz képest nagyobbfoku és a módszertani különbség mellett is határozottabban nyilvánuló csökkenését mutatják, mint a házasságba fiatalabb korban lépettek.

Az új budapesti monogén prospektív termékenységi táblákban mutatkozó jelenségeket érdekesen magyarázza az 1925—1927. évi budapesti népmozgalmi statisztikában szereplő házasságoknak gyermeklétszám szerint való megoszlása az anya férjhezmenési kora szerint csoportosított házasságok körében. Ezt tárja elénk többéves férjhezmenési korcsoportok s a főbb gyermeklétszámkategóriák szerint történt összefoglalásban a 92. táblázat.

92. A nő halálával Budapesten 1925-től 1927-ig megszűnt házasságok gyermeklétszám szerint való megoszlása az anya férjhezmenési korának többéves csoportjaiban.

Az anya életkora férjhezmenéskor	Az oldalt megnevezett életkorban férjhezment anyák házasságai közül					
	0	1—2	3—5	6—9	10 és annál több	összes
	gyermekes volt az összes megfelelő férjhezmenési korú anyák számbavett házasságainak százalékában					
17 éven aluli	21·2	25·2	27·3	18·2	8·1	100·0
17—19 éves	22·7	28·2	28·0	13·3	7·8	100·0
20—24 «	20·8	33·3	29·0	12·6	4·3	100·0
25—29 «	25·8	32·2	25·2	13·1	3·7	100·0
30—39 «	46·9	26·8	18·7	6·3	1·3	100·0
40—49 «	80·7	14·2	4·7	0·4	—	100·0
50 éves és azon felüli	100·0	—	—	—	—	100·0
Összesen	**32·7**	**28·8**	**23·9**	**10·7**	**3·9**	**100·0**

Az igen magas, hat- és annál is több gyermekes házasságok aránya ily férjhezmenési korcsoportok megállapítása esetén mindvégig a korral csökkenő irányzatú, minthogy ezeknél csak az egészen fiatal — itt külön fel nem tüntetett férjhezmenési korévekhez képest van az azokat közvetlen követőkben némi javulás. A teljesen terméketlen, az alacsony és a közepes gyermeklétszámú házasságkategóriák aránya azonban már ezen többéves korcsoportokat összefoglaló kimutatásban is igazolja e tételünk, hogy *a legfiatalabb korban férjhezment anyákhoz képest a 20—24 évesek arányai kedvezőbben alakulnak:* a teljesen terméketlen házasságok aránya az ily esketési korú anyáknál minimum, az alacsony és a közepes gyermeklétszámúaké meg ezeknél maximum. Mindezeket a jelenségeket, különösen pedig az igen magas termékenységű házasságok arányának viselkedését, a minden egyes férjhezmenési korévet és minden egyes gyermeklétszámot külön-külön részletezve feltüntető 93. táblázat s az adatai nyomán felrajzolt XXII. grafikon jobban szemlélteti.

93. A nő halálával Budapesten 1925-től 1927-ig megszűnt házasságok gyermeklétszám szerint való megoszlása minden egyes férjhezmenési korév és minden egyes gyermekszám külön-külön történt felsorolásával a házasulási kor irányában három-három sortagot egybefoglaló kiegyenlítés után.

Gyermekszám	A nő házasulási kora																							
	—14	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36
	életév volt, úgy a házasságokból esett az oldalt megnevezett gyermeklétszámkategóriára az ily esketési korral indult összes számbavett házasságok százalékában és a megelőző kisebb gyermeklétszámkategóriákra eső házasságokkal együtt																							
0	41·7	25·0	21·5	24·7	23·0	22·7	22·4	22·3	20·8	18·7	19·2	19·9	22·5	23·2	27·4	28·7	29·9	30·4	34·7	40·1	49·5	50·8	55·1	58·7
1	58·3	30·6	31·2	35·9	36·2	35·8	36·3	37·7	37·9	37·1	35·9	35·2	37·2	40·4	47·2	47·5	49·1	47·7	51·8	55·1	61·5	64·8	68·9	70·3
2	75·0	47·2	44·1	48·5	48·1	50·9	52·3	55·3	54·9	55·0	52·9	51·8	52·2	55·4	60·2	61·2	63·2	63·1	64·4	67·0	73·5	77·1	79·7	80·6
3	83·3	63·9	55·9	60·6	60·8	63·4	64·3	67·0	68·0	69·4	68·4	67·3	66·6	66·1	68·9	70·4	73·3	72·5	73·5	75·8	80·0	83·2	86·2	89·7
4	91·7	72·2	64·5	68·7	70·4	73·1	74·5	76·8	77·1	78·2	77·6	76·5	75·7	74·9	77·0	78·1	80·7	81·8	82·2	85·0	88·0	89·9	91·0	93·5
5	91·7	75·0	72·0	75·8	76·7	78·9	79·8	81·7	82·7	84·1	83·7	83·2	82·1	82·3	82·8	83·5	85·6	86·4	88·1	89·4	92·0	92·7	94·6	96·1
6	91·7	77·8	77·4	79·8	81·0	82·5	83·7	85·9	87·2	88·1	88·5	88·4	88·2	86·2	86·3	87·3	90·2	90·6	92·1	92·1	93·5	93·3	95·8	98·1
7	100·0	83·3	84·1	82·8	84·1	84·8	86·8	89·0	90·7	91·9	92·1	92·3	92·4	91·2	90·7	91·3	93·7	94·8	96·0	95·6	96·5	95·5	97·6	98·7
8	—	83·3	86·0	86·9	87·0	88·2	89·2	91·8	93·4	94·7	94·9	94·6	94·9	93·5	93·7	93·9	96·6	96·4	97·2	96·9	97·5	97·2	98·2	99·6
9	—	86·1	91·4	91·9	92·1	92·2	92·6	94·8	95·7	96·6	95·9	96·2	96·3	95·6	95·7	95·8	97·9	98·4	98·8	97·8	97·5	97·2	98·8	100·0
10	—	88·9	92·5	93·4	93·7	93·9	94·6	96·3	97·1	97·7	97·1	97·8	97·6	97·1	97·4	97·6	99·4	99·0	99·2	98·2	98·0	97·8	98·8	—
11	—	91·7	94·6	94·4	95·2	95·4	96·0	97·1	97·9	98·6	98·5	98·8	98·5	98·1	98·3	98·6	99·9	99·4	99·2	98·7	99·0	98·9	99·4	—
12	—	91·7	94·6	95·5	96·3	96·4	97·1	98·1	99·1	99·8	99·7	99·6	99·5	99·2	99·1	99·1	99·9	99·6	99·6	99·1	99·5	99·4	100·0	—
13	—	94·4	95·7	97·5	97·6	98·1	98·2	99·0	99·4	99·9	99·9	99·9	99·8	99·4	99·1	99·1	99·9	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	—	—
14	—	100·0	98·9	99·0	98·4	98·9	99·0	99·6	99·8	100·0	99·9	99·9	99·8	99·6	99·3	99·3	99·9	—	—	—	—	—	—	—
15	—	—	98·9	99·0	98·7	99·0	99·2	99·6	99·8	—	99·9	99·9	99·8	100·0	99·8	99·8	99·9	—	—	—	—	—	—	—
15-ön felüli	—	—	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	—	100·0	100·0	100·0	—	100·0	100·0	100·0	—	—	—	—	—	—	—

Gyermekszám	A nő házasulási kora																							
	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	60—
	életév volt, úgy a házasságokból esett az oldalt megnevezett gyermeklétszámkategóriára az ily esketési korral indult összes számbavett házasságok százalékában és a megelőző kisebb gyermeklétszámkategóriákra eső házasságokkal együtt																							
0	55·7	62·4	57·4	68·8	70·2	78·7	80·2	83·1	86·4	92·5	95·8	97·4	97·6	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0
1	68·8	72·9	73·0	83·5	86·5	93·6	92·6	93·0	93·9	98·1	100·0	100·0	100·0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	81·1	84·9	83·5	89·9	90·4	94·7	95·1	97·2	98·5	100·0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	88·3	90·9	90·4	94·5	93·2	94·7	96·3	98·6	100·0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4	93·5	96·2	96·5	98·1	98·1	97·9	98·8	98·6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	97·4	98·5	98·3	99·1	99·0	100·0	100·0	100·0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	98·7	99·2	99·1	100·0	100·0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	98·7	99·2	99·1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	98·7	99·2	99·1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	100·0	100·0	100·0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15-ön felüli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

94. Monogén prospektív termékenységi tábla a házasság tartamával kombinálva a nő halálával Budapesten az 1925-től 1927-ig megszűnt házasságok adatai alapján.

A szülők esketési kora	A házasság tartama: 5 éven aluli			5—9			10—14			15—19			20—24			25—29			30 éves és azon felüli			Az összes		
	év, úgy a számbavett																							
	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek
	száma			száma			száma			száma			száma			száma			száma			száma		
a) *Az anyáéi:*																								
20 éven alul	54	36	0·67	65	84	1·29	57	123	2·16	62	203	3·27	56	166	2·96	70	235	3·36	260	1·348	5·19	624	2·195	3·52
20—24 éves	150	109	0·73	204	317	1·55	109	197	1·81	140	359	2·56	127	360	2·83	142	447	3·15	482	2.246	4·66	1.354	4.035	2·98
25—29 «	76	52	0·68	127	152	1·20	77	178	2·31	84	178	2·12	73	192	2·53	85	244	2·87	258	1.184	4·59	780	2.180	2·80
30—34 «	47	22	0·47	62	60	0·97	35	38	1·09	40	71	1·78	39	75	1·92	49	111	2·27	112	418	3·73	384	795	2·07
35—39 «	34	15	0·44	44	20	0·46	28	35	1·25	31	41	1·32	24	26	1·08	25	34	1·36	50	91	1·82	236	262	1·11
40 éven túl	63	11	0·18	80	9	0·11	66	25	0·38	48	10	0·21	34	13	0·38	30	14	0·47	32	6	0·19	353	88	0·25
Összesen	**424**	**245**	**0·58**	**582**	**642**	**1·10**	**372**	**596**	**1·60**	**405**	**862**	**2·13**	**353**	**832**	**2·36**	**401**	**1.085**	**2·71**	**1.194**	**5.293**	**4·43**	**3.731**	**9.555**	**2·56**
b) *Az apáéi:*																								
25 éven alul	78	60	0·77	113	173	1·53	65	146	2·25	67	205	3·06	63	166	2·64	78	236	3·03	305	1.531	5·02	769	2·517	3·27
25—29 «	90	65	0·72	146	178	1·22	110	209	1·90	131	330	2·52	117	343	2·93	141	389	2·76	480	2.285	4·76	1.215	3.799	3·13
30—34 «	54	37	0·69	94	122	1·30	59	103	1·75	76	173	2·28	68	152	2·24	88	227	2·58	199	765	3·84	638	1.579	2·48
35—39 «	32	14	0·44	46	40	0·87	34	51	1·50	43	47	1·09	31	80	2·58	39	98	2·51	86	348	4·05	311	678	2·18
40—49 «	50	24	0·48	60	45	0·75	45	32	0·71	40	46	1·15	27	28	1·04	21	63	3·00	30	59	1·97	273	297	1·09
50 éven túl	37	4	0·11	48	4	0·08	25	8	0·32	15	2	0·13	11	—	—	6	3	0·50	8	8	1·00	150	29	0·19
Ismeretlen	83	41	0·49	75	80	1·07	34	47	1·38	33	59	1·79	36	63	1·75	28	69	2·46	86	297	3·45	375	656	1·75
Összesen	**424**	**245**	**0·58**	**582**	**642**	**1·10**	**372**	**596**	**1·60**	**405**	**862**	**2·13**	**353**	**832**	**2·36**	**401**	**1·085**	**2·71**	**1·194**	**5·293**	**4·43**	**3·731**	**9·555**	**2·56**

Látható, hogy egészen a legmagasabb gyermeklétszámú házasságkategóriákig fel a megkülönböztetett legalacsonyabb férjhezmenési korévek egyike-másika mindig kedvezőtlenebb arányokat mutat, mint az azt követők. A teljesen terméketlen házasságok aránya a 22 éves korban férjhezment anyáknál minimum: 18·7%. A két- és hatgyermekeseké a tizenöt éves korban férjhezmenteknél alakul a legkedvezőbben, a hét- és tizenháromgyermekeseké meg a tizennégyéves esketési korral indult házasságoknál maximum. Így látható, hogy *minél magasabb gyermeklétszámú házasságkategóriát figyelünk meg, annál fiatalabb esketési korral indult házasságoknál találjuk meg azok legmagasabb arányát és a kedvezőtlen termékenységű csoportokkal szemben az illető gyermeklétszámú kategóriánál termékenyebb összes házasságok maximális arányát*, de sohasem *a legfiatalabb korban, legalább is sohasem tizennégyéves törvényes korhatáron alul külön rendkívüli engedéllyel indult házasságoknál.*

A szülők esketési korának a házasság tartama szerint való részletezése azért fontos, mert a korán indult házasságok is csak megfelelő hosszú fennállási időtartam után tudják jeles termékenységüket kifejteni. Az 1925—1927. évi budapesti népmozgalmi termékenységi statisztika ezen kombinatív feldolgozásának eredményeit a 94. táblázat tartalmazza.

Ezen, a házasság tartamával kombinált 1925—1927. évi budapesti monogén prospektív termékenységi táblák azt bizonyítják, hogy *ha a legkedvezőbb fiatal korban történt házasságok statisztikájából a rövid időtartamú fennállás után, vagy a teljes termékenység kifejtése előtt megszünteket leszámítjuk, úgy az egyes esketési korcsoportokban nagyobb átlagos házassági termékenységet kapunk, mintha* ezen korrekciót el nem végezzük *s az átlagok alakulását csak az esketési kor szerint részletezzük*, vagyis a tartammal való kombinálás nélkül. Így az anyák oldalán pl. körülbelül a 25 éven túl való fennállás után már minden esketési kornál jobb átlagos termékenységet kapunk, mint az összes tartamkategóriák számbavételével; az apáknál ez a jelenség a 30 éves és még annál is hosszabb időtartamig fennállott házasságoknak az azonos esketési korú összes házasságokkal való egybevetésével mutatkozik.

Mindkét szülő esketési kora szerint egyidejűleg részletezett adatokból (lásd e munka függelékében levő 10. táblázatot) készült bigén prospektív termékenységi tábla a nő halálával Budapesten 1925-től 1927-ig megszűnt házasságok adatai alapján az átlagos termékenységnek a 95. táblázatban foglalt alakulását mutatja.

Ezen adatok legfontosabb tanulságai, hogy

1. a házassági termékenység sem az anya sem az apa oldalán nem a legfiatalabb korcsoportokban a legkedvezőbb, hanem a 25—29 éveseknél; a 20 éven alul férjhezment anyák ugyanis e korcsoportoknál szintén kedvezőtlenebb (3·63-as) termékenységet mutatnak,

XXIII. BIGÉN PROSPECTIV TERMÉKENYSÉGI TÁBLA ISOGÉNJEI

a nő halálával fővárosunkban 1925-27 ben megszűnt házasságok statisztikája alapján. (A rétegvonalak az azonos termékenységet mutató párokat jelzik a megfelelő apai és anyai korcsoportok szerint.)

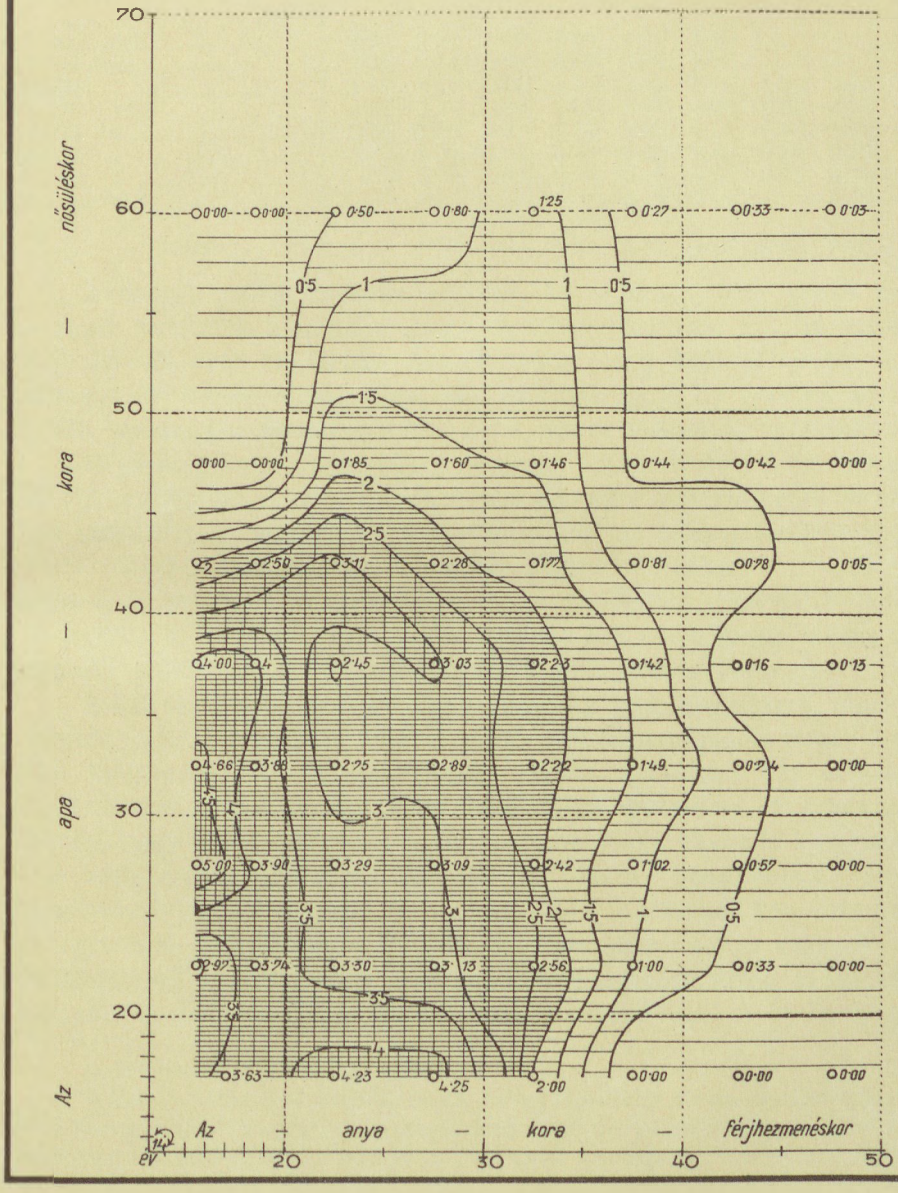

95. Bigén prospektív termékenységi tábla a nő halálával Budapesten 1925-től 1927-ig megszűnt házasságok adatai alapján.

Az anya férjhezmenési kora	Az apa nősülési kora								
	20 éven aluli	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50 éven felüli	Összesen
	életév								
17 éven aluli	4·29	2·97	5·00	4·66	4·00	2·00	—	—	3·82
17—19 éves	2·05	3·74	3·90	3·88	4·00	2·50	—	—	3·46
20—24 «	4·23	3·24	3·24	2·75	2·45	3·11	1·85	0·50	2·98
25—29 «	4·25	3·13	2.99	2·89	3·03	2·28	1·60	0·80	2·79
30—34 «	2·00	2·56	2·43	2·22	2·23	1·77	1·46	1·25	2·07
35—39 «	—	1·00	1·02	1·49	1·42	0·81	0·44	0·27	1·11
40—44 «	—	0·33	0·57	0·74	0·16	0·78	0·42	0·33	0·53
45 éven felüli	—	—	—	—	0·13	0·05	—	0·03	0·03
Összesen[1])	3·06	3·29	3·13	2·55	2·13	1·37	0·67	0·19	2·56

2. hogy a szülők korkülönbségének, ha az azonos korú szülők közül az egyik fiatalabb, a termékenységre emelő hatása van. Pl., ha mindkét szülő 25—29 éves az átlagos termékenység (2·99) kedvezőtlenebb, mint bármely oly korcsoportnál, ahol csak az egyik szülő ily esketési korával indult házassággal állunk szembe, de a másik valamivel fiatalabb volt.

E jelenségeket a *Galton*-féle [2]) isogének feltüntetésével is ábrázoltuk a XXIII. grafikonon. Azonos termékenységi pontokat összekötő ezen görbéink igen szemléltetően mutatják a korkülönbségnek az átlagos termékenységet emelő hatását: térképszerűen elemezve hegyet mutatnak a 25—29 éves apáknál és anyáknál is külön-külön, ha a másik társ e kornál fiatalabb, sőt leginkább, ha lehető legfiatalabb volt s a két csúcs között azonos korcsoportú szülők csökkent termékenységét jelző nyereg képződik.

A két szülő kora szerint változó házassági termékenységnek, mint két változós s a XIII. grafikonon ábrázolt rétegvonalakkal megadott térbeli forma által kifejezhető törvényszerűségeket, érdekes ugyanezen két változótól függő házasságkötési gyakoriságok alakulásával egybevetni. Érdekes megfigyelni, hogy míg a házasulók gyakorisága mindkét házasuló kora szerint való változásában egycsúcsú hegynek mutatkozó térbeli forma, addig a termékenység mindkét szülő kora szerint való változásában kétcsúcsú hegy. Az egycsúcsú hegy csúcsa a 20—24 éves menyasszonyok s a 25—29 éves vőlegényeknél van. Ugyanitt a termékenység nyerget mutat. A két csúcs nagyobb korkülönbségeket mutató fiatal pároknál van. A 20 éven aluli

[1]) Az ismeretlen korúakkal együtt.

[2]) Ezeket a rendszerű görbéket először *Galton* rajzolta fel *Kőrösy* születésstatisztikai termékenységi táblái alapján. »Results derived from the natality table of *Kőrösy* by employing the method of contours or isogens« című munkájában. Lásd Proceedings of the Royal Society 1894. évi 55. köt. 18. s k. l. Ugyanezen rendszerű ábrázolást *Bánó* 1918-ban »statisztikai ábrázolás isothamin rétegvonalakkal« címmel ismertette.

menyasszonnyal induló 25—30 éves vőlegények, meg a 20 éven aluli vőlegénnyel induló 25—30 éves menyasszonyok csoportjánál. Ugyane helyeken a házassági gyakoriságok sűrű rétegvonalakat, vagyis rohamos emelkedést mutatnak, de nem maximumot. A korkülönbség tehát a termékenységet emelő hatású. Az egyik házastárs igen fiatal volta — mindegy, hogy melyik nembelié — a másikra lényeges hatású s a termékenységet intenzíve fokozó körülmény. Egykorúak és kis korkülönbséget mutatók házasságainál a termékenységi felszínben nyereg van, az ott nem oly magas, mint a némely némikép nagyobb korkülönbséget mutató helyeken.

A matematikai statisztika ugyanazon független változótól függő tömegjelenségek egybevetését korrelációs koefficiensek számításával méri. A házasulók gyakoriságai és a termékenység átlaga mind a két nembeliek kora szerint való változásában két térbeli formával kifejezhető tömegjelenség, amelyek egybevetésénél alkalmunk van térbeli formák korrelációjának vizsgálatára.[1]) A *Bravais*-féle korrelációs koefficiens fentemlített táblázataink adatai értelmében a házasulók gyakoriságai és az átlagos termékenység tömegjelenségére vonatkozó leírt egycsúcsú és kétcsúcsú formák egybevetésekor a következőnek adódik:

$$r = \frac{65 \cdot 10}{30 \times 6 \cdot 20 \times 1 \cdot 36} = +0 \cdot 255$$

[1]) Az a körülmény, hogy a házasulók házasságkötési gyakoriságát a házasulók kora szerint való alakulásában az 1923—1928. évi budapesti statisztika szerint vizsgáltuk, a szülők termékenységét pedig a nő halálával Budapesten 1925—1927. évi megszűnt házasságok bigén prospektiv termékenységi táblájának adatai szerint s igy egymásnak nem teljesen megfelelő évekből származó statisztikák eredményeit vetettük egybe, a korrelációs vizsgálat eredményét nem befolyásolja. Más évfolyamok budapesti házasulói is mindig ugyanazt az egycsúcsú térbeli formát mutató törvényszerűséget tárják elénk. Formai hasonlóságuk pl. az 1909—1912. évi és az 1923—1928. évi budapesti házasságkötési gyakoriságokat a házasulók kora szerint való alakulásában mutató táblázatok megfelelő adatainak egybevetésekor a következő igen magas, az egységhez közel álló, tehát nagyfokú formai hasonlóságot bizonyító korrelációs koefficienssel fejezhető ki

$$r = \frac{2{,}102.693 \cdot 08}{18.948 \cdot 8 \times 10 \cdot 7 \times 10 \cdot 67} = +0 \cdot 972$$

A koefficiens számításának adataiból látható, hogy különböző évfolyamok házasságkötéseinek a házasulók kora szerint két irányban változó törvényszerűségeit úgy vetettük egybe, hogy súlyoknak a korrelációs koefficiens kiszámításakor a házasságok számát választottuk. Így minthogy súlyokkal számítottunk, nagy pontossággal nyerjük a nagyfokú formai hasonlóságot bizonyító 0·972 korrelációs koefficienst. Ilyképen tehát egészen bizonyos, hogy ha a házasságkötések és a termékenység korrelációjának vizsgálatakor ki is tudnók választani az egymásnak teljesen megfelelő házasságokat, úgy az egybevetésekből számítható korrelációs koefficiens csak 0·255-höz felette közel álló lenne, — amint ezt alább kiszámítjuk, — de amely koefficiens egyébként a tárgyilag különböző két tömegjelenség (házasság és termékenység) több változós tömegjelenségeinek egybevetéséből leszűrhető tanulságok megállapítása tekintetében egyébként is kevés jelentőséggel bír.

Ez »alacsony fokú« korreláció! Hiszen + 0·5 alatt van. Azt a tanácsot adja tehát a matematikai statisztika, hogy a termékenység s a házasulási gyakoriság a házasulók kora szerint való bigén részletezésben alig függ egymással össze. Pedig nem észszerű-e e két forma egybevetése? Fentebb láttuk, hogy minő tanulságos az, ha a két rétegvonalas hegyet egybevetjük! Szépen mutatja a példa is, hogy korrelációs koefficiens épen bonyolultabb esetekben — így például többváltozós felszínekben kifejezett tömegjelenségek egybevetésénél — még a formából jövő tanulságokat is elmosó lehet, még a formára se ad felvilágosítást. Sokkal inkább célravezet a korrelációs tábla s a rétegvonalak kifejtése, a felszín beható vizsgálata s a rétegvonalakkal ábrázolt felszínek összehasonlítása. A Magyar Statisztikai Társaságban 1931. február 17-én tartott felolvasásomban[1]) számos példával igazoltam, hogy a korreláció formális hasonlóság vizsgálata s kedvező alakulása közvetlenül csak az alaki hasonlóság bizonyítéka és nem összefüggésnek és nem ok és okozati kapcsolatnak. Ám az e tekintetben gyakran tévesen használt korrelációs koefficiens gyakran még a formai egybevetés tanulságait sem mutatja meg. Jelen példánkból is látható, hogy a formai hasonlóság kutatásakor is tanulságosabb a korrelációs rétegvonalak kifejtése, az egybevetett tömegjelenségek geometriai alakjának vizsgálata, semmint csak a régi korrelációs koefficiensnek kiszámítása.

Ugyanezen jelenségek olvashatók ki a 96. táblából is, mely mindkét szülő halálával megszűnt házasságok adatait tekintetbe vette, mint a 95.-ből. Ez a 96. tábla azonban így az 1925—1927. évi budapesti népmozgalmi eredményekből olyan feldolgozást nyujt, mely módszertanilag — a fentebb már említettek értelmében — *Kőrösy*[2]) multszázadbeli, régi bigén prospektív termékenységi tábláihoz közelebb áll.

96. Bigén prospektív termékenységi tábla a régi budapesti statisztika módszere szerint mindkét szülő halálával megszűnt házasságok tekintetbevételével, Budapesten az 1925—1927. évi halálozási statisztikából.

Az anya férjhezmenési kora	Az apa nősülési kora								
	20 éven aluli	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50 éven felüli	Összesen
	életév								
17 éven aluli	3·80	4·20	4·31	3·42	2·91	2·60	3·00	—	4·03
17—19 «	2·47	3·81	3·96	3·60	3·50	3·11	1·50	—	3·67
20—24 «	3·70	3·71	3·48	2·71	2·43	3·00	1·09	1·21	3·22
25—29 «	5·60	3·14	2·67	2·83	2·71	2·26	1·62	0·70	2·68
30—34 «	1·50	2·02	2·10	2·19	2·11	1·53	0·98	0·58	1·83
35—39 «	—	0·75	0·90	1·37	1·47	1·01	0·88	0·64	1·11
40—44 «	—	0·20	0·62	0·54	0·46	1·19	0·81	0·29	0·67
45 éven felül	—	—	1·28	0·08	0·22	0·08	0·55	0·19	0·24
Összesen[3])	3·13	3·57	3·38	2·60	2·21	1·66	1·00	0·39	2·67

[1]) L. *Szél* T. : »Az oknyomozó statisztika és a matematikai statisztikai irány között levő eltérésekről, demográfiai példákkal.« (Magyar Statisztikai Szemle 1931. évf. 2. szám, 197. l.) — Franciául l. »Journal de la societé hongroise de statistique« 1931. évf. 2. sz.

[2]) Lásd *Kőrösy* legutóbb i. m. 287. l.

[3]) Az ismeretlen korúakkal együtt.

97. Bigén prospektív termékenységi tábla az egyes házasodási korévek szerint részletezve 1925—1927. években Budapesten a nő elhaltával megszűnt házasságok adatai alapján és három-három sortagot mindkét irányban összefogó mechanikus kiegyenlítés után.

Az anya esketési kora	Az atya esketési kora															
	20 éven aluli	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34
		év														
	úgy a gyermekek száma elosztva a házasságok számával, a következő átlagos termékenységre vezet															
16 éven alul	4·29	2·43	3·40	2·47	3·25	3·00	4·26	4·86	5·30	7·60	7·50	10·00	4·67	10·00	—	—
16 év	2·86	3·77	2·50	3·59	3·59	3·56	3·97	5·00	4·45	3·92	4·00	2·60	6·00	3·33	9·00	1·00
17 «	2·66	3·19	3·84	3·74	3·47	3·71	3·44	4·29	3·80	4·00	3·59	4·00	4·22	5·63	3·36	3·67
18 «	2·71	3·40	3·65	3·74	3·65	3·52	3·82	3·99	4·22	4·28	4·61	4·64	4·33	4·17	3·73	2·11
19 «	2·59	3·44	3·70	3·15	3·99	3·70	3·74	3·73	3·29	4·10	4·13	3·45	3·52	3·32	4·40	2·71
20 «	4·00	3·26	2·92	3·67	3·43	3·73	3·14	3·25	3·11	3·40	3·86	3·14	3·00	3·22	2·88	3·08
21 «	3·53	3·17	3·00	3·13	4·10	3·29	3·19	2·76	2·92	3·22	3·30	3·09	2·74	2·61	3·00	1·72
22 «	3·07	1·33	1·97	3·06	3·44	3·45	3·02	3·25	3·14	3·29	3·39	3·40	2·94	2·89	2·64	3·42
23 «	2·33	2·14	0·64	2·34	3·13	3·37	3·34	3·38	3·39	3·32	3·22	2·75	2·74	2·50	2·79	2·24
24 «	3·83	2·25	3·33	3·24	3·41	3·27	3·39	3·38	3·67	3·15	3·19	3·09	3·10	2·56	2·50	1·81
25 «	3·00	3·17	4·43	3·15	3·17	3·20	3·07	3·32	3·24	3·43	2·90	3·16	3·25	3·96	1·96	3·13
26 «	4·00	3·75	3·36	3·20	3·15	2·78	3·08	3·01	3·30	2·41	2·69	2·65	3·13	2·22	3·00	2·33
27 «	4·00	3·50	3·56	3·63	2·96	3·50	3·20	3·44	3·37	3·06	2·20	2·59	2·59	3·04	3·04	3·03
28 «	2·33	2·33	4·00	3·00	4·55	3·00	3·32	3·26	3·55	2·68	2·21	2·36	2·62	3·21	2·76	2·89
29 «	3·33	1·33	2·67	3·17	2·88	3·19	2·39	3·00	3·29	3·18	2·50	2·75	3·41	2·67	2·83	1·84
30 «	2·50	2·50	1·00	1·50	2·67	2·90	3·00	2·92	3·33	2·90	2·64	2·87	2·71	3·10	2·51	2·44
31 «	2·00	0·00	0·00	1·50	2·70	2·94	2·70	2·77	2·15	2·21	1·73	2·48	2·85	2·97	2·92	2·90
32 «	0·50	1·33	0·00	0·67	2·29	2·50	2·14	2·36	2·05	0·18	2·30	1·32	2·46	1·63	2·03	1·76
33 «	2·00	1·50	1·50	4·50	2·83	2·75	1·71	1·73	2·07	2·38	2·62	1·81	1·39	1·86	1·50	1·74
34 «	—	1·50	2·00	2·20	4·00	2·50	0·40	1·27	1·50	1·64	2·50	2·00	1·94	1·92	1·76	1·84
35 «	—	—	0·00	2·00	2·33	1·33	0·00	1·62	1·24	0·67	1·82	1·87	2·14	1·62	1·63	1·55
36 «	—	—	—	0·00	2·00	1·00	2·18	1·71	1·45	0·70	0·38	1·60	1·27	1·40	1·44	2·18
37 «	—	—	—	—	0·67	1·25	0·25	1·75	0·77	0·42	1·33	1·00	0·67	1·08	1·60	0·73
38 «	—	—	—	1·00	1·00	0·67	—	1·00	0·58	1·40	1·15	2·10	1·33	1·17	1·10	1·00
39 «	—	—	—	—	1·00	1·00	0·00	0·75	0·57	0·38	2·14	1·36	2·40	1·33	1·29	0·60
40 «	—	—	—	—	1·00	0·50	1·00	0·50	0·50	0·00	0·60	2·17	1·17	2·67	0·67	0·86
41 «	—	—	—	—	0·00	1·00	1·00	0·60	0·00	0·00	0·00	0·50	1·33	0·00	0·80	1·17
42 «	—	—	—	0·00	0·00	2·00	2·00	1·33	0·00	0·00	0·00	0·00	0·20	0·00	1·00	1·40
43 «	—	—	—	—	0·00	0·00	1·67	0·00	0·00	0·00	0·00	0·25	0·25	0·43	0·00	0·70
44 «	—	—	—	—	0·00	0·50	0·33	1·00	—	0·00	0·00	0·00	0·75	1·00	0·33	0·00
45 «	—	—	—	—	—	0·00	1·00	—	0·00	0·00	0·00	0·00	0·00	0·67	0·00	0·00
45 éven felüli	—	—	—	—	—	—	—	—	0·00	0·00	0·00	0·00	0·00	0·00	0·00	0·00

97. Bigén prospektív termékenységi tábla az egyes házasodási korévek szerint részletezve 1925—1927. években Budapesten a nő elhaltával megszűnt házasságok adatai alapján és három-három sortagot mindkét irányban összefogó mechanikus kiegyenlítés után. (Vége.)

Az anya esketési kora	Az atya esketési kora																
	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	50 éven felüli
	év																
	úgy a gyermekek száma elosztva a házasságok számával, a következő átlagos termékenységre vezet																
16 éven alul	—	4·00	—	—	—	—	3·00	—	1·00	1·00	1·00	—	—	—	—	—	—
16 év	4·00	4·00	4·00	—	—	3·00	3·00	3·00	—	1·00	—	—	—	—	—	—	—
17 «	1·00	3·33	4·00	4·00	14·00	—	3·00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18 «	2·00	1·75	3·33	8·00	7·50	14·00	2·50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19 «	1·67	1·25	2·40	2·60	6·00	2·50	1·50	3·33	—	—	—	—	5·00	—	—	—	0·00
20 «	2·12	2·42	2·14	2·89	2·86	2·67	2·12	2·00	5·00	—	—	5·00	5·00	5·00	—	0·00	0·00
21 «	3·15	2·36	2·85	2·12	2·83	2·00	1·00	2·33	—	4·00	—	—	4·00	3·00	—	—	0·00
22 «	2·06	3·33	1·58	2·17	1·33	2·83	1·00	11·00	4·00	1·33	1·33	1·00	3·00	3·00	3·00	—	—
23 «	2·95	1·94	2·69	1·78	3·12	2·33	4·86	11·00	11·00	2·50	0·67	—	3·00	1·50	—	—	1·00
24 «	2·64	3·06	1·77	2·60	1·44	3·44	3·33	7·00	1·00	1·50	1·50	1·50	1·00	3·00	0·00	1·00	1·00
25 «	2·77	3·47	4·18	1·92	2·67	1·22	3·80	7·00	—	1·00	1·67	1·00	2·50	2·67	6·00	1·00	1·00
26 «	2·52	3·82	3·40	4·31	2·12	3·08	2·75	4·67	2·25	1·33	1·00	1·00	1·00	2·50	—	—	2·00
27 «	3·95	3·15	5·71	2·70	3·00	2·08	2·10	2·83	0·00	0·68	1·50	0·50	1·60	1·25	1·50	3·00	3·00
28 «	2·17	4·46	2·76	2·00	1·57	2·08	1·67	2·29	3·00	1·00	0·50	2·00	1·67	1·67	1·33	1·50	0·75
29 «	1·83	2·37	2·31	1·91	2·50	1·67	1·89	3·25	2·00	0·00	0·25	0·00	3·00	0·50	1·00	0·00	0·00
30 «	2·19	2·29	2·29	2·62	3·00	1·50	1·50	1·25	0·00	0·00	0·00	0·00	0·00	1·00	0·00	0·00	0·00
31 «	2·60	2·81	1·33	2·92	3·33	3·57	2·00	0·75	0·66	0·00	1·33	2·25	1·50	1·00	1·50	—	0·33
32 «	2·44	1·67	2·12	2·18	2·90	3·00	1·60	1·56	1·00	1·25	2·67	3·25	2·25	3·00	—	1·50	2·00
33 «	1·76	3·00	1·56	2·33	1·43	2·50	2·12	2·33	1·62	0·75	1·33	2·00	—	—	—	3·00	1·43
34 «	2·18	2·16	2·67	0·89	1·43	0·83	0·75	2·00	0·67	0·60	1·20	1·25	1·00	0·00	—	0·00	1·43
35 «	1·47	2·36	1·56	1·20	0·00	0·00	0·80	1·60	1·25	0·25	0·75	1·50	0·67	0·00	0·00	0·50	0·25
36 «	1·25	1·00	1·33	0·83	0·86	0·29	1·00	1·14	1·25	0·50	0·38	1·20	0·67	0·00	0·00	—	0·33
37 «	1·00	1·17	2·22	1·58	1·10	0·80	0·38	1·30	0·88	0·88	0·67	0·50	0·50	0·00	0·00	0·67	0·00
38 «	1·00	3·50	2·00	2·50	1·45	0·62	0·83	0·50	1·40	1·20	0·00	0·40	0·00	0·67	1·00	0·67	0·22
39 «	0·75	0·83	1·10	0·80	0·67	0·33	0·33	0·50	1·00	3·00	1·00	0·00	0·33	1·33	1·00	0·33	0·99
40 «	0·00	0·14	0·00	0·11	0·33	0·71	0·60	0·56	0·90	2·50	1·67	0·00	0·50	0·67	1·00	4·00	0·57
41 «	0·00	0·00	0·00	0·00	0·36	0·82	1·57	0·59	0·63	1·38	0·80	0·71	0·00	0·67	0·00	0·00	0·57
42 «	2·33	0·25	0·00	0·00	0·00	0·44	1·00	0·50	0·20	0·50	0·56	0·33	0·50	0·00	0·00	0·00	0·00
43 «	0·25	0·33	1·33	0·00	0·00	0·86	2·50	0·86	0·25	0·16	0·33	0·50	—	0·00	0·00	0·00	0·00
44 «	0·00	1·20	1·00	1·00	0·25	0·33	1·20	—	0·00	0·25	0·33	0·50	0·40	0·00	0·00	0·00	0·07
45 «	0·67	0·50	1·00	0·00	0·13	0·29	0·11	0·00	0·00	0·00	0·00	0·18	0·00	0·00	0·00	0·13	0·02
45 éven felüli	0·00	0·29	0·00	0·00	0·00	0·07	0·00	0·00	0·00	0·00	0·00	0·00	0·00	0·00	0·04	0·10	0·03

98. Bigén prospektív termékenységi tábla a házasság tartamával kombinálva a nő halálával Budapesten az 1925—1927. években megszűnt házasságok adatai alapján.

Az anya esketési kora	Az atya esketési kora	Ha a házasság időtartama 0—4 év, úgy a számbavett házasságok száma	gyermekek száma	házasságok közül egy házasságra jut gyermek	5—9 házasságok száma	gyermekek száma	házasságok közül egy házasságra jut gyermek	10—14 házasságok száma	gyermekek száma	házasságok közül egy házasságra jut gyermek	15—19 házasságok száma	gyermekek száma	házasságok közül egy házasságra jut gyermek
20 éven aluli	25 éven aluli	27	15	0·56	30	41	1·37	20	45	2·25	22	74	3·36
	25—29 év	13	12	0·92	10	13	1·30	20	52	2·60	24	94	3·92
	30—39 «	2	2	1·00	7	12	1·71	9	7	0·78	3	9	3·00
	40—49 «	—	—	—	1	1	1·00	—	—	—	3	8	2·67
	50 év és azon is felüli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Ismeretlen	12	7	0·58	17	17	1·00	8	19	2·38	10	18	1·80
20—24	25 éven aluli	42	35	0·83	61	98	1·61	27	65	2·41	37	113	3·05
	25—29 év	48	39	0·81	75	115	1·53	47	85	1·81	64	157	2·45
	30—39 «	20	18	0·90	37	50	1·35	22	33	1·50	24	59	2·46
	40—49 «	3	1	0·33	5	13	2·60	4	6	1·50	1	2	2·00
	50 év és azon is felüli	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Ismeretlen	36	16	0·45	26	41	1·58	9	8	0·89	14	28	2·00
25—29	25 éven aluli	9	10	1·11	16	24	1·50	14	35	2·50	7	18	2·57
	25—29 év	19	6	0·32	41	38	0·93	29	63	2·17	31	66	2·13
	30—39 «	24	13	0·54	45	64	1·42	19	56	2·95	36	68	1·89
	40—49 «	9	12	1·33	12	14	1·17	3	11	3·67	5	14	2·80
	50 év és azon is felüli	1	1	1·00	2	—	—	2	3	1·50	—	—	—
	Ismeretlen	14	10	0·71	11	12	1·09	10	10	1·00	5	12	2·40
30—34	25 éven aluli	—	—	—	5	10	2·00	3	—	—	1	—	—
	25—29 «	4	7	1·75	11	12	1·09	9	6	0·67	7	12	1·71
	30—39 «	19	10	0·53	28	26	0·93	16	22	1·38	30	54	1·80
	40—49 «	13	1	0·08	6	5	0·83	4	6	1·50	1	4	4·00
	50 év és azon is felüli	5	1	0·20	1	—	—	—	—	—	1	1	1·00
	Ismeretlen	6	3	0·50	11	7	0·64	3	4	1·33	—	—	—
35—39	25 éven aluli	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
	25—29 év	4	—	—	6	—	—	3	3	1·00	2	1	0·50
	30—39 «	11	7	0·64	14	7	0·50	15	24	1·60	18	30	1·67
	40—49 «	9	3	0·33	15	10	0·67	7	2	0·29	7	9	1·29
	50 év és azon is felüli	4	1	0·25	3	—	—	2	2	1·00	1	—	—
	Ismeretlen	6	4	0·67	5	3	0·80	1	4	4·00	3	1	0·33
40—44	25 éven aluli	—	—	—	—	—	—	1	1	1·00	—	—	—
	25—29 év	2	1	0·50	2	—	—	2	—	—	2	—	—
	30—39 «	7	1	0·14	7	3	0·43	8	12	1·50	5	—	—
	40—49 «	8	7	0·88	11	2	0·18	9	7	0·78	12	8	0·67
	50 év és azon is felüli	6	—	—	4	4	1·00	4	2	0·50	1	—	—
	Ismeretlen	1	1	1·00	—	—	—	1	2	2·00	1	—	—
45 év és annál is több	25 éven alul	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	25—29 év	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—
	30—39 «	3	—	—	2	—	—	4	—	—	3	—	—
	40—49 «	8	—	—	10	—	—	18	—	—	11	1	0·09
	50 év és azon is felüli	20	1	0·05	38	—	—	17	1	0·06	12	1	0·08
	Ismeretlen	8	—	—	5	—	—	2	—	—	—	—	—
Összesen	25 éven aluli	78	60	0·77	113	173	1·53	65	146	2·25	67	205	3·06
	25—29 év	90	65	0·72	146	178	1·22	110	209	1·90	131	330	2·52
	30—39 «	86	51	0·59	140	162	1·16	93	154	1·66	119	220	1·85
	40—49 «	50	24	0·48	60	45	0·75	45	32	0·71	40	46	1·15
	50 év és azon is felüli	37	4	0·11	48	4	0·08	25	8	0·32	15	2	0·13
	Ismeretlen	83	41	0·49	75	80	1·07	34	47	1·38	33	59	1·79
	Összesen	424	245	0·58	582	642	1·10	372	596	1·60	405	862	2·13

98. Bigén prospektív termékenységi tábla a házasság tartamával kombinálva a nő halálával Budapesten az 1925—1927. években megszűnt házasságok adatai alapján. (Vége.)

Az anya esketési kora	Az atya esketési kora	Ha a házasság időtartama: 20—24 év, úgy a számbavett: házasságok száma	gyermekek száma	házasságok közül egy házasságra jut gyermek	25—29 év, úgy a számbavett: házasságok száma	gyermekek száma	házasságok közül egy házasságra jut gyermek	30 éves és annál is több, úgy a számbavett: házasságok száma	gyermekek száma	házasságok közül egy házasságra jut gyermek	Az összesen számbavett: házasságok száma	gyermekek száma	házasságok közül egy házasságra jut gyermek
20 éven aluli	25 éven aluli	29	84	2·90	31	89	2·87	121	617	5·10	280	965	3·45
	25—29 év	13	42	3·23	24	86	3·58	94	499	5·31	198	798	4·03
	30—39 «	7	26	3·71	10	40	4·00	19	122	6·42	57	218	3·82
	40—49 «	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	9	2·25
	50 év és azon is felüli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Ismeretlen	7	14	2·00	5	20	4·00	26	110	4·23	85	205	2·41
20—24	25 éven aluli	27	77	2·85	33	105	3·18	134	691	5·16	361	1.184	3·28
	25—29 év	59	194	3·29	52	155	2·98	221	1.089	4·93	566	1.834	3·24
	30—39 «	27	70	2·59	35	113	3·23	88	334	3·80	253	677	2·68
	40—49 «	2	—	—	4	32	8·00	5	12	2·40	24	66	2·75
	50 év és azon is felüli	—	—	—	1	1	1·00	—	—	—	2	1	0·50
	Ismeretlen	12	19	1·58	17	41	2·41	34	120	3·53	148	273	1·84
25—29	25 éven aluli	4	—	—	11	38	3·45	32	171	5·34	93	296	3·18
	25—29 év	28	75	2·68	37	88	2·38	120	576	4·80	305	912	2·99
	30—39 «	24	83	3·46	28	92	3·29	87	385	4·43	263	761	2·89
	40—49 «	3	5	1·67	5	20	4·00	6	12	2·00	43	88	2·05
	50 év és azon is felüli	—	—	—	1	—	—	—	—	—	6	4	0·67
	Ismeretlen	14	29	2·07	3	6	2·00	13	40	3·08	70	119	1·70
30—34	25 éven aluli	2	3	1·50	1	4	4·00	14	48	3·43	26	65	0·25
	25—29 «	8	19	2·38	19	46	2·42	24	97	4·04	82	199	2·43
	30—39 «	24	41	1·71	24	54	2·25	59	228	3·86	200	435	2·18
	40—49 «	4	12	3·00	3	5	1·67	7	28	4·00	38	61	1·60
	50 év és azon is felüli	—	—	—	—	—	—	2	8	4·00	9	10	1·11
	Ismeretlen	1	—	—	2	2	1·00	6	9	1·50	29	25	0·86
35—39	25 éven aluli	1	2	2·00	—	—	—	4	4	1·00	6	6	1·00
	25—29 év	8	9	1·13	8	14	1·75	16	21	1·31	47	48	1·02
	30—39 «	6	10	1·67	15	19	1·27	22	43	1·95	101	140	1·39
	40—49 «	6	4	0·67	2	1	0·50	4	5	1·25	50	34	0·68
	50 év és azon is felüli	1	—	—	—	—	—	—	—	—	11	3	0·27
	Ismeretlen	2	1	0·50	—	—	—	4	18	4·50	21	31	1·48
40—44	25 éven aluli	—	—	—	2	—	—	—	—	—	3	1	0·33
	25—29 év	1	4	4·00	1	—	—	4	3	0·75	14	8	0·57
	30—39 «	8	2	0·25	9	5	0·55	7	1	0·14	51	24	0·47
	40—49 «	7	7	1·00	5	5	1·00	6	2	0·33	58	38	0·66
	50 év és azon is felüli	3	—	—	2	2	1·00	4	—	—	24	8	0·33
	Ismeretlen	—	—	—	1	—	—	2	—	—	6	3	0·50
45 év és annál is több	25 éven alul	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	25—29 év	—	—	—	—	—	—	1	—	—	3	—	—
	30—39 «	3	—	—	6	2	0·33	3	—	—	24	2	0·08
	40—49 «	5	—	—	2	—	—	2	—	—	56	1	0·02
	50 év és azon is felüli	7	—	—	2	—	—	2	—	—	98	3	0·03
	Ismeretlen	—	—	—	—	—	—	1	—	—	16	—	—
Összesen	25 éven aluli	63	166	2·64	78	236	3·03	305	1.531	5·02	769	2.517	3·27
	25—29 év	117	343	2·93	141	389	2·76	480	2.285	4·76	1.215	3.799	3·13
	30—39 «	99	232	2·34	127	325	2·56	285	1.113	3·91	949	2.257	2·38
	40—49 «	27	28	1·04	21	63	3·00	30	59	1·97	273	297	1·09
	50 év és azon is felüli	11	—	—	6	3	0·50	8	8	1·00	150	29	0·19
	Ismeretlen	36	63	1·75	28	69	2·46	86	297	3·45	375	656	1·75
	Összesen	353	832	2·36	401	1.085	2·71	1.194	5.293	·43	3.731	9.555	·56

A nő halálával Budapesten 1925-től 1927-ig megszűnt házasságok statisztikájából oly bigén prospektív termékenységi táblát is készítettünk, mely az átlagos házassági termékenység alakulását mindkét szülő minden egyes esketési (házasulási) koréve szerint külön-külön közli. Ezt tartalmazza a 97. táblázat.

A korévenkint részletezett bigén prospektív termékenységi tábla az abszolút számok elaprózódása miatt részben már nem irányadó adatokhoz vezet. Benne csak burkoltan nyilvánulnak azok a jelenségek, amelyeket a többéves korcsoportokat egybefoglaló fentebb közölt (95. és 96.) termékenységi táblákból könnyű szerrel kiolvashatunk.

A szülők többéves esketési korcsoportjait egybefoglaló bigén prospektív termékenységi táblát a házasság fennállásának időtartamával is kombinálva a 98. táblázat tartalmazza.

A tartammal való kombinálás a bigén prospektív termékenységi tábla bő gyermekáldással kitűnő említett esketési korkombinációit még magasabb termékenységűnek mutatja, ha csak a hosszú ideig fennállottakat vesszük tekintetbe.

A retrospektív vagyis a szülők elhalálozási, illetve özvegyülési kora szerint részletezett termékenységet monogén módon, vagyis mindkét szülő ezen korévei szerint külön-külön az 1925—1927. évi budapesti népmozgalmi termékenységi statisztika adatai alapján a 99. táblázat és a XXIV. grafikon *a)* része tárja elénk.

99. Retrospektív monogén termékenységi tábla a nő elhalálozásával Budapesten az 1925—1927. években megszűnt házasságok adatai alapján.

a) Az anyáknál				*b)* Az atyáknál			
a halálozási kor	a házasságok száma	a gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	az özvegyülési kor	a házasságok száma	a gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek
20 éven aluli	15	5	0·33	25 éven aluli	31	20	0·65
20—24 év	157	109	0·69	25—29 év	158	159	1·01
25—29 «	306	389	1·27	30—34 «	225	272	1·21
30—34 «	314	484	1·54	35—39 «	271	429	1·58
35—39 «	342	635	1·85	40—44 «	311	574	1·84
40—44 «	367	749	2·04	45—49 «	318	706	2·22
45—49 «	404	998	2·47	50—54 «	406	934	2·30
50—54 «	398	1.059	2·66	55—59 «	386	1.029	2·66
55—59 «	357	1.131	3·17	60—69 «	714	2.375	3·33
60—69 «	693	2.446	3·53	70—79 «	435	1.935	4·45
70 éven felüli	378	1.550	4·10	80 év és azon felüli ..	101	466	4·61
Ismeretlen	—	—	—	Ismeretlen	375	656	1·75
Összesen....	**3.731**	**9.555**	**2·56**	Összesen....	**3.731**	**9.555**	**2·56**

Minél idősebb korban elhalt szülők házasságait figyeljük meg, a termékenység természetesen annál kedvezőbb. Még inkább előtűnik ez, ha ezen retrospektív monogén feldolgozást a házasságok fennállásának tartamával is kombináljuk s csak a hosszabb időtartamig fennállottak átlagos termékenységét vesszük számba. Ezt tartalmazza a következő 100. táblázat:

100. Restrospektív monogén termékenységi tábla a házasság tartamával kombinálva Budapesten az 1925—1927. évek átlagában.

Kőrösy módszere szerint az anya elhalálozásával megszűnt házasságot figyelembe véve.

A szülők halálozási, illetve özvegyülési kora szerint	A házasság tartama																							
	5 éven aluli			5—9			10—14			15—19			20—24			25—29			30 éves és azonfelül			Összesen		
	év																							
	házasságok	gyermekek	100 házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	100 házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	100 házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	100 házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	100 házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	100 házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	100 házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	100 házasságra jut gyermek
	száma			száma			száma			száma			száma			száma			száma			száma		
	a) *Az anya halálozási kora.*																							
20 éven alul	15	5	33	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	5	33
20—24 év	125	75	60	29	26	90	3	8	267	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	157	109	69
25—29 «	109	76	70	177	259	146	19	51	268	1	3	300	—	—	—	—	—	—	—	—	—	306	389	127
30—34 «	60	45	75	143	204	143	83	151	183	27	78	289	1	6	600	—	—	—	—	—	—	314	484	154
35—39 «	40	23	58	76	66	87	93	185	199	105	294	280	25	64	256	3	3	100	—	—	—	342	635	186
40—44 «	23	10	44	38	23	61	52	98	188	107	238	222	121	323	267	26	57	219	—	—	—	367	749	204
45 éves és azonfelül	52	11	21	119	64	54	122	103	84	165	249	151	206	439	213	372	1.025	276	1.194	5.293	443	2.230	7.184	322
Összesen ..	**424**	**245**	**58**	**582**	**642**	**110**	**372**	**596**	**160**	**405**	**862**	**213**	**353**	**832**	**236**	**401**	**1.085**	**271**	**1.194**	**5.293**	**443**	**3.731**	**9.555**	**256**
	b) *Az apa özvegyülési kora.*																							
25 éven alul	27	14	52	4	6	150	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	20	65
25—29 év	92	55	60	63	93	148	3	11	367	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	158	159	101
30—34 «	66	43	65	133	170	128	26	59	227	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	225	272	121
35—39 «	41	22	54	103	130	126	102	213	209	21	58	276	2	4	200	2	2	100	—	—	—	271	429	158
40—49 «	55	35	64	96	95	99	108	177	164	205	519	253	124	344	277	37	94	254	4	16	400	629	1.280	204
50—59 «	37	22	60	41	24	59	58	59	102	89	149	167	144	346	240	244	702	288	179	661	369	792	1.963	248
60 éves és azonfelül	23	13	57	67	44	66	41	30	73	57	77	135	47	75	160	90	218	242	925	4.319	467	1.250	4.776	382
Ismeretlen	83	41	49	75	80	107	34	47	138	33	59	179	36	63	175	28	69	246	86	297	345	375	656	175
Összesen ..	**424**	**245**	**58**	**582**	**642**	**110**	**372**	**596**	**160**	**405**	**862**	**213**	**353**	**832**	**236**	**401**	**1.085**	**271**	**1.194**	**5.293**	**443**	**3.731**	**9.555**	**256**

101. Retrospektív bigén termékenységi tábla az anya elhalálozásával Budapesten az 1925—1927. években megszűnt házasságok adatai alapján.

Az apa özvegyülési kora	Ha az anya halálozási kora																														
	20 és annál is kevesebb			20—24			25—29			30—34			35—39			40—44			45—49			50 és annál is több			Ismeretlen			Összesen számbavett		
	év, úgy a számbavett																														
	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek
	száma			száma			száma			száma			száma			száma			száma			száma			száma			száma		
25 éven aluli ...	3	—	—	21	13	0·62	6	4	0·67	1	3	3·00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	20	0·65
25—29 év	5	3	0·60	55	29	0·53	73	108	1·48	18	12	0·67	4	6	1·50	2	—	—	1	1	1·00	—	—	—	—	—	—	158	159	1·01
30—34 «	2	1	0·50	25	20	0·80	102	135	1·32	63	82	1·30	22	23	1·05	7	10	1·43	2	—	—	2	1	0·50	—	—	—	225	272	1·21
35—39 «	—	—	—	6	11	1·83	48	67	1·40	95	165	1·74	79	138	1·75	23	39	1·70	16	9	0·56	4	—	—	—	—	—	271	429	1·58
40—44 «	1	—	—	4	6	1·50	21	23	1·10	51	79	1·55	112	245	2·19	89	194	2·18	27	23	0·85	6	4	0·67	—	—	—	311	574	1·85
45—49 «	—	—	—	1	—	—	4	8	2·00	25	33	1·32	55	127	2·31	124	291	2·35	67	160	2·39	42	87	2·07	—	—	—	318	706	2·22
50—59 «	—	—	—	2	5	2·50	4	2	0·50	21	38	1·81	21	32	1·52	78	157	2·01	214	610	2·85	452	1.119	2·47	—	—	—	792	1.963	2·48
60—69 «	—	—	—	—	—	—	1	1	1·00	—	—	—	8	10	1·25	7	14	2·00	23	48	2·09	675	2.302	3·41	—	—	—	714	2.375	3·33
70 éven felül ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	9	26	2·89	526	2.375	4·52	—	—	—	536	2.401	4·48
Ismeretlen	4	1	0·25	43	25	0·58	47	41	0·87	40	72	1·80	41	54	1·32	36	44	1·22	45	121	2·69	119	298	2·50	—	—	—	375	656	1·75
Összesen	15	5	0·33	157	109	0·69	306	389	1·27	314	484	1·54	342	635	1·86	367	749	2·04	404	998	2·47	1.828	6.188	3·39	—	—	—	3.731	9.555	2·56

102. Bigén retrospektív termékenységi tábla a házasság tartamával kombinálva Budapesten a nő halálával az 1925—1927. években megszűnt házasságok adatai alapján.

Az anya	Az atya	Ha a házasság időtartama											
		0—4			5—9			10—14			15—19		
		év, úgy a számbavett											
halálozási, illetve özvegyülési kora		házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek
		száma			száma			száma			száma		
20 éven aluli	25 éven aluli	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	25—29 év	5	3	0·60	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	30—39 „	2	1	0·50	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	40—49 „	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	50 éven felüli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Ismeretlen	4	1	0·25	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20—24	25 éven aluli	19	9	0·47	2	4	2·00	—	—	—	—	—	—
	25—29 év	45	24	0·53	10	5	0·50	—	—	—	—	—	—
	30—39 „	22	17	0·77	6	6	1·00	3	8	2·67	—	—	—
	40—49 „	3	2	0·67	2	4	2·00	—	—	—	—	—	—
	50 éven felüli	2	5	2·50	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Ismeretlen	34	18	0·53	9	7	0·78	—	—	—	—	—	—
25—29	25 éven aluli	4	2	0·50	2	2	1·00	—	—	—	—	—	—
	25—29 év	28	23	0·82	42	74	1·76	3	11	3·67	—	—	—
	30—39 „	45	27	0·60	90	132	1·47	14	40	2·86	1	3	3·00
	40—49 „	9	10	1·11	15	21	1·40	1	—	—	—	—	—
	50 éven felüli	3	3	1·00	2	—	—	—	—	—	—	—	—
	Ismeretlen	20	11	0·55	26	30	1·15	1	—	—	—	—	—
30—34	25 éven aluli	1	3	3·00	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	25—29 év	11	4	0·35	7	8	1·14	—	—	—	—	—	—
	30—39 „	17	8	0·47	87	127	1·46	48	98	2·04	6	14	2·33
	40—49 „	11	6	0·55	30	38	1·27	21	22	1·05	14	46	3·29
	50 éven felüli	10	18	1·80	8	9	1·13	2	7	3·50	1	4	4·00
	Ismeretlen	10	6	0·60	11	22	2·00	12	24	2·00	6	14	2·33
35—39	25 éven aluli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	25—29 év	1	—	—	3	6	2·00	—	—	—	—	—	—
	30—39 „	15	11	0·73	32	29	0·91	40	82	2·05	11	36	3·27
	40—49 „	10	4	0·40	26	17	0·65	37	76	2·05	73	220	3·01
	50 éven felüli	8	4	0·50	3	2	0·67	8	16	2·00	7	16	2·29
	Ismeretlen	6	4	0·67	12	12	1·00	8	11	1·38	14	22	1·57
40—44	25 éven aluli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	25—29 év	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
	30—39 „	2	1	0·50	12	6	0·50	14	37	2·64	2	5	2·50
	40—49 „	12	6	0·50	10	13	1·30	23	49	2·13	78	177	2·27
	50 éven felüli	7	2	0·29	8	1	0·13	6	6	1·00	19	35	1·84
	Ismeretlen	1	1	1·00	7	3	0·43	9	6	0·67	8	21	2·62
45 éven túl	25 éven aluli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	25—29 év	1	1	1·00	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	30—39 „	4	—	—	9	—	—	9	7	0·78	1	—	—
	40—49 „	9	7	0·78	13	2	0·15	26	30	1·15	40	76	1·90
	50 éven felüli	30	3	0·10	87	56	0·64	83	60	0·72	119	171	1·44
	Ismeretlen	8	—	—	10	6	0·60	4	6	1·50	5	2	0·40
Összesen	25 éven aluli	27	14	0·52	4	6	1·50	—	—	—	—	—	—
	25—29 év	92	55	0·60	63	93	1·48	3	11	3·67	—	—	—
	30—39 „	107	65	0·61	236	300	1·27	128	272	2·13	21	58	2·76
	40—49 „	55	35	0·64	96	95	0·99	108	177	1·64	205	519	2·53
	50 éven felüli	60	35	0·58	108	68	0·63	99	89	0·90	146	226	1·55
	Ismeretlen	83	41	0·49	75	80	1·07	34	47	1·38	33	59	1·79
	Összesen	424	245	0·58	582	642	1·10	372	596	1·60	405	862	2·13

102. Bigén retrospektív termékenységi tábla a házasság tartamával kombinálva Budapesten a nő halálával az 1925—1927. években megszűnt házasságok adatai alapján. (Vége.)

Az anya	Az atya	Ha a házasság időtartama											
		20—24			25—29			30 éves és annál is több			Összesen számbavett		
		év, úgy a számbavett											
halálozási, illetve özvegyülési kora		házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek
		száma			száma			száma			száma		
20 éven aluli	25 éven aluli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—
	25—29 év	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	3	0·60
	30—39 «	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	0·50
	40—49 «	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
	50 éven felüli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Ismeretlen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	1	0·25
20—24	25 éven aluli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	13	0·62
	25—29 év	—	—	—	—	—	—	—	—	—	55	29	0·53
	30—39 «	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	31	1·00
	40—49 «	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	6	1·20
	50 éven felüli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	5	2·50
	Ismeretlen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	43	25	0·58
25—29	25 éven aluli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	4	0·67
	25—29 év	—	—	—	—	—	—	—	—	—	73	108	1·48
	30—39 «	—	—	—	—	—	—	—	—	—	150	202	1·85
	40—49 «	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25	31	1·24
	50 éven felüli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	3	0·60
	Ismeretlen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	47	41	0·87
30—34	25 éven aluli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3	3·00
	25—29 év	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	12	0·67
	30—39 «	—	—	—	—	—	—	—	—	—	158	247	1·56
	40—49 «	—	—	—	—	—	—	—	—	—	76	112	1·47
	50 éven felüli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	38	1·81
	Ismeretlen	1	6	6·00	—	—	—	—	—	—	40	72	1·80
35—39	25 éven aluli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	25—29 év	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	6	1·50
	30—39 «	1	1	1·00	2	2	1·00	—	—	—	101	161	1·59
	40—49 «	21	55	2·62	—	—	—	—	—	—	167	372	2·23
	50 éven felüli	2	3	1·50	1	1	1·00	—	—	—	29	42	1·45
	Ismeretlen	1	5	5·00	—	—	—	—	—	—	41	54	1·32
40—44	25 éven aluli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	25—29 év	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
	30—39 «	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	49	1·63
	40—49 «	74	208	2·81	16	32	2·00	—	—	—	213	485	2·28
	50 éven felüli	36	102	2·83	10	25	2·50	—	—	—	86	171	1·99
	Ismeretlen	11	13	1·18	—	—	—	—	—	—	36	44	1·22
45 éven túl	25 éven aluli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	25—29 év	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1·00
	30—39 «	1	3	3·00	—	—	—	—	—	—	24	10	0·42
	40—49 «	29	81	2·79	21	62	2·95	4	16	4·00	142	274	1·93
	50 éven felüli	153	316	2·07	323	894	2·77	1.104	4.980	4·51	1.899	6.480	3·41
	Ismeretlen	23	39	1·70	28	69	2·46	86	297	3·45	164	419	2·56
Összesen	25 éven aluli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	20	0·65
	25—29 év	—	—	—	—	—	—	—	—	—	158	159	1·01
	30—39 «	2	4	2·00	2	2	1·00	—	—	—	496	701	1·41
	40—49 «	124	344	2·77	37	94	2·54	4	16	4·00	629	1.280	2·04
	50 éven felüli	191	421	2·20	334	920	2·75	1.104	4.980	4·51	2.042	6.739	3·30
	Ismeretlen	36	63	1·75	28	69	2·46	86	297	3·45	375	656	1·75
	Összesen	353	832	2·36	401	1.085	2·71	1.194	5.293	4·43	3.731	9.555	2·56

A retrospektív bigén termékenységi táblát ugyanezen 1925—1927. évi budapesti népmozgalmi termékenységi statisztika alapján a 101, annak a házasságok fennállásának időtartamával is kombinált feldolgozását pedig a 102. táblázat mutatja. Érdekes a bigén retrospektív termékenységet a termékenység kifejtésére képes életkor betöltése után (nőknél körülbelül 45., a férfiaknál körülbelül a 60. életév után) elhalt szülőknél is megfigyelni: ez vezet a maximális bigén retrospektív átlagos termékenység és a legkedvezőbb gyermeklétszámmegoszlás megismeréséhez. Ezeket tartalmazza az 1925—1927. évek budapesti népmozgalmi termékenységi statisztikája alapján a következő 103. és a 104. táblázat:

103. A termékenységre képes koron (45 éven) túl elhalt anyák házasságainak retrospektív bigén családi táblája, (vagyis a gyermekek eloszlása a családban a 45 éven felüli anyákra s az összes apai korcsoportokra vonatkozólag) Budapesten a nő halálával az 1925—1927. években megszűnt házasságok adatai szerint.

Az apa özvegyülési kora	A 45 éven felüli korban elhalt anyák házasságainak megoszlása a (az)							
	0	1	2—3	4—6	7—9	10—12	13 és annál több	összes
	gyermekes házasságok között az oldalt megnevezett özvegyülési korú apák egyes korcsoportjaihoz tartozó összes házasságok százalékában							
40 éven alul	76·0	12·0	12·0	0·0	0·0	0·0	0·0	100·0
40—49 éves	49·3	15·5	19·7	9·2	5·6	0·7	0·0	100·0
50—59 «	32·0	11·6	23·7	22·4	6·8	2·6	0·9	100·0
60 éven felül	24·4	8·9	20·4	24·2	13·5	6·2	2·4	100·0
Összesen[1])	**29·6**	**10·3**	**22·2**	**21·5**	**10·2**	**4·4**	**1·8**	**100·0**

104. A termékenységre képes koron túl elhalt anyák (vagyis a 45. életéven túl elhalt anyák) s a 60. éven túl özvegy apák házasságainak retrospektív bigén családi táblája a házasság tartamával kombinálva Budapesten a nő halálával az 1925—1927. években megszűnt házasságok adatai alapján.

	A házasság időtartama	A 45 éven felül elhalt anyák házasságaiból esett a (az)							
		0	1	2—3	4—6	7—9	10—12	13 és annál több	összes házasságokra
		gyermekesekre az oldalt megnevezett időtartamú fennállás után megszűnt házasságok csoportjában az azonos tartamúak százalékában							
Atyák 60 éven túl	0— 4 év	100·0	0·0	0·0	0·0	0·0	0·0	0·0	100·0
	5— 9 «	93·0	0·0	2·3	4·7	0·0	0·0	0·0	100·0
	10—14 «	70·6	17·6	11·8	0·0	0·0	0·0	0·0	100·0
	15—19 «	69·0	9·5	16·7	4·8	0·0	0·0	0·0	100·0
	20—24 «	58·7	8·7	17·4	13·0	2·2	0·0	0·0	100·0
	25—29 «	38·6	14·9	20·8	17·8	4·0	3·9	0·0	100·0
	30 éven felül	12·9	8·6	22·3	28·5	17·0	7·6	3·1	100·0
	Összesen:	24·4	8·9	20·4	24·2	13·5	6·2	2·4	100·0

[1]) Az ismeretlen korban elhalt apákkal együtt.

A retrospektív termékenységet gyermeklétszám szerint való megoszlásban az 1923—1927. évi budapesti népmozgalmi termékenységi statisztikából a 105. táblázat és a XXIV. grafikon *a)* része szemlélteti.

105. A nő halálával Budapesten 1923—1927-ben megszűnt házasságok gyermeklétszám szerint való megoszlása az anya elhalálozási kora szerint részletezve. (A százalékok a XXIV. grafikonban történt ábrázoláshoz a megelőző kisebb gyermeklétszámkategóriákkal együttesen mutatkozó arányokat jelzik.)

Gyermekszám	Esett az oldalt megnevezett gyermeklétszámkategóriákhoz tartozó házasságokra (a kisebb gyermeklétszámú házasságok arányával együtt), ha a gyermek anyja									
	20 éven aluli	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50—59	60—69	70 éven felüli
	é v e s									
	korban halt el, az összes megfelelő korban elhalt anyák százalékában									
0	61·9	56·0	38·5	36·5	39·9	37·3	37·2	32·5	29·9	22·8
1	100·0	86·9	70·0	60·5	55·8	52·2	49·9	44·6	40·9	32·8
2	—	96·8	90·9	81·2	72·8	70·6	65·5	59·6	51·2	42·8
3	—	99·6	96·4	93·1	84·3	80·8	76·5	71·9	62·5	53·3
4	—	99·6	98·6	96·3	89·8	88·4	84·6	80·6	73·1	63·3
5	—	99·6	99·2	98·1	94·6	92·9	89·7	85·7	80·2	71·7
6	—	100·0	99·6	99·0	96·1	96·2	93·3	90·1	84·7	77·7
7	—	—	99·8	99·2	98·0	98·1	95·3	93·4	88·5	82·5
8	—	—	99·8	99·4	99·4	98·4	96·6	95·8	91·5	86·4
9	—	—	99·8	99·8	100·0	99·1	97·7	96·9	94·4	90·7
10	—	—	100·0	100·0	—	99·5	98·3	97·7	96·0	93·2
11	—	—	—	—	—	99·7	99·4	98·3	97·3	94·9
12	—	—	—	—	—	99·8	99·5	99·1	98·5	97·2
13	—	—	—	—	—	99·8	99·7	99·2	99·3	98·3
14	—	—	—	—	—	100·0	99·8	99·6	99·4	98·9
15	—	—	—	—	—	—	99·8	99·8	99·6	99·0
16	—	—	—	—	—	—	100·0	100·0	99·8	99·5
17	—	—	—	—	—	—	—	—	99·8	99·8
18	—	—	—	—	—	—	—	—	99·9	99·8
19	—	—	—	—	—	—	—	—	99·9	99·9
20	—	—	—	—	—	—	—	—	99·9	100·0
21	—	—	—	—	—	—	—	—	100·0	—

A gyermeklétszám szerint való megoszlás az átlagos házassági termékenységhez hasonlóan az elhalálozási kor emelkedésével tehát mindvégig egyre kedvezőbben alakul.

A retrospektív termékenység alakulását módunkban van az országos népmozgalmi termékenységi statisztikában is megfigyelni. Az 1923—1927. évi országos átlagokat a budapestiekkel egybevetve a 106. táblázat és a XXIV. grafikon *b)* része mutatja.

A vidéki házasságok átlagos termékenysége az anya bármely elhalálozási kora mellett kedvezőbb, mint a fővárosiaké. Az országos átlag és a fővárosi adat között a fiatalabb korban elhalt anyák házasságainak átlagos termékenysége között nagyobb különbség van, mint az öregebbeknél. A 20 éven aluli elhalálozási kor mellett a budapesti házasságok átlagos

XXIV. A HÁZASSÁGI TERMÉKENYSÉG AZ ANYA ELHALÁLOZÁSI KORA SZERINT RÉSZLETEZVE.

Budapesten az 1923–27 években a nő halálával megszünt házasságok adatai alapján.

a.) A házasságok megoszlása gyermeklétszám szerint. *b.) A házasságok átlagos termékenysége.*

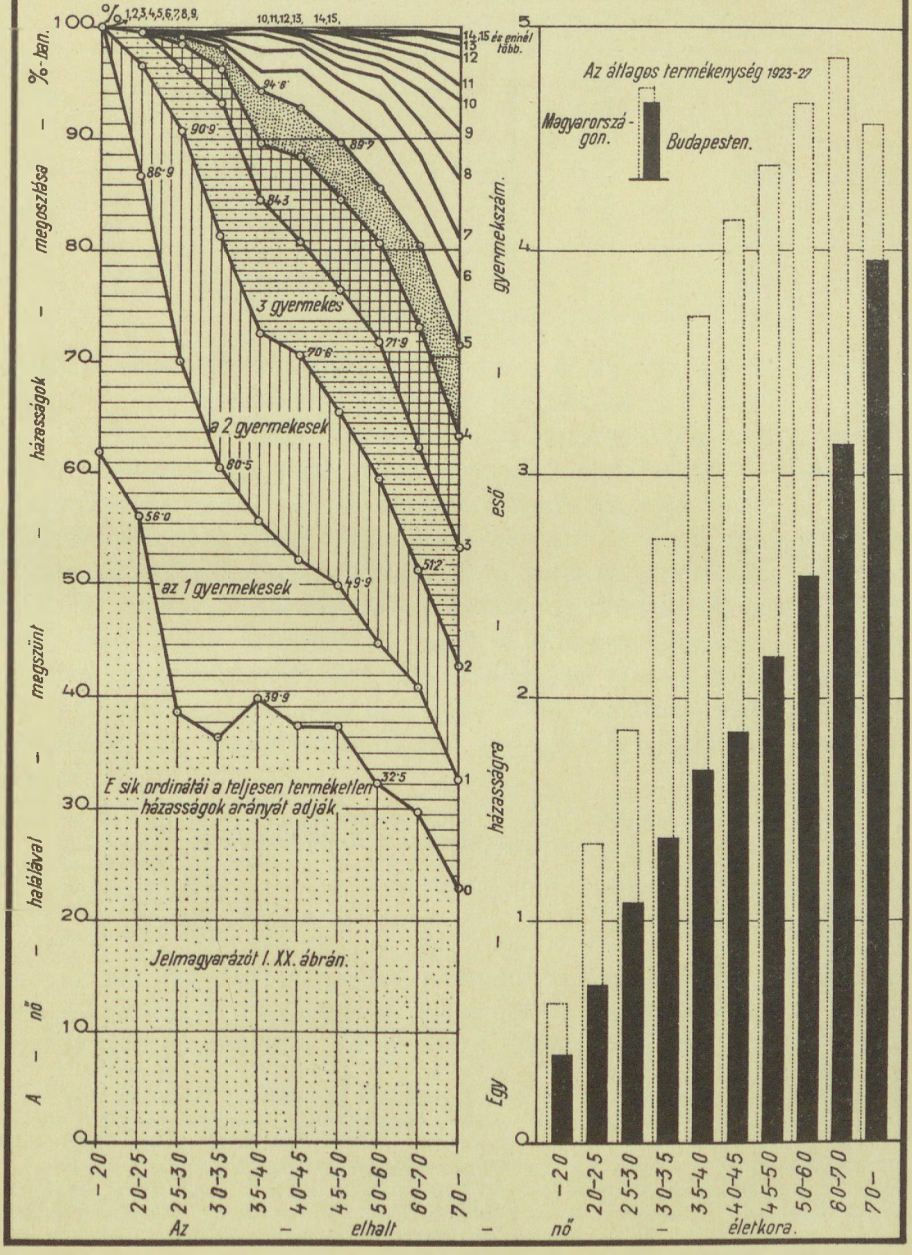

106. Az átlagos házassági termékenység alakulása az anya elhalálozási korának többéves korcsoportjai szerint részletezve Budapesten és Magyarországon a nő halálával 1923—1927-ben megszűnt házasságok adatai alapján.

Az anya elhalálozási kora :	Az átlagos házassági termékenység	
	Budapesten	Magyarországon
	az egy-egy megszűnt házasságra átlag eső gyermekszámban kifejezve	
20 éven aluli	0·38	0·63
20—24 éves	0·71	1·33
25—29 «	1·07	1·85
30—34 «	1·36	2·70
35—39 «	1·68	3·70
40—44 «	1·86	4·11
45—49 «	2·17	4·37
50—59 «	2·54	4·65
60—69 «	3·13	4·88
70 éven felüli	3·94	4·57
Összesen	2·44 [1])	3·87

termékenysége alig valamivel több, mint a vidékiekének fele ; a 70 éven felülieknél azok termékenységének már 86%-át éri el.

A retrospektív termékenység az anya bármely elhalálozási korcsoportjában kedvezőbb, ha alacsonyabb társadalmi osztályokat, műveletlenebb, egyszerűbb életmódot élő néprétegeket figyelünk meg, mint ugyanazon elhalálozási korú anyáknál felsőbb társadalmi osztályokban. Így a munkások átlagos házassági termékenysége az anya bármely elhalálozási korcsoportjában kedvezőbb, mint a polgároké. *Illyefalvi* I. Lajos munkájából [2]) kiszámítható, hogy a nő halálával Budapesten 1929-ben megszűnt házasságok munkás- és polgárházasságokra való felosztásánál az anya bármely elhalálozási korcsoportjában tényleg a munkásoknál mutatnak nagyobb átlagos termékenységet. E statisztika szerint egy-egy házasságra eső gyermekek átlagos száma

a 25 éven alul elhalt munkásanyáknál	0·81,	a polgároknál	0·64
a 25—29 éves korban elhalt munkásanyáknál	1·13,	« «	1·12
a 30—39 « « « «	2·06,	« «	1·41
a 40—49 « « « «	2·71,	« «	1·92
az 50—59 « « « «	3·00,	« «	2·81
a 60 éven felüli « « «	4·34,	« «	3·54

Annak oka, hogy a minden korcsoportban kedvezőbb termékenységű munkásházasságok végösszegben mégis csak kevéssel magasabb átlagos termékenységet mutatnak (Budapesten 1929-ben 2·77), mint a polgár-

[1]) A budapesti évkönyvben eredetileg közölt adatok átlagai, az 1925. évre vonatkozólag említett utólagos pótfeldolgozás nélkül. (Lásd a Részletes kimutatások 1/a táblázatát.)

[2]) L. *Illyefalvi* I. Lajos : »A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.« (Budapest, 1930.) 94. l. Arányszámainkat az itt közölt abszolút számokból s az 1929. évi megfelelő adatokat tartalmazó Fővárosi Évkönyv egész Budapestre vonatkozó statisztikájával való egybevetés útján számítottuk ki.

házasságok (u. o. u. a. 2·52) az, hogy a munkások közt több a fiatalkorú s a rövid házasság után fiatal korban elhalt. Ha a munkások kormegoszlása a polgárokéval egyezne, átlagos házassági termékenységük is kedvezőbben alakulna. Azt, hogy mennyivel kedvezőbben, alább a 19. §-ban, az átlagos termékenységnek foglalkozás szerint való részletezésénél, megfelelő standard számítással még ki fogjuk mutatni.

14. §. A termékenységben a szülők egészségi állapota és elhalálozásuknak oka szerint mutatkozó különbségek.

A szülők konstituciója és egészségi állapota, úgy gyermekeik egészségi állapotára, élettartamára, mint azok számára is számos és sokoldalú kihatással van. A gyermekek szervezetének minősége az átörökléstan törvényei értelmében függ a szülők konstituciójától s a különböző konstituciójú, különböző kóros hajlamokkal terhelt és különböző betegségekben szenvedő szülők gyermekmegtartó ereje és termékenysége között így nagy különbségek vannak. A szülők elhalálozásának okában mindezeknek gyakran végső resultánsa nyilvánul, de meg a vizsgált terület közegészségügyi állapotának resultánsa is, nevezetesen a fertőző betegségek előfordulásainak arányában. Az elhalálozás oka tehát a termékenység mérvére nem közömbös. Idült fertőző betegségben szenvedő szülőknek, különösen gümőkórosaknak, szifiliszeseknek, de más fertőző betegségben szenvedőknek is átlagos termékenysége nemcsak alacsony, de gyermekmegtartó ereje is csekély (lásd a 7. §-t), mert hiszen bajukkal gyermeküket gyakran szintén megfertőzik s azt korai sírba viszik. Alacsony a termékenység nem fertőző, idült, súlyos bajokban pl. szívbajokban, bizonyos elme- és idegbajokban szenvedő szülőknél is, mert hiszen betegségük miatt gyermeket az ily nők nem tudnak kihordani, vagy nem is fogamzanak s ha koncipiálnak is, — gyakran életük megmentése végett, — méhmagzatuk mesterséges eltávolítása indokolt. Ám a nem fertőző bajokban szenvedő szülők gyermekmegtartó ereje nem, vagy csak kevéssé csökken, minthogy bajuk nem fertőző, a gyermekre közömbös, csak keresési, életfenntartási és általában gazdasági termelő képességük rontja. Bizonyos súlyos állapotok és betegségek azután az illető szülők elhalálozásának nagyobbrészt szintén okául is szolgálnak, illetve megfordítva *némely súlyos* idült fertőző bajban és több más *betegségben elhalt szülőnél a termékenység és a gyermekmegtartás csökkent volta is nyilvánvaló. Észszerűnek látszott ezért a budapesti statisztikában a nő halálozási lapjáról származó termékenységi statisztikát a nő halálokával* — mely ugyebár ugyanazon statisztikai felvételi lapon, az elhalt házas nő »halálozási lapján« van jelezve — *kombinálva feldolgozni s ezáltal olyan statisztikát nyujtani, amilyen az eddigi házassági termékenységi statisztikában még nem szerepelt*, adatokat nyujtani arra vonatkozólag, hogy bizonyos betegségben szenvedők, illetve elhaltak házassági termékenysége az átlagos termékenység mögött mennyivel marad el.

A konstitucióra vonatkozó tanoknak, a fajismeretnek, az átörökléstannak már számos törvényszerűsége ismeretes, melyek szerint bizonyos állapotokban a leszármazók minősége és mennyisége, a termékenység is szenved. *Különböző más statisztikai anyag is említhető klinikákról, elmegyógyintézetekből, melyeket orvosstatisztikai monografiák közöltek bizonyos egészségi állapotok és bizonyos betegségek átöröklési arányaira, családok kihalására vezető súlyos voltára, a termékenység ilyenkor mutatkozó csökkenésére, csak a népmozgalmi házassági termékenységi statisztika nem volt ezideig a halálozási lapon levő halálokokkal kombinálva feldolgozva.*

Az egészséges emberek különböző szervezeti sajátságai, konstituciója — egyéni és öröklött, anatómiai és fizikai sajátságainak összege, vagy általános jellege, bizonyos betegségekre ezek miatt való kisebb vagy nagyobb hajlama — többféleképen osztályozható. *Tandler* [1]) szerint a konstitucióban az izomtónus foka, a nyugodt izom feszültségének mértéke fontos s eszerint normális, hypo- és hypertónusú, vagyis normális, renyhe- és feszesizomzatú egyének vannak. Ismeretes, hogy *Eppinger* és *Hess* [2]) vagotonikus és sympathikotonikus egyének között tettek különbséget, aminek igen különböző szervezeti, különösen kedélybeli, de gyógyászati szempontból is nagy fontossága van. *Krauss* [3]) konstitucionális mértéke hibás és mellőzhető, mivel azt a kifáradás koraibb, vagy később való bekövetkeztével akarja jellemezni. Már *Martius* találóan bírálta, hogy a kifáradás betegségek miatt, vagy súlyos bajok után való rekonvalescencia idejében is hamarabb bekövetkezhet s nemcsak a konstitució függvénye. Széltében ismeretessé váltak s igen találó felosztást képviselnek *Sigaud* [4]) alkattípusai, ki a lélegzési, az emésztési, az izomzati és agyi típusú emberek között tett különbséget. Nagyjelentőségű felismerés volt *Kretschmer* három konstituciója, mely a testi, külső és a lelki tulajdonságok között való némely sajátságos összefüggési formát adja meg. Ezek az asthenias, az atleta és a pyknikus konstitucionák. E három főtípus közül az első és a második a schizophil, a harmadik, a pyknikus típus meg a cyklikus lelki alkattal áll összefüggésben. E főtípusok mellett *Kretschmer* még a különböző dysplastikus, rendszerint belső szekréciós zavarokon alapuló külön típusokat különböztet meg. Ilyen az eunuchoid alkat rendkívül magas növéssel, ilyen a Spypolasia, az infantilismus is.

---

[1]) Lásd *Tandler:* »Konstitution u. Rassenhygiene« Zeitschr. f. angewandte Anatomie und Konstitutionslehre. 1. köt. 1913. 11. lap. — Ugyanerről lásd *Prinzing:* Handb. d. medizinischen Statistik« (Jena, 1930) 2. kiad. 1. kötet 110. l.

[2]) Zeitschrift f. klin. Med. 1909. évi köt. 345. l., 1910. évi köt. 205. l. — Lásd erre vonatkozólag *Vámosy* »Gyógyszerhatástanát« és *Schaffer* »Elmekórtanát« is.

[3]) Lásd *Krauss:* »Die Ermüdung als Mass der Konstitution«. Kassel 1889. — Idézve *Prinzing* i. m. 110. l. után.

[4]) Ez a négy típus eredeti nevén a respiratorius, digestivus, muscularis és cerebralis emberek típusa.

E különböző konstituciók közül különösen az *asthenias alkatúak szaporátlanok, vagy egyenesen meddőek.* Az asthenia alatt különböző testi gyengeségi állapotokat értünk, amelyeknek jelei rendszerint már az illetők külsején is megnyilvánulnak. Jellemzők: sápadt arcszín, hosszú nyak, szűk mell, a felső és alsó mellkasi nyílás kicsiny volta. Ehhez járul gyakran a 10. borda rövidsége és szabad mozgathatósága, a szív és a nagy erek fejletlensége, sőt gyomorbélsüllyedés is. Gyakran öröklött az ily asthenias konstitució, de kedvezőtlen szociális viszonyok között a nélkül is kifejlődhet; különösen a pubertas idején. *Stiller*[1]), aki az asthenias állapottal először foglalkozott behatóbban, azt mondja, hogy »ez a konstitució főleg a nagyvárosok terméke«. Bizonyára szerepe is van ennek is a nagyvárosok alacsony termékenységében, minthogy sorozási és más statisztikák is igazolják, hogy a vidéki népesség testalkata, erőbeli állapota nagyobb arányban kedvező s kevesebb astheniast mutat, mint a nagyvárosok. *Bartel*[2]) szerint a status hypoplastikus lymphatismussal kezdődő asthenia. Rokon ezzel az infantilismus és az astheniához számos átmenetet mutat. Ha ezektől az átmenetektől eltekintünk, úgy infantilismust egymagában asthenia nélkül ritkán látunk. Az infantilismusnál a nemzőszervek fejletlenségét látjuk, rendszerint belső szekreciós zavarral együtt, vagy épen annak következményeképen. Épen ezért ez a konstitució gyakran vezet meddőségre: különösen a női sterilitasnak gyakori oka. Erről e munka 8. §-ában a sterilitas okai között szólottunk is.

Nevezetes konstitucionális rendellenességek még, amelyek a termékenység, illetve a szaporodás szempontjából kedvezőtlenek: az arthritismus és a haemophilia. Arthritismus alatt köszvényre, kóros kövérségre és cukorbajra hajlamos konstituciót értjük. Az asthenia mellett ez a legfontosabb és leggyakoribb rendellenes konstitució, amelyre kétségtelen öröklött hajlam van. A cukorbaj e mellett mind fiatalabb korban üti fel fejét, amint a gyermeket a serdülés előtt is súlyosan megtámadja, családok kipusztulását idézheti elő. A szervezet erőbeli állapotának lerontása útján pedig a termékenységet ivarérett korban is csökkentheti. A haemophilia, e gynephor módon terjedő, csak a férfiak vérzékenységét és leromlását idéző baj is öröklött hajlammal jár s az erőbeli állapot leromlása útján egyes családokra súlyos teher s azoknak sajátságos módon fiágon való kihalását idézheti elő.

Idült méreghatások: foszfor, ólom, alkohol stb. is sértik a csiraplazmát és csökkenthetik a termékenységet, esetleg egyenesen meddőséget idézve elő. Az alkohollal való túlzott visszaélés, az iszákosság, a legszegényebb s ezért műveletlenségénél fogva egyébként bő gyermekáldással bíró néprétegekben lévén leginkább elterjedve, az iszákosoknál e zavaró körülmények miatt

[1]) Lásd *Stiller:* Die asthenische Konstitutionskrankheit«. (Stuttgart, 1907) és »Grundzüge der Asthenie«. (Stuttgart, 1916.)

[2]) Lásd *Bartel:* »Status thymico-lymphaticus und Status hypoplasticus«. (Leipzig, 1912.)

gyakran nem is az átlagos termékenység csökkenése, hanem a gyermekmegtartó képesség felette kedvezőtlen alakulása tűnik szembe; mint erre a gyermekmegtartó képességről szóló 7. §-ban *Bunge és Lengrain* vonatkozó adatainak közlése mellett hivatkoztunk is. Közvetve azonban az alkoholizmus azért is csökkenti a termékenységet, mert az alkohol nemibetegségközvetítő: fokozza a libidót s csökkenti az ítélőképességet, ami könnyelművé tesz a nemi objektumok megválogatásában.

A konstitucionál és az idült intoxikációknál is erőteljesebb és fontosabb a betegségeknek a termékenység alakulására való hatása. Elsősorban a nemzőszerveknek a fogamzást megnehezítő, vagy kizáró betegségei, azután a gyermek kihordását megnehezítő idült betegségek említhetők. Számszerűen ezek jelentősége lehet legnagyobb, bár bizonyos szerepe a legkülönbözőbb heveny lefolyású bajoknak is lehet, mert hiszen a legkülönbözőbb hirtelen támadt lázas állapotokban is előfordulnak abortusok. A férfi és a női nemzőszervek betegségei impotentia coeundit, concipiendit vagy generandit idézhetnek elő. Ezekkel e munkánk 8. §-ában már foglalkoztunk. Ott említettük a sterilitásra vezetni képes, rendszerint nemi úton terjedő, úgynevezett nemi vagy veneriás betegségeket, a kankót és a szifiliszt is. E bajok s a nemző szervek más betegségei is lehetnek oly mérvűek is, hogy nem vezetnek teljes sterilitásra, de mégis csökkentik a termékenységet. Csökkentik részben azáltal, hogy fennállásuk heveny időszakában a coitus eltiltása, vagy lehetetlensége következik be, részben azáltal, hogy az egész szervezetet gyengítik s annak kisebb termékenységére vezetnek. Vannak a nemző szerveknek oly betegségei pl. prostatitis is, amelyeknél a nemző képesség nem szűnik meg teljesen, de csökken. Példánkban pl. azáltal, hogy a spermatocyták mozgásképességét aktiváló prostataváladék hiányzik, vagy mennyisége csökkent. Ez a mozgásképesség pedig a hüvelyben s a méhben a spermatocyták előrehaladásához s a pete felkereséséhez fontos.

A betegségekre vonatkozó a megbetegedés tényéhez vagy a betegség állapotához fűződő s Budapest egész népességet ily szempontból számba vevő termékenységi statisztikánk nincsen, azok a betegségek azonban, amelyek lethalitása magas, a halálozási statisztikában figyelhetők meg a termékenységre való hatásukban. Különösen az idült fertőző betegségek s ezek közül is a hazánkban felette elterjedt gümőkór, amely hosszú évekig, sőt esetleg évtizedekig sorvasztja a szülőt, vezet az ily szülők átlagos házassági termékenységének kényszerű csökkenéséhez. Ma, mikor az antikoncepciós eljárásokkal az egészségesek is mesterségesen csökkentik termékenységüket s a már bekövetkezett fogamzásokat is széltében bűnös abortusok útján semmisítik meg, e tekintetben bizonyára nincsenek oly különbségek, mint régebben, mint csak nehány évtizeddel ezelőtt is, vagy épen a mult század közepén. E különbségek azonban megvannak ma is s a halálokkal kombinált termékenységi statisztikából Buda-

pesten is kiolvashatók. Ily irányú különleges feldolgozásnak a nő halálával fővárosunkban 1927-ben megszűnt házasságokat vetettük alá, az eredmények a nem fertőző természetes és erőszakos halálokok, valamint a fertőző betegségek főcsoportjaiban — a gümőkor, a rák s az öngyilkosság miatt elhalt nők termékenységének külön való vizsgálatával egybekötve — a következő képet mutatják:

107. A házassági termékenység az anya elhalálozásának oka szerint részletezve Budapesten a nő halálával 1927-ben megszűnt házasságok statisztikája alapján.

Halálok	A nő halálával megszűnt		
	házasságok	házasságokból született összes gyermekek	házasságok átlagos termékenysége
	száma		
Gümőkór	276	526	1·91
Egyéb fertőző betegség	45	104	2·31
Fertőző betegség összesen	321	630	1·96
Rák	185	510	2·76
Egyéb természetes halálok	745	1.930	2·59
Nem fertőző természetes halálokok összesen	930	2.440	2·62
Öngyilkosság	31	48	1·55
Halálos balesetek	6	2	0·33
Egyéb erőszakos halálesetek	11	15	1·36
Erőszakos halálokok összesen	48	65	1·35
Mindössze	**1.299**	**3.135**	**2·41**

Látható, hogy ezen fővárosi statisztika szerint a nem fertőző természetes halálokok miatt elhalt házas nők házassági termékenysége magasabb, mint a fertőző betegségben elhaltaké. Egy-egy házasságra a született összes gyermekek számát tekintetbe véve, a nem fertőző természetes betegség miatt elhaltaknál átlag 2·62 gyermek esett: a fertőző betegségben elhaltaknál csak 1·96. A gümőkór miatt elhalt anyák házasságainak átlagos termékenysége meg épen csak 1·91-nek mutatkozott. Az a körülmény, hogy a rák miatt elhalt házas nők átlagos házassági termékenysége (2·76) az egyéb nem fertőző természetes halálok miatt elhaltakénál (2·59) magasabb, elsősorban magasabb elhalálozási korukkal magyarázható. A rák az öregkor betegsége. A rák miatt elhaltak között több az öreg s az olyan elhalt házas nő, kinek házassága ezért hosszabb ideig való fennállás után bomlott fel, mint a többi nem fertőző természetes halálokok között átlag. A rákos haláleset miatt megszűnt házasságok azután már ezért is nagyobb átlagos termékenységűek, mint a többi természetes halálokok miatt megszűntek. A fertőző betegség miatt való elhalálozás által felbomlott házasságoknál meg éppen megfordítva a termékenység a rövidebb időtartam miatt megszűntek magasabb aránya miatt is kedvezőtlenebb. Azt, hogy a fertőző betegségeknél, különösen a gümőkórnál a gyermek gyakori megfertőzése miatt a gyermekmegtartóképesség is csökken, a 7. §-ban már tárgyaltuk.

Ugyancsak a 108. táblázat hívja fel a figyelmet az erőszakos halálesetek miatt megszűnt házasságok alacsony termékenységére. Különösen az öngyilkosoknál nevezetes a gyermeknek az öngyilkosságtól való visszatartóereje. Ezzel az öngyilkosokról írt egyik régebbi munkámban[1]) is foglalkoztam már. Láttuk, hogy a gyermekre való tekintettel az öngyilkosságra való sötét szándékukról sokan letesznek s inkább elnézik egymás bűnét és hibáit, viselik tovább az élet mostoha keresztjét, a gyermek nevelése, a gyermek jövője miatt, a gyermek iránt érzett szeretet révén. Éppen ezért, akik öngyilkossá lesznek, azok körében (lásd a 8. §-t) nagyobb a teljesen terméketlen házasságok aránya és kisebb az ily házasságok átlagos termékenysége, mint a természetes halálok miatt megszűnt házasságoké. Az 1927. évi budapesti statisztika az abban az évben öngyilkossá lett házas nők halálozási lapjáról (lásd a 107. táblázatot) átlagos házassági termékenységüket így 1·55 gyermekben állapította meg, míg a természetes halálokok miatt (fertőző és nem fertőző betegségek együtt) elhalt házas nők termékenysége ugyanekkor 2·45 gyermek volt.

A gyermeknek az öngyilkosságtól való visszatartó erejére vonatkozólag végzett régebbi vizsgálataim említésre méltó eredménye volt még, hogy az nagyobb hatású a nőkre, mint a férfiakra. Családi állapot szerint való részletezésben úgy látszott, hogy az özvegyek és elváltak körében a gyermeknek az öngyilkosságtól való visszatartó ez a hatása erősebb, mint a házasok körében. Az özvegy öngyilkosságával a gyermekét teljesen árvává teszi, míg a házas csak félárvává. Nyilvánvaló, hogy ez a körülmény a végzetes tett elkövetését az özvegyeknél sokkal inkább megfontolandóvá teszi. Innen a gyermekes özvegyek ritkasága az öngyilkosok között.

Az 1927. évi budapesti halálozási statisztikából az öngyilkos házas nők halálozási lapjait házasságuk tartama és az öngyilkos nő elhalálozási kora szerint való részletezésben feldolgoztuk, ezek az eredmények természetes halálokok (fertőző és nem fertőző betegségek halálesetei együtt) miatt megszűnt házasságok termékenységének hasonló feldolgozásával egybevetve a következők. (Lásd a 108. táblázatot.)

E szerint különösen a rövidebb időtartamig fennállott házasságok után és a fiatalabb korban öngyilkossá vált nők körében a gyermekmegtartó erő kifejezetebben nyilvánul s az ily öngyilkos nők házassági termékenysége sokkal alacsonyabb, mint a természetes halálokok miatt megszűnt házasságok megfelelő kategóriáié. *A 20 éven felüli időtartamig fennállott házasságok arányainak és az 50 éves és annál is idősebb házas nőknek öngyilkosságainál a házassági termékenységnek az átlagos termékenységnél kisebb volta nem észlelhető. Ily idős korban* és ily hosszú ideig tartott házasélet után

[1]) Lásd *Szél T.*: »Az öngyilkosok demographiája«. (Magyar Statisztikai Szemle 1928. évf. júl.—aug. sz.)

108. Az öngyilkosság miatt megszűnt házasságok termékenysége tartam s a nő elhalálozási kora szerint részletezve s az összes megfelelő tartamú és elhalálozási korú nők halálával megszűnt házasságok termékenységével egybevetve.

Tartam, elhalálozási kor	Esett egy-egy házasságra született összes gyermek a nő	
	öngyilkossága	összes természetes elhalálozása
	miatt megszűnt házasságoknál	
a) *Tartam szerint részletezve*		
5 éven aluli	—	0·60
5— 9 éves	0·67	1·19
10—19 «	1·13	1·83
20 éven felüli	3·50	3·49
Összesen	**1·55**	**2·45**
b) *A nő elhalálozási kora szerint részletezve*		
30 éven aluli	0·67	1·16
30—39 éves	1·00	1·62
40—49 «	1·17	2·25
50—59 «	4·33	2·81
60 éven felüli	3·00	3·47
Összesen	**1·55**	**2·45**

öngyilkos anyák gyermekei is már felnőttek, gyakran nem is élnek már a szülőkkel együtt, ezeknek már *nincs az öngyilkosságtól oly visszatartó erejük*, mint a fiatalabb anyáknál a kiskorú gyermekeknek.

15. §. Az elválás által megszűnt házasságok termékenysége; az elvált, a házas és az özvegy nők termékenységének egybevetése.

Az elválás által megszűnt házasságok termékenysége a házasságok átlagos termékenysége alatt mélyen elmarad. Az elválás által megszűnt házasságok között sok a teljesen terméketlen s a kevés gyermekű. A gyermek, még inkább a sok gyermek a házastársak válását akadályozó hatást gyakorol. A gyermek a házasság állandóságát és bensőségét védő fontos tényező. A gyermekre való tekintettel, annak nevelése és jövője végett sokan maradnak együtt, kik különben elválnának. Inkább elnézik egymás hibáit és vétkeit s ha gyermekük van, nem válnak: a gyermektelenek könnyebben válnak. Innen a gyermekteleneknek az elváltak között magas aránya. Másrészt a gyermekes, különösen a sok gyermekes házasságok fennállásának időtartama is hosszabb már s ezen idő alatt a házastársak jobban összeszoktak már, életük nagyobb részét töltötték együtt, mint a gyermektelenek, kik között a csak rövidebb idő óta fennálló házasságok aránya magas. Sok gyermek rendszerint más erkölcsi és életfelfogást is tételez fel: ezek túlnyomóan olyan házastársak, kik egymást inkább szeretik s örömmel teljesítik a házasságból származó kötelességeiket. Legalább is nagyrészt olyanok.

A válások egy részében pedig épen a gyermektelenség a válóok. Ezt a válóokot a mi törvényeink is ismerik s nőnek, férfinek gyermektelen házasság esetén, különösen, ha azt házastársa betegsége okozza, egyaránt megadják a lehetőséget, hogy a megújulás után való vágy miatt, más házastársat is kereshessen, hogy családja kipusztulásának megakadályozását más házassággal is megkísérelhesse. A legkülönbözőbb korokban és országokban megrótták azt, aki nem nősült, vagy aki gyermektelen maradt. Ennek a felfogásnak van nyoma a mi törvényeinkben is, annak az igazságnak, hogy a gyermekhez való jog, az azután való vágy a terméketlen házasság fölé helyezendő. Már az ókori Rómában is megbüntették azt a legrégibb idők óta, aki nem nősült, vagy gyermektelen maradt. Az oly sokszor emlegetett és széltében ismeretes lex Papia-Poppea feltételezi a szándékosságot s a kiérdemült agglegényeket bírsággal, agglegényi adóval, (aes uxorium) sujtotta. Caesar csak azokat részesítette földbirtokban, kiknek legalább három gyermekük volt. Augustus a lex de maritandis ordinibus-szal a nősülők és gyermekesek előnyéről, a nőtlenek és gyermektelenek hátrányáról rendelkezett. Ma, mikor a születések aránya egyre csökken, mi sem volna kívánatosabb, mint hasonló intézkedések. Egyesek verejtékesen keresik kenyerüket és sok gyermekes családot tartanak el, sok gyermeket nevelnek fel, katonákat, kik majd küzdeni fognak a csonka országtól elszakított területek visszaszerzéséért. Mások meg here életet élnek, mint agglegények, csak önösen saját magukkal törődnek s keresményüket ledér nőkre fecsérlik. Nem volna-e méltányos, nem volna-e helyes ma is az agglegényi adó ?

Az emberek belső erkölcsi világa az, melynek tisztasága a háborús demoralizáció után leginkább megrendült s amely a válást megkönnyítő új törvényes intézkedések révén a termékenység csökkenésének s a születési arány további hanyatlásának útját egyengeti. A válások száma és aránya egyre nő s így az alacsony termékenységű, elválás által megszűnt házasságok aránya gyarapodván, ez is egyik tényezője a natalitás csökkenésének, különösen a fővárosban, ahol az elválások aránya a legrohamosabban nő s ahol az elválás által megszűnt házasságok termékenysége kisebb az elválás által megszűnt házasságok átlagos termékenységénél.

Az elválás által Budapesten megszűnt házasságok száma, ezer — az illető évben Budapesten kötött — új házasságra eső aránya és átlagos termékenysége az 1903-tól 1928-ig eltelt negyedszázad alatt fővárosunkban ugyanis a következőképen alakult. (Lásd a 109. táblázatot.)

E számsorokból megdöbbentően villan ki az elválások arányának rohamos növekedése s egyben termékenységük csökkenése is. 1903-ban Budapesten még csak 394 házasság bomlott fel elválás miatt, 1928-ban már 1783. A legtöbb 1926-ban bomlott fel: ez évben 2026 válóper nyert igenleges és jogerős befejezést. Ezer új házasságra fővárosunkban 1903-ban még csak 62 elválás miatt felbomlott házasság esett, 1928-ban már 163·7;

109. Az elválás által megszűnt házasságok száma, aránya és átlagos termékenysége Budapesten 1903-tól 1928-ig.

Év, átlag	Az elválás által Budapesten megszűnt házasságok		
	abszolút	ezer, az illető évben Budapesten kötött új házasságra eső	átlagos termékenysége (Egy-egy házasságra átlag eső élő kiskorú gyermekek száma)
	s z á m a		
1903	394	62·0	0·87
1904	509	71·7	0·85
1905	464	64·9	0·74
1906	414	54·7	0·72
1908	530	63·7	0·69
1912	876	94·3	0·66
1915	482	63·3	0·60
1922	1.813	158·4	0·54
1924	1.655	167·3	0·54
1925	1.596	164·0	0·53
1926	2.026	205·4	0·47
1927	1.645	156·1	0·48
1928	1.783	163·7	0·44
1903—1905	455·7	66·3	0·82
1924—1925	1.625·5	165·7	0·54
1926—1927	1.835·5	179·9	0·48
1924—1927	1.730·5	172·9	0·50
1926—1928	1.818·0	174·3	0·46

még magasabb volt ez az arány 1926-ban: 205·4, vagy 1923-ban: 172·2. Párvonalosan csökkent a felbomlott házasságok egyébként is igen alacsony termékenysége. Adataink a házasság felbomlásakor életben levő kiskorú gyermekekre vonatkoznak. 1903-ban egy-egy felbomlott házasság ilymódon mért átlagos termékenysége még 0·87 volt; 1928-ban egy-egy felbomlott házasságra pedig már csak 0·44 élő kiskorú gyermek esett.

Jellemző a válás miatt felbomlott házasságokra a teljesen terméketlen házasságok magas aránya, a gyermeklétszám kedvezőtlen megoszlása, vagyis a kevés, főleg egygyermekes házasságok s egyben a rövidebb ideig (5 éven alul) fennállottak magas aránya. A Budapesten válás által az 1903-tól 1928-ig tartó negyedszázad alatt megszűnt házasságok a felbomláskor életben levő kiskorú gyermekek létszáma szerint a felbomláskor terméketlen házasságok megemlítésével a következőképen oszlottak meg. (Lásd a 110. táblázatot.)

Látható, hogy 1928-ban az elválás által megszűnt házasságoknak 64·9%-a volt gyermektelen, ami kétszer akkora, amekkora a teljesen terméketlen házasságok aránya a Budapesten a nő halálával megszűnt házasságok körében ugyanekkor volt! Látható, hogy az 1903-tól 1928-ig eltelt 25 év alatt a teljesen terméketlenül megszűnt házasságok aránya az elválás által

110. Az elválás miatt Budapesten megszűnt házasságok gyermeklétszám szerint való megoszlása 1903-tól 1928-ig.

Év, átlag	Az elválás által megszűnt házasságok közül: gyermektelen	1 kiskorú élő gyermekkel bíró	2 kiskorú élő gyermekkel bíró	3 kiskorú élő gyermekkel bíró	4 és több kiskorú élő gyermekkel bíró	kiskorú élő gyermekkel nem bíró	összes száma (az érvénytelenítés és felbontás által Budapesten megszűnt házasságok együtt)
	volt a házasságnak jogerős ítélettel való felbomlásakor						
	a) *Abszolút számban*						
1903	216	93	38	28	19	—	394
1904	260	137	68	29	15	—	509
1905	237	115	53	24	12	23	464
1906	226	102	44	16	13	13	414
1908	284	126	55	17	16	32	530
1912	484	202	97	31	19	43	876
1915	273	109	47	19	6	28	482
1922	1.076	416	164	35	29	93	1.813
1924	1.013	346	150	46	27	73	1.655
1925	956	409	138	32	14	47	1.596
1926	1.275	463	161	35	15	77	2.026
1927	1.011	412	126	32	8	56	1.645
1928	1.157	399	120	31	12	64	1.783
1903—1905	237·7	115·0	53·0	27·0	15·3	7·7	455·7
1924—1925	984·5	377·5	144·0	39·0	20·5	60·0	1.625·5
1926—1927	1.143·0	437·5	143·5	33·5	11·5	66·5	1.835·5
1924—1927	1.063·8	407·5	143·7	36·3	16·0	63·2	1.730·5
1926—1928	1.147·7	424·6	135·7	32·7	11·7	65·6	1.818·0
	b) *Százalékokban*						
1903	54·8	23·6	9·7	7·1	4·8	—	100·0
1904	51·1	26·9	13·4	5·7	2·9	—	100·0
1905	51·1	24·8	11·4	5·2	2·6	4·9	100·0
1906	54·6	24·6	10·6	3·9	3·1	3·2	100·0
1908	53·6	23·8	10·4	3·2	3·0	6·0	100·0
1912	55·2	23·1	11·1	3·5	2·2	4·9	100·0
1915	56·6	22·6	9·8	3·9	1·3	5·8	100·0
1922	59·4	22·9	9·1	1·9	1·6	5·1	100·0
1924	61·2	20·9	9·1	2·8	1·6	4·4	100·0
1925	59·9	25·6	8·7	2·0	0·9	2·9	100·0
1926	62·9	22·9	7·9	1·7	0·8	3·8	100·0
1927	61·5	25·0	7·7	1·9	0·5	3·4	100·0
1928	64·9	22·4	6·7	1·7	0·7	3·6	100·0
1903—1905	52·2	25·2	11·6	5·9	3·4	1·7	100·0
1924—1925	60·6	23·2	8·8	2·4	1·3	3·7	100·0
1926—1927	62·3	23·9	7·8	1·8	0·6	3·6	100·0
1924—1927	61·5	23·5	8·3	2·1	0·9	3·7	100·0
1926—1928	63·1	23·4	7·5	1·8	0·6	3·6	100·0

megszűnt házasságok között még gyarapodott is: 1903-ban csak 54·8%-uk volt ilyen, 1904-ben pedig meg éppen csak 51·1%-uk. Igen magas a csak egy élő kiskorú gyermekkel bírók aránya is, az elválás miatt felbomlott házasságoknak közel ¼ része volt ilyen!

Az elválás által megszűnt házasságok kedvezőtlen termékenysége részben tartam szerint való megoszlásuknak is következménye: annak, hogy aránylag magas körükben a rövidebb időtartam után megszüntek aránya. A nő halálával s az elválás miatt Budapesten 1926—28-ban megszűnt házasságokat tartam szerint való megoszlásukban hasonlítva össze a következő képet nyerjük:

111. Az elválás és a nő halála miatt Budapesten 1926-tól 1928-ig megszűnt házasságok tartam szerint való megoszlásának egybevetése.

Év, átlag	Az oldalt megnevezett évben megszűnt házasságok között volt				
	5 éven alul	5—9 éves	10—19 éves	20 éven felüli	összesen
	időtartamig való fennállás után megszűnt				
	a) *Az elválás miatt megszűnt házasságoknál* 1. Abszolút számokban				
1926	598	507	396	95	1.596
1927	557	659	334	95	1.645
1928	582	686	390	125	1.783
1926—1928	**579**	**617**	**373**	**105**	**1.674**
	2. Százalékokban				
1926	37·5	31·9	24·9	5·7	100·0
1927	33·9	40·0	20·3	5·8	100·0
1928	32·6	38·5	21·9	7·0	100·0
1926—1928	**34·6**	**36·9**	**22·3**	**6·2**	**100·0**
	b) *A nő halálával megszűnt házasságoknál* 1. Abszolút számokban				
1926	134	158	250	647	1.189
1927	165	217	235	682	1.299
1928	139	224	253	617	1.233
1926—1928	**146**	**199**	**246**	**649**	**1.240**
	2. Százalékokban				
1926	11·3	13·3	21·0	54·4	100·0
1927	12·7	16·7	18·1	52·5	100·0
1928	11·3	18·2	20·5	50·0	100·0
1926—1928	**11·8**	**16·0**	**19·8**	**52·4**	**100·0**

E szerint az elválás által megszűnt házasságoknak több, mint $^1/_3$-a — 1926—28-ban Budapesten ilymódon megszünteknek 34·6% — 5 éven aluli tartam után szűnik meg. Ezzel szemben a nő halálával megszűnt házasságok között az ily rövid ideig fennállottak azoknak csak alig több, mint $^1/_{10}$ részét, 1926—28-ban ilymódon megszünteknél pontosan 11·8%-ot tesznek ki. Hasonlóképen az 5—9. évi fennállás után megszüntek aránya is az elválás által megszüntek között magasabb. Az 1926—28-ban fővárosunkban jogerőssé vált elválások körében az 5—9 éves időtartam után megszűnt házasságok aránya 36·9% volt, míg a nő halála miatt ugyanekkor megszűnt házasságok között csak 16·0%. A 10—19 éves fennállás után megszűnt házasságok aránya úgy a válás, mint az elhalálozás miatt megszűnt házasságok között körülbelül azok $^1/_5$ része, vagyis körülbelül egyforma arányt képviselnek. A 20 éven felüli tartam után megszűnt házasságok — e leghosszabb tartamú házasságkategória — aránya ezzel szemben a válás miatt megszüntek között alacsony: csak azok $^1/_{17}$—$^1/_{20}$ része, 1926—28 szerint Budapesten pontosan 6·2%-a. Ugyanakkor ugyanott a nő halálával megszünteknek több, mint fele, 52·4%-a volt ily hosszú tartamú. *Az adatokból tehát jellegzetesen domborodik ki, hogy az elválás miatt megszűnt házasságok túlnyomóan rövid időtartamig állanak fenn*, tartam szerint kedvezőtlenül oszlanak meg s *ez is hozzájárul átlagos termékenységük említett alacsonyságához.*

Az elvált nők termékenységének a házas és az özvegy nők termékenységével való egybevetésére az elválásra vonatkozó törvényszéki statisztikából nyert s fentebb (a 109. táblázatban) közölt adatok fel nem használhatók. Említettük, hogy ez a törvényszéki statisztika csak az elválás jogerős kimondásakor élő, kiskorú gyermekekre vonatkozik s így nem veszi számba a született összes gyermekeket, mint a népszámlálásbeli, vagy a halálozási lapról származó népmozgalmi termékenységi statisztika. Az említett egybevetésre a népszámlálásban sem találunk megfelelő adatokat: csak a férjes és az özvegy nők fennálló, illetve utolsó házasságainak termékenységére vonatkozó adatok megfelelő feldolgozásai ismeretesek,[1]) de nem az elvált nőkre vonatkozók! Az 1920. évi népszámlálásból kitűnik tehát az özvegy nőknek a házasoknál számos okból — mert öregebbek, mert náluk befejezett házasságokról, a férj halálával megszűnt házasságokról van szó stb. — nagyobb termékenysége, de az nem, hogy az elvált nők, illetve az elvált nők válását megelőző legutolsó házasságok termékenysége e két különböző családi állapotú nők, illetve házasságaik termékenységénél mennyivel kisebb. Budapesten az 1920. évi népszámláláskor élő házas nők fennálló házasságainak átlagos termékenysége — mint azt már a 3. §-ban említettük — 2·24 volt; ezzel szemben az ugyanekkor élő özvegy nők özvegyülésüket megelőző utolsó házasságai 3·64-es átlagos termékenységet mutattak.

[1]) Lásd pl. Magyar Statisztikai Évkönyv új folyam. XXXI., XXXII., XXXIII. köt. (Budapest 1927.) 28. s k. l.

Az 1925—26. évi budapesti halálozási statisztikából külön feldolgozást végeztettünk az ekkor elhalt elvált és özvegy nők halálukat megelőző legutolsó házasságainak termékenységét megállapítandó. Ezek az eredmények a nő halálával ugyanezen években megszűnt házasságoknak, vagyis a házas nők halálát megelőző legutolsó házasságoknak termékenységével egybevetve a következők: esett egy-egy házasságra született összes gyermek a Budapesten 1925—26. években elhalt

elvált nők halálozási lapjai szerint ..... 2·27
házas » » » » ..... 2·98 [1])
özvegy » » » » ..... 4·69.

Ezek az eredmények már egybevethetők, mert azonos módszer szerint készült házassági termékenységet és pedig az úgynevezett teljes, vagy maximális házassági termékenységet adják. Ezen adatok szerint az elvált nők termékenysége csak fele akkora, mint az özvegyeké. Pontosabban, ha az elvált nők utolsó házasságainak átlagos termékenységét százzal vesszük egyenlőnek, úgy a házas nők termékenységének indexe: 132, az özvegy nőké pedig: 207.

16. §. A házassági termékenységben vallás szerint mutatkozó különbségek.

A házassági termékenység vallás szerint való részletezésekor mutatkozó számszerű különbségek vizsgálatát megelőzően is elsősorban azt kell hangsúlyozni, amit a születések vallás szerint való alakulásánál,[2]) tudnillik, hogy nem lehet a mutatkozó számszerű különbségeket egészen a vallás, vagy a valláserkölcs rovására írni, mert a különböző hitfelekezetekhez tartozók között számos más, nem vallásbeli különbség is van. Nevezetesen az egyes hitfelekezetek hívei műveltség, vagyonosság, foglalkozás, társadalmi állás stb. szerint is eltérően oszlanak meg, már pedig ezen néprétegek házassági termékenysége igen eltérő s ha a hitfelekezetek hívői ily szempontok szerint is különböző összetételűek, akkor a vallási tanok, a különböző szigorú erkölcs és a más és más életfelfogás hatása mellett a termékenységre mindezek szintén hatással lesznek. Így például a vagyonosság s a jólét a házassági termékenységet csökkentő hatású (lásd a munka 20. §-át), ha tehát valamely felekezethez tartozók között a gazdagok nagyobb arányt képviselnek, mint egy másikban, úgy az előbb említett felekezet házassági termékenysége már a gazdagok magas aránya miatt is kedvezőtlen lesz, nemcsak az illető vallásnak egyéb tulajdonságai miatt. Ha pedig az illető, gazdagabb felekezet termékenysége a szegényebbnél történetesen kedvezőbb; úgy bizonyos,

[1]) Utólag a Főv. Statisztikai Hivatal korrigálta az 1925. évi adatot, a férj halálával megszűnt, tévesen beszámított házasságokat leszámítva. Ezt tekintetbe véve, a házas nők halálával 1925—26-ban megszűnt házasságok termékenysége 2·64 s az index 116.

[2]) Lásd *Szél T.*: »A születések alakulása Budapesten és az európai nagyvárosokban«. (Budapest, 1929.) Szfőv. Statisztikai Közlemények 58. köt. 3. sz. 187. l.

hogy a két felekezetben megfelelő vagyonosságú néprétegek a házassági termékenység tekintetében nagyobb különbségeket mutathatnak, mert a gazdagok magasabb aránya a kedvezőbb termékenységgel bíró felekezet végső arányszámát csökkentő hatású. Így tehát, mielőtt megállapítanánk azt, hogy a különböző vallásúak házassági termékenységében bizonyos állandóan mutatkozó különbségek vannak, figyelmeztetünk arra, hogy mindenkor csak gondos vizsgálattal, az összes tekintetbe jövő mellékkörülmények beható bírálata után lehet csak megállapítani, hogy a jelentkező eltérések s a vallás között van-e valamelyes ok- és okozati kapcsolat. Ha el is ismerjük, hogy a vallás, mint olyan, a házasságok termékenységére hatással lehet, mégsem lehet az e tekintetben mutatkozó teljes számszerű különbségekből egyes vallásoknak a szaporodásra ilyen arányban való hatására következtetni.

A házasságok termékenységében vallás szerint való részletezésben mutatkozó számszerű különbségek mások, mint a hitfelekezetek születési arányszámai között lévők: tudniillik a különböző vallásúak körében a törvénytelen születések aránya eltérő. Ezek azonban csak a születési arányhoz tartoznak hozzá és így e tekintetben a hitfelekezeteknek más sorrendjét szabják meg, mint a házasságok termékenységére vonatkozó arányszámok. Ezeknél ugyanis a törvénytelen születések nem, avagy csak igen kis töredékben lesznek figyelembe véve, tudniillik azok, amelyek a házassági termékenységi felvétel időpontjáig — népszámlálásig, avagy a házasságnak a nő halálával történt felbomlásáig — törvényesíttettek. A fővárosban például állandóan a reformátusok születési aránya a legjobb,[1]) de csak a törvénytelen születések magas aránya révén; a házassági termékenységben a budapesti katolikusok megelőzik a reformátusokat. A férjes nők fennálló házasságainak átlagos termékenysége székesfővárosunkban a legutolsó ilynemű statisztikai adatokat gyüjtő népszámlálás [2]) (az 1920. évi) felvételei szerint a következő képet mutatta:

112. A férjes nők átlagos termékenysége Budapesten az 1920. évi népszámlálás szerint.

Megnevezés	Férjes nők	Született gyermekek	Egy-egy házasságra eső átlagos gyermeklétszám
	száma		
Római katolikus	106.429	238.453	2·24
Görög katolikus	1.924	3.202	1·66
Református	18.901	38.497	2·04
Ágostai evangélikus	8.284	17.357	2·10
Görög keleti	717	997	1·39
Unitárius	520	957	1·84
Izraelita	45.386	109.284	2·41
Egyéb	224	522	2·33
Összesen	**182.385**	**409.269**	**2·24**

[1]) Lásd *Szél T.*: i. m. 190. l.

[2]) Az 1925. évi fővárosi népszámlálás ugyanis nem vette számba a házasságok termékenységét.

Látható, hogy *a népszámlálásbeli házassági termékenység* 1920-ban Budapesten *az izraelitáknál volt a legkedvezőbb.* Ezeknél egy-egy házasságra 2·41 gyermek esett. Utánuk a római katolikusok jöttek 2·24 gyermekkel, csak azután a protestánsok és pedig előbb az »egyéb« név alatt összefoglaltak, azután az evangélikusok s csak mindezek után a reformátusok, kik pedig — mint említettük — a törvénytelen születések magas aránya révén a születési statisztikában az összes fővárosi felekezetek élén haladnak. A legkedvezőtlenebbnek — az 1920. évi népszámlálás szerint — Budapesten a fővárosunkban csekély számú görög keletiek házassági termékenysége (1·39) mutatkozott.

A házassági termékenység tekintetében a fővárosi hitfelekezetek a népmozgalmi termékenységi statisztika szerint is ugyanezt a sorrendet mutatják. Persze ez a népmozgalmi statisztika, mely a nő halálával megszűnt házasságok termékenységére vonatkozik, minden felekezetnél magasabb gyermekszámbeli átlagot mutat, mint a népszámlálásbeli, csak a fennálló házasságokra vonatkozó adatgyüjtés; mert hiszen ez utóbbi nem veszi a teljes termékenységet számba, a nő haláláig még születhetik gyermek. A népmozgalmi termékenység alakulását, Budapesten, vallás szerint való részletezésben 1903-tól kezdve a 113. táblázat s a XXV. grafikon szemlélteti.

113. A nő halálával Budapesten megszűnt házasságok átlagos termékenységének vallás szerint való alakulása 1903-tól 1928-ig több éves átlagokban.

Év, átlag	Esett egy-egy házasságra a született összes gyermekek közül a					
	római kat.	református	ág. ev.	izraelita	egyéb és ismeretlen	összesen
	hitfelekezetekhez tartozóknál Budapesten					
1903—1905	3·52	3·19	3·14	3·94	2·29	3·56
1906—1908	3·29	2·82	3·30	4·09	3·91	3·42
1909—1912	3·31	2·98	3·32	3·97	2·08	3·42
1913—1915	3·26	2·75	3·09	3·85	2·66	3·34
1916—1918	3·08	2·72	2·54	3·40	2·29	3·09
1919—1922	2·63	2·45	2·58	3·14	2·21	2·70
1923—1925	2·75	2·39	3·27	3·21	2·07	2·84
1926—1927	2·52	2·08	2·25	2·98	1·88	2·55
1926—1928	2·51	2·16	2·26	2·97	2·21	2·56

Látható, hogy a *nő halálával megszűnt házasságok termékenységi statisztikája szerint is az izraeliták házassági termékenysége a legjobb.* Ugyanezt mutatta az előbb említett népszámlálásbeli, a fennálló házasságok termékenységére vonatkozó statisztika is. Kérdés, hogy mi az izraeliták magas házassági termékenységének az oka, amikor a születési arány tekintetében helyzetük épen ellenkezőleg igen kedvezőtlen ? Tudvalevő, hogy a zsidóknak az alacsony születési arányszám mellett mutatkozó magas házassági termékenységét a törvénytelen születéseknek a zsidóknál alacsony voltával, a zsidóság házas-

XXV.

A NŐ HALÁLÁVAL MEGSZŰNT HÁZASSÁGOK TERMÉKENYSÉGE VALLÁS SZERINT RÉSZLETEZVE BUDAPESTEN

az 1926-27 évi eredmények nagyságrendjében.

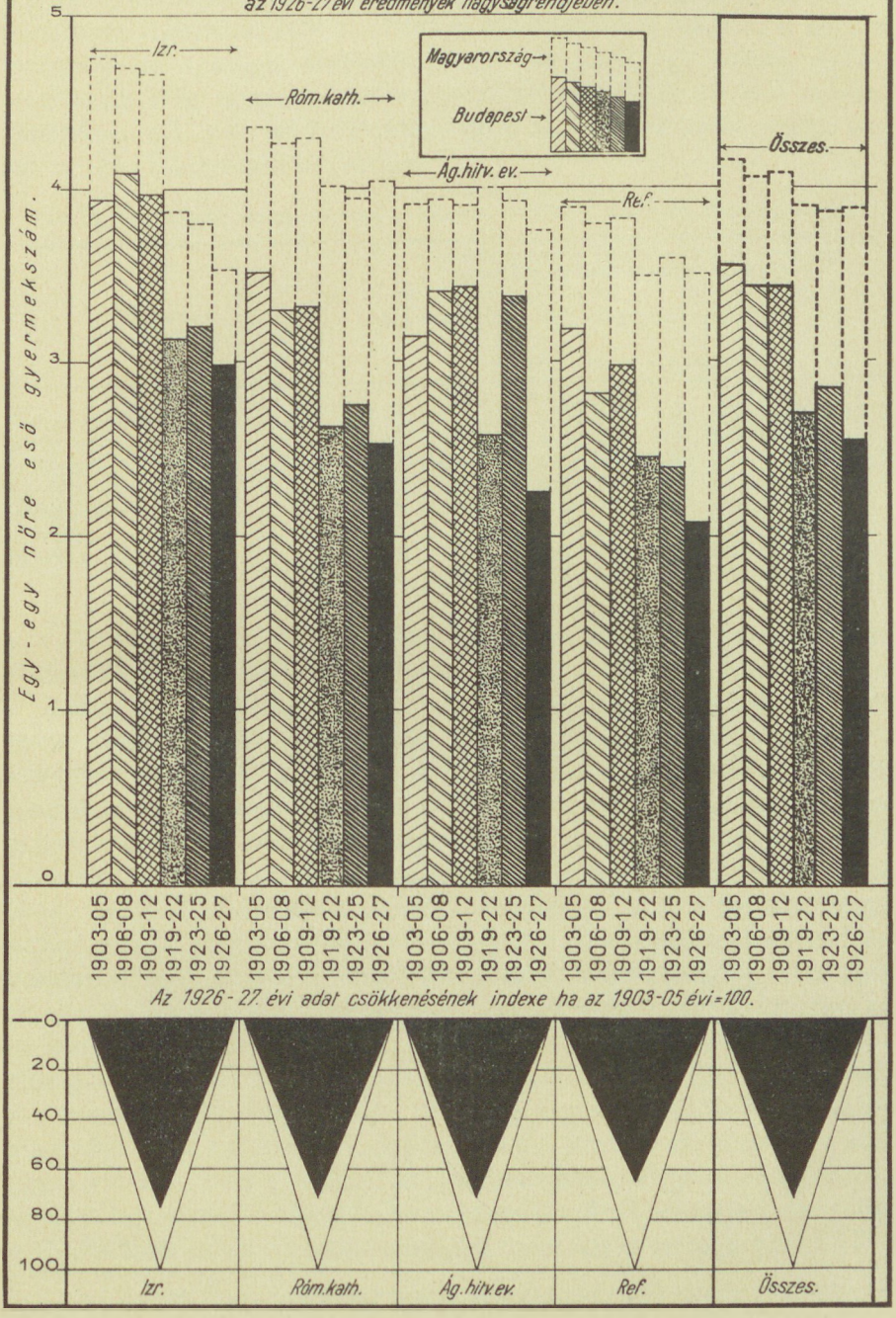

Az 1926-27. évi adat csökkenésének indexe ha az 1903-05 évi=100.

ságkötéseinek aránylag hosszú tartamával s a zsidó házasságoknak a bő gyermekáldás dacára is gyérebb felfrissülésével magyarázzuk.[1]) Ugyanez a jelenség mutatkozott a történeti Magyarország házassági termékenységének vonatkozó statisztikájában is. Trianon óta azonban a zsidóság a házassági termékenység országos statisztikájában már csak egy évben, 1921-ben jelentkezik még egyszer a többi felekezetet megelőzve az első helyen, a többiekben már a 4., sőt kivételesen (1919) az 5. helyre szorul vissza, amint azt a 114. táblázatban láthatjuk:

114. A házasságok termékenysége a trianoni területen, 1919-től 1928-ig, évenkint.

Hitfelekezet	A született gyermekek átlagos száma az elhalt nő oldalt megnevezett hitfelekezete szerint részletezve az									
	1919.	1920.	1921.	1922.	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.
	évben megszűnt házasságoknál									
Római katolikus	4·13	3·99	3·94	3·99	3·94	3·96	3·90	4·01	4·06	3·98
Görög katolikus	4·22	3·95	4·01	4·13	4·11	4·39	4·37	—	—	—
Református	3·50	3·45	3·63	3·39	3·46	3·48	3·84	3·46	3·54	3·43
Ág. hitv. ev.	4·11	4·04	3·91	3·91	3·85	4·02	3·88	3·71	3·78	3·91
Görög keleti	3·48	3·30	3·56	3·25	3·56	3·72	3·18	—	—	—
Unitárius	4·36	3·27	1·27	2·79	2·73	3·50	3·33	—	—	—
Izraelita	3·93	3·89	4·08	3·56	3·69	3·86	3·83	3·57	3·49	3·60
Mindössze	**3·96**	**3·87**	**3·88**	**3·83**	**3·82**	**3·87**	**3·89**	**3·85**	**3·90**	**3·84**

Látható tehát, hogy *a mai országos statisztikában* a népmozgalmi statisztikából származó termékenységi adatok szerint *már koránt sincs meg a zsidóság házasságkötéseinek az, az összes többi felekezetet állandóan túlszárnyaló, magas termékenysége, melyet a régi Magyarországról ismertünk.* Jól követhető ez a XXV. grafikonon is, ahol 1912-ig — a háborús évek adatai nincsenek feldolgozva — a zsidóság termékenységére vonatkozó pontozott oszlopok az összes többieknél magasabbak; 1919-től kezdve pedig a többi pontozott oszlopoknál már alacsonyabbak. Ennek azonban csak az az oka, hogy *Budapest zsidóságának kisebb termékenysége a mai területen nagyobb súllyal szerepel, mint a történetin s* az, hogy ez a zsidóságnál sokkal jelentősebb körülmény, mint az összes többi felekezeteknél, mert *a zsidóság, mint tipikus városlakó elem a főváros lakosságában négyszer akkora arányt képvisel, mint az ország népességében.* Az 1920. évi népszámlálás szerint az izraeliták az ország népességének 5·9, a fővárosénak pedig 23·2%-át teszik. Ezzel szemben a keresztény felekezetek aránya az ország népességében, vagyis a vidéken magasabb, mint a fővárosban. Így lesz azután lehetővé az, hogy bár a zsidók úgy a vidéken, mint a fővárosban a legkedvezőbb, vagy — olyik évben — az egyik legkedvezőbb házassági termékenységi arányt mutatják, az országos statisztikában mégis háttérbe szorulnak, mint azt a fentebb közölt 113. és

[1]) Lásd *Szél T.*: »A mai Magyarország népmozgalma (1919—1925)« (Budapest 1929) 82. lap.

a 115. táblázat bizonyítja. A multtal szemben, amint ezt a 113. táblázatban lévő adatok s az ezek nyomán számított s a XXV. grafikonon alul ábrázolt indexek szemléltetik, fővárosunkban épen ellenkezőleg a zsidóság házassági termékenysége csökkent a legkevésbbé. Annak oka tehát, hogy az országos termékenységi statisztikában Trianon óta a zsidóság háttérbe szorul, az említett megoszlásbeli különbség, miért is az országos statisztikában az alacsony fővárosi termékenység a zsidóknál nagyobb súllyal szerepel, mint a keresztény felekezeteknél, bár a zsidók a fővárosban az itt szintén alacsony egyéb termékenységi adatok között ugyancsak első helyen állanak s még itt is mindig a legjobb házassági termékenységgel tűnnek ki. (Lásd a 113. és a 115. táblázatot.)

115. A hitfelekezetek fővárosi és országos házassági termékenységének egybevetése a nő halálával 1926-tól 1928-ig megszűnt házasságok statisztikája alapján.

Vallás	Esett egy-egy házasságra gyermek a született összes gyermekek tekintetbevételével		
	Budapesten	Magyarországon	a vidéken
Róm. kat.	2·51	4·02	4·13
Református	2·16	3·48	3·53
Ág. h. ev.	2·25	3·80	3·90
Izraelita	2·97	3·55	3·96
Egyéb és ismeretlen	2·21	4·12	4·19
Összesen	**2·56**	**3·86**	**3·97**

A legkedvezőtlenebb a fővárosban az 1920. évi népszámlálás szerint a görög keletiek házasságainak termékenysége. (Lásd a 112. táblázatot.) A római katolikusoké megegyezett a budapesti átlaggal. *A népmozgalomból származó házassági termékenységi adatok szerint* (lásd a 113. táblázatot) a *fővárosban legnépesebb négy hitfelekezet* (róm. kat., ref., ág. ev. és izr.) *közül a reformátusok állanak a legkedvezőtlenebbül*, pedig — mint fentebb említettük is — a születési arányok tekintetében épen ellenkezőleg állandóan az ő arányuk a legmagasabb. Erre vezet a törvénytelen születések arányában lévő nagy különbség: *a törvénytelenek arányának magassága miatt kerülnek a házassági termékenységben hátul álló reformátusok a születési statisztikában első helyre, ennek rendkívüli alacsonysága miatt pedig a zsidók, megfordítva*, a házassági termékenységi statisztikában lévő első helyükről a születési statisztikában *az utolsóra.*

Érdekes a város és a vidék szembeállítása az egyes felekezeteken belül az országos statisztikában is. Ahogy a fővárosban minden egyes felekezet házassági termékenysége alacsonyabb, mint a vidéken, mint az a 115. táblázatban látható, úgy általában az összes magyar városok csekélyebb termékenysége minden felekezetnél igen jellegzetesen nyilvánul, a felekezetek

megfelelő vármegyei házassági termékenységi adataival szemben. A maximum Trianon óta a vidéki unitáriusok és görög katolikusok termékenysége, a minimum a városi görög keletieké. A város és vidék között legnagyobb különbség napjainkban az unitáriusoknál s a két görög felekezetnél van. Nagy a különbség az izraelitáknál is. A legkisebb különbséget a város és a vidék házassági termékenységében a reformátusok láttatják.

Ha az egyes felekezeteken belül a magyar és nem magyar anyanyelvűek Trianon óta megszűnt házasságaiból számítható országos termékenységi arányszámait külön-külön tekintjük, úgy azt látjuk, hogy a mai Magyarországon minden évi eredményben mutatkozó, az a szomorú jelenség (amelyet részletesebben alább a 18. §-ban fejtünk ki), hogy a mai területen a nem magyar házasságok a magyaroknál termékenyebbek, az egyes felekezetek körében nem nyilvánul egyformán meg.[1]) A két görög felekezetnél s gyakran a reformátusoknál is a magyar anyanyelvűek házasságai a termékenyebbek; csak a többi felekezetnél nyomul előtérbe a nem magyaroknak nagyobb termékenysége. A különböző felekezetek magyar és nem magyar házasságainak termékenységét az országos statisztikában tovább részletezve város és vidék szerint, arra az eredményre jutunk, hogy azoknál a felekezeteknél, ahol a nem magyar az országos átlaghoz hasonlóan kedvezőbb termékenységet mutat, a nem magyar vármegyei lakosság a legtermékenyebb, a magyar városi pedig a legkevésbbé az; a többi felekezeteknél a magyar vármegyei a legtermékenyebb s a nem magyar városi lakosság a legkevésbbé szapora.

A főváros környékének — az ifj. Thirring által elhatárolt, szabatosan e munkám 5. §-ában körülírt környéknek — házassági termékenységét felekezetenként részletezve s a főváros egyes felekezeteinek megfelelő statisztikájával egybevetve, *minden vallás statisztikájában látható az az érdekes jelenség, hogy a vidéki és így a környékbeli házasságok átlagos termékenysége kedvezőbb, mint a fővárosbelieké.* Az átlagos házassági termékenység alakulása Budapesten és környékén a nő halálával például 1928-ban megszűnt házasságok adatai alapján, vallás szerint részletezve a 116. táblázatban foglalt képet mutatja.

116. Az átlagos termékenység alakulása Budapesten és környékén, 1928-ban, a nő halálával megszűnt házasságok adatai alapján, vallás szerint részletezve.

Hitfelekezet	Az átlagos termékenység alakulása	
	Budapesten	a főváros környékén
Római katolikus	2·48	3·53
Református	2·30	3·31
Ágostai hitvallású evangélikus	2·26	3·60
Izraelita	2·96	3·33
Összesen[2])	2·57	3·45

[1]) Lásd *Szél T.*: legutóbb i. m. 82. l.

[2]) Az egyéb és ismeretlen vallásúakkal együtt.

Ezen adatok szerint a környéken a legnépesebb budapesti négy felekezet tényleg magasabb termékenységet mutat, mint a fővárosban, megfelelően annak, hogy a vidéki házassági termékenységnek a városinál nagyobb volta bármely valláshoz tartozóknál meg szokott nyilvánulni.

A megszűnt házasságoknak gyermeklétszám szerint való megoszlását hitfelekezetenként való részletezésben vizsgálva a különböző vallásúak átlagos házassági termékenysége között lévő különbségek kialakulásának módját figyelhetjük meg. A nő halálával Budapesten 1925—27-ig megszűnt házasságoknak a főbb gyermeklétszámkategóriák között való megoszlását e célból a 117. táblázatban foglaltuk össze.

117. A nő halálával Budapesten megszűnt házasságok gyermeklétszám szerint való megoszlása hitfelekezetenkint való részletezésben az 1925—1927. évi eredmények alapján.

Hitfelekezet	A nő halálával Budapesten az 1925—1927. években megszűnt házasságok közül						
	0	1	2	3—5	6—9	10 és annál is több	összesen
	gyermekes volt az oldalt megnevezett vallású anyák összes ekkor megszűnt házasságainak százalékában						
Római katolikus	34·7	15·3	13·1	21·5	10·8	4·6	100·0
Református	38·1	15·5	15·2	21·3	8·2	1·7	100·0
Ág. hitv. evangélikus	30·7	16·5	14·6	26·9	8·5	2·8	100·0
Izraelita	25·3	13·1	14·7	30·6	12·5	3·8	100·0
Egyéb	40·3	17·9	14·9	16·4	7·5	3·0	100·0
Összesen	32·7	14·9	13·9	23·9	10·7	3·9	100·0

Látható, hogy az izraelita házasságok magas átlagos termékenysége egyrészt a terméketlen házasságok alacsony aránya, másrészt — és még inkább — az igen bő gyermekáldással bíró, hat és még annál is több gyermekes házasságoknak a keresztények ily házasságainál magasabb aránya révén jön létre. Az 1925—1927 évben a nő halálával Budapesten elhalt izraelita anyák utolsó házasságaiból 16·3% volt hat- és annál is többgyermekes (lásd a 117. táblázatot), ami több, mint bármely más felekezet vonatkozó arányszáma. A három- és ötgyermekes házasságok arányai is magasabbak (30·6%), mint a többi felekezeteknél. A teljesen terméketlen házasságok aránya (lásd erre vonatkozólag e munka 8. §-át is) pedig csak 25·3% alacsonyabb, mint más vallásúaknál. A reformátusok igen kedvezőtlen házassági termékenysége pedig a teljesen terméketlen házasságok magas aránya (38·1%) s a bő gyermekáldású házasságok gyér volta révén következik be. A reformátusoknál a fentemlített statisztika szerint a hat és az annál is több gyermekkel bíró házasságok csak 9·9%-ot képviseltek, kevesebbet, mint bármely más felekezetnél.

Ha a terméketlenségnek hitfelekezetenkint való részletezését külön vizsgáljuk az özvegy nőknél s azt a házas nők ugyanerre vonatkozó adataival állítjuk szembe, úgy az 1925. évben, Budapesten, a nő halálával megszűnt házasságok termékenységi statisztikájában a következő eredményekre jutunk:

118. A házas és az özvegy nők házassági termékenysége felekezetenkint való részletezésben a nő halálával Budapesten 1925-ben megszűnt házasságok adatai szerint.

Gyermeklétszámkategóriák	A Budapesten 1925-ben elhalt anyák legutolsó házasságai közül esett az oldalt megnevezett gyermeklétszámkategóriára a				
	róm. kat.	ref.	ág. ev.	izraelita	összes [1]
	vallású anyák körében, a megfelelő vallású, 1925-ben elhalt összes anyák százalékában,				
	a) *ha az elhalt anya özvegy volt*				
Teljesen terméketlen (0 gyermekes)	13·2	12·5	13·0	17·6	13·8
1 gyermekes	8·3	5·0	8·7	7·4	8·1
2 «	11·5	17·5	21·7	7·4	12·0
3—5 «	29·5	42·5	30·4	25·0	30·0
6—9 «	24·3	15·0	13·1	26·5	23·0
10 és annál is több gyermekes házasságok	13·2	7·5	13·1	16·1	13·1
Összesen	**100·0**	**100·0**	**100·0**	**100·0**	**100·0**
	b) *ha az elhalt anya házas volt*				
Teljesen terméketlen (0 gyermekes)	34·4	42·9	22·7	24·1	32·3
1 gyermekes	15·7	15·5	15·1	15·2	15·5
2 «	12·1	13·4	19·7	15·8	13·5
3—5 «	21·6	19·0	31·8	28·5	23·6
6—9 «	12·5	7·7	7·6	11·1	11·3
10 és annál is több gyermekes házasságok	3·7	1·5	3·1	5·3	3·8
Összesen	**100·0**	**100·0**	**100·0**	**100·0**	**100·0**

E szerint az özvegy izraelita nőknél a hat és annál is több gyermekes házasságok aránya 42·6%, míg az u. e. évben elhalt összes özvegyeknél átlag csak 36·1%. Az igen alacsony termékenységű reformátusoknál meg ez az adat is minimum: csak 22·5%. A házasoknál minden felekezetnél magasabb a teljesen terméketlen házasságok aránya és alacsonyabb az igen magas termékenységűek százaléka, mint az özvegyeknél.

A hitfelekezetek házassági termékenységében Budapesten mutatkozó különbségeket érdekes műveltségi, foglalkozásbeli és vagyonossági viszonyaikkal is egybevetni. Az írni-olvasni tudók aránya a 6 éven felül lévő népességben a fővárosi hitfelekezetek közül tudvalevőleg az izraeliták körében a legmagasabb, az izraeliták a legműveltebbek, a legvárosiasabb foglalkozásúak, a legnagyobb arányú értelmiséget felmutatók, minthogy ezek termékenysége tudvalevőleg a legkedvezőbb, látható, hogy a vallás (és a faj) a házassági termékenységre a műveltségnél lényegesebb hatású s különböző vallások egybevetése a műveltség hatását — a vele csökkenő termékenységet — paralizálni képes.

[1]) Az »egyéb«-bel együtt.

17. §. A vallásilag vegyes házasságok termékenysége.

Vegyes házasságot tudvalevőleg kétfélét ismerünk: anyanyelv és vallás tekintetében vegyeseket. A főváros mai egységes magyarsága mellett a nemzetiség szerint vegyes házasságok aránya csekély s a vallásilag vegyeseké mellett eltörpülő. *A nyelv különbsége a házasulók között egyébként is erősebb választófal, mint a vallásé.*[1]) Ez megnyilvánult a régi Magyarországon is, amelyen pedig a nyelvi kevertség hasonló arányú volt, mint a vallási tagoltság és akkor a különböző nemzetiségek és hitfelekezetek területi elhelyezkedésében sem volt nagy különbség. A történeti területen a világháború előtt a házasságoknak 12—14%-a volt vallásilag vegyes, míg anyanyelv szerint csak 4%-uk volt ilyen.[2]) *A fővárosban napjainkban* (1926—1928 átlaga szerint) *a vallásilag vegyes házasságok aránya meg a kötött házasságoknak 34·6%-ára*[3]) *szökik fel*, míg az anyanyelv szerint vegyeseké meg ugyanekkor csak 2·9%. Sokkal nagyobb jelentőségűek ezért a főváros vallásilag vegyes házasságai s röviden vegyesnek épen ezért csak ezeket nevezzük s nem az anyanyelv szerint keverteket s csak ezek termékenységével foglalkozunk külön.

A vallásilag vegyes házasságok, — röviden, egyszerűen vegyes házasságok — termékenységét többféleképen vizsgálhatjuk: a születési statisztika útján a törvényes szülötteknek különböző vegyes házasságokban való gyakoriságát keresve, vagy a házassági termékenység különleges népmozgalmi és népszámlálásbeli adatgyüjtései útján. Ez utóbbiakban a vegyes házasságok termékenysége nem rendes feldolgozás; némely évre azonban *Madzsar*[4]) már készített ilyen kombinatív statisztikát is. A vegyes házasságok termékenységét vizsgálhatjuk végül a maga végeredményében vagy hitfelekezetek szerint való megoszlásban, amikor is a vegyes vallású házasulók között a születendő gyermekek vallása iránt létrejött megegyezések statisztikáját is tekintetbe kell venni.

A törvényes újszülöttek közül vegyes házasságból származók az ú. a. évi vegyes házasságkötések arányával egybevetve Budapesten 1926-tól 1928-ig a következő képet mutatják:

---

[1]) Lásd *Kenéz B.*: »Magyarország népességi statisztikája«. (Budapest, 1906.) 111. l.

[2]) Lásd *Szél (Saile) T.*: »A világháború hatása a népmozgalom alakulására«. (Budapest, 1924.) 8. l. — A háború alatt az ország népességének nagyobb arányú belső vándorlása, bevonulása stb. révén 1915-ben a vallásilag vegyes házasságok országos aránya 22·8%-ra, az anyanyelvileg vegyeseké meg 6·4%-ra emelkedett.

[3]) Az ismeretlen vallásúak nélkül.

[4]) Lásd *Madzsar J.*: »Die Entwicklung der Geburtenziffer und der Säuglingssterblichkeit in Budapest«. (Zeitschr. f. Säuglingsfürsorge 1918. 10. kötet, 5—6. és 9. füzet, 129. s k. l.) 143. l.

119. A vegyes házasságokból származó törvényes élveszülöttek és a különböző vegyes házasságok arányának egybevetése az 1926—1928. évi budapesti statisztika szerint.

Év, átlag	A kötött házasságok			Az élveszületett törvényes gyermekek		
	közül			közül		
	keresztény	keresztény-izraelita	összes száma	keresztény	keresztény-izraelita	összes száma
	vegyes házasság volt			vegyes házasságból származott		
	a) *Abszolút számban.*					
1926	2.820	658	9.866	3.212	356	13.429
1927	2.994	684	10.537	3.002	274	12.770
1928	2.961	665	10.894	3.408	332	13.847
1926—1928	**2.925**	**669**	**10.432**	**3.207**	**321**	**13.349**
	b) *Százalékban.*					
1926	28·6	6·7	100·0	23·9	2·7	100·0
1927	28·4	6·5	100·0	23·5	2·1	100·0
1928	27·2	6·1	100·0	24·6	2·4	100·0
1926—1928	**28·0**	**6·4**	**100·0**	**24·0**	**2·4**	**100·0**

Látható tehát, hogy az élveszületett törvényes gyermekek között különösen a keresztény-zsidó házasságokból származók aránya marad el mélyen azon arány alatt, amelyet az ily házasságok a házasságkötések között évről-évre elfoglalnak, jeléül annak, hogy az ily házasságkötések termékenysége igen alacsony. Budapesten az 1926-tól 1928-ig kötött házasságoknak 6·4%-a volt keresztény-zsidó házasság, míg az élveszületett törvényes gyermekeknek ily házasságokból csak 2·4%-a származott.

Madzsar-nak [1]) a házasságok termékenységére vonatkozó különleges közvetlen feldolgozása már a világháborút megelőző régi, békés esztendőkben ismertette ezt a szabályszerűséget. Az ő eredményeit a 120. táblázat tárja elénk.

Ezen adatok szerint is különösen a keresztény-zsidó házasságkötések termékenysége alacsony: alacsonyabb, mint akár a keresztényeké, akár az izraelitáké. Alacsony azonban a keresztények egymás között kötött házasságainak termékenysége is. Az ily különböző vallású házasulók erkölcsi és világnézeti különbségei miatt az ily házasságok gyakrabban végződnek elválással s így e miatt rövidebb tartamúak s általában már ezért is alacsonyabb termékenységűek, mint a megegyező vallásúak házasságkötései. Hozzájárulhat ehhez az ily házasulók csökkent vallásossága is, hiszen *Wolf* igazolja, hogy a vallástalanság és a gyermektelenség rokon jelenségek. Mindkettő anyagias világnézetből fakad s a házasságot nem a megújulásra, hanem elsősorban az érzékek kielégítésére használja fel. A katolikus-izraelita házasságok nagy

[1]) Lásd *Madzsar:* i. m. 143. l.

arányú sterilitását *Madzsar*[1]) azzal magyarázza, hogy ily házasságokat elsősorban a társadalom magasabb rétegeiben kötnek. A magas műveltségű, vagyonos osztályok termékenysége pedig alacsony.

120. A budapesti házasságok átlagos termékenységének vallás szerint való részletezése a világháborút megelőző régi, békés esztendőkben.

Év	Egy-egy Budapesten megszűnt házasságra eső gyermekszám a				
	megegyező			különböző	
	vallásúaknál, nevezetesen				
	a római katolikusoknál	a protestánsoknál	az izraelitáknál	a róm. kat. és prot.	a róm. kat. és izr.
				vegyes házasságoknál	
1902	2·7	3·7	3·1	1·9	0·6
1903	2·7	3·5	3·1	1·7	0·7
1904	2·3	3·6	2·8	1·6	0·9
1905	2·3	3·4	2·7	1·6	0·7
1906	2·2	3·0	2·4	1·6	0·7
1907	2·0	2·7	2·3	1·4	0·6
1908	2·1	2·6	2·2	1·5	0·7
1909	2·2	3·3	2·3	1·6	0·7
1910	2·2	2·8	2·2	1·6	0·7
1911	2·1	2·8	2·1	1·4	0·7
1912	2·1	2·8	1·9	1·5	0·8

Fircks[2]) is utalt már arra, hogy a keresztény-zsidó vegyes házasságok termékenysége alacsony. Ennek okát abban látja, hogy a keresztény-zsidó házasulók átlagos kora magasabb, mint más házasulóké, ámbátor ez statisztikailag bizonyítva nincs. *Kovács* Alajos szerint a keresztény-zsidó házasságok alacsony termékenységében szerepe lehet annak is, hogy ily vegyesvallású állapotban csak rövid ideig fennállott keresztény-zsidó házasságkötések maradnak, amelyek termékenysége pedig épen a még csak rövid idejű fennállás miatt is alacsony. A hosszabb ideig fennállott keresztény-zsidó vegyes házasságok nagyobb részéből ugyanis egyvallású házasság lesz, mert vagy az egyik, vagy a másik — de rendszerint a keresztény — házastárs áttéríti a maga vallására a másik felet. Így épen a hosszabb ideig fennállott keresztény-zsidó házasságkötések hiányzanak — úgy a népszámlálások alkalmával, mint még inkább a halálozási lapról származó termékenységi statisztikában — a keresztény-zsidó házasságok termékenységére vonatkozó adatok sorából.

A vegyes házasságok termékenységének vallás szerint való részletezésénél nagyfontosságúak a szülőknek a születendő gyermek vallására kötött megegyezései, mert ezek miatt a vegyes házasságokban a született gyermekek egy része nem követi szülői vallását. E megegyezések statisztikáját úgy az országos, mint a fővárosi évkönyvek évről-évre közlik. *E megegyezésekből nyereségük*

[1]) Lásd *Madzsar J.*: i. m. 143. l.
[2]) L. *Fircks* A.: »Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik«. (Leipzig, 1898.) 156. l.

csak a római katolikusoknak van;[1]) a legnagyobb veszteséget ezek miatt pedig a zsidóság szenvedi, mert az ő javukra történő megegyezés csak kevés esetben történik.

18. §. A nemzetiség (anyanyelv) szerint mutatkozó szabályszerűségek.

A házasságok termékenységében faji, nemzeti és nemzetiségbeli különbségek a legkülönbözőbb helyeken észlelhetők. Éghajlat és fajok szerint eltérő a nemi érés, a pubertas bekövetkeztének időpontja. Déli népek korán érnek, de korán is öregszenek. Déli fajok anyái a klimakteriumot, a változást, a termékenyülési képesség öregkori megszűntét is hamarabb érik el, mint az északiak. A fajok, a nemzetek s egyes nemzeteken belül a nemzetiségek különböző műveltségi fokon állanak s erkölcseik eltérők, ami az antikoncepcios eljárások különböző mérvű terjedtségével a termékenység tekintetében különösen napjainkban felette fontos. Nemzetiségenkint különböző népszokások vannak, úgy a házasságkötés időpontjára, mint a házasság előtt való együttélést illetőleg. Ezek egyrészt a házasság időtartamára való hatás útján, másrészt a törvénytelenek számának gyarapítása, vagy csökkentése révén a házasságbeli termékenység színvonalát is megváltoztathatják. A statisztikákban fajok, nemzetek és nemzetiségek szerint mutatkozó számszerű különbségek így persze nemcsak ezen embercsoportok között levő tényleges fajtabeli eltérések következményei, hanem szerepe van sok egyéb különbségnek, mely közöttük vagyonosság, foglalkozás, műveltség, népszokások stb. tekintetében van.

A házassági termékenységben emberfajok és fajták szerint levő különbségek a maguk tisztaságában a mai statisztikákban már nem is jelentkezhetnek. A faji, hasonlóképen a nemzeti különjellegűség a termékenységnek már csak nehezen, csak megközelítően megállapítható tényezője. Nem is a számszerű különbség, hanem az eltérések iránya az, ami még ma is biztosan megállapítható. A népek évszázados keveredése, egybeolvadása folytán idők folyamán az európai fajok a maguk tisztaságában alig vizsgálhatók. Az ókori és a korai középkori népvándorlások által létrejött településekből, majd a római birodalom bukása idején s az azt követő századokban történt népvándorlásokból származó indogermán településekből, a középkor particularizmusa nemzeteket izolált, de az újkorban e különválások a maguk tisztaságából a nagyarányú forgalmak révén egyre vesztenek. Helyesen jegyzi meg *Illyefalvi Vitéz Géza*[2]), hogy tiszta fajokra, legalább is kultúrnépeknél alig akadhatunk. Különböző fajok olvadtak be a különböző nemzetiségekbe s a faji jelleg csak a nemzetiségi statisztika adatainak segítségével s ez alapon is

[1]) Lásd pl. Szfőv. Stat. Évkönyv 1929. évf. 82. l. és *Szél T.*: »A mai Magyarország népmozgalma (1919—1925)«. (Budapest, 1929.) 18. l.

[2]) Lásd *Illyefalvi Vitéz G.*: i. m. 91. l.

csak nagy általánosságban vizsgálható. Ma már nem a közös származáson felépülő kezdetleges társadalmakban domináló életkörülmények, hanem más, a történeti fejlődés folyamán, a létért való küzdelemben kialakult tényezők döntők az életképességet s a termékenységet megadó életviszonyokra vonatkozólag.

A faji jelleg kétségtelen eredeti természeti képesítettség s ha elburkoltan is, de befolyása a termékenységre mai számainkban is kétségtelenül jelentkezik. Specifikusan anthropologiai szempontból érdekesek *Gáspár* megállapításai (1. e kötet 9. §-ában idézett munkáját), hogy az u. n. „északi faj" szaporább, mint a déliek, meg, hogy a magyarság kelet-balti törzse termékenyebb, kevésbbé egykézik, mint a turáni, vagy a törökbeütéses turáni vérű, melyek a dunántúli egykéző reformátusokat is adják. A nemzeti és nemzetiségi különbségek is állandóan szerepelnek termékenységi statisztikánkban. E tekintetben igen nagy eltérések voltak és vannak. Láttunk az ókorban, mint napjainkban fogyó és szaporodó, kihaló és stagnáló népeket. Ma is vannak kihaló emberfajok, pl. az ausztráliai népek. Ezzel szemben a négerek s a sárgák a fehéreknél ma is erőteljesebben szaporodnak, termékenyebbek. Európában is ismeretes a fehér faj három nyelvcsaládjának eltérő házassági termékenységén alapuló, igen különböző mértékű szaporasága. A szlávok a legszaporábbak, a román és latin országok meg a legtermékenyebbek. Középhelyen állanak a germánok erős családi érzésükkel s nagy gyermekmegtartási erejükkel, kik erősen szaporodnak, bár a világháború óta gazdasági okokból e képességük kissé csökkent. A magyarság szaporodását alacsony házassági termékenység jellemzi s csak a törvényteleneknek aránylag magas aránya révén volt az ország tényleges szaporodása némely román és latin államnál jobb. Svájc és három román állam, Olasz-, Spanyol- és Franciaország mutattak a világháború előtt hazánknál kisebb tényleges szaporodást. A világháború után szomorú, hogy a minket környező utódállamok természetes szaporodása is rendszerint jobb, mint a mienk.

A más nemzetiségűek Trianon óta szintén erősebben szaporodnak, mint az ország magyar anyanyelvű része. A magyarság országos termékenysége tehát, — úgy a népszámlálási, mint a népmozgalmi termékenységi adatok szerint — kisebb nemcsak az országos átlagnál, hanem több nemzetiség vonatkozó adatánál s a nem magyarok termékenységének átlagánál is.[1]) Ellentétben áll ez a történeti Magyarországon tapasztaltakkal, amikor a magyarok házasságainak termékenysége a többi nemzetiségnél mindig magasabb volt. Az országos arányszám időbeli változása túlnyomóan negatív különbséget jelez: az egyes nemzetiségek termékenysége a tótokat kivéve csökkenőben van.

[1]) Lásd *Szél T.*: »A mai Magyarország népmozgalma (1919—1925)«. (Budapest, 1929). 79. l.

A házassági termékenység nemzetiségek szerint való részletezése a budapesti statisztikában is a jelenség tényleges alakulásához hű, érdemleges eredményeket ad, nem úgy, mint a budapesti születési statisztika, mely a nemzetiségek beolvadása miatt viszonyainak meg nem felelő rendkívül alacsony arányszámokra vezet. A születési statisztikában ugyanis jelentős körülmény, hogy a főváros mai egységes magyarsága mellett Budapesten számottevő nemzetiségek ma már alig vannak s a meglévők is egyre fogynak. Fogynak természetesen beolvadás s nem az egyes nemzetiségekhez eredetileg tartozott egyének természetes szaporodásának csökkenése révén. A budapesti nemzetiségek nyers születési arányszáma azonban, — amint ezt a budapesti születések alakulásáról írt munkámban kifejtettem[1]) — a budapesti nem magyar anyanyelvűek születéseinek rendkívüli gyérülését tévesen mutatja. Csak azért oly alacsony a magyaron kívül álló összes budapesti nemzetiségek formailag kiszámítható születési arányszáma és azért fogy még tovább is oly rohamosan, mert a születéseknél idegen anyanyelvet az idegen nemzetiségűek mind ritkábban vallanak be s így a népességhez viszonyított születési arányuk rohamosan csökken. A nagyapa még német, vagy tót, de a fia a magyar iskolában magyarnak nevelkedik s az unokát már magyarnak jelenti be: beolvad. A beolvadás e folyamata révén pedig a népszámláláskor számbavett népességben a nem magyar nemzetiségűek számbavett számában sok az öreg, kiknek gyermeke már nem születik, a fiatalok meg már magyarok. Innen a budapesti nem magyar nemzetiségek születési arányának rendkívüli alacsonysága! A házasságok termékenységi statisztikájában ez a zavaró körülmény azonban nem szerepel. Ott nem két heterogén adatgyűjtést, születési statisztikát és népszámlálást viszonyítanak egymáshoz, hanem bizonyos nemzetiségek megszűnt házasságainak számához a belőlük származó gyermekek számát. Így egymásnak biztosan megfelelő tömegek kerülnek viszonyításra. Ha kevesebb a nemzetiségeknél a számbavett tömeg, legfeljebb kisebb a reprezentált rész, de a főbb budapesti nemzetiségeknél számuk elég nagy marad ahhoz, hogy a nagyszámok törvénye érvényesülhessen, hogy a szabályszerűségek megnyilvánulhassanak. Azt, hogy a nem magyar nemzetiségeknek a magyarnál kedvezőbb házassági termékenységét nem csupán az okozza, hogy körükben a késő öregkorban megszűnt házasságok aránya magasabb, mert a fiatalok s a fiatal korban elhalt házas nők házasságai a beolvadás révén már a magyarsághoz számítódnak, alább (a 121. táblázaton) a nemzetiségeknek az elhalálozási korral való kombinációban feldolgozott termékenységi statisztikájával fogjuk igazolni.

A budapesti nemzetiségek átlagos házassági termékenységére vonatkozólag a nő halálával megszűnt házasságok statisztikájából 1903-tól 1928-ig gyüjtött adatok egy-egy házasságra a született összes gyermekek tekintetbevételével a következő gyermekszámot eredményezik:

[1]) Lásd *Szél T.*: »A születések alakulása Budapesten és az európai nagyvárosokban«. (Budapest 1929.) 196. l.

121. A nő halálával Budapesten megszűnt házasságok átlagos termékenységének nemzetiség szerint való alakulása 1903-tól 1928-ig többéves átlagokban.

Év, átlag	Esett egy-egy megszűnt házasságra a született összes gyermekekből a				
	magyar	német	tót	egyéb és ismeretlen	összesen
	anyanyelvűeknél Budapesten				
1903—1905	3·49	4·02	3·77	3·39	3·56
1919—1922	2·67	3·52	3·29	2·66	2·70
1923—1925	2·80	4·01	3·53	4·38	2·84
1926—1928	2·54	2·78	2·91	3·67	2·56

Látható, hogy a *budapesti nemzetiségek átlagos házassági termékenységére vonatkozó statisztika is* ugyanarra az eredményre vezet, mint az országos: *a magyarságnak a többi nemzetiségeknél kisebb házassági termékenységét mutatja.* Amíg azonban az országos statisztika szerint régebben, nevezetesen a világháborút megelőző régi békés években a magyarságnak helyzetét a többi nemzetiségeknél még nem mutatta kedvezőtlenebbnek, addig a budapesti statisztika 1903 óta, az egészen 1928-ig, 25 éven át, vagy egy negyedszázadig tartott egész megfigyelésünk alatt mindvégig a magyarságnak az összes többi nemzetiségeknél állandóan kedvezőtlenebb házassági termékenységét demonstrálja. A budapesti statisztika a magyarság házassági termékenységét már a világháborút megelőző régi békés években is kedvezőtlenebbnek mutatta, mint a nem magyar anyanyelvűekét, vagyis már akkor, már abban az időben, amikor az országos statisztika szerint ez a kedvezőtlen kép még nem jelentkezett.

A magyarság termékenysége a főváros környékén is kedvezőtlenebb, mint a németségé, a budai sváboké. Az 1928. évben a nő halálával megszűnt házasságok termékenysége nemzetiségek szerint részletezve Budapest környékén ugyanis a következőképen alakult:

122. Az átlagos házassági termékenység alakulása Budapesten és környékén, 1928-ban, a nő halálával megszűnt házasságok között, nemzetiség szerint részletezve.

Nemzetiség, anyanyelv	Az átlagos házassági termékenység alakulása	
	Budapesten	a főváros környékén
Magyar	2·55	3·26
Német	2·57	4·26
Egyéb és ismeretlen	4·78	4·86
Magyar és nem magyar együtt[1])	**2·57**	**3·45**

Látható, hogy a főváros környékén (a Thirring Lajos szerint körülhatárolt részeken, 1. az 5. §-t), a felsorolt nemzetiségek házassági termékenysége kedvezőbb, mint ugyanakkor a fővárosban a megfelelő adatgyűjtés szerint, de úgy, hogy a magyarság termékenysége a németeknél s az egyéb anyanyelvűeknél a környéken is kedvezőtlenebb marad.

[1]) Összes nem magyar nemzetiségekkel együtt, vagyis nemcsak a némettel.

Ugyanezt a jelenséget látjuk, ha a fővárosi házasságok termékenységét a nemzetiségek szerint való részletezésben az országos eredményekkel s az ezekből a fővárosi adatok levonásával visszamaradó számokból számítható vidéki átlagokkal hasonlítjuk egybe. Ezt az egybevetést az 1926—28. évben a nő halálával megszűnt házasságokra vonatkozólag a 123. táblázat foglalja magába.

123. A nemzetiségek fővárosi és országos házassági termékenységének egybevetése a nő halálával 1926-tól 1928-ig megszűnt házasságok statisztikája alapján.

Nemzetiség, anyanyelv	Esett egy-egy házasságra gyermek a született összes gyermekek tekintetbevételével		
	Budapesten	Magyarországon	a vidéken
Magyar	2·54	3·85	3·97
Német	2·78	3·92	3·96
Tót	2·91	4·26	4·31
Egyéb és ismeretlen	3·67	3·78	3·79
Összesen	**2·56**	**3·86**	**3·97**

E szerint a vidéken s így országos átlagban is minden nemzetiség kedvezőbb házassági termékenységet mutat, mint a fővárosban, de úgy, hogy a vidéken is, meg az egész országban is épen úgy, mint a fővárosban a magyarságra vonatkozó átlag nemzetiségénél és a nem magyar nemzetiségek átlagánál is kedvezőtlenebbül alakul.

Azt, hogy a házasságok termékenysége a nem magyar nemzetiségeknél az elhalt nő bármely koránál kedvezőtlenebb a 124. táblázat mutatja.

124. A magyar és nem magyar nemzetiségek házassági termékenységének egybevetése az elhalt nő kora szerint részletezve.

Az elhalt nő kora	A nő halálával hazánkban az					
	1919—1922.		1923—1925.		1926—1928.	
	években megszűnt házasságok közül a					
	magyar	nem magyar	magyar	nem magyar	magyar	nem magyar
	anyák átlagos házassági termékenysége az oldalt megnevezett korcsoportokban					
20 éven aluli	0·47	0·65	0·63	0·66	0·59	0·83
20—24 éves	0·92	1·03	1·14	1·26	1·19	1·31
25—29 «	1·84	2·09	1·79	1·81	1·96	2·25
30—34 «	2·94	3·15	2·73	3·00	2·66	2·87
35—39 «	3·92	4·05	3·76	3·89	3·54	3·49
40—44 «	4·57	4·85	4·13	4·32	3·98	4·16
45—49 «	4·52	4·79	4·38	4·72	4·19	4·39
50—59 «	4·75	4·86	4·70	4·69	4·62	4·81
60—69 «	4·77	4·93	4·88	5·08	4·86	4·90
70 éven felüli	4·30	4·47	4·52	4·78	4·61	4·47
Összesen	**3·86**	**4·10**	**3·84**	**4·02**	**3·85**	**3·96**

Látható, hogy a magyarság házassági termékenysége úgy a fiatal, mint az idős korban elhalt anyáknál kedvezőtlenebb, mint a nem magyar nemzetiségeké. E szerint az a körülmény, hogy a beolvadás miatt aránylag

több idős nőt jelentenek elhalálozásakor nem magyarnak, mint magyarnak — kiknek házassági termékenysége koruknál és rendszerint hosszabb ideig fennállott házasságuknál fogva is magasabb — legfeljebb csak elősegíti a magyarság és a nem magyarok, főleg németek és tótok házassági termékenysége között a magyarság hátrányára lévő különbséget, de annak nem kizárólagos oka.

19. §. A termékenységnek a szülők foglalkozása szerint való részletezése.

A különböző foglalkozású szülők házasságainak termékenysége igen eltérő: a műveltebb néprétegek, az intelligencia, a közszolgálat és szabadfoglalkozások házasságainak rendkívül alacsony termékenységével szemben a napszámosok, az alacsony műveltségű proletárok bő gyermekáldással kitűnő házasságai állanak. Magas, még a koruknál fogva idős egyének például tőkések, nyugdíjasok házasságainak termékenysége is, koruknál fogva, mert hiszen ezért körükben a régebb idő óta fennálló s általában már ezért is termékenyebb házasságok aránya magas. A foglalkozás s a vele járó műveltségi és életmódbeli különbségek a házasságok termékenységére igen fontos hatással vannak. A műveltebb néprétegek az antikoncepciós eljárásokat inkább ismerik s azzal sűrűbben élnek, mint a szegények. A foglalkozások termékenységére a különböző foglalkozások különböző jövedelmezősége is nagy hatással van. A vagyonosabb szülő gyermeke jövőjével szemben is fokozottabb igényeket támaszt s az a félelem, hogy gyermekét nem fogja kellőképen felnevelni s hasonló jóléthez juttatni: a termékenység önkényes csökkentésére vezet. A jólét, a vagyonosság a termékenységet csökkentő hatású s így a házasságok termékenységének foglalkozás szerint való részletezésében is minduntalan szembetűnik *Mombert* és *Brentano* törvényének hatása, hogy jól jövedelmező foglalkozási ágak, különösen azok, ahol e réven a műveltség színvonala is jobb, a kevésbbé jövedelmezőkkel szemben az átlagos gyermekszám csökkenését mutatják. A házassági termékenységnek a szülők foglalkozása szerint való részletezésénél azonban épen úgy, mint a születések, vagy az elhalálozások, vagy bármely más népmozgalmi jelenség foglalkozás szerint való részletezésénél természetesen mindig tekintettel kell lenni arra, hogy az egyes foglalkozási csoportokhoz tartozók között nemcsak foglalkozásbeli, s a foglalkozással járó életmódbeli, de azzal járó műveltségi, vagyonosságbeli, életkorbeli és sok más különbség is van. Az egyes foglalkozási csoportokhoz tartozók vallás, szellemi élet, erkölcsi felfogás, a keresők és eltartottak viszonya, másrészt az önállók és segédek aránya stb. szerint is igen nagy eltéréseket mutatnak. Mindezek a körülmények pedig a házasságok termékenységére szintén hatással vannak s az egyes foglalkozási csoportok házasságainak termékenysége között lévő számszerű különbségekben ezekkel számolni kell.

Igen régi keletű a különböző foglalkozási ágak termékenysége között lévő különbségek vizsgálata. Már *Bernoulli*[1]) észrevette a termékenységnek társadalmi osztályok szerint különböző alakulását. Az egyes osztályok »viszonylagos termékenységéről« szól. *Azt mondja, hogy általában azt hiszik, hogy a gyári munkások, papok és tanítók házasságai azok, amelyek gyermekekben különösen gazdagok*, pedig — az ő idejében — erre statisztikai adatok még nem voltak. *Blumeru*[2]) *is* hangsúlyozta, hogy a *születéseket »a szülők foglalkozása*, vagyonossága és lakásviszonyai szerint *osztályozni kell.«*[3]) Az első szerény kísérlet e követeléseknek érvényt is szerezni *Duncané*[4]) és *Ansellé*[5]) volt. *Tallquist*[6]) már kissé messzebb megy. Azt vizsgálja, hogy vajjon a takarékoskodással a házasságok száma gyarapodik-e s amint mondja az a takarékpénztárak elterjedésével és látogatottságával csökken. Észreveszi, amit később behatóan *Mombert* és *Brentano* fejtettek ki s ami az ő nevükhöz kötötten vált ismert szabályszerűségekké, mint az úgynevezett jóléti teória, melyet már fentebb említettünk, hogy a jóléttel s így a jól jövedelmező foglakozások körében is, a termékenység csökken. Nálunk főleg *Kőrösy*, id. *Thirring G.*, *Kovács A.*, *Földes*, *Illyefalvi Vitéz Géza*, *Kenéz* és *Schneller* foglalkoztak behatóbban e kérdéssel.[7])

A régebbi, különösen a mult századbeli *vizsgálatok a termékenységben foglalkozások szerint mutatkozó különbségeket azonban kezdetben nem a házasságok termékenységére, hanem a születéseknek a népességben való gyakoriságára vonatkozó statisztikában vizsgálták.* A születési statisztika ugyanis régebbi keletű, mint a népesség termékenységére vonatkozó. Nálunk is megindult már a 67-es kiegyezés után a rendszeres születési statisztikai adatgyüjtés, mely az egyházi anyakönyvek révén még régebbre is visszakövethető, míg a házasságok termékenységére vonatkozó statisztika a nő halálával megszűnt házasságokra vonatkozólag nálunk országosan — mint már említettük — csak 1903-ban indult meg. A fővárosban némi módszertani különbséggel — 1. a 2. §-t — ugyanaz már 1896-ban megkezdődött. Azonban sem a születési, sem a termékenységi statisztikában nem esik e megindulással a foglalkozás szerint való feldolgozás megkezdése egybe. A régi lajstromos egyházi születési statisztikát foglalkozás szerint nem is részletezték. *Kőrösy* a szülésznői bárcákkal már a nyolcvanas évektől kezdve gyüjtött ily adatokat, de ez az adatgyüjtés még nem volt teljes, csak töredék. 1896-ban, az anyakönyvi

[1]) Lásd *Bernoulli Chr.*: »Handbuch der Populationistik«. (Ulm, 1841).

[2]) Lásd *Blumeru I.*: »Saggio di statistica demologica«. (Annali di Statistica, 3. sorozat, 13. kötet, Róma, 1885.)

[3]) Szószerint: »secondo la professione, l'agiatezza ed abitazione dei genitori«.

[4]) Lásd *Duncan M.*: »Fecundity, Fertility and Sterility«. (Edinburgh, 1856.)

[5]) Lásd *Ansell:* »Statistics of families«. (London 1874.)

[6]) Lásd *Tallquist I. V.*: »Recherches statistiques sur la tendence a une moindre fécondité des mariages«. (Helsingfors, 1886.)

[7]) Lásd e munka »Irodalom« című függelékét.

törvénnyel indult meg a születési statisztikának foglalkozásokra való kiterjesztése. A termékenységi statisztikában is későbbi keletű ez a feldolgozás s a fővárosi évkönyvek azt csak a legújabb időben, csak 1921 óta közlik évről-évre rendszeresen. Munkánkban közölt régebbi adatokat eddig még közzé nem tett őstáblákból, eddig nem ismert részleteiket, munkánk részére készült külön feldolgozásokból merítettük. Ezek a termékenységi adatok azután több tekintetben egészen más jelenségeket tárnak fel, mint a már régebben ismert születésstatisztikai arányok.

A házasságok termékenységének foglalkozások szerint való részletezése több tekintetben más eredményekre, más szabályszerűségekre vezet, mint a születések ugyanilyen szempontból való feldolgozása. A születési statisztikában az egyes foglalkozási ágak gyermekgazdagsága között egészen más különbségek mutatkoznak, mint a házasságok termékenysége tekintetében. Más különbségek, nemcsak azért, — mint azt a házasságok termékenységére vonatkozó statisztikában mindvégig láttuk, — hogy a törvénytelenek aránya a legkülönbözőbb szempontok szerint más és más lévén, elkülönített néprétegekben a születések gyakoriságára vonatkozó arányok e miatt a házasságok termékenységére vonatkozó átlagokkal nem alakulnak párhuzamosan, de főképen azért, mert a különböző foglalkozási ágakhoz tartozók között életkor s a házasok aránya tekintetében is nagy különbségek vannak, nagyobbak, mint amilyeneket így kor és a házasok aránya tekintetében például a különböző vallású vagy anyanyelvű néprétegek mutatnak. Így a foglalkozás szerint való részletezésben a termékenységi és születési statisztika adatai és nagyságsorrendjei sokkal nagyobb diszharmóniát mutatnak, mint számos más demografiai ismérv szerint haladó feldolgozásoknál. A születések gyakorisága tekintetében így például a házi cselédek, de a véderő is feltűnő alacsony arányszámokkal szerepelnek, a fiataloknak körükben magas s a házasoknak meg alacsony aránya révén. A házasságok termékenysége tekintetében azonban épen ellenkezőleg a házi cselédek, vagy a véderőhöz tartozók házasságai már nem oly terméketlenek, sőt az előbbi olykor az átlagot is meghaladja, újabban az utóbbi is jobb az értelmiség átlagos termékenységénél. A gyermekszám a házasságok termékenységére vonatkozó statisztikában egészen más viszonyításban szerepel, mint a születéseknél. Ott — a születési nyers arányoknál — számba jönnek az illető foglalkozási ághoz tartozók mind s ha köztük kevés a házas, az alacsony arányra vezethet, még ha az illető foglalkozáshoz tartozók házasságai termékenyek is, míg itt — a házasságok termékenységére vonatkozó statisztikában — nem a népességhez, hanem a házasságok számához viszonyítunk s számításainkban a házasok különböző arányától függetlenek vagyunk. Más eredményekre jutunk, mint a születési statisztikában azért is, mert a házasságok átlagos tartamában is vannak különbségek s termékenységi statisztikánk a házasoknak mindig csak egyik (rendszerint a legutolsó) házasságára vonatkozik. A népszámlálásbeli

termékenységi statisztika a népszámlálás időpontjában fennálló, a népmozgalomból, a halálozási lapról származó termékenységi statisztika pedig nálunk jelenleg az elhalt házas nő halálát megelőző utolsó házasságára terjed csak ki. E miatt a házassági termékenységi statisztika a születési tiszta arányszámoktól s csak a házas nők törvényes születéseit tekintetbe vevő születési tiszta arányszámoktól is elütő eredményekre vezet. Amely foglalkozási ágnál, például az értelmiségnél az elválások gyakoriak, ott csak a legutolsó házasságokra (népmozgalmi), vagy csak a fennálló házasságok termékenységére vonatkozó (népszámlálásbeli) termékenységi statisztikában e réven a számokat csökkentő hatás szerepel, mely más foglalkozási ágak termékenységi statisztikájában sokkal kisebb intenzitású s mely a születési statisztikában — még a házas nők születési tiszta arányszámainál sem — egyáltalán nem érvényesül. A házas nők születési tiszta arányszámainál ugyanis tudvalevőleg az összes törvényes születések számát viszonyítjuk a szülésre képes korban lévő (15—49 éves) házas nők számához, tehát tekintet nélkül arra, hogy azok a házas nők egy, vagy több, avagy melyik házasságából származtak.

A foglalkozásokat tudvalévőleg úgynevezett foglalkozási főcsoportokba szoktuk foglalni: a házasságok termékenységének a szülők foglalkozása szerint való részletezésénél is elsősorban a termékenységnek e főcsoportok szerint való alakulását kell megfigyelnünk. Fővárosunkban a világháború befejeződését közvetlen követő tíz évben a nő halálával megszűnt házasságokból származó adatok szerint, 1919-től 1928-ig a házasságok átlagos termékenysége, (az egy-egy megszűnt házasságra átlag eső gyermekszám, a született összes gyermekeknek, a halvaszülötteknek is tekintetbe vételével) foglalkozási főcsoportok szerint való részletezésben a 125. táblázatban foglalt képet mutatja.

Ezen eredmények szerint a legmagasabbnak az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak, a külön megnevezés nélkül lévő napszámosok s olyik évben az őstermelők házassági termékenysége mutatkozik. A házi cselédekre vonatkozó adat, minthogy igen kevés házasságban élő házi cseléd van a házassági termékenységi statisztikában nem irányadó.[1]) A legalacsonyabb arányszámmal rendszerint a terméketlenségéről hírhedt intelligencia, a közszolgálat és szabadfoglalkozások szerepelnek, olyik évben a véderő arányszáma is alacsony. Mégis — mint már említettük — a véderő arányszáma újabban, a zsoldos hadsereg behozatala óta nagyon megjavult, mert így a katonaság legénységi állománya, műveletlenebb néprétegek részére is rendes fizetéssel járó állandó életpálya lett. Az évenkint részletezett adatoknál a többéves

[1]) 1927-ben ez a maximum, 1919 és 1922-ben még nem volt egy ily foglalkozási főcsoporthoz tartozó Budapesten megszűnt házasság sem. Ugyanezen okból a bányászatra vonatkozó átlagok felsorolását is mellőztük; bányászházasság pl. 1919., 1920. és 1924-ben Budapesten nem szűnt meg egy sem.

125. A nő halálával fővárosunkban 1919-től 1928-ig megszűnt házasságok átlagos termékenysége a férj foglalkozása szerint részletezve, minden egyes év eredményének külön való felsorolásával.

Foglalkozási főcsoport	Egy-egy házasságra eső átlagos gyermekszám az oldalt megnevezett foglalkozási főcsoportban a nő halálával Budapesten az									
	1919.	1920.	1921.	1922.	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.
	évben megszűnt házasságoknál									
I. Őstermelés	3·55	3·37	2·44	3·12	2·02	2·78	1·80	3·30	2·80	3·91
II. Bányászat, ipar, kereskedelem és forgalom összesen. Ebből:	2·71	2·80	2·64	2·40	2·60	2·56	2·37	2·72	2·27	2·56
1. ipar	2·73	2·76	2·57	2·56	2·79	2·66	2·42	2·89	2·26	2·56
2. kereskedelem és hitel	2·59	2·80	2·81	2·04	2·38	2·26	2·21	2·53	2·50	2·51
3. közlekedés	2·81	3·04	2·63	2·53	2·20	2·83	2·57	2·31	1·82	2·56
III. Közszolgálat és szabadfoglalkozás	2·49	2·30	2·07	2·30	1·72	1·85	2·48	2·20	1·98	1·70
IV. Véderő	1·31	2·59	1·30	2·50	3·79	1·40	2·10	2·35	2·56	0·92
V. K. m. n. napszámosok	3·54	3·82	2·86	3·47	2·47	2·95	3·18	2·64	3·34	3·34
VI. Házi cselédek	—	3·67	2·00	—	2·38	1·75	3·60	1·44	4·80	1·94
VII. Egyéb és ismeretlen	2·97	2·98	2·73	3·09	3·11	3·20	4·78	2·94	2·93	2·67
Mindössze	2·77	2·83	2·58	2·59	2·59	2·60	3·18	2·71	2·41	2·57

átlagok jobban kidomborítják a foglalkozási főcsoportok házassági termékenységében lévő igazi különbségeket, mert az arányszámok nagyságában lévő különbségeknek az egyes évi eredményekben való biztos felismerését az ezekben lévő évenkint változó kisebb eltérések zavarják — a halandóság magasságában, az évek, többé vagy kevésbbé járványos voltában stb. lévő évenkint mutatkozó különbségek a termékenység évi arányszámaiban is bizonyos hullámzást idéznek ugyanis elő. Ha járványos években (influenza) fiatalabb korosztálybeli házas nők halandósága emelkedik, úgy a házas nők halálozási lapjáról származó illető évi házassági termékenységi átlag csökken, mert az elhaltak között a rövidebb ideig tartott házasságok aránya magasabbá vált. Az egyes évi eredményekben lévő esetlegességektől függetlenebb többéves átlagokat a nő halálával, Budapesten megszűnt házasságok termékenységének foglalkozási főcsoportok szerint való részletezésére vonatkozólag a 126. táblázat tartalmazza.

Látható, hogy 1919—28-ig terjedő tíz évben a nő halálával fővárosunkban megszűnt házasságok között is az »egyéb és ismeretlen« foglalkozási főcsoport s a külön megnevezés nélkül lévő napszámosok házasságai a legtermékenyebbek. A legkevesebb gyermeket viszont a véderő s a közszolgálat és szabadfoglalkozásokhoz tartozók mutatnak. A városias foglalkozások közül a kereskedelem aránya is alacsony. Ugyanezek a jelenségek követhetők a többi átlagokon is. A legfontosabb foglalkozási főcsoportok ugyanezen tekintetben való egybevetését még a XXVI. grafikon is szemlélteti.

XXVI.

A LEGNÉPESEBB BUDAPESTI FOGLALKOZÁSI FŐCSOPORTOK HÁZASSÁGAINAK TERMÉKENYSÉGE

az elhalt nő kora szerint részletezve 1925-26 átlaga szerint.

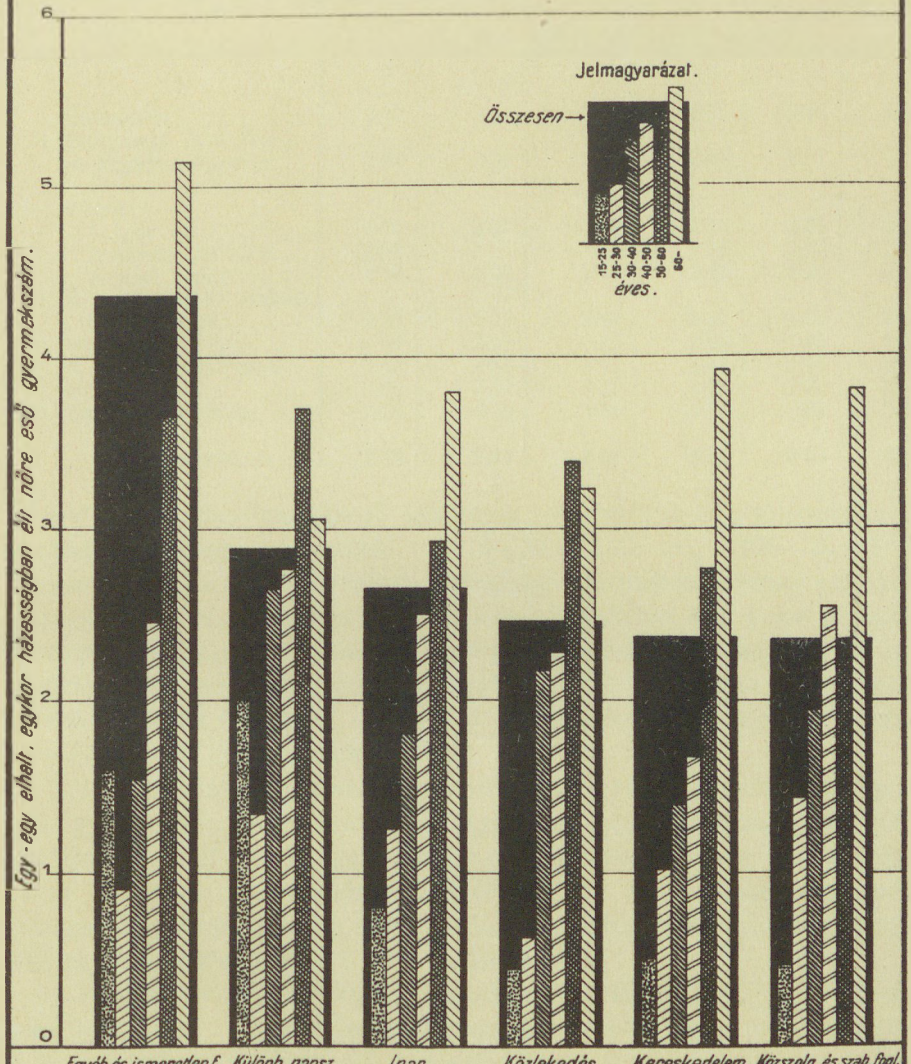

A gyermekek megoszlása a különböző korban elhalt anyák közt.

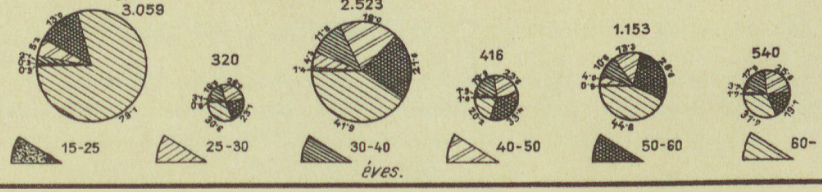

126. A nő halálával Budapesten 1919-től 1928-ig megszűnt házasságok átlagos termékenysége a férj foglalkozása szerint részletezve többéves átlagokban.

Foglalkozási főcsoport	Esett egy-egy házasságra gyermek a született összes gyermekek tekintetbevételével Budapesten az					
	1919—1922	1923—1925[1])	1923—1925[2])	1925—1926[2])	1926—1928	1919—1928
	években megszűnt házasságok adatai szerint					
I. Őstermelés	3·19	2·11	2·09	2·35	3·24	2·86
II. Bányászat, ipar, keresk. és forgalom összesen ..	2·64	2·50	2·47	2·54	2·51	2·56
Ebből:						
1. ipar	2·66	2·61	2·58	2·65	2·57	2·62
2. keresk. és hitel...	2·56	2·35	2·25	2·37	2·52	2·46
3. közlekedés	2·78	2·34	2·48	2·45	2·21	2.55
III. Közszolgálat és szabad foglalkozások	2·30	2·03	2·02	2·36	1·97	2·13
IV. Véderő	1·94	2·16	2·16	2·26	1·95	1·99
V. K. m. n. napszámosok .	3·42	2·88	2·93	2·88	3·13	3·16
VI. Házi cselédek.....	3·00	2·59	2·31	2·21	2·26	2·43
VII. Egyéb és ismeretlen ...	2·94	4·05	3·38	4·36	2·82	3·34
Mindössze ..	**2·70**	**2·84**	**2·50**	**2·98**	**2·56**	**2·70**

A multtal szemben mutatkozó csökkenés tekintetében is a közszolgálat és szabadfoglalkozások vezetnek, (1919—22 = 2·30, míg 1926—28 = 1·97). Ugyanaz ez a jelenség is, amelyet a házasságok termékenységének más szempontok szerint való részletezésénél is láttunk, (például a 6. §-ban az alföldi mezőgazda és iparos, városiasabb városok egybevetésénél), hogy *épen azon néprétegek házassági termékenysége szokott a multtal szemben is legnagyobb mérvű csökkenést felmutatni, amelyekben a termékenység színvonala — régebben és most is — a legalacsonyabb.*

A különböző foglalkozási főcsoportokhoz tartozó megszűnt házasságoknak gyermeklétszám szerint való megoszlása is magyarázza a különböző foglalkozások eltérő átlagos házassági termékenységének kialakulását. A nő halálával fővárosunkban 1925-től 1927-ig a nő halálával megszűnt házasságok gyermeklétszám szerint való megoszlása foglalkozási főcsoportok szerint való részletezésben a 127. mutatja ki.

A túlnyomóan tőkésekből és nyugdíjas öregekből álló »egyéb és ismeretlen« foglalkozási főcsoport magas házassági termékenysége e szerint egyrészt a legmagasabb termékenységű házasságok igen magas, másrészt a teljesen terméketlenek felette alacsony aránya révén jön létre. E foglalkozási fő-

[1]) A Fővárosi Statisztikai Hivatal 1925. évi évkönyvében közzétett adatok bevonásával.

[2]) Az általunk az 1925. évi eredményekre alkalmazott korrekcióval; t. i. ez évben a fővárosi évkönyvben nemcsak a nő halálával megszűnt házasságok termékenységét közölték, hanem mindkét szülő halálával megszűnt házasságok adatait.

[3]) Lásd ábrázolva a XXVI. grafikonon.

csoportban a 10 és annál is több gyermekes házasságok — az említett budapesti statisztika szerint — 10·2%-ot képviseltek, míg Budapesten átlag ugyanakkor csak 4·8-et. E rendkívül magas termékenységű házasságok aránya magas még a napszámosoknál is: 7·0%. Ugyanez másrészről a közszolgálat és szabadfoglalkozásoknál a legalacsonyabb, csak 1·5%: jellemző tünetül az antikoncepciós eljárásoknak főleg az intelligenciánál elterjedt voltára s egyben mutatva azt, hogy az ő alacsony termékenységük elsősorban a gyermeklétszám önkényes korlátozása, a túlmagas termékenység akaratlagos megakadályozása révén jön létre.

127. A nő halálával Budapesten megszűnt házasságok gyermeklétszám szerint való megoszlása foglalkozási főcsoportok szerint való részletezésben az 1925—1927. évi eredmények alapján.

Foglalkozási főcsoport	A nő halálával Budapesten az 1925—1927. években megszűnt házasságok közül						
	0	1	2	3—5	6—9	10 és annál is több	összesen
	gyermekes volt az oldalt megnevezett foglalkozású apák feleségeinek elhalálozásával ekkor megszűnt házasságainak százalékában						
I. Őstermelés	39·1	12·6	10·4	23·0	10·3	4·6	100·0
II. Bányászat, ipar, keresk. és közlek..	33·3	15·3	14·1	24·1	9·9	3·3	100·0
Ebből:							
1. Ipar	34·9	14·4	12·5	23·7	11·0	3·5	100·0
2. Kereskedelem	30·1	15·8	17·2	24·7	8·9	3·3	100·0
3. Közlekedés .	32·4	18·5	14·9	24·7	7·3	2·2	100·0
III. Közszolgálat és szabadfoglalkozás	33·0	17·4	16·1	20·8	11·2	1·5	100·0
IV. Véderő	25·0	25·0	22·2	22·2	—	5·6	100·0
V. K. m. n. napszám.	34·2	9·6	12·3	22·5	14·4	7·0	100·0
VI. Házi cseléd	36·8	10·5	15·8	10·5	21·1	5·3	100·0
VII. Egyéb és ismeretl.	19·9	10·8	11·1	29·2	18·8	10·2	100·0
Összesen ...	**30·7**	**14·2**	**13·5**	**24·7**	**12·1**	**4·8**	**100·0**

A teljesen terméketlen házasságok aránya (l. erről a 8. §-t), az öreg nyugdíjasok és tőkések által dominált »egyéb és ismeretlen« foglalkozásúak főcsoportjában rendkívül alacsony, csak 19·9%, (a budapesti átlag 30·7.) A napszámosoknál már nem ez, hanem az alacsony gyermeklétszámú (1—2 gyermekes), házasságok arányának jelentéktelen volta segíti az átlagos házassági termékenység fent ismertetett kedvező kialakulását. A véderő, a közszolgálat és szabadfoglalkozások s a kereskedelem és közlekedés vagyis a városias foglalkozások az igen alacsony gyermeklétszámú (1—2 gyermekes) házasságok arányának igen alacsony voltával tűnnek ki. A napszámosoknál lévő minimum az egy-kétgyermekes házasságok aránya tekintetében csak 21·9%, a véderőnél lévő maximum 47·2%. (L. erről a 9. §-t is.)

Említettük, hogy a foglalkozási főcsoportok házassági termékenysége között lévő különbségek kialakulásában az egyes főcsoportokhoz tartozó házasok kor szerint való megoszlásában lévő különbségeknek is szerepe van. A tőkések, nyugdíjasok között az öregek, a véderőnél a fiatalok aránya magas! Épen ezért a *foglalkozások szerint való részletezésben vizsgált népmozgalmi statisztikának régi követelménye, hogy e tekintetben helyes eredményekre csak a korral való kombinatív feldolgozások vezetnek.* A termékenységi statisztikában házasodási, szülési életkor s elhalálozási kor jöhet számba, amint ezt e munkánk 14. §-ában részletesen ismertettük. A foglalkozások szerint részletezett termékenységi statisztikát a nő elhalálozási kora szerint részletezve is ki lehet mutatni azt, hogy melyik főcsoportban magasabb, melyikben alacsonyabb az öregek aránya, mert amelyikben több az ily korban elhalt, ott több ilykorú élőnek is kell lennie. Budapesten a nő halálával megszűnt házasságok közül a legnépesebb budapesti foglalkozási főcsoportokhoz tartozók az elhalt anyák elhalálozási kora szerint a következőképen oszlottak meg:

128. A legnépesebb budapesti foglalkozási főcsoportokhoz tartozó, 1925—1926-ban, a nő halálával, Budapesten megszűnt házasságok megoszlása az anya elhalálozási kora szerint.

Sorszám	Szokásos beosztási szám	A legnépesebb budapesti foglalkozási főcsoportok	A házasságok közül az oldalt megnevezett foglalkozási főcsoportokban esett a (az)						
			25 éven aluli	25—29	30—39	40—49	50—59	60 éven felüli	összes
				éves					
			korban elhalt anyákra						
1.	II/*b*	Ipar	1·4	4·3	11·8	19·0	21·6	41·9	100·0
2.	II/*c*	Kereskedelem	0·9	4·0	10·6	13·3	26·6	44·6	100·0
3.	II/*d*	Közlekedés	1·0	1·9	19·9	23·6	33·4	20·2	100·0
4.	II.	E három az idetartozó bányászattal együtt .	1·2	4·0	12·3	17·9	24·2	40·4	100·0
5.	III.	Közszolgálat és szabadfoglalkozás	1·7	3·7	17·9	25·9	19·1	31·7	100·0
6.	V.	K. m. n. napszámosok ..	0·6	3·1	16·6	26·0	23·1	30·6	100·0
7.	VII.	Úgyn. »egyéb és ismeretlen« főcsoport	0·3	0·3	2·1	5·2	13·0	79·1	100·0
		Összesen [1]) ..	**0·9**	**2·9**	**9·3**	**14·0**	**19·8**	**53·1**	**100·0**

A legidősebb korcsoportra, a 60 éven felül lévő korban elhalt házas nőkre ezen budapesti statisztika szerint az úgynevezett »egyéb és ismeretlen« foglalkozási főcsoportban 79·1% esik. Látható ez a XXVI. grafikonon alul lévő körökön is, melyek ezt a megoszlást szemléltetik a legnépesebb budapesti foglalkozási főcsoportokban. Ez sokkal magasabb százalék bármely foglalkozási főcsoportnál szereplőnél. Ez az, amit ismételten említettünk, hogy e főcsoportban magas az öregek, az öreg nyugdíjasok és tőkések aránya, kik már koruknál s e miatt is nagyobb arányban szereplő hosszabb házasságaik-

[1]) Ugyanúgy, mint a 129. táblázatnál.

nál fogva is magasabb házassági termékenységet jelentenek. Jellemző azonban, hogy ez az arányszám a napszámosoknál (30·6%) s a közlekedésnél (20·2) alacsony — részben műveletlenségükkel, részben körükben sűrűbb baleesetekkel járó magas halandóságuk révén — s így ezek termékenysége az átlagosnál magasabb lenne, ha a kor szerint való megoszlás e foglalkozási főcsoportokban kedvezőtlen nem volna. Azt, hogy pl. a napszámosok házassági termékenysége mennyivel magasabb, mint más foglalkozási főcsoportoké, vagy standard számítással vagy korcsoportok házassági termékenységének egybevetésével mutathatjuk szabatosabban ki. Elhalálozási korcsoportok szerint való részletezésben a nő halálával Budapesten 1925—26-ban megszűnt házasságok a következő átlagos házassági termékenységi adatok vezetnek:

129. A legnépesebb budapesti foglalkozási főcsoportok átlagos házassági termékenysége az anya elhalálozási kora szerint részletezve, a nő halálával, Budapesten, 1925—1926-ban megszűnt házasságok adatai alapján.

Sorszám	Szokásos beosztási szám	A legnépesebb budapesti foglalkozási főcsoportok	Egy-egy megszűnt házasságra eső átlagos gyermekszám a született összes gyermekek tekintetbevételével						
			25 éven aluli	25—29	30—39	40—49	50—59	60 éven felüli	összes
				éves					
			korban elhalt anyáknál						
1.	II/*b*	Ipar	0·80	1·27	1·80	2·50	2·93	3·79	2·65
2.	II/*c*	Kereskedelem	0·50	1·02	1·40	1·68	2·77	3·92	2·37
3.	II/*d*	Közlekedés	0·44	0·62	2·18	2·28	3·39	3·23	2·45
4.	II.	E három a szintén idetartozó bányászattal egy.	**0·67**	**1·13**	**1·72**	**2·24**	**2·93**	**3·80**	**2·54**
5.	III.	Közszolgálat és szabadfoglalkozás	0·47	1·43	1·94	2·54	2·24	3·80	2·36
6.	V.	K. m. n. napszámosok ..	2·00	1·25	2·65	2·77	3·70	3·06	2·88
7.	VII.	Úgynevezett »egyéb és ismeretlen« főcsoport..	1·60	0·91	1·55	2·46	3·65	5·15	4·36
		Összesen[1]) ...	**0·66**	**1·21**	**1·80**	**2·29**	**3·08**	**4·38**	**2·98**

Ezen adatok szerint a foglalkozási főcsoportok legnagyobb részében a napszámosok házassági termékenysége kerül első helyre, bizonyítékául ismét annak, hogy *az úgynevezett »egyéb és ismeretlen« főcsoport csak a kor szerint való megoszlásnak kedvező akakulása, csak az öregek magas aránya révén mutat* (itt 4·36-tal) *fővárosunkban a budapesti napszámosoknál* (2·88-nál) *magasabb átlagos házassági termékenységet.* Csak a 60 éven felül lévő korban elhalt »egyéb és ismeretlen« csoportbeliek mutatnak a napszámosoknál magasabb termékenységet, de ez az ily korcsoportban elhalt napszámosok kicsiny száma miatt nem irányadó.[2]) A közszolgálat és szabadfoglalkozásúak

[1]) A külön fel nem sorolt őstermelés, bányászat, véderő s a házasokat csak gyéren felmutató házi cselédekkel együtt.

[2]) Ily korban a vizsgált két esztendőben Budapesten mindössze csak 32 házas napszámos nő halt el.

rendkívül alacsony átlagos termékenységére (2·36) még jellemző, hogy nem annyira a fiatalabb, mint inkább az idősebb (50—59 éves) korban elhalt anyáknál, vagyis a hosszabb ideig fennállott házasságoknál mutat, az összes többi foglalkozásoknál alacsonyabb termékenységet. Ezt a jelenséget a XXVI. grafikon vékony oszlopai a legnépesebb főcsoportokban különkülön szemléltetik.

Érdekes eredményekre vezet az egyes foglalkozási főcsoportok házasságainak az anya házasodási korával kombinált feldolgozása is. A nő halálával fővárosunkban 1925—27-ben megszűnt házasságok ezen statisztikáját az alábbi táblázat foglalja magába.

130. A nő halálával Budapesten 1925-től 1927-ig megszűnt házasságoknak az anya házasodási kora szerint való megoszlása az egyes foglalkozási főcsoportokban.

Foglalkozási főcsoport	A házasságok közül az oldalt megnevezett foglalkozási főcsoportokban esett a (az)						Egy-egy házasságra eső átlagos gyermekszám
	25 éven aluli	25—29	30—39	40—49	50 éven felüli	összes anyákra	
		éves korban férjhezment anyákra					
I. Őstermelés	72·9	8·2	12·4	4·1	2·4	100·0	2·49
II. Bányászat stb.	52·2	21·5	16·7	6·3	3·3	100·0	2·42
Ebből:							
1. Ipar	49·5	21·5	18·1	7·4	3·5	100·0	2·48
2. Kereskedelem	55·5	20·8	15·8	5·0	2·9	100·0	2·39
3. Közlekedés	53·7	23·2	13·6	5·0	4·5	100·0	2·18
III. Közszolgálat és szabadfoglalkozás	50·5	25·0	17·0	5·9	1·6	100·0	2·19
IV. Véderő	69·4	13·9	16·7	—	—	100·0	2·33
V. K. m. n. napszámosok	46·5	21·0	19·4	8·0	5·1	100·0	3·11
VI. Házicseléd	55·5	11·1	16·7	5·6	11·1	100·0	2·67
VII. Egyéb és ismeretlen	53·1	20·3	16·6	6·7	3·3	100·0	3·29
Mindössze	**53·0**	**20·9**	**16·6**	**6·3**	**3·2**	**100·0**	**2·56**

Látható, hogy a magas termékenységű főcsoportok közül különösen az őstermelők nősülnek korán; a 25—29 éves korban férjhezmenők aránya meg a közszolgálatnál és a szabadfoglalkozásoknál maximum. Öregkori házasságok a házicselédek közt gyakoriak, fiatalabb korban az ő körükben kevés a házas.

Az átlagos házassági termékenység alakulását az anya házasodási korával kombináltan feldolgozott, foglalkozás szerint való részletezésben a 131. táblázat mutatja.

A foglalkozási főcsoportok házassági termékenysége között lévő jellegzetes különbségek az országos statisztikában a budapestihez hasonló jelenségeket mutatnak; mégis azzal a különbséggel, hogy az országban a mezőgazda, őstermelő nép a napszámosoknál is magasabb termékenységet mutat, másrészt, hogy az »egyéb és ismeretlen« főcsoport házassági termékenységi átlaga országszerte csak a napszámosok után sorakozik.

131. Az átlagos házassági termékenység alakulása házasulási kor és foglalkozás szerint részletezve a nő halálával Budapesten 1925-től 1927-ig megszűnt házasságok statisztikája szerint.

Foglalkozási főcsoport	Az anya házasulási kora					Összesen
	25 éven aluli	25—29 éves	30—39 éves	40—49 éves	50 éven felüli	
	átlagos gyermekszám					
I. Őstermelés	2·73	2·14	2·38	0·57	—	2·49
II. Bányászat stb.	2·94	2·76	1·60	0·34	—	2·42
Ebből:						
1. Ipar	3·11	2·81	1·67	0·35	—	2·48
2. Kereskedelem	2.87	2·65	1·53	0·17	—	2·39
3. Közlekedés	2·44	2·79	1·32	0·71	—	2·18
III. Közszolgálat és szabadfoglalkozás	2·71	2·20	1·49	0·32	—	2·19
IV. Véderő	2.32	2·20	2·50	—	—	2·33
V. K. m. n. napszámos	4·32	3·51	1·50	0·93	—	3·11
VI. Házicseléd	3·90	1·50	2·00	—	—	2·67
VIII. Egyéb és ismeretlen	4·22	3·32	2·19	0·32	—	3·29
Mindössze	**3·15**	**2·79**	**1·70**	**0·38**	—	**2·56**

Az 1926-tól, 1928-ig a nő halálával megszűnt házasságokra vonatkozólag,[1]) e jelenségek budapesti és országos alakulásának egybevetését a következő táblázat szemlélteti.

132. A fővárosi és az országos házassági termékenység foglalkozási főcsoportok szerint való részletezésének egybevetése az 1926—1928. évben, a nő halálával megszűnt házasságok adatai alapján.

Foglalkozási főcsoport	Egy-egy az 1926—1928. évben, a nő halálával megszűnt házasságra eső átlagos gyermekszám az oldalt megnevezett foglalkozási főcsoportban	
	Budapesten	Magyarországon
I. Őstermelés	3·24	4·17
II. Bányászat, ipar, kereskedelem és közlekedés:		
a) bányászat és kohászat	2·68	3·70
b) ipar	2·57	3·24
c) kereskedelem és hitel	2·52	3·14
d) közlekedés	2·21	3·53
II. összesen	**2·51**	**3·30**
III. Közszolgálat és szabadfoglalkozások	1·97	2·98
IV. Véderő	1·95	2·01
V. K. m. n. napszámos	3·13	3·54
VI. Házi cseléd	2·26	3·05
VII. Egyéb és ismeretlen	2·82	3·17
Mindössze	**2·56**	**3·86**

[1]) A régebbi eredményeket lásd *Szél T.*: »A mai Magyarország népmozgalma (1919—1925)«. (Budapest, 1929.) című munka 83. lapján. A még régebbi eredményeket lásd a Magyar Statisztikai Közlemények 50. kötetében és az azt is megelőző hivatalos kiadványokban.

Az átlagos házassági termékenység valamennyi foglalkozási főcsoportban vidéken és országszerte kedvezőbb, mint Budapesten. A legnagyobb különbséget a közszolgálat és szabad foglalkozásúak, a városias foglalkozások (közlekedés, kereskedelem stb.) mutatják. A vidéki értelmiségnél, különösen lelkészeknél, tanítóknál elég jó arányszámokkal találkozunk még s a városi és vidéki értelmiség házassági termékenysége között ezért nagyobb különbség van, mint más foglalkozási ágaknál. A véderő a legterméketlenebb, de város és vidék szerint alig mutat valamelyes különbséget.

Az őstermelésnek országszerte magas termékenységében tudvalévőleg a kisbirtokos-napszámosok termékenysége vezet. Az eredetileg is kisbirtokosok, kik nem mint munkások és napszámosok szerezték földjüket, azonban már nem mutatnak ily kedvező arányokat. Érdekesek e tekintetben *Kovács*[1]) Alajos újabb adatai, melyek ismét igazolják azt a tételt, hogy a kisbirtokosok maguk jóval szaporátlanabbak, mint a gazdasági munkások és a gazdasági cselédek. Az egészen törpebirtok azonban a gyermeklétszámra még a kisbirtoknál is nagyobb korlátozást gyakorol, míg a birtoknak mégis kissé nagyobb terjedelme feltétlenül javítólag hat a gyermeklétszámra.

Úgy az iparban, mint a forgalomnál az önállók átlagos házassági termékenysége mindig nagyobb, mint a segédszemélyzeté, amit elsősorban a korkülönbség magyaráz. Budapesten a nő halálával 1926-tól 1928-ig megszűnt házasságok átlagos termékenysége a következőképen alakult:

133. Az önállók és a segédszemélyzet házasságainak átlagos termékenysége Budapesten a nő halálával 1926-tól 1928-ig megszűnt házasságok adatai szerint.

Megnevezés	Esett egy-egy házasságra a született összes gyermekek közül az			
	1926.	1927.	1928.	1926—1928. évek átlagában
	évben			
	a) *Az iparban.*			
Önállóknál	2·94	2·63	2·86	2·82
Segédszemélyzetnél	2·95	2·18	2·53	2·54
Különbség	— 0·01	+ 0·45	+ 0·33	+ 0·28
	b) *A kereskedelemnél.*			
Önállóknál	2·88	2·87	2·67	2·83
Segédszemélyzetnél	2·57	1·46	2·23	2·05
Különbség	+ 0·31	+ 1·41	+ 0·44	+ 0·78
	c) *A közlekedésnél.*			
Önállóknál	4·33	1·00	1·77	2·43
Segédszemélyzetnél	2·07	1·82	3·08	2·24
Különbség	+ 2·26	— 0·82	— 1·31	+ 0·19

[1]) Lásd *Kovács Alajos:* »Földműves népünk házassági termékenysége«. (Magyar Statisztikai Szemle, 1930. évi 2. sz.) 71. l.

Az önállók javára túlnyomó a pozitív eltérés! Ez az eltérés ezen budapesti statisztika szerint a kereskedelemben nagyobb, mint az iparban.

A tisztviselők s a tulajdonképeni értelmiség átlagos házassági termékenységének alakulása minden foglalkozási főcsoportban kedvezőtlenebb, mint az illető csoportban általában. Ezt a tételt a következő 134. táblázatnak fentebb közölt 125., vagy 126. táblázat megfelelő adataival való egybevetése a budapesti statisztikában is látatja:

134. A tisztviselők házasságainak átlagos termékenysége a fővárosunkban a nő halálával 1926—1928-ban megszűnt házasságok adatai szerint.

Tisztviselőalcsoport	A nő halálával megszűnt házasságokból született gyermekek számának átlaga az			
	1926.	1927.	1928.	1926—1928. évek átlagában
	év ben			
Mezőgazdasági tisztviselők	4·25	1·25	1·00	2·40
Ipari «	2·33	2·19	1·68	2·14
Kereskedelmi «	1·79	2·38	2·45	2·26
Közlekedési «	2·47	1·89	1·88	2·03
Közszolgálati «	1·85	1·92	1·14	1·73
Tulajdonképeni értelmiség	1·88	1·78	1·89	1·84
Véderő tisztviselői	2·83	3·33	0·89	2·14

Megdöbbentően alacsonyak a tisztviselőosztály alacsony arányai, mely nem is csak nehéz anyagi helyzetüknek, hanem a születéstől való félelemnek s közvetlenül a fogamzás tudatos akadályozásának következménye. A legkedvezőbb a budapesti statisztikában is épen úgy, mint az országos statisztikában[1]) a mezőgazdasági tisztviselők aránya, a legkedvezőtlenebb a fővárosban a közszolgálati alkalmazottak és a tulajdonképeni értelmiségé (különösen színészeké, hírlapíróké, de az orvosoké, ügyvédeké stb. is), míg a vidéken a minimum a falusi értelmiség (lelkészek, tanítók stb.) kedvezőbb házassági termékenysége révén rendszerint nem ezek, hanem más tisztviselőkategóriák körében jelentkezik.

A polgári közszolgálat és a tulajdonképeni értelmiség egyes kategóriái között lévő különbségeket — a nagy számok törvényének ily beható részletezésben jobb érvényesülési lehetőséget kívánva adni — a nő halálával Budapesten 1921-től 1929-ig megszűnt házasságok statisztikái alapján vizsgáljuk. Az átlagos termékenység a különböző hivatású értelmiségbeli házasságok körében e statisztika szerint egy-egy házasságra a következő gyermekszületési átlagokkal fejezhető ki. Esett egy-egy házasságra

a népiskolai tanítók házasságaiban ..... 2·80 gyermek
a papok és szerzetesek házasságaiban ..... 2·23 «
a megyei és városi tisztviselők házasságaiban. 2·22 «
egyéb értelmiségek házasságaiban ..... 1·88 «

[1]) Lásd *Szél T.*: legutóbb i. m. 84. l.

az állami tisztviselők házasságaiban ..... 1·74 gyermek
a községi tisztviselők házasságaiban ..... 1·74 «
az ügyvédek és ügyvédjelöltek házasságaiban. 1·63 «
a középiskolai tanárok házasságaiban ..... 1·50 «
az orvosok és gyógyszerészek házasságaiban . 1·35 «

Látható tehát, hogy viszonylag még a népiskolai tanítók házasságainak átlagos termékenysége alakul a legkedvezőbben ; igen jó a papok és szerzetesek házasságaié (nem volt katolikus papok!) is. A legkedvezőtlenebb viszont az orvosok, gyógyszerészek s azután a tanárok átlagos házassági termékenysége. Mindenféle foglalkozások szélsőségét, illetőleg más ugyanilyen irányú szélsőséges alakulást a többi termékenységi arányok, nevezetesen a teljesen terméketlen házasságok, meg az egyke, nemkülönben az igen bő termékenységgel kitűnők quotája (l. e munka 8. 9. és 10. §-át) tekintetében is láttunk és indokolni is megkíséreltük.

Az átlagos házassági termékenység alakulását a budapesti iparágak szerint való részletezésben végül az alábbi táblázat mutatja.

135. Az egyes ipari foglalkozások átlagos házassági termékenységének alakulása Budapesten a nő halálával 1919-től 1928-ig megszűnt házasságok adatai szerint.

Az egyes iparok megnevezése	átlagos házassági termékenysége			
	1919—1922.	1923—1925.	1926—1928.	1919—1928.
	évek eredményei szerint			
Asztalos, ács, bognár stb.	3·30	2·53	2·86	2·97
Borbély és fodrász	1·41	1·70	1·81	1·62
Cipész és csizmadia	3·36	3·11	3·48	3·31
Korcsmáros, vendéglős	2·40	2·39	2·64	2·49
Kovács, lakatos stb.	2·19	2·28	2·37	2·27
Kőműves	3·35	2·53	2·93	3·01
Könyv- és kőnyomdász	2·76	2·00	2·64	2·51
Mészáros és hentes	2·35	1·76	2·19	2·15
Molnár	1·97	4·06	3·00	2·71
Pék	1·35	3·75	2·73	2·41
Szabó, szűrszabó stb.	2·92	2·87	2·57	2·80
Szűcs	4·00	2·13	2·43	2·92
Takács, posztószövő	8·00	3·29	3·00	3·50
Egyéb iparágak	2·81	2·74	2·55	2·71
Ipar összesen[1])	2·73	2·62	2·60	2·66

A legkevesebb gyermeket a legújabb budapesti adatok szerint a borbélyok és fodrászok házasságai körében látunk. Érdekes, hogy a borbélyok és fodrászok házasságai a felsorolt átlagok mindegyikében szélsőségesen alacsony termékenységűek. Ez az állandóság így azután törvényesíthető

[1]) Az ipari tisztviselők nélkül.

jellegű is: bizonyítja, hogy az elég kicsiny abszolút számok mellett is jellegzetes szabályszerűség, miszerint a budapesti iparágak közül a borbélyok és fodrászok házasságai a legterméketlenebbek. Olyanok az erkölcseik, avagy talán ilyen hatású a rendkívül alacsony házassági termékenységéről, felette konsziderációs születési arányszámairól ismert fővárosi intelligencia borotválása s a vele való érintkezés? A maximum Budapesten rendszerint a takácsok és posztószövők, vagy a cipészek és csizmadiák körében jelentkezik, de korántsem oly határozott jelenség, mint a minimum kialakulása.

A munkásság és polgárság átlagos termékenységének *Illyefalvi* I. Lajos[1]) vonatkozó nagyjelentőségű és már többször említett legújabban megjelent nagy munkájából való kiszámítása és szembeállítása is elsősorban a foglalkozási, de ezenkívül életmódbeli és műveltségi különbségekre mutat vissza. Nagyfontosságú a kor szerint való megoszlás különbsége is, mert a munkások között a fiatalabb korcsoportokhoz tartozók aránya magasabb, mint a polgárok körében. A munkásokhoz ugyanis *Illyefalvi* I. Lajos, — mint arra már jelen munka »Bevezetés«-ének végén utalunk — az egyes iparágak — l. ezeket legutóbb a 135. táblázatban felsorolva — segédszemélyzetét, valamint az egyéb foglalkozási főcsoportoknak, a Budapesten az iparnál gyérebb képviseletű mezőgazdaságnak, bányászatnak stb.-nek szintén a segédszemélyzetét s ezenkívül a külön megnevezés nélkül lévő napszámosokat s végül még a házi cselédeket sorolja. Az önálló iparosok, a tisztviselők, meg a szabadfoglalkozású és egyéb értelmiség, a tőkések és nyugdíjasok ezzel szemben a polgárság elemei. E felosztás szerint a főváros lakosságának az 1920. évi népszámlálás eredménye szerint 51·0%-a munkás, illetve hozzájuk tartozó családtag (összesen családtagokkal együtt 473.531 lélek). Ez a munkások népmozgalmi adatai alapján az 1929. évi évközepi népességnek 49·4%-áig fejlődött vissza (486.596 főre). Már a századfordulótól kezdve észlelhető a budapesti munkásság arányának visszafejlődése. Nevezetesen a főváros lakosságának

1900-ban népszámláláskor	60·6%-a	volt munkás
1910-ben «	59·9%-a	« «
1920-ban «	51·0%-a	« «
1929-ben népmozgalom alapján	49·4%-a	« «

A nem szerint való megoszlás nevezetes tanulsága a munkásférfitöbblet, a lakosságban lévő nőtöbblettel szemben. A férfi lakosságnak az 1920. évi népszámlálás szerint 52·4%-a volt munkás, a nők körében csak 49·7% tartozott az ő társadalmi osztályukba. A termékenységre fontos kihatással van még a polgárokénál fiatalabb koruk s nagyobb halandóságuk, de meg az öregkori önállósulás is, ami révén a munkásokból polgár lesz.

[1]) L. *Illyefalvi* I. Lajos: »A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.« (Budapest, 1930.) A népmozgalmi termékenységet l. a 92. s k. lapon, míg az 1929. évi dec. 15-i rendkívüli felvétel eredményeit l. a 752. s k. lapon.

Mindez a házasságok tartamát s vele a termékenységet rövidítő hatású. Úgyhogy a munkásoknak a polgároknál nagyobb átlagos termékenysége sem látszik — mint a munkás házassági termékenység egyéb jellemvonása sem — a nyers, tényleges adatokból, mert arra a munkások és polgárok kormegoszlásának különbsége lényeges zavaró körülmény. A két társadalmi kategória — munkás és polgár — házasságainak átlagos termékenysége között lévő különbség helyes számszerű mértékét kívánva nyerni, a standard számításhoz kell ismét fordulnunk. Ezúton állapítható meg az, hogy mekkora volna a budapesti munkások átlagos házassági termékenysége akkor, ha 1. anyáik elhalálozási kor, 2. házasságaik fennállási időtartam szerint úgy oszlanának meg, mint a polgárokéi.

A nő halálával megszűnt munkásházasságok gyermekszáma pontosan 1928-ról és 1929-ről áll rendelkezésünkre; mindkét évben már a tényleges nyers adatokban is magasabbnak mutatkozik a munkások átlagos házassági termékenysége, mint a polgároké; megfelelően az igen magas termékenységű házasságoknak náluk magas (l. a 10. §-t), az egykének alacsony (l. a 9. §-t) s a teljesen terméketlen házasságoknak azonos tartammegoszlására való standardizálás után a polgároknál szintén alacsonyabb voltára (l. a 8. §-t). Esett egy-egy a nő halálával megszűnt házasságra született összes gyermek

	a munkásoknál	a polgároknál
1928-ban	2·71	2·49
1929-ben	2·77	2·52
1928—1929-ben átlag	**2·74**	**2·51**

A kormegoszlás zavaró hatása azonban elburkolja a polgároknál alacsonyabb életszínvonalon élő, kisebb igényű, azoknál műveletlenebb munkás házasságainak valódi számszerű mértékét, mert hisz a munkások között több a fiatalabb korcsoportbeli munkás, több a rövidebb időtartamig fennállott házasság. Ha a munkásnők elhalálozási kora egyezne a polgárokéval, úgy standardszámításunk szerint (a standard számításnál négy korcsoportot a 30 éven aluli elhaltakat, a 30—39, a 40—49 éveseket s az 50 évnél idősebbeket különböztetve meg) egy-egy munkásházasságra 3·02 gyermek esett volna. Ha pedig az elhalt munkásanyák megszűnt házasságainak fennállási időtartama egyezett volna a polgárokéival, úgy vonatkozó másik standardszámításunk szerint (a standard számítást négy tartamcsoporttal, az 5 éven aluli, 5—10, 10—20 éves és 20 éven felüli tartamúakkal végezve) a munkásházasságok átlagos gyermekbősége egy-egy házasságra meg épen 3·22 gyermek lett volna.

A nő halálával 1928—29. évben megszűnt[1]) munkásházasságok egyes foglalkozási ág szerint megkülönböztetett féleségeinek átlagos termékeny-

[1]) Az átlagos termékenység tekintetében a budapesti munkásságra nem tudjuk azokat a húsz éves átlagokat kiszámítani, amelyeket egyéb termékenységi jellemzőknél, pl. egykénél stb. megadtunk, mert az 1909—1927-ig a gyermekszám összegére nincs pontos adatunk, csak bizonyos termékenységű (pl. 0 vagy 2—3 gyermekes stb.) házasságok számára.

ségére a következő adatokat számítottuk ki. Esett egy-egy házasságra született összes gyermekekből átlag

a mezőgazdasági munkásoknál	4·78
az ipari munkásoknál	2·50
ebből asztalos-, ács-, bognároknál	3·22
« kovács-, lakatossegédeknél	2·47
« egyéb ipari munkásoknál	2·44
k. m. n. napszámosoknál	3·34
háztartási alkalmazottaknál	1·74
egyéb munkásoknál	3·88
1928—1929-ben az összes munkásoknál átlag	**2·74**

Látható, hogy a legjobb átlagos termékenységűnek a mezőgazdasági munkások, a legalacsonyabbnak a háztartási alkalmazottak mutatkoznak. A mezőgazdaságiak tehát itt is jobb termékenységűek, mint az ipari munkások. A háztartási alkalmazottak közül kevés a házasságban élő s így adatuk kevés súlyú, általában csak születési arányuk szokott ily szélsőségesen kedvezőtlen lenni: házassági termékenységük országosan nem rossz.

Különleges termékenységi adatokat adott az 1929. évi rendkívüli munkásfelvétel, de nem a házasságokra, hanem a házas vagy házasságban már élt munkásokra. (L. módszert ismertetve e munka 8. §-ában.) E szerint Budapesten a felvétel idejében egy-egy házas, avagy házasságban már élt munkásra átlag 1·19 gyermek esett. Több a férfiaknál (1·30), mint a férjes, vagy egykoron már férjes nőknél (csak 0·76).

A budapesti közüzemeknél alkalmazott munkások termékenysége az 1929. évi december hó 15-i rendkívüli munkásstatisztika adatai szerint kissé jobb, mint a magánüzemek munkásaié. Egy-egy házas, vagy közös háztartásban élő, avagy házasságban már élt mindkétnembeli munkásra eső az említett felvétel időpontjában fennálló, vagy más megelőző házasságból, avagy akár házasságon kívül is született s a felvétel időpontjában élő gyermekek átlagos száma ugyanis a Budapesten lévő közüzemeknél 1·41, míg az ugyanott lévő magánüzemeknél csak 1·10.

A Budapesten lévő közüzemek között az államiak munkásainak átlagos termékenysége kedvezőbb, mint a városiaké. Az államiak munkásai között — az áthelyezések s a vidéki állami üzemekkel lévő egyéb kapcsolatok révén — ugyanis nagyobbarányú a vidékről jött, ott született, vagy ott nevelkedett elemek száma s ezeknek házassági termékenysége pedig életmódbeli, nevelésbeli, erkölcsbeli és más okok miatt minden foglalkozási ágban jobb, mint a specifikusan városi — illetőleg városi illetőségű, avagy régóta városi lakos — alkalmazottaké. Az 1929. évi említett rendkívüli budapesti munkásfelvétel szerint ugyanis a házas vagy házasságában már élt és a közösháztartásban élő munkásokra együttesen eső átlagos élő gyermekszám az állami közüzemeknél 1·49, míg a városi közüzemeknél csak 1·37.

Ugyanez a termékenységi átlagszám a budapesti magánüzemek munkásainak foglalkozási főcsoportok szerint megkülönböztetett kategóriái körében a következőképen alakult:

A kereskedelemnél ez a termékenységi átlag ..... 1·24
A közlekedésnél ez a termékenységi átlag ..... 1·21
Az iparnál ez a termékenységi átlag..... 1·09
A magánüzemek összes munkásainál ez a termékenységi átlag ..... 1·10

Egybevetve ezen eredményeket, ezen három foglalkozási főcsoporthoz tartozók teljes házassági termékenységére vonatkozó egyéb fővárosi eredményeinkkel azt látjuk, hogy a sorrend teljesen ugyanaz, mint e csoportbeli foglalkozáshoz tartozó családfős összes házasságoké. (L. pl. a 132. táblázatot.)

Az egyes iparcsoportok vagy iparágak közül az 1929. évi felvétel a magánüzemek körében a következők munkásainak termékenységére szolgált további részletezésekkel. Azt találta, hogy ugyanazon módszerű termékenységi átlag

a kő,- föld-, agyag-, azbeszt- és üvegipar	mindkétnembeli	munkásainál	1·93
a fa- és csontipar	«	«	1·22
a gépgyártás	«	«	1·20
az építőipar	«	«	1·20
a vas- és fémipar	«	«	1·19
az élelmezési és élvezeti cikkek gyártásának	«	«	1·19
a vegyészeti ipar	«	«	1·18
a sokszorosító- és műipar	«	«	1·15
a papirosipar	«	«	0·96
a bőr-, sörte-, toll- és ruggyantaipar	«	«	0·91
a fonó- és szövőipar	«	«	0·88
a ruházati ipar	«	«	0·83
a szállodás és vendéglősipar	«	«	0·69

Ismét igen jellegzetes számsor! Ha az 1929. évi különleges munkásfelvételhez fűződő termékenységi statisztika módszere — mint azt fentebb már részletesen leírtuk — más is mint a népszámlálásokból származó vagy a nő halálával megszűnt házasságokat a házas nők halálozási lapjai alapján számbavevő házassági termékenységi statisztika, ha ezen rendkívüli felvétel termékenységi adatai tulajdonképen nem is a házasságok, ha a házas, meg a házasságban már élt és a törvénytelen együttélésben élő munkások gyermekeinek átlagos adatait adják, mégis igen jellegzetesen mutatják az egyes munkáskategóriák termékenysége között lévő különbségeket, mert hisz valamennyi munkáskategóriát ugyanazon módszerrel veszik számba. Ezen termékenységi adatok alakulását is a számbavett munkások házassági termékenysége irányítja, mert hiszen a törvénytelen együttélésben talált munkások aránya a házasokhoz és a házasságban már éltekhez képest csekély, az 1929. évi rendkívüli munkásfelvételben számszerint 618, ami a

termékenységi adatban tekintetbe vett családi állapotúaknak (házasok, elváltak, özvegyek és törvénytelen együttélésben lévő mindkét nembelieknek) csak 0·6%-a.

A különböző munkáskategóriák átlagos termékenységére tehát — mint mondottuk — a módszerbeli eltérések mellett is igen jellegzetes az 1929. évi különleges felvételből kiszámítható átlagos termékenységi adatok számsora. A maximum a rendszerint erős testalkatú, sőt robusztus, nehéz testi munkát végző s legnagyobbrészt a műveltségnek is alacsony fokán álló kő-, föld- és agyagipar munkásainak átlagos gyermekszáma: 1·93. »Nehéz« iparok: faipar, gépgyártás, építőipar, vas- és fémipar sorakoznak utánuk, túlnyomóan nehéz testi munkát végző, tehát nagy arányban egészséges munkások, akiknek bő termékenysége ezzel arányba állítható.

A másik szélsőséget az 1929. évi rendkívüli munkásstatisztika szerint is a szállodás és vendéglősipar mutatja 0·69 átlagos termékenységgel. A korcsmárosok segédszemélyzete, a csaposlegény, a pincérek csoportja ez, akikről s amely iparhoz tartozókról általában a legkülönbözőbb irányú termékenységi adatokban oly sok kedvezőtlen arányt kommentáltunk már. Újból utalhatunk tehát az alkoholnak a csiraplazmát sértő s a termékenységet csökkentő hatására.

Közvetett hatásai: nemibetegségközvetítő szerepe, hogy az ítélőképességet csökkenti, emeli a libidót s könnyelművé tesz a nemi objektumok megválasztásában, sem felejthetők el. Közvetlen a korcsmárosok segédszemélyzete után következik a ruházati iparé (0·83 átlagos termékenységgel), ahová ezen foglalkozási statisztika szerint a borbélyok és fodrászok is tartoznak. Ilyképen ez a második helyen következő még mindig igen alacsony termékenységi átlag is olyan iparágnál jelentkezik, amely e tekintetben vonatkozó más statisztikákban is hasonló kedvezőtlen helyzetben volt.

Az 1929. évi rendkívüli munkásfelvétel a munkások gyermekei közül iskolába járók, ezek közül tandíjmentesek, az ingyen tankönyvet kapók és a felruházásban részesülők számát is megállapította. Ezen igen érdekes kultúr- és szociális statisztika eredményeiből érdemes feljegyezni, hogy a munkások gyermekei közül (26.461) 36·6% járt iskolába. Az iskolába járók közül 19·0% (összesen 5025) volt tandíjmentes, 6·7% kapott ingyen könyvet és 1·2% felruházást.

Az egyes magánüzemi iparágak közül legtöbb iskolásgyermek a bőr-, sörte- stb. iparban (40·3%), a legkevesebb a kő-, föld-, agyag- stb. iparban (28·8%) volt. A legtöbb tandíjmentest a vegyészeti iparos munkásszülők mutattak fel (28·6%-a az iskolába járó ily szülős gyermekeknek), minek oka, hogy az ily üzembeli munkásszülők viszonylag szintén képzettebbek, intelligensebbek s gyermekeik életmódja s tanulása kedvezőbb körülmények között folyik.

20. §. Az anyagi és társadalmi helyzet hatása a házasságok termékenységére.

A házasságok termékenységének az anyagi és társadalmi helyzet szerint való alakulása a *Mombert* és *Brentano* által kifejtett törvényszerűségeket követi: *jóléttel, jobb anyagi és társadalmi helyzettel a termékenység csökkenése jár.* Ez az, amit jóléti teoriának is neveznek s amely a születési arány régóta tartó csökkenésének is egyik legfontosabb okát magyarázza.[1]) A népesedéstan újkori megalapítója *Malthus*, ki a szaporodás gátlását kívánatosnak tartó elvei révén világszerte oly ismertté vált, ostorozza az alsóbb osztályok szaporaságát, mert a túlságos népesség csapását az idézi elő s erkölcsi önmegtartóztatást (moral restraint) ajánl a termékenység csökkentésére. *Montesquieu* szellemes mondása szerint pedig »azoknak, akik szegények, mint a koldusok, sok gyermekük van«. *Smith* Ádám előtt is úgy írt, miszerint szerinte úgylátszik, hogy »a szegénység a nagy gyermekáldásnak nem akadálya, sőt azt előmozdítani látszik, míg a jólét és az előrelátás a progatív erőt fékezi.« A jólét *Bertillon*[2]) szerint is csökkenti a születések arányát. Újabban, a XX. század elején *Bodio* Olaszország és Franciaország termékenysége között lévő különbséget elsősorban szintén azzal magyarázta, hogy hazájának, Olaszországnak nagyobb arányú proletáriátusával szemben Franciaországban a jómódú polgárok aránya magasabb és Franciaország egyébként is gazdagabb állam, mint Olaszország. *Földes*[3]) Franciaországot szintén a gazdag, Olaszországot a szegény európai államok közé sorozza. *Talquist* és *Westergaard* is azt írják, hogy »a vagyonosság csökkenti a gyermekek számát«. Ők az angol országos statisztika vonatkozó eredményeit dolgozták fel és arra mutattak reá, hogy a munkásoknál, ha azok kedvező anyagi helyzetbe jutottak, a termékenység csökkenő irányzatú volt. Az ily munkásoknál persze a műveltségi színvonal javulása is bekövetkezett s épen ezért, ezzel párvonalasan csökkent a termékenységük. *Rubin—Westergaard* ismeretes dániai termékenységi munkáikban pedig megállapították, hogy a gyermekek száma Dániában is a szegény néposztályban a legnagyobb, míg a középosztályban az összes társadalmi osztályok közül a legkisebb. *Stevenson, Verrijn—Stuart, Mayr* és mások erre vonatkozó vizsgálatai is ugyanerre az eredményre vezettek. A születések statisztikájáról írt munkánkban[4]) láttuk, hogy a születések aránya a gazdag kerületekben (IV. és V.) alacsony, a szegényekben (III. és X.)

[1]) Lásd erre vonatkozólag *dr. Szél T.*: »A születések alakulása Budapesten és az európai nagyvárosokban«. (Budapest, 1929.) 45. s k. l.

[2]) Szó szerint: »C'est l'aisance que restreint la natalité«. »Statistique humaine«. (Paris, 1896.) 85. l.

[3]) Lásd *Földes B.*: »Az anyagi és társadalmi helyzet befolyása a házasságkötésekre, a születésekre és halálesetekre, különös tekintettel Budapestre«. (Magyar Statisztikai Szemle 1929. évi VII. évf. 3. sz. 231. s k. l.) 235. l. *Földes* a kérdés külföldi irodalmából is több adatot közöl.

[4]) Lásd *Szél T.*: i. m. 17. §.

magas. Ott ugyanezzel a kérdéssel más viszonyításban megadott arányszámok, a népességhez viszonyított adatok útján foglalkoztunk. A házasságok termékenységénél ugyanarra az eredményre jutunk, csak más viszonyításban, itt nem a népességhez, hanem a házasságok számához viszonyítjuk az egyes társadalmi rétegek születéseit. Persze az is különbség, hogy itt csak a törvényes születésekről van szó, míg ott — a születési statisztikában — a törvénytelenek is tekintetbe jöhetnek.

Módszertani tekintetben fontos megemlíteni, hogy *az anyagi és társadalmi helyzetnek a házassági termékenységre való hatását természetszerűleg épen úgy kétféle úton vizsgálhatjuk*, mint tettük azt a születéseknél, tudniillik *közvetlen és közvetett módon*. Közvetlenül, amikor maga a statisztikai felvétel a felvételi lapon tesz vagyonosságbeli vagy jólétbeli osztálykülönbségeket, avagy közvetve, amikor más szempont szerint részletezünk, de tudjuk, hogy e másik szempont szerint való feldolgozásnál nyert bizonyos csoportok a jólétnek is bizonyos különbségeit mutatják. A közvetett feldolgozásnál szereplő e másik felosztási szempont lehet például a foglalkozás, amikor a különböző foglalkozási ágakhoz tartozók életmód, vagyonosság és jólét tekintetében mutatkozó különbségei alapján vizsgáljuk közvetve gazdagabb és szegényebb néprétegek házassági termékenységét. Igen gyakran területi részletezés a másik felosztási szempont, amikor is azután közismerten vagyonos gazdag és előkelő területek arányszámait hasonlítjuk össze túlnyomóan szegény és műveletlen lakosságú területekével.

A közvetlen módszernek Budapesten nincs meg az egyenes útja, mert a vagyonosság és a jólét fokára a halálozási lapon nincs kérdés, amit pedig ily tekintetben az 1920. évi népszámlálásnál megkérdeztek, (például háztulajdonos-e?), szintén nem jöhet tekintetbe, mert a népszámlálásbeli termékenységi statisztika ily kombinációban nincs feldolgozva, sőt azt még Budapest kerületei szerint sem részletezték. A foglalkozási statisztika tükrében, a halálozási lapról származó termékenységi statisztikát a megelőző 19. §-ban láttuk s ismertettük, hogy a szabad foglalkozások, (különösen díjnokok nélkül), mint jobbmódú osztályok a legalacsonyabb, a napszámosok meg mint szegény, műveletlen népréteg, a legmagasabb házassági termékenységet mutatják. A közvetett utat a székesfőváros kerületei szerint részletezett termékenységi statisztika nyujtja. Azt, hogy a főváros kerületei közül tényleg a III. és a X. a legszegényebb s a IV. és az V. a leggazdagabb *Földes* 1929. évi tud. akadémiai felolvasásában hat tünet felsorolásával bizonyította. Ez a hat tünet — mint azt már a születésekről szóló fővárosi statisztikai munkámban említettem [1]) — a következő: 1. a lakások nagysága, 2. a lakottság mérve, (laksűrűség), 3. jövedelem, 4. vagyon, 5. cselédség, 6. ínségsegélyezettek. E tünetek közül a túlsűrűn lakott lakások, cselédek és munkások

[1]) Lásd *Szél T.*: »A születések alakulása Budapesten és az európai nagyvárosokban«. (Budapest, 1929.) 215. l.

számát tudvalévőleg már *Bertillon* alkalmazta Párizs népmozgalmának jóléti fokok szerint való részletezéséhez; *Bertillon*, ki közvetlen *Villermé* után egyike volt az elsőknek, ily közvetett módszerű gazdasági irányú népmozgalmi kutatásokban. A főváros kerületeire a cselédek száma szerint való osztályozást pedig már *Kőrösy* alkalmazta, de nem a házassági termékenység, hanem az elhalálozások statisztikájában. E hat tünethez hetediknek még az általános műveltség fokát fűzzük s a 6. éven felül lévő népességben az analfabéták arányát csatoljuk, hogy az a leggazdagabb kerületekben a legjobb s a legszegényebbekben a legmagasabb. A vagyonosság és a műveltség így megállapítható hét tünete a főváros legvagyonosabb (IV. és V.) és a legszegényebb, (III. és X.) kerületében már most a következőképen alakult. (L. a 136. táblázatot.)

136. Hét tünet a vagyonosságnak és a műveltségnek a főváros leggazdagabb és legszegényebb kerületeiben való szélsőséges alakulására.

A tünet leírása	A tünet alakulása a főváros			
	legszegényebb		leggazdagabb	
	kerületeiben, vagyis a			
	III.	X.	IV.	V.
	kerületben			
1. A nagylakások (5 és még annál is több szoba) aránya az összes lakások %-ában az 1925. évi népszámlálás szerint	0·6	1·1	11·7	7·3
2. Egy-egy szoba átlagos lakottsága az 1925. évi népszámláláskor	2·87	2·85	1·60	1·89
3. Fejenkint való átlagos jövedelem a jövedelmi adó alapján, pengőben (1927)	3.988·8	3.780·3	8.157·5	9.680·5
4. Vagyon a vagyonadó alapján millió pengőben (1927)	42·3	44·3	293·4	376·2
5. Hány főbérlőre jut egy cseléd (az 1925. évi népszámlálás szerint)	15·3		2·9	
6. Ínségsegéllyel ellátottak aránya ezer lakóra, az 1926—1927. évi eredmények átlaga szerint	13·0		10·8	
7. Az analfabéták aránya a 6. éven felül lévő népességben az 1920. évi népszámlálás szerint	7·2	6·5	3·0	4·0

A vagyonosságra és a műveltségre vonatkozó tünetek alapján megállapítható legszegényebb, (illetve legalacsonyabb műveltségi fokon álló), és leggazdagabb (legvárosiasabb, legműveltebb), kerületeket a házasságok termékenységére vonatkozó budapesti statisztika kerületenkint való részletezésében mutatkozó szélsőségekkel vetve egybe, e tekintetben is ugyanarra az eredményre jutunk, mint az általános születési arányszámnál,[1]) hogy a házassági termékenység — éppenúgy, mint a születések gyakorisága — a jóléttel és műveltséggel fordított viszonyban áll. A 136. táblázat értelmében

[1]) Lásd *Szél T.*: i. m. 216. l.

kiválasztott legszegényebb és leggazdagabb városrészekben a házasságok népszámlálásbeli és népmozgalmi termékenysége a következőképen alakult :

137. Budapest legszegényebb és leggazdagabb városrészeinek házassági termékenysége.

Városrészek a jólét foka szerint	A fennálló	A nő halálával megszűnt	
		összes	20 éven felüli időtartamig fennállott
	házasságokban esett egy-egy házasságra gyermek a született összes gyermekek tekintetbevételével		
	az 1920. évi népszámlálás alkalmával	az 1925. és 1926. évi eredmények szerint	
A legszegényebb kerületek :			
a X.	2·89	3·79	5·22
a III.	2·85	3·51	4·61
Legszegényebbek átlag	—	**3·64**	**4·85**
A leggazdagabb kerületek :			
a IV.	1·76	2·63	3·61
az V.	2·02	2·83	3·76
Leggazdagabbak átlag	—	2·78	**3·73**
Budapest összesen[1])	**2·24**	**3·14**	**4·32**

Látható tehát, hogy a házassági termékenységre vonatkozó összes arányszámok, úgy a férjes nőknek a legutolsó népszámlálás időpontjában fennálló, mint a nő halálával megszűnt házasságok termékenységére vonatkozók is egyaránt jóval kedvezőbbek a szegény városrészekben, mint a gazdagokban. Minthogy a gazdag városrészekben az elválások gyakori volta, a szegényekben meg a halandóság magasabb aránya a házasságok tartamára nagyhatású s mert e tekintetben szegényebb és gazdagabb néprétegek között különbségek (lásd e munka 11. §-át és a részletes kimutatások 3. táblázatát) szintén vannak, a legszegényebb és leggazdagabb budapesti házasságok termékenységi adatait csak a 20 éven felül lévő időtartamig történt fennállás után megszűntekre vonatkozólag is külön kiszámítottuk. Ezek az adatok attól is függetlenek, hogy a gazdagabb városrészekben a házasságok későbbi korban köttetnek,[2]) mert ilymódon azonos tartamú és a maximális termékenységet mutató házasságokat vetünk egybe. Ezek a fentebb közölt 137. táblázat utolsó oszlopában lévő adatok azonban szintén meggyőzően mutatják az ugyanazon irányú és jellegzetesen nagymérvű eltérést ; úgyhogy nyilvánvaló, hogy az említett zavaró körülmények azt nem paralizálják.

[1]) Nem budapesti lakos nők nélkül.

[2]) Budapesten a 25 éven aluli vőlegények aránya a leggazdagabb városrészekben (1926—1927-ben) *Földes* számítása szerint 17·8%, a legszegényebbekben 22·9%. E tekintetben még nagyobb (17·4 és 42·7%) különbséget talált *Verrijn-Stuart* a németalföldi városokban.

A jóléttel csökkenő termékenység ezen zavaró körülmények eliminálása esetén is feltűnő!

Az országnak a jólét foka szerint megkülönböztethető részeiben ugyanazon különbségeket találjuk. *Földes* az 1920. évi népszámlálásból az ország három vagyonosabb részét (Dunántúl, Duna-Tisza köze és Tisza-Maros szöge) az ország három szegényebb részével (Duna balpartja, Tisza jobb- és balpartja) veti egybe s azt találja, hogy az előbbiekben 3·72 átlagos házassági termékenységgel szemben az utóbbiakban 3·84-es átlag számítható. *Mayr* [1]) már a háború előtt közölte, hogy a gazdagabb országok, nemcsak a terméketlenségéről híres Franciaország, hanem Anglia és Németalföld is alacsony, a szegényebbnek tekinthető államok, mint például Olasz- és Irország, valamint Skócia, meg magas házassági termékenységet mutatnak. Ezer 15—49 éves házas nőre az előbbiekben csak 241, az utóbbiakban 254 törvényes születés esik. *A területi részletezés útján haladó közvetett módszer tehát szintén arra az eredményre vezet, hogy a műveltebb, a nagyobb jólétnek örvendő, magasabb társadalmi osztályokban a házasságok termékenysége kedvezőtlenebbül alakul, mint a szegényebb és műveletlenebb néprétegekben.* A budapesti termékenységi statisztika legújabb adatai e törvényszerűséget épenúgy szemléltetik, mint külföldi városok, vagy országok e tekintetben rendelkezésünkre álló megfelelő adatgyüjtései.

Befejezés.

Végigjártuk a budapesti házasságok termékenységére vonatkozó statisztikát, különösen az elhalt nők halálozási lapjáról gyüjtött azon házassági termékenységi statisztikát, mely Budapesten még a mult században indult meg s 1903 óta, több mint negyedszázada ugyanazon módszerrel, országszerte is egyre tart és Európaszerte ritkítja párját. Ezek mellett persze foglalkoztunk a népszámlálásokból és a születések statisztikájából származó termékenységi adatokkal is. A házasságok termékenységére vonatkozó magyar statisztika mintaszerű, alig s csak alig egy-két nevet, igen szórványosan előforduló némely máshonnan származó adatgyüjtést, így pl. *Böckh* berlini, *Kiaer* norvég, *Rubin* és *Westergaard* dán, *Verijn-Stuart* holland, *Bertillon* és *Tallquist* francia vagy *Feld* zürichi statisztikáját lehet csak, mint hozzáfoghatót említeni. A legtöbb házassági termékenységi statisztikai író, mint pl. *Burgdorfer*, *Hindelang*, *Müller*, *Zahn*, *Schott* stb. mind idegen születésstatisztikai adatokkal, ebből számított tiszta születési arányszámokkal iparkodnak, jórészt csak közvetett úton, a házassági termékenység jelenségeit megvilágítani: specifikus házassági termékenységi adatgyüjtésük nincs. A fővárosi, háromféle irányú, erre vonatkozó adat-

[1]) Lásd *Mayr:* »Statistik und Gesellschaftslehre« II. köt. 183. l. — Idézi *Földes* is i. m. 236. l.

gyüjtés e mellett a hozzá hasonlítható legtöbb európai adatgyüjtésnél régibb is: a születésstatisztikában *Kőrösy* már 1888-ban, a népszámláláskor 1890-ben, a halálozási lapon pedig 1896-tól kezdve feltette már ismertetett termékenységi kérdéseit. A Nemzetközi Statisztikai Intézet jórészt épen a mi *Kőrösynk* előterjesztésére hozta a termékenységi statisztika módszerére vonatkozó határozatait s a szórványosan létező különleges termékenységi statisztikák jórészt épen a magyar példák nyomán indultak meg. Mindez fennen hirdeti a magyar kultúra, a magyar tudás fölényét és különösen a magyar statisztika régóta magas fejlettségét.

A még a mult században meginduló e nagyhírű budapesti termékenységi statisztika így igen becses adatkincs s benne számos jelenség fejlődését is hosszú időn át végigkísérhetjük : olyan számsorok alakulását figyelhetve meg, amilyenek máshonnan Európából rendelkezésünkre nem állanak. A népmozgalmi átlagos házassági termékenység több mint negyedszázados számsorából leszűrt legfontosabb tanulságok a következők voltak:

Láttuk, hogy a fővárosi házasságok átlagos termékenysége a született összes gyermekekkel s a termékenységi statisztika felvételi időpontjában már nem élőkkel együtt is, egy házasságra ma már csak két gyermek, legfeljebb annál csak igen kevéssel, egy-két tizeddel több. E szerint már csak fele a házasságok országos átlagos termékenységének ami napjainkban is még mindig 4, avagy még mindig majdnem négy. Az egy-kétgyermekes házasságokról, mint szélsőségesen alacsony gyermeklétszámos, igen kedvezőtlen termékenységű házasságokról szólunk. Ami másutt az országban így még tényleg csak kivétel, az a fővárosban átlag.

Nagyfontosságú, szomorú tény, hogy a házasságok termékenysége egyre csökken, 1903 óta egyazon módszerrel — a fővárosban pedig némi módszertani különbséggel már 1896-ban megindult, — immár több mint negyedszázados népmozgalmi termékenységi adatgyüjtésünk, mely a házas nők halálozási lapján lévő, az elhalt nő utolsó házasságára vonatkozó kérdésre adott válaszokon alapszik, ezt a visszafejlődést azonban mégis kevésbbé rohamosnak jelzi, mint amilyennek a születési statisztika a születések gyakoriságát mutatja. Ennek részben az az oka, hogy a törvényes születések tényleg kevésbbé rohamosabban fogynak, mint a törvénytelenek, már pedig a házasságok termékenységi statisztikájában ugyebár csak az előbbiek jönnek tekintetbe. Másrészt szerepe van abban annak is, hogy a házasságok termékenységére vonatkozó említett számsor nem egy-egy év születéseit, hanem egy-egy évben megszűnt házasságok összes gyermekeit veszi számba. A házasság több évre, sőt több évtizedre kiterjedő statisztikai egység; amikor nem a születéseket, hanem a házasságokat vesszük számba, akkor tehát természetszerűleg nem egy évi termékenységről van így szó. Így tehát a házassági termékenység átlagára vonatkozó számsor ezért is lesz kevésbbé csökkenő, mint a születések átlagos gyakoriságára vonatkozó, mert régebbi

évek, jobb termékenységű, most megszűnt házasságai is bele-bele folynak — bár egyre fogyó arányban, mert lassankint elhalnak már a multszázadbeli fiatalságú, öreg szülők — a napjainkban megszűnt házasságok termékenységének emelésébe. A termékenységi számsor viselkedésének értelmezésekor sok egyéb körülményt is tekintetbe kellett azután vennünk még: így különösen, hogy a termékenységi statisztikában a törvényes születések más viszonyításban szerepelnek, mint a születésiben. Ott egy bizonyos időszak, egy vagy több év születéseinek a népességhez való viszonyítása, esetleg valamely szempontból (például halvaszületés, törvényesség, nem stb.) való megoszlása, itt — a termékenységi statisztikában — egy-egy házasságból származó összes születéseknek a számbavett házasságok számához való viszonyítása s a születésstatisztikában számba nem vehető számos körülmény (például a házasság tartama, gyermeklétszám, a szülők elhalálozásának oka stb.) szerint való megoszlása szerepel. Ott a születéseknek népességében való gyakoriságát, itt a házasságok termékenységének alakulásában lévő szabályszerűségeket keressük. Ez utóbbira épen ezért a házasság tartamának s a halandóság alakulásának is sokkal nagyobb és számszerűen is jellegzetesen mutatkozó hatása van. Járványos években, ha a fiatal nők halandósága emelkedik s az öregebbektől származó s az elhaltaknál már koruknál fogva is hosszabb időtartamig fennállott s átlagban már ezért is termékenyebb házasságok aránya emelkedik: a termékenységi mutató csökken.

Ami a házassági termékenység csökkenésének azon okait illeti, amelyeknek a születések gyérülésében (a népességhez viszonyított általános és tiszta születési arányszámok visszafejlődésében) is szerepük van, azokkal már csak rövid összefoglalásban foglalkoztunk, e tekintetben utaltunk a fővárosi statisztikai hivatal kiadásában már megjelent születésstatisztikai munkánkra. (1929. évi 58. köt. 3. sz.) Úgy a születési, mint — a más viszonylatban ugyanazon jelenségre vonatkozó — termékenységi arányszámok csökkenésének főoka gazdasági téren van, amelyhez a szociális viszonyok alakulása, a kultúra terjedésével mind szélesebb néprétegekben átalakított életmód s a csökkent valláserkölcs hatása járul. A jelenséget magyarázó elméletek közül e szerint tehát a gazdasági iskola *(Bertillon, Grotjahn, Földes)* a jóléti teória *(Mombert, Brentano)*, a társadalmi hajszálcsövesség francia iskolája *(Dumont* capillarité sociálé-ja), a modern életmód sajátságait *(Müller)*, valamint a vallástalanság terjedését *(Wolff, Oldenberg, Pezenhoffer)* hangsúlyozó irányok a legfontosabbak. Az bizonyos, hogy a csökkent házassági termékenységnek nem a faj romlása az oka, még a nagyvárosokban, még Budapesten sem, ahol pedig a házasságok teljesen terméketlenül maradására, a sterilitásra vezetni képes nemi betegségek (szifilisz, kankó stb.) még leginkább el van terjedve, ahol az ifjúságot a prostitució fertője leginkább fenyegeti. Az, hogy a sterilházasságok aránya főleg Budapesten emelkedik a házassági termékenység csökkenésében sokkal jelentéktelenebb szerepet játszik s már egészségügyi

téren is kiegyenlítődik a fertőző betegségekben való morbiditás és mortalitás egyre tartó csökkenésével. Ezzel ugyanis a faj szintén erősödik, termékenyebbé válik, minthogy az erősek és egészségesen maradtak aránya e réven emelkedik. A csökkent termékenységnek kétségtelenül nem a faj romlása az oka, csak az akarat hiányzik: a termékenyülést nem kívánják. A születési statisztikában kifejezésre jutott ez azáltal, hogy konszideraciós típusú lett a születési arányszám; de a fővárosi, születési sorrendszámot is tekintetbe vévő, az országosnál gazdagabb születési adatgyüjtésben meg azáltal is, hogy nem az elsőszülött, hanem a későbbi magasabb sorrendszámú születések azok, amelyek leginkább megritkultak. A termékenységi statisztikában erre mutat az igen magas termékenységű házasságok arányának csökkenése. A termékenyülést nem kívánó akarat kevés gyermek születése után erős s a fogamzást gátló szerek és bűnös magzatelhajtások útján leginkább ekkor érvényesül.

A fővárosi házasságok termékenységének nemzetközi összehasonlítását és így elsősorban az európai nagyvárosok házassági termékenységével való egybevetését megnehezíti a nemzetközileg egységes felvételi keret hiánya. E tekintetben a különböző statisztikai hivatalok nem nyujtanak oly egyforma módszerrel gyüjtött adatokat, mint például a születések vagy az elhalálozások tekintetében. A felette szórványosan meglévő népszámlálásbeli és népmozgalmi ilynemű adatgyüjtések között is oly sok időbeli és más módszerbeli (halvaszülöttek, a felvételi időpontig elhaltak hovaszámítása, a számbavett házas nő fennálló, első vagy utolsó házasságára való szorítkozás, az özvegy nők vagy az elvált nők házasságainak beleszámítása, a népmozgalomban a férj halálával megszűnt házasságok beszámítása stb. tekintetében) sok egyéb különbség van, ami az ilynemű némely specifikus adat egybevetését is szerfelett megnehezíti. Így csak megközelítő eljárásokkal, *Graunt* és *Süssmilch* oly sokat kifogásolt, de még ma is alkalmazott eljárásával: hosszabb időszak törvényes születéseinek ugyanazon időszakban kötött házasságokkal való egybevetése útján vagy más indexekkel, például *Cauderlier*, *Wappäus* vagy mások módszere szerint lehet a házasságok termékenységére vonatkozó nemzetközi összehasonlítást készíteni. Láttuk, hogy úgy *Graunt-Süssmilch*, mint *Cauderlier* módszere a tekintetben ugyanarra az eredményre vezet: a házasságok termékenysége az európai nagyvárosok közül az olasz és orosz városokban mutatkozik legkedvezőbbnek. Utánuk az angol városok sorakoznak. A legalacsonyabb viszont a cseh és belga főváros ugyanezen adata, igen alacsony még a német, svéd és francia fővárosé is. A törvénytelenek magas aránya révén a születési statisztikában az orosz városok még az olasz és angol városoknál is magasabb arányokat mutatnak, de a termékenységben nem: ott az olaszok vezetnek s igen jó az angoloké is. A nagyvárosok és az országok házassági termékenysége között pedig szintén Olasz- és Angolországban van a legkevesebb különbség. Főleg Nápoly, Sheffield, Birmingham és Róma termékenységi adatai külön-

böznek a legkevésbbé a megfelelő országos eredményektől. Budapest a magyar vidéki aránytól elütő s az országos viszonyokhoz képest egyik legkedvezőtlenebb házassági termékenységet mutató nagyváros. Követendő példaként kell, hogy előttünk álljanak a puritán angolszász erkölcsök, a természetet szerető s attól még a városokban sem eltávolodó életmódjuk, kertvárosaik, amik révén népük egészsége és szaporasága a nagyvárosokban sem romlik s a vidékitől alig különböző, a kontinens metropolisainak vonatkozó viszonyainál sokkal kedvezőbben alakuló.

Ahogy a születések gyakorisága tekintetében, úgy a házasságok termékenysége szempontjából is mindig kedvezőtlenebb az iparos és gyárvárosok aránya, mint a falusias jellegű, alföldi mezőgazda városoké. Láttuk, hogy törvényhatósági városaink közül a házassági termékenység legkedvezőbben még Kecskeméten és Debrecenben alakul, a legkedvezőtlenebbül a legnagyobb városunkban, az európai nagyvárosok közé tartozó Budapesten, ahol a természettől, a falusias életmódtól való eltávolodás a legnagyobb mérvű. Sőt a házasságok átlagos termékenysége tekintetében — mint fontos tanulságot szűrtük le — hogy e szempontból a főváros és az alföldi magyar mezőgazda városok között nagyobb különbség van, mint a születési arány tekintetében. A törvénytelen születéseknek a fővárosban rendkívül magas aránya ugyanis némikép enyhíti a házasságok termékenysége tekintetében fennálló különbségeket. A fővárost — azután már a közvetlen környéken — szinte gyűrűszerűen övezik az egyre jobb házassági termékenységet mutató vidékek. E mellett az alföldi mezőgazda városok házasságaina kátlagos termékenysége nemcsak magasabb, hanem a multhoz képest kevésbbé is csökkenő, mint az iparos és gyárvárosoké, vagy épen a fővárosé. A termékenységi statisztikának a legkülönbözőbb demográfiai szempontok szerint való feldolgozásánál jutottunk ehhez hasonló eredményre, tudniillik, hogy a különben is mindig legalacsonyabb házassági termékenységről hirhedt néprétegek vonatkozó arányszámai vannak a multhoz képest is legnagyobb csökkenésben. Ahol tehát a termékenység megtorpanása tekintetében baj van, ahol a szaporaság csökkenésének rákfenéje székel, ott kétszeres a baj: nemhogy a javításra, a szaporodás előmozdítására irányuló társadalmi mozgalmaknak az állami és közhatósági kedvezéseknek (földosztás, adó elengedés, kedvezések, tandíjmentesítés stb.) végre már valami következményük volna, hanem épen ellenkezőleg, ezen leginkább szaporátlan néprétegekben fokozódik a terméketlenség egyre rohamosabban tovább is.

Láttuk azután, hogy a most elmondottakhoz egészen hasonló a házasságok termékenysége tekintetében a főváros egyes részei között fennálló különbségeknek oka is. A legkedvezőbb termékenységi arányt a legszegényebb, legműveletlenebb s legkevésbbé városias életmódot folytató X. és III. kerület mutat, ahol egyben a házasok aránya is a legmagasabb, a legkedvezőtlenebbet a leggazdagabb városrész, a főváros cityje, a IV. kerü-

let; a külsőbb, vidékiesebb kerületek termékenysége mindig jobb, mint a belteleké. Azt, hogy a házasságok átlagos termékenysége tekintetében mégis kissé más a kerületek sorrendje, mint a születések általános arányszáma tekintetében, elsősorban a törvénytelen születések arányának különbözősége okozza.

A termékenységi statisztikának a statisztikai felvétel időpontjában életben lévő gyermekek arányára vonatkozó adata igen fontos, mert ez mutatja meg, hogy a kulturális közegészségügyi, faji és egyéb különbségek szerint a szülők a született összes gyermekeiket minő arányban képesek felnevelni. Az életben maradt gyermekek ezen aránya főleg a csecsemőhalandóságnak, de azután a gyermekek és felnőttek halandóságának az illető néprétegben való alakulásától függ. Láttuk, hogy a fővárosban egy negyedszázaddal ezelőtt az anya halálakor a gyermekeknek még csak alig több, mint fele volt életben, míg mostanában édes anyja halálát a született gyermekeknek több, mint kétharmada túléli. A vidéken még ma is kisebb ez az arány, csak $^{6}/_{10}$; hasonlóképen egyre csökkenő, ha alakulását a főváros közvetlen környékén figyeljük meg, a fővárostól távolodva. A főváros egyes részeinek vizsgálatával is hasonló tanulság szűrődik le. A városiasabb, vagyonosabb, műveltebb kerületekben a gyermekmegtartási képesség kedvezőbb, a külsőbb fekvésűekben, szegényebbekben kedvezőtlenebb. A legelőkelőbb, a IV. kerület aránya maximum. Óbudáé és Kőbányáé minimum. A gyermekek számával a gyermekmegtartó képesség fordított arányban van: minden újabb testvérke megszületésével növekedik halandóságuk, annál inkább indokolt tehát a családok istápolása, egészségük ellenőrzése, minél több gyermekesek. A multtal szemben épen a legnagyobb gyermekáldással kitűnő családok gyermekmegtartó ereje javult a legkevésbbé. Az egyes hitfelekezetek közül a görög katolikusok, a nemzetiségek közül a tótok, a foglalkozási főcsoportok közül a szegény napszámosok, az idült betegségben szenvedő szülők közül pedig a gümőkórosok gyermekmegtartó képessége a legrosszabb. Ez utóbbiak betegsége a gyermekeket ugyanis széles néprétegekben szintén megfertőzi s korai sírba viszi.

A teljesen terméketlen házasságokra, vonatkozó feldolgozásaink szomorú eredménye, hogy a fővárosban a megszűnt házasságoknak immár $^{1}/_{3}$ része gyermektelen s hogy a közel jövőben ezen arányoknak, sajnos, csak még további gyarapodása várható. A fővárosban a gyermektelenség aránya tekintetében a city, a IV. kerület vezet, a legjobb, a legalacsonyabb, a X. kerület aránya. Vallás szerint a túlnyomóan felekezeten kívüliekből álló »egyéb« vallásúaknál s a reformátusoknál, valamint még ennél is inkább a keresztény-zsidó vegyes házasságoknál magas a teljesen terméketlenek aránya. A nemzetiségek közül a tótok aránya, a foglalkozások közül, — ha az eltérő korviszonyok hatását kiküszöböljük, — az értelmiség, a közszolgálat és a szabadfoglalkozásúak házasságainak nagy arányban steril volta tűnik

szembe. A haláloki statisztikával való kombinációban az öngyilkosok, különösen az özvegy és elvált öngyilkos nők házasságai között sok a teljesen gyermektelen. A gyermeknek az öngyilkosságtól való visszatartó erejét állapíthatjuk meg; a gyermekes anya ritkábban fejezi be — épen gyermekére való tekintettel — életét saját kezével, mint az, akinek gyermeke nincs. A budapesti egyetem Tóth professzor vezetése alatt álló női klinikájáról külön adatokat kértünk a sterilitás okaira vonatkozólag: a legnagyobb számokkal a nő szervezetében lévő okok közül, a kapott kimutatásokban a méhkörüli és méhbeli daganatok, a méh hátrafordulása és az idült belső méhnyálkahártyagyulladás szerepeltek. Ez utóbbi pedig rendszerint gonorrhoeás alapon fejlődött.

A különböző gyermeklétszámkategóriák közül az egyke s az egy-kétgyermekes, igen alacsony termékenységű házasságok aránya magas s rohamosan gyarapszik a fővárosban, rohamosabban, mint a vidéken; a bő gyermekáldással kitűnő házasságoké pedig szomorú visszafejlődésben van: egyre gyérülnek a hosszú, a nagyanyáink romantikus korának bő termékenységű s csak napjainkban megszűnt házasságai s egyre erősödik a konsziderációs születési típusú, sőt az elválással megszűnt modern házasságok — mondhatnánk együttélések — néprontó betegsége. A maximumot a budapesti egykében a zsidóság mutatja, mely átlagos termékenységben s a bő gyermekáldású családok aránya tekintetében egyébként éppen nem áll rosszul. A dunántúli egykéről hirhedt reformátusok fővárosba vándorolt leszármazottai s általában a budapesti reformátusok e tekintetben itt nem mutatnak szélsősége arányokat. Foglalkozás szerint e jelenségek szempontjából is a véderő és az értelmiség helyzete a legkedvezőtlenebb.

A házasságok tartama, a születési sorrend s a szülők élet-, házasodási és elhalálozási kora tekintetében mutatkozó jelenségeket számos termékenységi táblával s rendkívül érdekes adatokat mutató sok görbés grafikonnal jellemeztük. A matematikai statisztika több sajátságos eljárásának, így kétirányú kiegyenlítésének s összegező, integráló vonalak, valamint térképszerű isogének vagy isothamin rétegvonalak felrajzolására nyilt alkalmunk, minthogy az igazi szabályszerűségeket a sok szempont szerint való egyidejű feldolgozásnak elaprozódó számokban csak több éves átlagokkal s kiegyenlítéssel lehet megbízható módon kimutatni, másrészt, mert a számos tartam és korcsoportok megkülönböztetésével igen terjedelmessé vált táblázatok értelmezésére épen ezen statisztikánál igen hasznos és szemléltető a jelenséges grafikus ábrázolása. A legérdekesebb tanulságok, hogy a teljesen fejletlen s egészen fiatal szülők a legtöbb szempontból kedvezőtlenebb termékenységi adatokat mutatnak, mint azok, akik házasságra a huszas életévek elején léptek, másrészt, hogy a szülőknek korkülönbsége a termékenységet emelő hatású. Nevezetesen olyképen, hogy egyenlő korcsoportbeli házasodási korral indult házasságoknál a közölt táblázatok szerint mindazon házasságok

termékenyebbek, amelyeknél csak az egyik szülő áll ezen előbb figyelembe vett korcsoportban, de a másik fiatalabb.

Az astheniás konstitució, a nagyvárosok e terméke : csökkent egészségi állapot és csökkent szaporodási képesség. Budapest házasságainak alacsony termékenységéhez ez is hozzájárul, de a termékenység igen elterjedt akaratlagos korlátozása mellett számszerűen csak egészen alárendelt jelentőségű. Csökkenthetik a termékenységet az idült intoxicatiok, alkohollal, morfiummal, főleg nagyvárosokban történő visszaélések is. A halálokok közül — pedig az átlagos termékenység halálokok szerint való részletezésénél is épen úgy mint a sterilitásnál — a gümőkórosok s az öngyilkosok alacsony termékenységi aránya említhető.

Külön foglalkoztunk az elválás által megszűnt budapesti házasságok arányának emelkedésével s rendkívül alacsony termékenységével, amely utóbbinak egyik főoka az ilymódon megszűnt házasságoknak túlnyomóan rövid időtartamig történt fennállásában találhatjuk meg. 20 éves és még annál is hosszabb időtartamig való fennállás után a nő halálával Budapesten megszűnt házasságoknak még mindig több, mint fele szűnt meg, az elválás által megszűnt házasságoknak csak egy tizenhetedrésze. Kétségtelen azonban a gyermeknek elválástól és öngyilkosságtól visszatartó ereje is.

Foglalkozás, anyagi és társadalmi helyzet szerint is a már említett jelenséget látjuk, hogy épen azon néprétegek házassági termékenysége alakul a legkedvezőtlenebbül, amelyeké régebben is a legkedvezőtlenebb volt s amelyek termékenysége a multtal szemben a többieknél egyben rohamosabban is csökken : az értelmiségé és a véderőé. Az úgynevezett »egyéb és ismeretlen« foglalkozási főcsoport másrészről azonban csak a kor szerint való megoszlás kedvező alakulása révén, (az öregeknek magas aránya a hozzájuk tartozóan elhalt házas nők között), mutatnak a budapesti napszámosok házasságainál kissé magasabb termékenységet. Az önállók átlagos házassági termékenysége mindig nagyobb, mint a segédszemélyzeté, amit főleg a korkülönbség magyaráz. A tisztviselőké meg viszont minden foglalkozási ágban alacsonyabb, mint a megfelelő foglalkozási csoporté átlag. Az iparágak közül állandóan a budapesti borbélyok aránya minimum. A műveltebb és gazdagabb városrészekben (IV. és V. kerület) és általában a magasabb társadalmi osztályokban a házasságokat később kötik s azok ezekben kevésbbé termékenyek, mint a szegényebb, külsőbb fekvésű, műveletlenebb (X. és III.) kerületekben és így a fővárosi házasságok termékenységének kerületek szerint való — már említett — részletezése közvetve az anyagi és társadalmi helyzet szerint mutatkozó szabályszerűségekre is reámutat.

Igen érdekesek végül a munkások és polgárok házasságainak termékenységére vonatkozó szembeállítások is, melyek a legkülönbözőbb tekintetben, nemcsak az átlagos termékenység alakulása szempontjából, hanem a teljesen terméketlenül maradt házasságok, az egykések, meg az igen bő

gyermekáldással kitűnők szerint is reámutatnak az egyszerű életmódot folytató, szegény és gyakran műveletlen munkásoknak a polgári osztálynál kedvezőbb termékenységére s annak munkásféleségek szerint való alakulására is. Igen nevezetesek az e tekintetben végzett standard számításaink is, mert megmutatják, hogy a munkások javára mutatkozó eltéréseket minő mértékben burkolja a korkülönbség is, a munkásoknak a polgároknál nagyobb arányban fiatalabb volta s házasságaik már e miatt is rövidebb tartama, mit a segédeknek önállósulás által polgárrá válása, valamint más munkáskategóriáknak, különösen a legszegényebb napszámosoknak a polgároknál nagyobb halandósága is magyaráz.

Ezzel befejezésünk is végére ért, röviden a rekapituláció feladatának is megfeleltünk. A statisztikus ismét bevégezte munkáját: reámutatott minden lehetséges részletezésben azokra a néprétegekre, ahol a házasságok termékenysége a legkedvezőtlenebbül alakuló, a multhoz képest leginkább csökkenő s iparkodott annak kialakulását a termékenység gyermeklétszám szerint való megoszlásában, okát pedig kulturális, közegészségügyi foglalkozásbeli, faji és egyéb demográfiai és szociális viszonyokban szintén megmutatni. A leírt helyzet javításának módjait már most a politikus feladata felkeresni, hogy segítsen, hogy a házasságok termékenységét fokozza, hogy a családokat gyermekekben gazdaggá tegye, hogy a nemzet szaporodását és erősödését előmozdítsa. Salus familiae: salus rei publicae, et salus rei publicae suprema lex esto!

FÜGGELÉK

I. RÉSZLETES KIMUTATÁSOK.

1. A nő halálával 1903-tól 1928-ig megszűnt házasságok gyermeklétszám szerint való megoszlása.

a) *Budapesten.*

Év és többéves összeg	Az oldalt megnevezett évben a nő halálával megszűnt házasságok közül a (az)					összes	házasságokból született összes gyermekek
	0	1—2	3—5	6—9	10 és annál is több		
	gyermekes házasságokra esők száma					száma	
1903	271	256	279	217	66	1.089	3.851
1904	301	268	364	239	63	1.235	4.451
1905	287	279	347	246	50	1.209	4.229
1906	280	265	272	230	50	1.097	3.817
1907	343	289	319	241	55	1.247	4.206
1908	329	288	336	239	61	1.253	4.278
1909	359	315	339	248	58	1.319	4.341
1910	400	328	364	252	64	1.408	4.660
1911	327	281	299	250	60	1.217	4.192
1912	259	246	295	228	64	1.092	4.048
1913	277	260	307	225	45	1.114	3.831
1914	270	261	261	187	61	1.040	3.570
1915	335	294	310	200	53	1.192	3.778
1916	364	315	329	216	69	1.293	4.255
1917	354	410	359	272	69	1.464	4.942
1918	618	554	468	267	64	1.971	5.398
1919	406	357	332	207	29	1.331	3.691
1920	406	404	366	216	39	1.431	4.049
1921	404	285	257	134	38	1.118	2.885
1922	430	351	314	162	33	1.290	3.335
1923	399	310	239	155	33	1.136	2.938
1924	383	313	258	136	38	1.128	2.938
1925 [1]	442	429	417	256	81	1.625[1]	5.170[1]
1926	372	316	316	155	30	1.189	3.217
1927	447	397	281	141	33	1.299	3.135
1928	408	359	278	153	35	1.233	3.165
1903—1905	859	803	990	702	179	3.533	12.531
1906—1908	952	842	927	710	166	3.597	12.301
1909—1912	1.345	1.170	1.297	978	246	5.036	17.241
1913—1915	882	815	878	612	159	3.346	11.179
1916—1918	1.336	1.279	1.156	755	202	4.728	14.595
1919—1922	1.646	1.397	1.269	719	139	5.170	13.960
1923—1925	1.224	1.052	914	547	152	3.889	11.046
1926—1928	1.227	1.072	875	449	98	3.721	9.517

[1]) Ezen 1925. évi számok, melyeket a székesfőváros 1926. évi évkönyvei közölnek, azért nem helyesek, mert nemcsak a nő halálával megszűnt házasságokra vonatkoznak. A helyesbítés szerint ez évben Budapesten csak 1243 házasság szünt meg és 3203 gyermekkel. Némely szempont szerint a helyesbített 1925. évi adatokat is feldolgoztattuk, mint azt megfelelő helyen a szövegben jeleztük.

1. A nő halálával 1903-tól 1928-ig megszűnt házasságok gyermeklétszám szerint való megoszlása. (Folytatás.)

b) *Magyarországon.*

Év és többéves összeg	Az oldalt megnevezett évben a nő halálával megszűnt házasságok közül a (az)					összes	házasságokból született összes gyermekek
	0	1—2	3—5	6—9	10 és annál is több		
	gyermekes házasságokra esők száma					s z á m a	
1903	6.818	9.745	12.804	12.104	2.302	43.773	184.628
1904	7.487	10.249	14.175	12.487	2.336	46.734	194.440
1905	8.358	11.811	15,397	13.595	2.481	51.642	211.624
1906	7.621	10.486	13.755	11.833	2.260	45.955	186.698
1907	7.949	10.781	14.333	12.206	2.350	47.619	193.480
1908	7.948	10.743	14.211	12.268	2.348	47.518	193.214
1909	7.918	10.841	14.306	12.009	2.305	47.379	191.170
1910	7.574	10.201	13.670	11.311	2.345	45.101	182.942
1911	7.846	10.361	14.335	12.466	2.445	47.453	196.179
1912	7.618	10.114	13.827	11.698	2.301	45.558	186.065
1913	7.323	10.096	13.728	11.517	2.285	44.949	184.140
1914	7.638	10.417	13.709	11.653	2.267	45.684	184.978
1915	8.010	11.200	15.524	12.630	2.460	49.824	202.965
1916	7.386	10.454	14.869	11.743	2.331	46.783	191.244
1917	7.672	10.550	15.223	12.080	2.394	47.919	196.174
1918	10.385	15.893	21.724	16.109	2.922	67.033	265.175
1919	3.127	4.018	5.627	4.300	873	17.945	71.154
1920	3.231	4.452	5.545	4.240	918	18.386	71.232
1921	3.061	4.082	4.832	3.848	877	16.700	64.747
1922	3.066	4.221	4.709	3.873	811	16.680	63.839
1923	3.135	4.506	4.893	3.968	841	17.343	66.190
1924	3.244	4.656	5.273	4.187	950	18.310	70.835
1925	2.850	4.232	4.811	3.828	857	16.578	64.537
1926	2.917	3.902	4.771	3.575	821	15.986	61.533
1927	2.866	4.206	4.928	3.800	876	16.676	65.038
1928	2.768	4.008	4.991	3.456	803	16.026	61.517
1903—1905	22.663	31.805	42.376	38.186	7.119	142.149	590.692
1906—1908	23.518	32.010	42.299	36.307	6.958	141.092	573.392
1909—1912	30.956	41.517	56.138	47.484	9.396	185.491	756.356
1913—1915	22.971	31.713	42.961	35.800	7.012	140.457	572.083
1916—1918	25.443	36.897	51.816	39.932	7.647	161.735	652.593
1919—1922	12.485	16.773	20.713	16.261	3.479	69.711	270.972
1923—1925	9.229	13.394	14.977	11.983	2.648	52.231	201.562
1926—1928	8.551	12.116	14.690	10.831	2.500	48.688	188.088

1. A nő halálával 1903-tól 1928-ig megszűnt házasságok gyermeklétszám szerint való megoszlása. (Vége.)

c) *Vidéken.*

Év és többéves összeg	Az oldalt megnevezett évben a nő halálával megszűnt házasságok közül a (az)					összes	házasságokból született összes gyermekek
	0	1—2	3—5	6—9	10 és annál is több		
	gyermekes házasságokra esők száma					száma	
1903	6.547	9.489	12.525	11.887	2.236	42.684	180.777
1904	7.186	9.981	13.811	12.248	2.273	45.499	189.989
1905	8.071	11.532	15.050	13.349	2.431	50.433	207.395
1906	7.341	10.221	13.483	11.603	2.210	44.858	182.881
1907	7.606	10.492	14.014	11.965	2.295	46.372	189.274
1908	7.619	10.455	13.875	12.029	2.287	46.265	188.936
1909	7.559	10.526	13.967	11.761	2.247	46.060	186.829
1910	7.174	9.873	13.306	11.059	2.281	43.693	178.282
1911	7.519	10.080	14.036	12.216	2.385	46.236	191.987
1912	7.359	9.868	13.532	11.470	2.237	44.466	182.017
1913	7.046	9.836	13.421	11.292	2.240	43.835	180.309
1914	7.368	10.156	13.448	11.466	2.206	44.644	181.408
1915	7.675	10.906	15.214	12.430	2.407	48.632	199.187
1916	7.022	10.139	14.540	11.527	2.262	45.490	186.989
1917	7.318	10.140	14.864	11.808	2.325	46.455	191.232
1918	9.767	15.339	21.256	15.842	2.858	65.062	259.777
1919	2.721	3.661	5.295	4.093	844	16.614	67.463
1920	2.825	4.048	5.179	4.024	879	16.955	67.183
1921	2.657	3.797	4.575	3.714	839	15.582	61.862
1922	2.636	3.870	4.395	3.711	778	15.390	60.504
1923	2.736	4.196	4.654	3.813	808	16.207	63.252
1924	2.861	4.343	5.015	4.051	912	17.182	67.897
1925	2.408	3.803	4.394	3.572	776	14.953	59.367
1926	2.545	3.586	4.455	3.420	791	14.797	58.316
1927	2.419	3.809	4.647	3.659	843	15.377	61.903
1928	2.360	3.649	4.713	3.303	768	14.793	58.352
1903—1905	21.804	31.002	41.386	37.484	6.940	138.616	578.161
1906—1908	22.566	31.168	41.372	35.597	6.792	137.495	561.091
1909—1912	29.611	40.347	54.841	46.506	9.150	180.455	739.115
1913—1915	22.089	30.898	42.083	35.188	6.853	137.111	560.904
1916—1918	24.107	35.618	50.660	39.177	7.445	157.007	637.998
1919—1922	10.839	15.376	19.444	15.542	3.340	64.541	257.012
1923—1925	8.005	12.342	14.063	11.436	2.496	48.342	190.516
1926—1928	7.324	11.044	13.815	10.382	2.402	44.967	178.571

2. A tj. városok házassági termékenysége.

Tj. város, vármegye, ország	A gyermekek száma azokban a házasságokban, amelyekből					Házasságok
	1	2	3—5	6 és annál több	összes	az 1920. évi népszámláláskor
	gyermek született					
	a) *A férjes nők népszámláláskor fennálló házasságaiban.*					
Pécs	1.859	3.178	10.787	11.764	27.588	10.350
Székesfehérvár	1.095	1.902	7.488	13.589	24.074	6.997
Győr	1.599	2.422	8.986	14.962	27.969	8.838
Sopron	910	1.522	6.148	11.808	20.388	5.715
Baja	663	1.216	4.509	7.502	13.890	4.154
Hódmezővásárhely	2.256	3.648	14.083	22.731	42.718	13.278
Szeged	3.823	5.918	24.490	45.432	79.663	23.423
Budapest	**37.890**	**57.374**	**153.659**	**160.346**	**409.269**	**182.385**
Kecskemét	1.761	2.472	11.142	39.331	54.706	12.538
Miskolc	1.824	2.746	10.580	15.244	30.394	10.231
Debrecen	3.364	4.710	19.322	38.933	66.329	19.521
Tj. városok összesen	**57.044**	**87.108**	**271.194**	**381.642**	**796.988**	**297.430**
Vármegyék összesen	215.390	322.006	1.478.394	3.126.824	5,142.614	1,344.745
Mindössze Magyarország	**272.434**	**409.114**	**1,749.588**	**3,508.466**	**5,939.602**	**1,642.175**
	b) *Az özvegy nők özvegyülésüket megelőző legutolsó házasságaiban.*					
Budapest	**7.755**	**15.560**	**63.719**	**122.269**	**209.303**	**57.420**
Tj. város összesen	11.580	23.408	104.199	232.426	371.613	93.407
Vármegyék összesen	30.805	73.440	421.058	1,204.072	1,729.375	347.102
Mindössze Magyarország	**42.385**	**96.848**	**525.257**	**1,436.498**	**2,100.988**	**440.509**

3. A kerületek házassági termékenysége tartam szerint részletezve.

Közigazgatási kerület, bel- és kültelek, jobb- és balpart	A nő halálával 1925—1926. évben Budapesten megszűnt házasságok közül				
	5 éven aluli	5—9 éves	10—19 éves	20 éven felüli	Összesen
	tartamú volt				
I. kerület: Beltelek	17	21	26	124	188
Kültelek	7	6	13	52	78
Összesen	24	27	39	176	266
II. kerület: Beltelek	11	10	16	102	139
Kültelek	4	1	—	3	8
Összesen	15	11	16	105	147
III. kerület: Beltelek	20	17	37	147	221
Kültelek	7	6	6	34	53
Összesen	27	23	43	181	274
IV. kerület	2	8	11	31	52
V. kerület: Beltelek	10	15	25	79	129
Kültelek	2	5	2	14	23
Összesen	12	20	27	93	152
VI. kerület: Beltelek	24	25	48	136	233
Kültelek	15	19	24	60	118
Összesen	39	44	72	196	351
VII. kerület: Beltelek	23	40	80	190	333
Kültelek	11	9	17	55	92
Összesen	34	49	97	245	425
VIII. kerület	17	65	72	241	395
IX. kerület: Beltelek	20	14	35	83	152
Kültelek	12	8	11	21	52
Összesen	32	22	46	104	204
X. kerület	17	23	48	126	214
Jobbpart: Beltelek	48	48	79	373	548
Jobbpart: Kültelek	18	13	19	89	139
Jobbpart: Összesen	66	61	98	462	687
Balpart: Beltelek	96	167	271	760	1.294
Balpart: Kültelek	57	64	102	276	499
Balpart: Összesen	153	231	373	1.036	1.793
Budapest: Beltelek	144	215	350	1.133	1.842
Budapest: Kültelek	75	77	121	365	638
Budapest: Összesen	219	292	471	1.498	2.480
Vidék	44	79	88	123	334
Mindössze	263	371	559	1.621	2.814

4. Az életben maradt gyermekek számára vonatkozó budapesti adatok a házasulási kor és vallás szerint részletezve a nő halálával Budapesten 1925-től 1927-ig megszűnt házasságok statisztikája szerint.

Megnevezés		Az anya esketési kora év																								
		—14	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37
Róm. kat.	Házasságok száma	3	5	7	44	70	119	127	171	149	161	128	132	111	88	89	77	75	45	56	45	41	45	35	29	32
	Gyermekek száma	7	3	46	168	225	438	401	543	454	485	369	418	357	225	307	182	171	111	116	72	89	54	35	37	27
	Életben levő gyermekek száma	7	3	20	110	150	257	272	329	299	339	236	266	214	126	191	118	109	76	70	50	51	32	30	29	22
Reform.	Házasságok száma	—	—	6	5	19	27	28	30	34	35	34	22	14	15	23	13	13	6	6	5	7	3	3	11	6
	Gyermekek száma	—	—	12	15	50	81	80	69	77	94	74	39	23	25	29	32	11	15	19	6	17	10	8	13	6
	Életben levő gyermekek száma	—	—	6	10	30	53	39	47	60	79	57	23	16	16	17	21	10	6	11	6	4	6	6	11	6
Ág. evang.	Házasságok száma	1	—	2	3	5	13	8	19	15	21	10	12	11	9	15	7	5	12	5	2	2	1	2	1	3
	Gyermekek száma	2	—	11	7	6	54	24	61	35	66	29	21	30	31	42	7	18	15	16	5	1	1	4	—	2
	Életben levő gyermekek száma	2	—	6	6	4	32	11	44	27	45	19	16	21	15	26	4	6	9	6	5	1	1	2	—	—
Izraelita	Házasságok száma	1	1	8	11	17	42	41	81	62	71	76	70	54	45	42	28	29	29	22	14	13	11	7	14	11
	Gyermekek száma	8	—	40	49	84	173	176	282	189	211	247	246	188	130	151	90	87	86	66	36	24	27	11	23	9
	Életben levő gyermekek száma	8	—	30	33	66	117	119	220	145	173	166	185	155	105	105	55	77	74	50	29	15	20	9	17	9
Egyéb	Házasságok száma	1	—	1	—	—	3	6	4	8	4	4	1	5	3	1	5	3	1	2	3	4	4	1	—	—
	Gyermekek száma	—	—	11	—	—	13	11	2	14	6	3	1	9	15	—	13	7	—	3	—	5	1	3	—	—
	Életben levő gyermekek száma	—	—	4	—	—	6	10	2	12	4	3	—	6	11	—	3	7	—	2	—	—	—	2	—	—
Összesen	Házasságok száma	**6**	**6**	**24**	**63**	**111**	**204**	**210**	**305**	**268**	**292**	**252**	**237**	**195**	**160**	**170**	**130**	**125**	**93**	**91**	**69**	**67**	**64**	**48**	**55**	**52**
	Gyermekek száma	**17**	**3**	**120**	**239**	**365**	**759**	**692**	**957**	**769**	**862**	**722**	**725**	**607**	**426**	**529**	**324**	**294**	**227**	**220**	**119**	**136**	**93**	**61**	**73**	**44**
	Életben levő gyermekek száma	**17**	**3**	**66**	**159**	**250**	**465**	**451**	**642**	**543**	**640**	**481**	**490**	**412**	**273**	**339**	**201**	**209**	**165**	**139**	**90**	**71**	**59**	**49**	**57**	**37**

4. Az életben maradt gyermekek számára vonatkozó budapesti adatok házasulási kor és vallás szerint részletezve a nő halálával Budapesten 1925-től 1927-ig megszűnt házasságok statisztikája szerint. (Vége.)

Megnevezés		Az anya esketési kora év																								Összesen
		38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	60—	
Róm. kat.	Házasságok száma	32	23	20	27	16	18	18	12	9	7	6	8	13	10	6	4	6	5	4	5	4	4	2	14	2.157
	Gyermekek száma	35	13	15	17	11	3	4	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5.440
	Életben levő gyermekek száma	24	11	11	11	8	2	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3.477
Reform.	Házasságok száma	4	2	4	7	1	4	3	2	2	1	2	1	2	1	—	3	—	—	1	2	—	3	—	2	412
	Gyermekek száma	4	—	3	—	—	5	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	820
	Életben levő gyermekek száma	2	—	1	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	546
Ág. evang.	Házasságok száma	4	—	3	2	1	1	3	—	3	—	1	1	1	—	1	1	—	—	—	1	1	—	—	2	210
	Gyermekek száma	8	—	5	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	505
	Életben levő gyermekek száma	5	—	5	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	322
Izraelita	Házasságok száma	6	8	7	5	11	1	4	4	5	7	5	—	2	2	4	2	1	2	1	3	—	1	—	4	885
	Gyermekek száma	8	7	12	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2.663
	Életben levő gyermekek száma	7	7	11	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2.010
Egyéb	Házasságok száma	1	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	67
	Gyermekek száma	9	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	127
	Életben levő gyermekek száma	4	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	77
Összesen	Házasságok száma	47	34	34	41	29	24	28	19	19	15	14	10	18	13	11	10	7	7	6	11	5	8	2	22	3.731
	Gyermekek száma	64	20	35	17	13	8	9	4	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9.555
	Életben levő gyermekek száma	42	18	28	11	10	4	8	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6.432

5. A teljesen terméketlen budapesti házasságok adatai.

a) *A teljesen terméketlen házasságok házasulási kor és foglalkozás szerint részletezve a nő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt házasságok statisztikája alapján.*

Foglalkozási főcsoportok	Az anya házasulási kora.								Összesen
	15 éven aluli	15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50—	
	éves teljesen terméketlen házasságok száma									
I. Őstermelés	—	23	22	5	3	5	4	1	4	67
II. Bányászat, ipar stb.										
Bányászat és kohászat	—	3	2	—	1	—	—	—	—	6
Ipar:										
Önálló	—	11	23	21	15	14	13	4	7	108
Tisztviselő	—	2	15	5	3	—	—	2	2	29
Segédszemélyzet	2	36	69	57	51	42	39	24	39	359
Kereskedelem	1	16	58	42	24	23	16	16	21	217
Közlekedés	—	13	21	15	9	8	10	1	12	89
II. Összesen	3	81	188	140	103	87	78	47	81	808
III. Közszolgálat:										
Polgári közszolgálati ágak	—	13	33	24	18	14	12	6	6	126
IV. Véderő	—	2	3	1	2	1	—	—	—	9
V. Különböző napszámos	—	2	8	10	13	6	5	5	9	58
VI. Háztartási alkalmazott	—	1	2	—	—	1	1	—	2	7
VII. Egyéb és ismeretlen foglalkozások	2	13	25	21	14	24	16	13	18	146
Mindössze	5	135	281	201	153	138	116	72	120	1.221

5. A teljesen terméketlen budapesti házasságok adatai. (Vége.)

b) *Az öt évig és még annál is tovább fennállott budapesti házasságok körében teljesen terméketlenül maradtakra vonatkozó különleges feldolgozások abszolút számai. (A nő halálával 1926-ban megszűnt házasságok statisztikájából.)*

1. Az elhalt anya halálával megszűnt házasság tartama szerint.

Megnevezés	5—9	10—19	20-on felüli	Összesen
	házasságok közül			
Halál által felbontott házasságok száma, melyekből 0 gyermek született	65	102	126	293
Házasság tartama 5 éven felül, összes gyermekkel	93	148	521	762

2. Az elhalt anya hitfelekezet szerint.

Megnevezés	Római kat.	Ág. ev.	Református	Izraelita	Egyéb	Összesen
Halál által felbontott házasságok száma, melyekből 0 gyermek született	169	21	38	57	8	293
Házasság tartama 5 éven felül, összes gyermekkel	427	33	80	216	6	762

3. Az elhalt anya kora szerint.

Megnevezés	—20	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50—59	60—69	70—	Összesen
Halál által felbontott házasságok száma, melyekből 0 gyermek született	—	2	15	27	29	30	35	64	59	32	293
Házasság tartama 5 éven felül, összes gyermekkel	—	4	43	56	69	82	79	176	170	83	762

4. Az elhalt anya anyanyelve szerint.

Megnevezés	Magyar	Német	Tót	Szerb	Lengyel	Ismeretlen	Összesen
Halál által felbontott házasságok száma, melyekből 0 gyermek született	284	5	1	1	2	—	293

6. Az igen magas termékenységű budapesti házasságok.

Megnevezés	Budapesten, a nő halálával felbomlott házasságok száma, melyekből									
	6—9	10 és több	6—9	10 és több	6—9	10 és több	6—9	10 és több	6—9	10 és több
	gyermek született az									
	1923.		1924.		1925.		1926.		1927.	
	év ben									
	a) *Tartam szerint részletezve.*									
5 éven aluli	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—
5— 9 év	5	—	—	—	2	—	1	—	1	1
10—19 «	19	5	19	1	21	1	22	—	16	1
20 éven felüli	110	48	100	54	212	100	107	55	114	41
Összesen	**135**	**53**	**119**	**55**	**236**	**101**	**130**	**55**	**131**	**43**
	b) *Vallás szerint részletezve.*									
Róm. kat.	73	31	66	33	157	61	77	38	70	29
Görög kat.	3	—	1	—	2	1	—	—	3	—
Görög keleti	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ág. hitv. ev.	7	5	9	3	7	5	4	1	9	1
Református	15	3	7	5	17	6	14	2	9	2
Unitárius	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Izraelita	37	13	36	14	53	28	35	14	40	10
Egyéb és ismeretlen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	**135**	**53**	**119**	**55**	**236**	**101**	**130**	**55**	**131**	**43**
	c) *Elhalálozási kor szerint részletezve.*									
20 éven alul	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20—24 év	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
25—29 «	—	—	1	—	1	—	2	—	—	1
30—39 «	13	—	9	1	16	—	10	—	9	—
40—49 «	28	9	21	2	25	5	23	8	20	6
50—59 «	48	15	26	14	37	18	36	11	39	9
60 éven felül	46	29	62	38	156	78	59	36	63	27
Összesen	**135**	**53**	**119**	**55**	**236**	**101**	**130**	**55**	**131**	**43**
	d) *Foglalkozási főcsoportok szerint részletezve.*									
I. Őstermelés	—	—	5	3	3	2	7	3	8	3
II. Bányászat stb.	—	—	71	30	70	28	93	32	80	21
Ebből										
1. Ipar	—	—	44	26	45	16	58	22	54	13
2. Kereskedelem	—	—	17	2	17	9	25	9	23	6
3. Közlekedés	—	—	10	2	8	3	10	1	2	2
III. Közszolgálat és szabadfoglalkozás	—	—	6	3	22	1	9	2	12	3
IV. Véderő	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
VI. K. m. n. napszámos	—	—	4	4	11	3	7	4	9	6
VI. Házi cseléd	—	—	1	—	2	—	1	—	1	1
VII. Egyéb és ismeretlen	—	—	32	15	128	67	13	13	21	8
Összesen	—	—	**119**	**55**	**236**	**101**	**130**	**55**	**131**	**43**

7. A házassági termékenységnek a házasságok fennállásának tartama szerint való alakulására vonatkozólag munkánk részére készült különleges feldolgozások abszolút számai.

a) *Az összes gyermekek száma a házasság tartamának egyes évei szerint. Budapesten mindkét szülő halálával 1925—1927-ben megszűnt házasságok adatai alapján.*

A házasság tartama	A házasságok	A gyermekek	Egy házasságra jut gyermek
	száma		
0— 1 év	101	6	0·06
1— 2 «	176	49	0·28
2— 3 «	193	87	0·45
3— 4 «	212	109	0·51
4— 5 «	234	162	0·69
0— 5 «	**916**	**413**	**0·45**
5— 6 «	249	201	0·81
6— 7 «	297	286	0·96
7— 8 «	286	310	1·08
8— 9 «	271	338	1·25
9—10 «	162	223	1·38
5—10 «	**1.265**	**1.358**	**1·07**
10—11 «	138	164	1·19
11—12 «	163	236	1·45
12—13 «	190	281	1·48
13—14 «	184	331	1·80
14—15 «	202	345	1·71
10—15 «	**877**	**1.357**	**1·55**
15—16 «	169	294	1·74
16—17 «	208	346	1·66
17—18 «	204	462	2·27
18—19 «	211	475	2·25
19—20 «	182	407	2·24
15—20 «	**974**	**1.984**	**2·04**
20—21 «	263	542	2·06
21—22 «	183	450	2·35
22—23 «	174	443	2·55
23—24 «	175	437	2·50
24—25 «	180	471	2·61
20—25 «	**975**	**2.343**	**2·40**
25—26 «	232	639	2·74
26—27 «	197	533	2·70
27—28 «	221	615	2·78
28—29 «	218	693	3·18
29—30 «	185	557	3·01
25—30 «	**1.053**	**3.037**	**2·88**
30 éven felül	3.314	14.542	4·39
Összesen	**9.374**	**25.034**	**2·67**

7. A házassági termékenységnek a házasságok fennállásának tartama szerint való alakulására vonatkozólag munkánk részére készült különleges feldolgozások abszolút számai. (Folytatás).

b) *A termékenység alakulása házasulási kor, házasságtartam és a gyermekek száma szerint a nő halálával Budapesten 1925—1927-ben 20 éves v. még azon is felüli tartam után megszűnt házasságokban.*

Gyermekszám	Házasulási kor																					
	—14	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34
	év																					
0	1	4	3	6	14	20	14	32	14	16	13	22	14	13	17	16	12	9	8	13	8	11
1	1	—	—	7	3	5	15	15	13	20	13	8	10	9	17	5	4	10	9	3	2	3
2	2	—	4	7	6	11	21	22	21	27	22	11	11	11	11	5	13	10	4	3	7	6
3	—	1	5	2	8	21	13	19	22	29	24	22	14	11	5	10	10	4	3	6	5	—
4	—	—	1	5	5	19	15	26	19	19	20	18	12	8	13	4	8	5	8	4	4	4
5	—	—	1	5	6	9	10	11	9	16	10	8	16	4	10	5	2	6	4	2	2	3
6	—	—	1	2	3	8	4	10	13	9	6	17	10	5	3	2	5	3	2	3	—	—
7	—	1	1	3	1	6	3	8	8	10	9	6	7	9	7	3	5	3	4	2	1	—
8	—	—	—	2	4	2	7	5	5	9	6	6	4	5	3	6	2	2	1	—	1	—
9	—	—	1	2	5	6	6	8	8	3	3	2	2	3	5	1	2	2	2	—	—	—
10	—	—	1	—	2	4	3	7	2	3	4	4	3	1	4	2	1	1	—	—	1	—
11	—	—	1	1	—	5	3	2	1	4	3	2	1	1	3	—	1	—	—	—	1	1
12	—	—	—	—	2	2	1	5	2	2	4	2	2	2	2	—	—	—	1	—	—	1
13	—	—	1	—	3	2	4	2	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	1	—	1	—
14	—	—	2	1	—	2	2	2	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
15	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—
15— ...	—	—	—	1	1	3	1	2	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Összesen	4	6	22	44	63	126	122	176	139	167	137	130	107	82	103	60	65	55	47	36	33	29

Gyermekszám	Házasulási kor																									Összesen
	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	60—	
	év																											
0	8	12	11	6	10	6	9	11	7	10	4	6	6	6	—	1	4	2	1	—	1	1	—	—	—	—	—	402
1	4	2	1	5	3	5	1	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	199
2	2	3	3	—	2	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	247
3	4	3	2	1	1	3	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	249
4	2	2	—	3	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	226
5	—	3	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	145
6	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	108
7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	97
8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	70
9	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	63
10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	43
11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30
12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28
13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17
14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11
15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
15— ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
Összesen	21	27	18	17	16	16	11	15	10	11	5	6	6	6	—	1	4	2	1	—	1	1	—	—	—	—	—	1948

7. A házassági termékenységnek a házasságok fennállásának tartama szerint való alakulására vonatkozólag munkánk részére készült különleges feldolgozások abszolút számai. (Vége.)

c) *A termékenység alakulása házasulási kor, házasságtartam és a gyermekek száma szerint a férj halálával Budapesten 1925—1927-ben 20 éves v. azon is felüli tartam után megszűnt házasságokban.*

Gyermekszám	Házasulási kor év																						
	—14	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34
0	1	1	1	1	1	1	—	2	5	15	13	36	32	43	50	36	47	30	29	32	24	20
1	—	—	—	—	1	—	—	2	3	8	15	14	16	26	30	23	27	24	25	12	21	15
2	1	—	1	1	—	1	2	3	11	11	19	36	32	39	35	36	27	40	28	29	24	21
3	—	—	—	1	2	2	3	6	7	18	21	29	39	39	38	41	31	33	24	16	16	11
4	—	—	—	—	1	1	1	4	4	8	16	28	28	31	28	24	29	24	23	12	9	11
5	—	—	—	—	—	2	2	—	6	6	13	21	28	27	26	23	17	13	13	11	10	8
6	—	—	2	—	—	—	2	2	4	9	13	25	24	27	30	17	19	17	9	7	6	2
7	—	—	—	—	—	—	2	5	2	7	9	12	15	13	24	12	10	11	4	7	8	6
8	—	—	—	—	—	1	1	1	2	6	7	13	14	18	9	10	7	7	8	7	4	4
9	—	—	—	—	—	—	—	2	6	10	11	10	13	7	6	3	9	11	6	2	1	3
10	—	—	—	1	—	—	1	—	1	4	5	7	7	9	5	7	1	1	1	—	2	3
11	—	—	—	—	—	—	2	1	—	1	5	7	8	7	6	6	2	3	3	1	1	—
12	—	—	—	—	—	—	—	1	1	2	8	2	2	4	3	3	1	—	—	1	1	1
13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	5	2	1	2	—	2	1	3	1	—	1
14	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	4	2	—	4	—	1	—	—	—	1	2
15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—
15—....	—	—	—	—	—	—	—	1	2	—	1	2	2	3	2	1	1	—	—	—	—	—
Összesen	2	1	4	4	5	8	16	30	55	109	157	253	264	295	300	242	231	215	176	138	128	108

Gyermekszám	Házasulási kor év																								Összesen
	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	60—	
0	18	14	16	12	16	14	14	8	8	5	10	9	4	7	7	6	6	7	6	5	2	3	2	3	—	1	4	627
1	16	8	2	9	5	6	6	4	3	4	4	3	1	1	4	—	—	2	1	2	—	—	1	—	—	—	—	344
2	13	6	9	9	13	8	7	4	6	3	2	—	5	—	2	1	—	2	2	1	1	—	—	—	—	—	—	491
3	10	6	8	10	4	3	3	—	8	5	5	2	5	1	—	1	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	451
4	11	2	6	8	5	3	4	3	3	1	—	2	2	2	—	1	—	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	338
5	4	5	4	3	4	5	3	3	1	3	3	2	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	268
6	3	2	4	3	1	2	3	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	237
7	2	3	2	1	1	—	—	3	2	3	—	—	—	1	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	167
8	3	1	3	3	1	1	2	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	132
9	2	3	3	3	—	—	2	—	1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	120
10	1	—	1	1	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	60
11	—	2	2	—	—	1	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	60
12	1	—	1	—	1	—	—	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36
13	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22
14	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17
15	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8
15—....	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16
Összesen	84	54	61	63	52	44	45	26	36	26	25	20	19	12	16	9	7	15	9	10	5	3	3	3	1	1	4	3394

8. A termékeny házasságok megoszlása a budapesti törvényes élveszületések születési sorrendszáma szerint 1896-tól 1928-ig.

Évek	Az élveszületett törvényes gyermekek közül az (a)					
	1	2	3—5	6—9	10 és annál több	összes
	sorszámú gyermekek száma					
1896	4.258	3.107	5.532	2.679	650	16.226
1897	4.188	3.394	5.649	3.154		16.385
1898	4.110	3.286	5.793	3.363		16.552
1902	4.224	3.482	5.892	3.113		16.711
1904	3.681	3.131	5.483	2.212	458	14.965
1905	3.832	2.996	5.244	2.090	442	14.604
1906	3.960	3.190	4.977	2.027	411	14.565
1908	4.503	3.110	4.755	1.901	385	14.654
1909	4.514	3.381	4.684	1.868	363	14.810
1910	4.481	3.298	4.719	1.826	366	14.690
1911	4.288	3.393	4.550	1.747	382	14.360
1912	4,525	3.407	4.599	1.657	340	14.528
1913	4.386	3.245	4.294	1.569	329	13.823
1914	4.018	3.055	4.212	1.436	322	13.043
1915	2.457	2.075	2.975	1.197	298	9.002
1916	1.610	1.759	2.455	963	262	7.049
1917	1.442	1.486	2.437	836	195	6.396
1918	1.640	1.411	2.230	825	150	6.256
1919	2.957	1.980	3.091	993	178	9.199
1920	3.852	1.557	2.103	703	122	8.337
1921	2.640	1.865	1.965	599	115	7.184
1922	2.215	1.908	1.829	539	113	6.604
1923	1.978	1.463	1.573	488	75	5.577
1924	1.806	1.301	1.405	356	68	4.936
1925	1.693	1.217	1.437	356	74	4.777
1926	1.394	1.025	1.234	345	70	4.068
1927	1.879	970	763	96	3	3.711
1928	1.168	912	1.050	311	62	3.503

9. Az 1923—1927. évi születésstatisztikai termékenységi (sorrendszámi) adatok a szülők kora szerint való megoszlásban.

Az élveszületett törvényes gyermek hányadik gyermek?	A szülők életkora a születés idejében — Az apa											
	20 éven aluli	20—24 éves	25—29 éves	30—34 éves	35—39 éves	40—44 éves	45—49 éves	50—54 éves	55—59 éves	60 éven felüli	ismeretlen	részletezés nélkül összesen
1	44	1.490	2.902	2.143	1.255	583	213	77	22	15	6	8.750
2	9	478	1.656	1.800	1.186	537	228	44	22	14	2	5.976
3	—	113	889	1.095	782	374	143	48	15	7	3	3.469
4	1	25	310	551	519	277	102	39	7	2	—	1.833
5	—	3	82	280	351	255	100	24	12	3	—	1.110
6	—	—	25	115	237	195	68	22	4	5	—	671
7	—	2	14	53	136	169	56	22	5	2	—	459
8	—	—	2	24	86	110	48	18	4	1	—	293
9	—	—	1	10	56	85	46	18	1	1	—	218
10	—	—	—	3	20	44	32	7	—	1	—	107
11—15	—	—	3	5	13	62	69	17	6	3	—	178
16	—	—	—	—	—	1	1	2	1	—	—	5
Ismeretlen	68	4.649	14.083	11.735	7.305	3.800	1.455	567	195	94	106	44.057
Összesen	**122**	**6.760**	**19.967**	**17.814**	**11.946**	**6.492**	**2.561**	**905**	**294**	**148**	**117**	**67.126**

Az élveszületett törvényes gyermek hányadik gyermek?	A szülők életkora a születés idejében — az anya									
	17 éven aluli	17—19 éves	20—24 éves	25—29 éves	30—34 éves	35—39 éves	40—44 éves	45—49 éves	50 éven felüli	ismeretlen	részletezés nélkül összesen
1	34	733	3.377	2.788	1.259	432	114	8	1	4	8.750
2	2	113	1.615	2.234	1.404	483	116	6	—	3	5.976
3	—	32	563	1.300	1.024	424	116	8	—	2	3.469
4	—	3	155	602	636	327	104	6	—	—	1.833
5	—	—	31	264	397	308	105	5	—	—	1.110
6	—	—	6	87	235	250	88	4	1	—	671
7	—	1	5	27	165	181	71	9	—	—	459
8	—	—	—	12	84	123	66	8	—	—	293
9	—	—	—	5	41	105	64	2	1	—	218
10	—	—	1	—	18	51	34	3	—	—	107
11—15	—	—	—	3	20	59	82	14	—	—	178
16	—	—	—	—	—	—	3	2	—	—	5
Ismeretlen	44	1.798	12.813	15.127	9.187	3.928	1.028	86	1	45	44.057
Összesen	**80**	**2.680**	**18.566**	**22.449**	**14.470**	**6.671**	**1.991**	**161**	**4**	**54**	**67.126**

10. A házassági termékenységnek a szülők esketési és elhalálozási kora szerint való alakulására vonatkozó — nagyrészt munkánk részére az ősanyagból készült különleges feldolgozások eredményeképen előállott — adatok.

A szülők esketési kora	Ha a házasság tartama																					Összesen számbavett		
	0—4 év, úgy a számbavett			5—9 év, úgy a számbavett			10—14 év, úgy a számbavett			15—19 év, úgy a számbavett			20—24 év, úgy a számbavett			25—29 év, úgy a számbavett			30 és annál is több év, úgy a számbavett					
	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek
a) *Az anya esketési kora szerint.*	a) *Monogén prospektiv termékenységi tábla mindkét szülő halálával Budapesten, 1925—1927-ben megszűnt házasságok statisztikája szerint.*																							
20 éven alul	86	63	0·73	111	160	1·44	111	240	2·16	141	410	2·91	168	535	3·18	180	618	3·43	866	4.199	4·85	1.663	6.225	3·74
20—24 éves	239	158	0·66	360	546	1·52	240	446	1·86	285	725	2·54	316	896	2·84	368	1.215	3·30	1.302	6.046	4·64	3.110	10.032	3·23
25—29 «	142	72	0·51	253	304	1·20	178	344	1·93	187	383	2·05	185	447	2·42	230	671	2·92	623	2.705	4·34	1.798	4.926	2·74
30—34 «	110	43	0·39	144	120	0·83	98	104	1·06	132	218	1·65	106	200	1·89	107	243	2·27	244	795	3·26	941	1.723	1·83
35—39 «	78	24	0·31	113	59	0·52	71	95	1·34	74	79	1·07	61	73	1·20	63	74	1·17	94	215	2·29	554	619	1·12
40 éven felül	184	20	0·11	179	58	0·32	129	48	0·37	102	44	0·43	76	43	0·57	49	54	1·10	58	67	1·16	777	334	0·43
Ismeretlen	77	33	0·43	105	111	1·06	50	80	1·60	53	125	2·36	63	149	2·37	56	162	2·89	127	515	4·05	531	1.175	2·21
Összesen	**916**	**413**	**0·45**	**1.265**	**1.358**	**1·07**	**877**	**1.357**	**1·55**	**974**	**1.984**	**2·04**	**975**	**2.343**	**2·40**	**1.053**	**3.037**	**2·88**	**3.314**	**14.542**	**4·39**	**9.374**	**25.034**	**2·67**
b) *Az atya esketési kora szerint.*																								
25 éven alul	155	110	0·71	212	330	1·56	118	266	2·25	159	442	2·78	163	498	3·06	164	567	3·46	763	3.932	5·15	1.734	6.145	3·54
25—29 éves	191	114	0·60	276	371	1·34	260	494	1·90	290	750	2·59	309	843	2·73	393	1.194	3·04	1.368	6.348	4·64	3.087	10.114	3·28
30—34 «	114	61	0·54	218	262	1·20	150	256	1·71	184	394	2·14	199	493	2·48	241	681	2·83	680	2.501	3·68	1.786	4.648	2·60
35—39 «	69	21	0·30	129	125	0·97	98	154	1·57	115	159	1·38	96	211	2·20	119	310	2·60	255	981	3·85	881	1.961	2·23
40—49 «	128	52	0·41	177	131	0·74	132	97	0·73	125	146	1·17	113	193	1·71	87	191	2·20	147	462	3·14	909	1.272	1·40
50 éven felül	176	14	0·08	178	59	0·33	85	43	0·51	68	34	0·50	59	42	0·71	21	25	1·19	15	21	1·40	602	238	0·40
Ismeretlen	83	41	0·49	75	80	1·07	34	47	1·38	33	59	1·79	36	63	1·75	28	69	2·46	86	297	3·45	375	656	1·75
Összesen	**916**	**413**	**0·45**	**1.265**	**1.358**	**1·07**	**877**	**1.357**	**1·55**	**974**	**1.984**	**2·04**	**975**	**2.343**	**2·40**	**1.053**	**3.037**	**2·88**	**3.314**	**14.542**	**4·39**	**9.374**	**25.034**	**2·67**

10. A házassági termékenységnek a szülők esketési és elhalálozási kora szerint való alakulására vonatkozó — nagyrészt munkánk részére az ősanyagból készült különleges feldolgozások eredményeképen előállott — adatok. (Folytatás.)

Az atya esketési kora	Ha az anya esketési kora																							
	20 éven alul			20—24			25—29			30—34			35—39			40 és annál is több			ismeretlen			Összesen számbavett		
	év, úgy a számbavett																							
	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek	házasságok	gyermekek	egy házasságra jut gyermek
	száma			száma			száma			száma			száma			száma			száma			száma		
b) *Bigén prospektiv termékenységi tábla a nő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt házasságok statisztikája szerint.*																								
25 éven alul	280	965	3·45	361	1.184	3·28	93	296	3·18	26	65	2·50	6	6	1·00	3	1	0·33	—	—	—	769	2.517	3·27
25—29 év	198	798	4·03	566	1.834	3·24	305	912	2·99	82	199	2·43	47	48	1·02	17	8	0·47	—	—	—	1.215	3.799	3·13
30—39 «	57	218	3·82	253	677	2·68	263	761	2·89	200	435	2·18	101	140	1·39	75	26	0·35	—	—	—	949	2.257	2·38
40—49 «	4	9	2·25	24	66	2·75	43	88	2·05	38	61	1·61	50	34	0·68	114	39	0·34	—	—	—	273	297	1·09
50 éven felül	—	—	—	2	1	0·50	6	4	0·67	9	10	1·11	11	3	0·27	122	11	0·09	—	—	—	150	29	0·19
Ismeretlen	85	205	2·41	148	273	1·84	70	119	1·70	29	25	0·86	21	31	1·48	22	3	0·14	—	—	—	375	656	1·75
Összesen	**624**	**2.195**	**3·52**	**1.354**	**4.035**	**2·98**	**780**	**2.180**	**2·79**	**384**	**795**	**2·07**	**236**	**282**	**1·11**	**353**	**88**	**0·25**	—	—	—	**3.731**	**9.555**	**2·56**
c) *Bigén prospektiv termékenységi tábla mindkét szülő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt házasságok adatai szerint.*																								
25 éven alul	616	2.330	3·78	745	2.767	3·71	186	601	3·23	39	77	1·97	9	6	0·67	7	1	0·14	132	363	2·75	1.734	6.145	3·54
25—29 év	635	2.557	4·03	1.331	4.645	3·49	658	1.961	2·98	180	378	2·10	75	67	0·89	23	19	0·83	185	487	2·63	3.087	10.114	3·28
30—39 «	298	1.054	3·54	777	2.081	2·68	674	1.884	2·79	446	963	2·16	209	298	1·43	120	49	0·41	143	280	1·96	2.667	6.609	2·48
40—49 «	27	79	2·93	91	243	2·67	163	328	2·01	185	244	1·32	166	159	0·96	238	183	0·77	39	36	0·92	909	1.272	1·40
50 éven felül	2	—	—	18	23	1·28	47	33	0·70	62	36	0·58	74	58	0·78	367	79	0·22	32	9	0·28	602	238	0·40
Ismeretlen	85	205	2·41	148	273	1·84	70	119	1·70	29	25	0·86	21	31	1·48	22	3	0·14	—	—	—	375	656	1·75
Összesen	**1.663**	**6.225**	**3·74**	**3.110**	**10.032**	**3·23**	**1.798**	**4.926**	**2·74**	**941**	**1.723**	**1·83**	**554**	**619**	**1·12**	**777**	**334**	**0·43**	**531**	**1.175**	**2·21**	**9.374**	**25.034**	**2·67**

10. A házassági termékenységnek a szülők esketési és elhalálozási kora szerint való alakulására vonatkozó — nagyrészt munkánk részére az ősanyagból készült különleges feldolgozások eredményeképen előállott — adatok. (Folytatás.)

Az anya esketési kora	Az atya esketési kora	Házasság időtartama: 0—4 év, házasságok száma	0—4 év, gyermekek száma	0—4 év, egy házasságra jut gyermek	5—9 év, házasságok száma	5—9 év, gyermekek száma	5—9 év, egy házasságra jut gyermek	10—14 év, házasságok száma	10—14 év, gyermekek száma	10—14 év, egy házasságra jut gyermek	15—19 év, házasságok száma	15—19 év, gyermekek száma	15—19 év, egy házasságra jut gyermek
		c) Bigén prospektiv termékenységi tábla mindkét szülő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt házasságok statisztikája alapján s a házasság fennállásának tartamával kombinálva.											
20 éven alul	25 éven alul	42	28	0·67	52	83	1·60	35	93	2·66	45	145	3·22
	25—29 év	24	24	1·00	24	31	1·29	42	88	2·10	59	182	3·09
	30—39 «	8	4	0·50	13	21	1·61	25	37	1·48	22	57	2·59
	40—49 «	—	—	—	5	8	1·60	1	3	3·00	4	8	2·00
	50 éves és azon felül	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	0·00
	Ismeretlen	12	7	0·58	17	17	1·00	8	19	2·38	10	18	1·80
20—24	25 éven alul	70	55	0·79	107	180	1·68	50	115	2·30	76	217	2·86
	25—29 év	82	56	0·68	120	186	1·55	101	208	2·05	116	319	2·75
	30—39 «	41	28	0·68	87	109	1·25	65	103	1·59	68	140	2·06
	40—49 «	7	3	0·43	15	27	1·80	13	12	0·92	8	15	1·88
	50 éves és azon felül	3	—	0·00	5	3	0·60	2	—	0·00	3	6	2·00
	Ismeretlen	36	16	0·44	26	41	1·58	9	8	0·89	14	28	2·00
25—29	25 éven alul	20	15	0·75	20	31	1·55	20	46	2·30	21	51	2·43
	25—29 év	40	14	0·35	75	98	1·31	68	130	1·91	63	148	2·35
	30—39 «	44	14	0·32	99	123	1·24	54	120	2·22	72	135	1·88
	40—49 «	17	17	1·00	31	34	1·10	19	29	1·53	20	31	1·55
	50 éves és azon felül	7	2	0·29	17	6	0·35	7	9	1·29	6	6	1·00
	Ismeretlen	14	10	0·71	11	12	1·09	10	10	1·00	5	12	2·40
30—34	25 éven alul	5	2	0·40	7	13	1·86	4	—	0·00	1	—	0·00
	25—29 év	11	7	0·64	18	19	1·06	22	18	0·82	22	38	1·73
	30—39 «	37	20	0·54	65	60	0·92	36	61	1·69	77	140	1·82
	40—49 «	36	8	0·22	27	15	0·56	23	19	0·83	26	37	1·42
	50 éves és azon felül	15	3	0·20	16	6	0·37	10	2	0·20	6	3	0·50
	Ismeretlen	6	3	0·50	11	7	0·64	3	4	1·33	—	—	—
35—39	25 éven alul	—	—	—	3	—	0·00	—	—	—	—	—	—
	25—29 év	5	—	0·00	7	—	0·00	9	6	0·67	7	5	0·71
	30—39 «	23	8	0·34	33	24	0·73	28	50	1·78	32	45	1·40
	40—49 «	28	8	0·29	37	16	0·43	23	14	0·61	22	26	1·18
	50 éves és azon felül	16	4	0·25	28	16	0·57	10	21	2·10	10	2	0·20
	Ismeretlen	6	4	0·67	5	3	0·60	1	4	4·00	3	1	0·33
40—44	25 éven alul	—	—	—	—	—	—	1	1	1·00	—	—	—
	25—29 év	3	3	1·00	3	—	0·00	2	—	0·00	2	—	0·00
	30—39 «	11	2	0·18	11	7	0·64	16	12	0·75	11	—	0·00
	40—49 «	18	11	0·61	30	25	0·83	22	18	0·82	22	15	0·68
	50 éves és azon felül	28	—	0·00	18	10	0·56	11	2	0·18	5	1	0·20
	Ismeretlen	1	1	1·00	—	—	—	1	2	2·00	1	—	0·00
45 év és azon is felüli	25 éven alul	1	—	0·00	—	—	—	—	—	—	1	—	0·00
	25—29 «	—	—	—	2	—	0·00	1	—	0·00	1	—	0·00
	30—39 «	4	—	0·00	4	—	0·00	8	4	0·50	4	—	0·00
	40—49 «	15	—	0·00	21	—	0·00	25	—	0·00	19	12	0·63
	50 éves és azon felül	95	3	0·03	85	16	0·19	40	9	0·23	36	16	0·44
	Ismeretlen	8	—	0·00	5	—	0·00	2	—	0·00	—	—	—
Ismeretlen	25 éven alul	17	10	0·59	23	23	1·00	8	11	1·38	15	29	1·93
	25—29 év	26	10	0·39	27	37	1·37	15	44	2·93	20	58	2·90
	30—39 «	15	6	0·40	35	43	1·23	16	23	1·44	13	36	2·77
	40—49 «	7	5	0·71	11	6	0·54	6	2	0·33	4	2	0·50
	50 éves és azon felül	12	2	0·17	9	2	0·22	5	—	0·00	1	—	0·00
	Ismeretlen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	25 éven alul	155	110	0·71	212	330	1·56	118	266	2·25	159	442	2·78
	25—29 év	191	114	0·60	276	371	1·34	260	494	1·90	290	750	2·59
	30—39 «	183	82	0·45	347	387	1·11	248	410	1·65	299	553	1·85
	40—49 «	128	52	0·41	177	131	0·74	132	97	0·74	125	146	1·17
	50 éves és azon felül	176	14	0·08	178	59	0·33	85	43	0·51	68	34	0·50
	Ismeretlen	83	41	0·49	75	80	1·07	34	47	1·38	33	59	1·79
		916	**413**	**0·45**	**1.265**	**1.358**	**1·07**	**877**	**1.357**	**1·55**	**974**	**1.984**	**2·04**

10. A házassági termékenységnek a szülők esketési és elhalálozási kora szerint való alakulására vonatkozó — nagyrészt munkánk részére az ősanyagból készült különleges feldolgozások eredményeképen előállott adatok. (Folytatás.)

Az anya esketési kora	Az atya esketési kora	A házasság időtartama: 20—24 év, úgy a számbavett — házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	25—29 év, úgy a számbavett — házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	30 és annál több év, úgy a számbavett — házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	Összesen számbavett — házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek
		d) Bigén prospektiv termékenységi tábla mindkét szülő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt házasságok statisztikája alapján s a házasság fennállásának tartamával kombinálva.											
20 éven alul	25 éven alul	70	234	3·34	56	185	3·30	316	1.562	4·94	616	2.330	3·78
	25—29 év	54	168	3·11	71	256	3·61	361	1.808	5·01	635	2.557	4·03
	30—39 „	36	117	3·25	42	142	3·38	152	676	4·45	298	1.054	3·54
	40—49 „	1	2	2·00	5	15	3·00	11	43	3·91	27	79	2·93
	50 éves és azon felül.	—	—	—	1	—	0·00	—	—	—	2	—	0·00
	Ismeretlen	7	14	2·00	5	20	4·00	26	110	4·23	85	205	2·41
20—24	25 éven alul	64	202	3·16	67	232	3·46	311	1.766	5·68	745	2.767	3·71
	25—29 év	141	445	3·16	163	517	3·17	608	2.914	4·79	1.331	4.645	3·49
	30—39 „	86	197	2·29	106	365	3.44	324	1.139	3·52	777	2.081	2·68
	40—49 „	10	24	2·40	13	55	4·23	25	107	4·28	91	243	2·67
	50 éves és azon felül.	3	9	3·00	2	5	2·50	—	—	—	18	23	1·28
	Ismeretlen	12	19	1·58	17	41	2·41	34	120	3·53	148	273	1·84
25—29	25 éven alul	10	22	2·20	24	90	3·75	71	346	4·87	186	601	3·23
	25—29 év	60	137	2·28	91	248	2·73	261	1.186	4·54	658	1.961	2·98
	30—39 „	69	198	2·87	94	286	3·04	242	1.008	4·17	674	1.884	2·79
	40—49 „	25	55	2·20	16	41	2·56	35	121	3·46	163	328	2·01
	50 éves és azon felül.	7	6	0·86	2	—	0·00	1	4	4·00	47	33	0·70
	Ismeretlen	14	29	2·07	3	6	2·00	13	40	3·08	70	119	1·70
30—34	25 éven alul	3	3	1·00	2	7	3·50	17	52	3·05	39	77	1·97
	25—29 év	20	26	1·30	31	83	2·68	56	187	3·34	180	378	2·10
	30—39 „	47	117	2·49	54	122	2·26	130	443	3·41	446	963	2·16
	40—49 „	27	46	1·70	16	23	1·44	30	96	3·20	185	244	1·32
	50 éves és azon felül.	8	8	1·00	2	6	3·00	5	8	1·60	62	36	0·58
	Ismeretlen	1	—	0·00	2	2	1·00	6	9	1·50	29	25	0·86
35—39	25 éven alul	1	2	2·00	—	—	—	5	4	0·80	9	6	0·67
	25—29 év	12	10	0·83	13	20	1·54	22	26	1·18	75	67	0·89
	30—39 „	18	19	1·06	32	35	1·09	43	117	2·72	209	298	1·43
	40—49 „	21	29	1·38	15	16	1·07	20	50	2·50	166	159	0·96
	50 éves és azon felül.	7	12	1·71	3	3	1·00	—	—	—	74	58	0·78
	Ismeretlen	2	1	0·50	—	—	—	4	18	4·50	21	31	1·48
40—44	25 éven alul	—	—	—	2	—	0·00	2	—	0·00	5	1	0·20
	25—29 év	1	4	4·00	1	—	0·00	4	3	0·75	16	10	0·63
	30—39 „	13	6	0·46	12	5	0·42	12	11	0·92	86	43	0·50
	40—49 „	16	8	0·50	14	34	2·43	18	34	1·89	140	145	1·04
	50 éves és azon felül.	13	2	1·54	4	2	0·50	6	8	1·33	85	25	0·29
	Ismeretlen	—	—	—	1	—	0·00	2	—	0·00	6	3	0·50
45 év és azon is felüli	25 éven alul	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	0·00
	25—29 „	—	—	—	1	2	2·00	2	7	3·50	7	9	1·28
	30—39 „	5	—	0·00	6	2	0·33	3	—	0·00	34	6	0·18
	40—49 „	10	20	2·00	3	2	0·67	5	4	0·80	98	38	0·39
	50 éves és azon felül.	18	3	1·67	5	7	1·40	3	—	0·00	282	54	0·19
	Ismeretlen	—	—	—	—	—	—	1	—	0·00	16	—	0·00
Ismeretlen	25 éven alul	15	35	2·33	13	53	4·08	41	202	4·93	132	363	2·75
	25—29 év	21	53	2·52	22	68	3·09	54	217	4·02	185	487	2·63
	30—39 „	21	50	2·38	14	34	2·43	29	88	3·03	143	280	1·96
	40—49 „	3	9	3·00	5	4	0·80	3	8	2·67	39	36	0·92
	50 éves és azon felül.	3	2	0·66	2	3	1·50	—	—	—	32	9	0·28
	Ismeretlen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	25 éven alul	163	498	3·05	164	567	3·46	763	3.932	5·15	1.734	6.145	3·54
	25—29 év	309	843	2·73	393	1.194	3·04	1.368	6.348	4·64	3.087	10.114	3·28
	30—39 „	295	704	2·39	360	991	2·75	935	3.482	3·72	2.667	6.609	2·48
	40—49 „	113	193	1·71	87	190	2·18	147	463	3·15	909	1.272	1·40
	50 éves és azon felül.	59	42	0·71	21	26	1·24	15	20	1·33	602	238	0·40
	Ismeretlen	36	63	1·75	28	69	2·46	86	297	3·45	375	656	1·75
		975	2.343	2·40	1.053	3.037	2·88	3.314	14.542	4·39	9.374	25.034	2·67

10. A házassági termékenységnek a szülők esketési és elhalálozási kora szerint való alakulására vonatkozó — nagyrészt munkánk részére az ősanyagból készült különleges feldolgozások eredményeképen előállott — adatok. (Folytatás.)

A szülők halálozási, illetve özvegyülési kora szerint	Ha a házasság tartama																					Összesen számbavett		
	0—4 év, úgy a számbavett			5—9 év, úgy a számbavett			10—14 év, úgy a számbavett			15—19 év, úgy a számbavett			20—24 év, úgy a számbavett			25—29 év, úgy a számbavett			30 és annál is több év, úgy a számbavett					
	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek
e) Retrospektiv monogén termékenységi tábla mindkét szülő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt házasságok statisztikája alapján.																								
1. Az anya halálozási, illetve özvegyülési kora.																								
20 éven alul	22	7	0·32	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	7	0·32
20—24 év	191	120	0·63	49	56	1·14	4	11	2·75	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	244	187	0·77
25—29 «	192	118	0·61	299	142	1·48	31	75	2·42	1	3	3·00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	523	638	1·22
30—34 «	131	64	0·49	289	400	1·38	199	386	1·94	63	180	2·86	1	6	6·00	—	—	—	—	—	—	683	1.036	1·52
35—39 «	86	34	0·40	166	151	0·91	207	375	1·81	232	626	2·70	80	233	2·91	8	17	2·13	—	—	—	779	1.436	1·84
40—44 «	64	21	0·33	118	65	0·55	134	217	1·62	233	498	2·14	312	879	2·82	75	227	3·03	1	3	3·00	937	1.910	2·04
45 éven felül	153	16	0·11	239	133	0·56	252	213	0·85	392	552	1·41	519	1.076	2·07	914	2.631	2·88	3.186	14.024	4·40	5.655	18.645	3·30
Ismeretlen	77	33	0·43	105	111	1·06	50	80	1·60	53	125	2·36	63	149	2·37	56	162	2·89	127	515	4·06	531	1.175	2·21
Összesen	**916**	**413**	**0·45**	**1.265**	**1.358**	**1·07**	**877**	**1.357**	**1·55**	**974**	**1.984**	**2·04**	**975**	**2.343**	**2·40**	**1.053**	**3.037**	**2·88**	**3.314**	**14.542**	**4·39**	**9.374**	**25.034**	**2·67**
2. Az atya halálozási, illetve özvegyülési kora.																								
25 éven alul	61	29	0·48	8	9	1·13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	69	38	0·55
25—29 év	196	112	0·57	114	176	1·54	3	11	3·67	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	313	299	0·96
30—34 «	142	79	0·56	264	362	1·37	54	118	2·19	1	3	3·00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	461	562	1·22
35—39 «	81	38	0·47	229	289	1·26	200	408	2·04	51	137	2·69	4	8	2·00	2	2	1·00	—	—	—	567	882	1·56
40—49 «	133	55	0·41	265	267	1·01	315	527	1·67	489	1.211	2·48	329	981	2·98	81	264	3·26	4	16	4·00	1.616	3.321	2·06
50—59 «	100	35	0·35	143	84	0·59	158	168	1·06	235	405	1·72	413	982	2·38	649	1.999	3·08	501	1.913	3·82	2.199	5.586	2·54
60 éven felül	120	24	0·20	167	91	0·55	113	78	0·69	165	169	1·02	193	309	1·60	293	703	2·40	2.723	12.316	4·52	3.774	13.690	3·63
Ismeretlen	83	41	0·49	75	80	1·07	34	47	1·38	33	59	1·79	36	63	1·75	28	69	2·46	86	297	3·45	375	656	1·75
Összesen	**916**	**413**	**0·45**	**1.265**	**1.358**	**1·07**	**877**	**1.357**	**1·55**	**974**	**1.984**	**2·04**	**975**	**2.343**	**2·40**	**1.053**	**3.037**	**2·88**	**3.314**	**14.542**	**4·39**	**9.374**	**25.034**	**2·67**

10. A házassági termékenységnek a szülők esketési és elhalálozási kora szerint való alakulására vonatkozó — nagyrészt munkánk részére az ősanyagból készült különleges feldolgozások eredményeképen előállott — adatok. (Vége.)

Az apa halálozási, illetve özvegyülési kora szerint	Ha az anya halálozási, illetve özvegyülési kora																											
	20-on aluli			20—24			25—29			30—34			35—39			40—44			45—49			50 és annál is több			Ismeretlen			Összesen számbavett		
	év, úgy a számbavett																											
	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek	házasságok száma	gyermekek száma	egy házasságra jut gyermek
	f) *Retrospektiv bigén termékenységi tábla mindkét szülő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt házasságok statisztikája szerint.*																											
25 éven alul .	5	—	—	36	25	0·69	14	7	0·50	6	5	0·83	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	1	0·13	69	38	0·55
25—29 év ...	7	5	0·71	91	58	0·64	125	174	1·39	31	24	0·77	7	6	0·86	5	—	—	1	1	1·00	—	—	—	46	31	0·67	313	299	0·96
30—34 « ...	4	1	0·25	51	51	1·00	177	231	1·31	135	189	1·40	35	32	0·91	9	10	1·11	3	1	0·33	3	1	0·33	44	46	1·05	461	562	1·22
35—39 « ...	1	—	—	13	15	1·15	94	117	1·24	191	346	1·81	142	245	1·73	56	75	1·34	20	12	0·60	7	1	0·14	43	71	1·65	567	882	1·56
40—44 « ...	1	—	—	5	8	1·60	35	35	1·00	144	238	1·65	265	590	2·23	204	421	2·06	64	80	1·25	17	14	0·82	69	130	1·88	804	1.516	1·89
45—49 « ...	—	—	—	1	—	—	15	17	1·13	74	99	1·34	151	332	2·20	271	684	2·52	158	398	2·52	84	138	1·64	58	137	2·36	812	1.805	2·22
50—59 « ...	—	—	—	2	5	2·50	13	15	1·15	47	57	1·21	104	154	1·48	285	584	2·05	551	1.549	2·81	1.072	2.905	2·71	125	317	2·54	2.199	5.586	2·54
60—69 « ...	—	—	—	1	—	—	3	1	0·33	14	6	0·43	29	21	0·72	52	72	1·38	141	307	2·18	1.849	6.581	3·56	82	223	2·72	2.171	7.211	3·32
70 éven felül	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	5	2	0·40	19	20	1·05	35	48	1·37	1.486	6.190	4·17	56	219	3·91	1.603	6.479	4·04
Ismeretlen ...	4	1	0·25	43	25	0·58	47	41	0·87	40	72	1·80	41	54	1·32	36	44	1·22	45	121	2·69	119	298	2·50	—	—	—	375	656	1·75
Összesen..	22	7	0·32	244	187	0·77	523	638	1·22	683	1.028	1·52	779	1.436	1·84	937	1.910	2·04	1.018	2.517	2·47	4.637	16.128	3·48	581	1.175	2·21	9.374	25.034	2·67

11. Az 1927. évi népmozgalmi termékenységi adatok a halál oka szerint részletezve. (Különleges feldolgozás.)

Megnevezés	Fertőző betegségek		Erőszakos halálokok			Egyéb természetes halálokokra maradt	
				ebből			
	összesen	ebből tuberkulózis	összesen	öngyilkosság	halálos baleset	összesen	ebből rák
a) Teljesen terméketlen házasságok száma	87	80	26	16	5	334	61
b) Megszűnt házasságok száma	321	276	48	31	6	930	185
c) Született gyermekek száma	630	526	65	48	2	2.440	510
d) Életben maradt gyermekek száma	453	365	51	36	2	1.615	346
Részletezés.							
1. *Házasságok tartama szerint.* (Házasságok száma.)							
— 5 éves házas	80	67	10	7	1	75	16
5— 9 « «	104	93	8	6	—	105	22
10—19 « «	68	54	11	8	2	156	34
20— « «	69	62	19	10	3	594	113
Összesen	**321**	**276**	**48**	**31**	**6**	**930**	**185**
2. *Született gyermekek száma.*							
— 5 éves házas	55	42	—	—	—	38	15
5— 9 « «	143	119	4	4	—	106	12
10—19 « «	177	132	13	9	2	234	43
20— « «	255	233	48	35	—	2.062	440
Összesen	**630**	**526**	**65**	**48**	**2**	**2.440**	**510**
3. *Életben maradt gyermekek száma.*							
— 5 éves házas	43	32	—	—	—	32	11
5— 9 « «	111	93	4	4	—	84	11
10—19 « «	137	96	12	8	2	187	31
20— « «	162	144	35	24	—	1.312	293
Összesen	**453**	**365**	**51**	**36**	**2**	**1.615**	**346**
4. *Megszűnt házasságok száma az elhalt anya kora szerint.*							
—20 éves	4	3	1	—	—	1	—
20—24 «	43	40	3	2	1	12	—
25—29 «	70	62	4	4	—	31	1
30—34 «	64	53	7	5	—	42	9
35—39 «	39	29	8	7	—	73	17
40—44 «	32	27	4	1	1	88	20
45—49 «	22	18	7	5	—	126	33
50—59 «	25	25	9	3	4	227	44
60—69 «	17	15	4	4	—	196	44
70— «	5	4	1	—	—	134	17
Összesen	**321**	**276**	**48**	**31**	**6**	**930**	**185**
5. *Született gyermekek száma az elhalt anya kora szerint.*							
—20 éves	2	2	—	—	—	1	—
20—24 «	32	29	—	—	—	8	—
25—29 «	95	77	4	4	—	48	2
30—34 «	106	84	5	5	—	54	10
35—39 «	79	47	9	7	—	115	33
40—44 «	83	75	1	—	—	157	46
45—49 «	62	55	10	7	—	300	67
50—59 «	74	74	24	13	2	634	114
60—69 «	71	61	12	12	—	655	155
70— «	26	22	—	—	—	468	83
Összesen	**630**	**526**	**65**	**48**	**2**	**2.440**	**510**
6. *Életben maradt gyermekek száma az elhalt anya kora szerint.*							
—20 éves	1	1	—	—	—	1	—
20—24 «	22	20	—	—	—	8	—
25—29 «	68	55	4	4	—	35	2
30—34 «	84	65	5	5	—	48	10
35—39 «	69	40	8	6	—	94	27
40—44 «	56	48	1	—	—	125	36
45—49 «	49	42	9	6	—	222	42
50—59 «	51	51	20	11	2	449	91
60—69 «	33	27	4	4	—	378	98
70— «	20	16	—	—	—	255	40
Összesen	**453**	**365**	**51**	**36**	**2**	**1.615**	**346**

12. A budapesti házasságok termékenysége vallás szerint részletezve.

Év	Esett a nő halálával Budapesten az oldalt megnevezett évben a megszűnt házasságok statisztikája szerint abszolút számban a (az)					
	róm. kat.	ref.	ág. ev.	izr.	egyéb és ismeretlen	összes
	v a l l á s r a					
	a) *Házasság.*					
1903	721	94	50	213	11	1.089
1904	786	99	60	276	14	1.235
1905	794	98	53	248	16	1.209
1913	674	101	52	259	28	1.114
1914	626	90	45	270	9	1.040
1915	700	107	64	302	19	1.192
1916	787	128	63	295	20	1.293
1917	911	117	64	343	29	1.464
1918	1.112	185	108	538	28	1.971
1919	763	122	66	299	81	1.331
1920	865	127	60	359	20	1.431
1921	662	106	60	271	19	1.118
1922	748	133	57	330	22	1.290
1923	710	97	50	262	17	1.136
1924	662	108	51	291	16	1.128
1925	967	176	82	374	26	1.625
1926	686	134	66	285	18	1.189
1927	777	136	78	284	24	1.299
1928	731	139	62	287	14	1.233
	b) *Gyermek.*					
1903	2.539	299	148	831	34	3.851
1904	2.818	269	185	1.151	28	4.451
1905	2.734	361	179	923	32	4.229
1913	2.210	313	195	1.016	97	3.831
1914	2.089	251	121	1.086	23	3.570
1915	2.217	255	176	1.101	29	3.778
1916	2.587	328	156	1.133	51	4.255
1917	2.921	410	178	1.354	79	4.942
1918	3.145	433	262	1.508	46	5.394
1919	2.008	319	202	960	202	3.691
1920	2.384	290	191	1.151	33	4.049
1921	1.635	214	115	879	42	2.885
1922	1.949	273	119	957	37	3.335
1923	1.696	231	175	784	52	2.938
1924	1.620	260	160	877	21	2.938
1925	3.123	418	264	1.316	49	5.170
1926	1.919	290	121	867	20	3.217
1927	1.771	272	203	830	59	3.135
1928	1.811	320	140	849	45	3.165

13. A budapesti házasságok termékenysége anyanyelv szerint részletezve.

Év	Esett a nő halálával Budapesten az oldalt megnevezett évben a megszűnt házasságok statisztikája szerint abszolút számban a (az)				
	magyar	német	tót	egyéb és ismeretlen	összes
	a n y a n y e l v ű e k r e				
	a) *Házasság.*				
1903[1])	2.176	426	85	111	2.798
1904[1])	2.477	397	70	114	3.058
1905[1])	2.653	334	69	138	3.194
1913	1.003	72	22	17	1.114
1914	942	73	9	16	1.040
1915	1.077	81	12	22	1.192
1916	1.202	65	12	14	1.293
1917	1.364	76	14	10	1.464
1918	1.877	62	13	19	1.971
1919	1.255	47	18	11	1.331
1920	1.364	47	6	14	1.431
1921	1.060	32	10	16	1.118
1922	1.233	40	8	9	1.290
1923	1.094	25	8	9	1.136
1924	1.093	24	2	9	1.128
1925	1.561	51	7	6	1.625
1926	1.146	26	6	11	1.189
1927	1.246	36	10	7	1.299
1928	1.196	28	6	3	1.233
	b) *Gyermek.*				
1903	7.490	1.656	314	355	9.815
1904	8.831	1.668	314	348	11.161
1905	9.182	1.324	217	527	11.250
1913	3.397	299	96	39	3.831
1914	3.240	263	26	41	3.570
1915	3.312	375	31	60	3.778
1916	3.933	228	45	49	4.255
1917	4.531	343	33	35	4.942
1918	5.090	232	55	21	5.398
1919	3.426	189	50	26	3.691
1920	3.817	160	25	47	4.049
1921	2.688	113	45	39	2.885
1922	3.174	122	18	21	3.335
1923	2.782	87	30	39	2.938
1924	2.825	70	9	34	2.938
1925	4.878	235	25	32	5.170
1926	3.066	85	33	33	3.217
1927	3.010	93	9	23	3.135
1928	3.050	72	22	21	3.165

[1]) Mindkét szülő halálával megszűnt házasságok.

14. A foglalkozási főcsoportok szerint részletezett termékenységi statisztika abszolút számai.

a) *A nő halálával megszűnt házasságok és a belőlük született gyermekek száma foglalkozási főcsoportok szerint való megoszlásban.*

Foglalkozási főcsoport	Esett az oldalt megnevezett foglalkozási főcsoportban a nő halálával Budapesten									
	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928
	évben megszűnt házasságok statisztikája szerint									
	1. A házasságok közül.									
I. Őstermelés	67	62	41	60	50	41	75	44	55	32
II. Bányászat stb.	847	947	694	828	693	685	815	798	838	761
Ebből:										
1. Ipar	502	548	403	502	419	407	477	475	479	443
2. Kereskedelem	219	261	189	231	183	208	248	239	246	225
3. Közlekedés	126	135	100	91	89	70	87	83	105	89
III. Közszolgálat és szabadfoglalkozás	149	151	128	126	111	133	128	101	156	94
IV. Véderő	16	17	10	10	5	10	10	17	9	12
V. K. m. n. napsz.	37	44	44	53	43	44	50	61	76	64
VI. Házi cseléd	—	3	2	—	8	4	5	9	5	17
VII. Egyéb és ismeretlen	215	207	199	213	226	211	542	159	160	253
Összesen	**1.331**	**1.431**	**1.118**	**1.290**	**1.136**	**1.128**	**1.625**	**1.189**	**1.299**	**1.233**
	2. A született összes gyermekek közül.									
I. Őstermelés	238	209	100	187	101	114	135	145	154	125
II. Bányászat stb.	2.292	2.653	1.833	1.991	1.800	1.751	1.928	2.168	1.903	1.947
Ebből:										
1. Ipar	1.371	1.510	1.036	1.283	1.168	1.083	1.152	1.371	1.082	1.134
2. Kereskedelem	567	732	531	471	435	470	548	605	616	564
3. Közlekedés	354	411	263	230	196	198	224	192	191	228
III. Közszolgálat és szabadfoglalkozás	371	348	265	290	191	246	318	222	309	160
IV. Véderő	21	44	13	25	19	14	21	40	23	11
V. K. m. n. napsz.	131	168	126	184	106	130	159	161	254	214
VI. Házi cseléd	—	11	4	—	19	7	18	13	24	33
VII. Egyéb és ismeretlen	638	616	544	658	702	676	2.591	468	468	675
Összesen	**3.691**	**4.049**	**2.885**	**3.335**	**2.938**	**2.938**	**5.170**	**3.217**	**3.135**	**3.165**

14. A foglalkozási főcsoportok szerint részletezett termékenységi statisztika abszolút számai. (Vége.)

b) *A termékenység alakulása házasulási kor, a gyermekek száma és foglalkozás szerint a nő halálával Budapesten 1925—1927-ben megszűnt házasságokban.*

| Megnevezés | Az anya házasulási kora év | | |

II. IRODALOM.

Ansell: »On the rate of mortality at early periods of life, the age at mariage, the number of children to a mariage, the length of a generation and other Statistics of families« (London 1874.).

Austerlitz: »Myom und Sterilität« (Prager med. Wochenschr. 1903. 279 s. k. l.).

Bastian, A.: »Die Frühehe« (München, 1917.).

Beaujon: »La fecondité des mariages aux Pays-Bas« (Paris, 1889.) Journal de la Société des Statistiques.

Benthin: »Kriminelle Fruchtabtreibung« Deutsche med. Wochenschrift 1916. 18. sz.

Berger, Leo: »Untersuchungen über den Zusammenhang zwischen Beruf und Fruchtbarkeit unter bes. Berücksichtigung des Königreichs Preussen« (Berlin, 1912.).

Bernays, M.: »Untersuchungen über den Zusammenhang von Frauenfabrikarbeit und Geburtenhäufigkeit in Deutschland« (Berlin, 1916.).

Bertillon: «La dépopulation en France« (Paris, 1911.) — Régebbiek a »Statistique humaine« és a »Cours elementaire de la Statistique« (Paris, 1896.).

Bleicher, H.: »Über die Notwendigkeit einer umfassenden Familienstatistik als Grundlage der Witwen- und Waisenversorgung« (Veröff. d. Deutschen Vereins f. Verf.-Wiss. 1905. IV. füzet.).

Blumreich: »Empfängnisfähigkeit und Ehe«. (Fejezet Noorden és Kaminer Krankheiten und Ehe. 1916. könyvének 679. s. k. lapján.)

Billiet, Z. B.: »Influence de la consanguinité sur le produits de mariage«. Bulletin de l'Académie de médecine. (Paris, 1856.) XXI. kötet. 746. s. k. l.

Braner, E.: »Die abnehmende Fruchtbarkeit der berufstätigen Frau« (Leipzig, 1921.).

Böckh, R.: 1. »Die statistische Messung der ehelichen Fruchtbarkeit.« (Bulletin de L'Institut international de Statistique 1890. V. kötet. Előadás, melyet a berlini államtudományi társaság 1890. évi jún. 2-i ülésén is megtartott. — 2. »Die Berliner Volkszählung von 1885.« 1. és 2. füzet. — 3. »Statistisches Jahrbuch d. Stadt Berlin, 12. évf. (1884.), 15. évf. 1888., 26. évf. (1899.)«. — 4. »Die Statistik der Ehescheidungen in Berlin und ihre Hauptergebnisse.« Bulletin XI. 1899.)

Burgdörfer: 1. »Das Bevölkerungsproblem, seine Erfassung durch Familienstatistik.« (München, 1917.) — 2. »Der Geburtenrückgang und seine Bekämpfung« (Berlin, 1929.) — 3. »Die schottische Familienstatistik von 1911. Ein Beitrag zur Ermittlung der ehelichen Fruchtbarkeit«. (Allg. Stat. Arch. IX. kötet 1915.) — 4. »Familienpolitik und Familienstatistik.« (München, 1918.) Münchener med. Wochenschrift. 2. sz. 49—51. old.

Capellmann: »Fakultative Sterilität ohne Verletzung der Sittengesetze« (Aachen, 1887.)

Cauderlier: 1. »Les lois de la population en France.« (Paris, 1902.) — 2. »Lois de la population et leur application a la Belgique. (Bruxelles, 1900.)

Coghlan, T. A.: »The decline in the birthrate of New-South Wales.« Sidney, 1903.

Coste, A.: »Les lois de la population d'aprés G. Cauderlier. Rectification de la théorie de Malthus.« A párizsi statisztikai társaság 1900. évi nov. 21-i ülésén tartott előadás.

Chrobac: »Über Sterilität.« (Wiener klin. Wochenschr. 1900. 51. sz.)

Darwin: »Die Ehen zwischen Geschwisterkindern und ihre Folgen.« 1876.

Devrient, E.: »Familienforschung« Natur und Geisteswelt 350. köt. 1911.

Duncan, M.: »On sterility, fertiliti, fecundity« (Edinburgh, 1866.)

Dunlop J. E.: »The fertility of mariage in Scotland.« Journal of the Royal Statistical Society, 1914.

Engel, E.: »Bevölkerung des Königreichs Sachsen.« 3. kötet (Szól a házassági termékenységről is).

Epstein: »Das Zeitinterwall zwischen Heirat und dem ersten Kinde.« Inaug-Diss. Freiburg, 1915.

Fürbringer: »Die Sterilität des Mannes.« Eulenburg reálenzyklopädiejában. 1913.

Fahlbeck, M. P. E.: 1. »La noblesse de Suède, étude démographique« (Bulletin de l'Institut XII/1.). — 2. »La décadence et la chute des peuples« (Bull. de l'inst. Int. de Stat. XV/2. kötet.)

Feld: »Die Familienweise Statistik der ehelichen Fruchtbarkeit . . .« (Bulletin XI/1. rész 188. lap.)

Fischer, E.: »Frauenarbeit und Familie.« (Berlin, 1914.)

Freudenberg, K.: »Fruchtbarkeit und Sterblichkeit in der Berliner Verwaltungsbezirken im Beziehung zu deren sozialer Stuktur.« L. az »Ergebnisse der sozialen Hygiene- und Gesundheitsfürsorge című folyóirat első kötetét. (Leipzig, 1929.)

Frinkel: »Beiträge zu Pathologie etc. der weiblichen Sterilität.« Volkmann előadás gyüjteményei 1907. 168/69. sz.

Galton, F.: »Results derived from the natality table of Kőrösy by employing the method of contours or isogens.« (Proceedings of the Royal Society) 1894. évi 55. köt. 18. s k. l.

Geissler, A.: 1. »Rückblick auf die Fruchtbarkeitsverhältnisse im Kgr. Sachsen von 1874—1883.« Zeitschr. des K. Sächs. Stat. Bureaus 1885. — 2. »Über den Einfluss der Säuglingssterblichkeit auf die Fruchtbarkeit.« (Zeitschr. des K. Sächs. Stat. Bureaus, 1885.)

Gibon, F.: »La crise de la natalité et la croisade pour la repopulation.« (Paris, 1923.)

Goehlert: Statistische Untersuchungen über die den Ehen (Breslauer Stat. XIII. kötet.). — u. a. Wien, 1870.

Gothein, E.: »Familie«, Handwörterbuch d. Staatswissensch. 3. kiad. IV. kötet.

Graunt, J.: »Natural and political observations mode upon the bills of mortality.« (London, 1662.) A házasságok termékenységéről szól a 87. s. k. l.-on.

Grassl: 1. »Die Gäberfähigkeit der bayerischen Frauen« Archiv VI. 2. kötet. — 2. »Einiges über den Generationswechsel« (Archiv für Rassen- und Gesellschafts Biologie. Berlin 1912.) — 3. »Der Zusammenhang zwischen Kindersterblichkeit und ehelichen Fruchtbarkeit in Bayern.« (Soz. Med. und Hygiene V. kötet.)

Greenwood, M. és *Jule, G. U.:* »On the determination of size of fertility und of the distribution of characters in order of birth From samples Faken through members of the sibships« Journ. of the Royal Statist. Society. London, 1914.

Grotjahn, A.: »Die Zunahme der Fruchtabtreibungen von Standpunkte der Volksgesundheit und Rassenhygiene.« Veröffentlichungen aus dem Gebiete der Medizinalverwaltung XXIII. kötet 1. füzet (Berlin, 1926.) 29. s. k. l.

Guillard: »La fécondité de la population est en raison inverse de son agglomération.« A Statistique de la France című munka 2. sorozatában a Territoire et population című könyv XXXVI. fejezete.

Harmsen, H.: »Bevölkerungsprobleme Frankreichs« (Berlin, 1927.)

Hindelang, H.: »Die eheliche und uneheliche Fruchtbarkeit« Beiträge zur Stat. des Kgr. Bayern. 71. füzet (München, 1909.).

Hoffmann Géza: »Egészséges magyar családnak soha magva ne szakadjon.« (Bp., 1918.)

Hofmeier: »Über die Beziehungen zwischen Myom und Sterilität« (Deutsche med. Wochenschrift 1896. V. kötet 182. l.)

Horn: »Bevölkerungswissenschaftliche Studien.« 256. s. k. l. szól a házasságok termékenységéről.

Huber, M.: »Table de durée des mariages en France d'après le recensement de 1906 etc.« (Bulletin XX/2.)

Illyefalvi I. Lajos: 1. »A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten«. (Budapest, 1930.) 44—47. táblázat. »A házasságok termékenysége« 92. s k. l. —2. »A munkások szociális és gazdasági viszonyai az 1929. dec. 15-i felvétel alapján«. 1. alatt i. m. 695. s k. l. 289. táblázat. »A munkások megoszlása a gyermekek száma szerint«. — 3. Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve XIII. évf., Bpest. 1921—24., XIV. évf., Bpest, 1926., XV. évf., Bpest, 1927., XVI. évf., Bpest, 1928., XVII. évf., Bpest, 1929.

Illyefalvi Vitéz Géza: »Születési és termékenységi statisztika.« (Sárospatak, 1906.)

Ivernois, F.: »De la fécondité et de la mortalité poportionelles des peuples« (Geneve, 1836.)

Jaffé, P.: »Die eheliche Fruchtbarkeit in Baden.« (Karlsruhe, 1913.)

Juglar, Cl.: »Tableau des naissances en France, en Angleterre et dans leurs capitales 1850—1900.«

Kautsky, K.: »Der Einfluss der Volksvermehrung auf den Fortschritt der Gesellschaft.« (Wien, 1880.)

Kehrer: »Zur Sterilitätslehre.« (Giessen, 1879.)

Kiaer, A. N.: 1. »Statistische Beiträge zur Beleuchtung der ehelichen Fruchtbarkeit« (Christianie 1903. II. fejezet.). — 2. »Rapport sur la statistique de la fécondité du mariage« (Bulletin XV/2. köt. 398. s. k. l.). — 3. »Fécondité du mariage. Nombre des enfants par famille.« (Bulletin XVII. 169. l.)

Kisch, E. H.: »Die Sterilität des Weibes.« (Wien 1895. 2. kiad.)

Kleinwächter: »Ein Beitrag zur Lehre der Sterilität« (Zeitschr. f. Geburtsh. u. Gyn. 33. kötet.).

Kollmann: A házasságok termékenységéről szól a »Statistische Nachrichten über das Grossherzogtum Oldenburg« című kiadványsorozat 23. füzetének 27. lapján.

Kovács A.: 1. »A házasságok termékenysége« című fejezetek az 1903—1912-ig tartó időszakra vonatkozó magyar hivatalos népmozgalmi statisztikai közleményekben. (L. Magyar Statisztikai Közlemények 22. köt. 9* l., 32. köt. 26* l. és 50 köt. 56* l.) 2. »Földmíves népünk házassági termékenysége« (Magyar Statisztikai Szemle 1930. évi 2. sz. 71. l.).

Kőrösy, J.: 1. »Zur Erweiterung der Natalitäts- u. Fruchtbarkeitsstatistik.« (Bulletin VI/2. 307. l. 1891.) — 2. »Mas und Gesetz der ehelichen Fruchtbarkeit« (Wiener med. Wochenschrift 1894. 157. l.). — 3. De la mesure et des lois de la fécondité conjugale« (Paris, Revue d'economie pol. 1895.). — 4. »An estimate of the degrees of legitimate Natality as derived from a table of natality compiled by the author from hiss observations made at Budapest.« (Royal Society-Philosophical Transactions 186. kötet, London.) — 5. »La table de natalité de Budapest« (A budapesti

VIII. nemzetk. dem. és közeg. kongr. munkálatai, I. kötet.). — 6. »Daten zur Fruchtbarkeit der hauptstädtischen Ehen im Jahre 1898« (Bulletin XII. kötet.). — 7. »Adalékok a fővárosi házasságok 1898-iki termékenységéhez« (Székesfőv. Havi Füzetek 1899. 313. sz.). — 8. »Adalékok a fővárosi lakosság termékenységének és a családok gyermekgazdagságának kérdéséhez« (Székesfőv. Havi Füzetek 348. sz.). — 9. »Weitere Beiträge zur Statistik der ehelichen Fruchtbarkeit« (Bulletin XIII. kötet.). — 10. »Sur la fécondité des mariages a Budapest« (Bulletin XIII/1.). — 11. »Résolutions relatives a la statistique de la fécondité des familles« (Bulletin XV/2. 402. l.) — 12. »Über die Statistik der Ergiebigkeit der Ehen« (Bulletin XV/2. 404. l.). — 13. Beitrag zu einer einheitlichen Aufarbeitung der Geburtsstatistik (Bull. du l'Inst. XII. 294—305. l.)

Kőrösy és *Thirring:* »Die Hauptstadt Budapest i. J. 1901.« (a Főv. Stat. Hiv. Közleményei, XXXIII/2. sz. 159. s. k. l.)

Kuczynski, R.: 1. »Zur Statistik der Fruchtbarkeit« (Megjelent a XIV. higieniai és demografiai kongresszus referátumai között, valamint a Jahrb. für Nat. ök. u. Stat. 3. folyamának XXV. kötetében.). — 2. The fecundity of the nature and foreign populations etc. (Boston, 1902.).

Landsberg O.: »Familienstatistik« A »Statistik in Deutschland« (München, 1911.) című kötetben.

Lazarfield, Sofie: »Die Ehe von heute und Morgen.« (München, 1927.)

Lexis, W.: 1. »Über die Messung der Fruchtbarkeit und ihr Verhältniss zur Sterblichkeit« (Bulletin XIV/4. rész 1. s. k. lap.). — 2.Hozzászólásai *Böekh, Kőrösy, Kiaer* etc.-nak a Nemzetközi Statisztikai Intézet ülésein tartott felolvasásaihoz (L. Bulletin de l'Instit megf. részeit.). — 3. »Zur Theorie der Bevölkerungs- und Moralstatistik« (65. s. k. lapján szól a házasságok termékenységéről.).

Lier és *Ascher:* »Beitrag zur Sterilitätsfrage« (Zentralbl. f. Gyn. 1890. 18. kötet, 262. s. k. l.)

Lommatzsch, G.: »Ehestatistik nach den Volkszählungen von 1905 und 1910.« (Zeitschr. d. k. Sächs. Stat. Landesamts 1914.).

Lönne: »Die Zunahme der Fruchtabtreibung vom volksgesundheitlichen und rassenhygienischen Standpunkte« Veröffentlichungen aus dem Gebiete der Medizinalverwaltung XXIII. kötet 1. füzet (Berlin, 1926.) 5. s. k. l.

Lufft, H.: »Ueber die Darstellung der Fruchtbarkeitsverhältnisse einer Bevölkerung« (Leipzig, 1908.).

Lundborgh, H.: »Medizinisch-biologische Familienforschungen innerhalb eines 2232 köpfigen Bauerngeschlechts in Schweden« (Blekinge vidékén) 1913.

Lowis, C. J. N.: Natality and fecundity« (Edinburgh, 1905.).

Madzsar J.: »A meddő Budapest« (Budapest, 1916.).

Malthus Essay II. kötet 212. s. k. l. a termékenység mérésének *Graunt*-féle módszerét bírálja.

March, Lucien: 1. »Demographie« (Traité d'Hygiene XXII. kötete. Párizs, 1929. Martin és Brourdel kiadása.). A házasságok termékenységéről szóló fejezet is van benne. — 2. »Familles parisiennes« (Nancy, 1904.). — 3. »Statistique des familles en 1906.« (Paris, 1912.). — 4. Ugyanerről a nemzetközi higieniai és demografiai kongresszus 14. jegyzőkönyvében is (Berlin, 1907.). — 5. L'assistance aux familles nombreuses. Bull. de la Statistique générale de la France. V. kötet. Paris, 1916. jan. füzet.

Marten, L.: 1. »Drei Untersuchungen in der Geburtenstatistik. Über die eheliche Fruchtbarkeit nach dem Alter der Mutter. etc. Ein Wort zur ehelichen Fruchtbarkeitsmessung« (Flensburg, 1907.). — 2. »Die Altersverhältnisse der Mütter« (Flensburg, 1906.).

Mausbach, J.: »Ehe und Kindersegen von Standpunkt der christlichen Sittenlehre« (Gladbach, 1917.).

Mayer, August: »Über Sterilität« *Volkmann* előadásgyüjteménye, 1908. 184. sz.

Mayet: 1. »Die Verwandtenehe und die Statistik.« (Jahrb. d. intern. Vereinigung f. vergleichende Rechtswissenschaft. 1902. évi kötet.) — 2. »Die statistische Erfassung der Folgen der Verwandtenehen.« (Bulletin d. hygien. und demogr. Kongress. in Madrid, 1898.)

Mayr, G.: »Standard-Altersaufbau der Gebärfähigen.« Ajánlotta a nemzetk. higieniai és demografiai kongresszus brüsszeli ülésén.

Mensinga, (C. Hasse): »Fakultative Sterilität« (Leipzig, 1906.).

Mizman, L.: »Enquete sur les familles nombreuses.« Journal officiel de la Rèp. françoise. 1911.

Mohnheim, M.: »Rationalisierung der Menschenvermehrung.« (Jena, 1928.)

Mombert, P.: »Die Gefahr der Übervölkerung in Deutschland.« (1918.)

Moricz, S.: L'avortement sec. conséquences au point de vue de la dépopulation de la France« (Paris, 1912.).

Moser, L.: »Die Gesetze der Lebensdauer« (1839.). Munkája 207. s. k. l. szól a házasságok termékenységéről s módszertani módosítást ajánl.

Müller, J. (Weimar): »Die eheliche Fruchtbarkeit in den deutschen Grosstädten.« (Allg. Statistisches Archiv. Jena, 1929. 165. s. k. l.)

Müller P.: »Die Sterilität der Ehe.« 1885. (Deutsche Chirurgie 55. füzet.)

Nicolai: 1. »Sur la fécondité des mariages . . .« (Bulletin XX/2. rész 352. s. k. lap.) — 2. »La statistique de la fécondité des mariages et du nombre des enfants par famille.« (Paris, 1909.) Bulletin XVIII/1. rész 321. l. — 3. »Exposé de la méthode appliquéc et de l'etendue donnée dans les divers pays a la statistique concernant la fécondité des mariages et le nombre des enfants par famille.« (Bulletin XIX/1.)

Osvány, E.: »A magyar nemzet szaporátlanságának okai.« (Ungvár, 1863.)

Peipers, F.: »Konsanguinität in der Ehe und deren Folgen für die Deszedenz.« (Berlin, 1902.)

Prescott, A. George: »Mariages and Divorces in Michigan.« (1919.)

Prinzing: 1. »Die eheliche Fruchtbarkeit in Deutschland.« (Zeitschr. für Soz. Wissenschaft. IV. köt. 1901.) — 2. »Abnahme der ehelichen Fruchtbarkeit auf dem Lande in Deutschland.« (Zeitschr. f. Sozialwissenschaft. Új folyam II. kötet.) — 3. »Die eheliche Fruchtbarkeit« és a »Die sterilen und Kinderlosen Ehen« cimű fejezetek a Handb. der medizinischen Statistik (Jena, 1906.) 18. s. k. lapjain. — 4. »Die sterilen Ehen« (Zeitschr. f. Sozialwissensch. 1904. VII. kötet 47. s. k. l.).

Rae, G.: »Fertility table. Appendix to the Report of the 12th Decennial Census of Scotland.« (London, 1913. III. kötet.)

Raseri, M.: 1. »Sur les variations du taux de natalité et sur l'âge moyen des epoux suivant les conditions économiques.« (Bull. de l'Institut XI. köt.) — 2. »Sulla frequenza delle seconde nozze e sulla durata della vedovanza in Italie ed altri stati.« (Milano, 1888.) — 3. »Les naissances en rapport avec l'âge des parents.« (Bull. de l'Inst. Int. de stat. X/2. kötet.)

Ráth, Z.: »Memoire sur la methode la plus simple de mesurer la fécondité des mariages.« (Bulletin XIII/2. kötet.) — »Népszaporodásunk kérdése a XX. század küszöbén.« (Értekezések a társadalomtud. köréből.) Bp. 1901. Tud. Akadémia kiadása.

Rubin és *Westergaard:* »Statistik der Ehen.« Auf Grund der Sozialen Gliederung der Bevölkerung. Nach Volkszählungen und Kirchenbüchern in Dänemark. (Jena, 1890.) — U. a. 2. kiad. Jena, 1900.

Sadler: »Law of population« II. rész. 514. és 520. l.-on szól a házasságok termékenységéről.

Schadt: »Myom und Fertilität.« Inaug. Diss. (München, 1914.)

Scherbel, S.: 1. »Verwandtenehen« (Zeitgeist 1899. jún. sz.). — 2. Über Ehen zwischen Blutsverwandten« (Berlin, 1896.).

Schippel, M.: »Das moderne Elend und die moderne Übervölkerung« (Stuttgart, 1889.).

Schott, S.: 1. »Ein Beitrag zur Familienstatistik des XIX. Jahrhunderts.« (Mannheim nnd Leipzig, 1910.) — 2. »Geburtenrückgang und eheliche Fruchtbarkeit im Mannheim.« (Mannheim, 1929.) A mannheimi városi statisztikai hivatal havi jelentéseinek XXXII. évfolyamához csatolt melléklet.

Siegel, P. W.: »Gewollte und ungewollte Schwankungen der Weiblichen Fruchtbarkeit.« (Berlin, 1917.) 197. l.

Simmonds, M.: »Die Ursachen der Azoospermie.« (Deutsches Archiv. f. klin Med. 1898. LXI. kötet 412. s. k. l.)

Snow, E.: »Note cn a possible source of fallacy in the interpretation of the Census figures relating to the fertility of Mariages.« Journal of the Royal Statistical Society. (London, 1914.)

Stoffers, G.: Kinderreiche Mütter.« (Düsseldorf, 1917.)

Süssmilch, P.: »Göttliche Ordnung etc.« A házasságok termékenységéről szól az V. fejezetben a 158—213. oldalon.

Szél T.: »A házasságok termékenysége« című fejezetek az 1913—1918. és az 1919—1925. évi hivatalos népmozgalmi kiadványokban. L. Magyar Statisztikai Közlemények 70. és 74. kötet. Ugyanezek megjelentek a »Világháború hatása népmozgalmunkra.« (Budapest, 1924.) és »A mai Magyarország népmozgalma« (1919—1925.), (Budapest, 1929.) című különlenyomatokban is.

Tallquist, J. U.: »Recherches statistiques sur la tendance a une moindre fécondité des mariages.« (Helsingfors, 1886.)

Teilhaber, A. F.: »Das sterile Berlin.« (Berlin, 1914.)

Thirring G.: 1. Demográfiai és inkább születésstatisztikai munkái (l. felsorolva Főv. Statisztikai Közlemények 58. köt. 3. sz. 281. l.), itt is említhetők. — 2. Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve I. évf. Budapest 1874—1894., II. évf. 1895—1896., III. évf. 1897—1898., IV. évf. 1899., 1901., V. évf. 1902., VI. évf. 1903., VII. évf. 1904., VIII. évf. 1905., IX. évf. 1906., X. évf. 1907—1908., XI. évf. 1909—1912., XII. évf. 1913—1920. — 3. »Budapest félszázados fejlődése.« (1873—1923.) Budapest, 1925.

Thomann, H. és *Feld, W.:* 1. »Die Familienstatistik der Stadt Zürich. Zugleich ein Beitrag zur Methodik der Fruchtbarkeitsstatistik.« (La Haye, 1911.) (Bulletin XIX/1.) — 2. »Weitere Ergebnisse der Familienstatistik der Stadt Zürich.« Stat. Jahrb. d. Stadt Zürich 1910. és 1911.

Thomsen, A.: »Der Völkervergehen und Werden.« (Leipzig, 1925.)

Torkel: »Sterilität des Weibes.« (Monatsschr. f. Geburtshilfe und Gynekologie. 26. kötet 381. lap.)

Trall, R. T.: »Eine neue Bevölkerungstheorie hergeleitet a. d. allgemeinen Gesetz d. tierischer Fruchtbarkeit.« (Leipzig, 1879.)

Tunow, H.: »Zur Urgeschichte der Ehe und Familie. V. Ergänzungsh. zu Neuen Zeit No 14. 1912—1913.«

Turquan: »La fecondité par âge chez l'homme et chez la femme en France.« (Bulletin XII. kötet.)

Vacher: (Recherches sur la fécondité des mariages en France et a l'etranger.« Journal de la société de statistique de Paris 1876. 283. s. k. l.

Wappaeus: »Bevölkerungsstatistik« II. rész 483. s. k. lapján szól a házasságok termékenységéről.

Weinberg, W.: 1. »Aufgabe und Methode der Familienstatistik mit. bes. Berücksichtigung der medizinisch-biologischen Probleme. A 14. nemzetk. higieniai és demogr. kongresszuson tartott előadás. L. vonatk. bulletin III. és IV. kötet. — 2. »Zur Technik familienstatistischer Untersuchungen etc.« (Allg. Stat. Archiv. IX. kötet 1915.) — 3. »Die württemb. Familienregister etc.« (Württ. Jahrb.) Stat, u. Landeskunde 1907.

Wingen, O.: »Die Bevölkerungstheorien der letzten Jahre. Ein Beitrag zum Problem des Geburtenrückganges.« (Stuttgart, 1915.)

Wolff, J.: »Nahrungspielraum und Menschenzahl.« (Stuttgart, 1917.)

Zahn, E.: »Die eheliche und uneheliche Fruchtbarkeit mit besonderer Berücksichtigung Bayerns.« (München, 1909.) Tulajdonképen nem az ő munkája, *Hindelang* írta s *Zahn* csak előszót irt hozzá, de tévesen az ő nevén is gyakran említik. — 2. »Heiratsstatistik etc.« című fejezet a »Handw. der Staatsw. 3. kiad. V. kötetében. — 3. »Familie und Familienpolitik.« 1918. (Fr. Vahlen Verlag.) — 4. Familienpolitik. (Die Zukunft der Arbeit 5. köt. 1927. 2/4. für 142. l.) Zeitschr. d. Stat. Landesamt f. Bayern 1928. 1. l.) — Bundesblatt f. d. Reichsbund d. Kinderreichen 1927. 12. sz. 1928. 1. sz. — Deutsche Allg. Zeitung 1926. 284/85. sz. 1926. VI. 23. — Soziale Praxis 1927. 45. sz. 1116. l. — Zentralarchiv. f. Politik u. Wirtschaft 1908. 47. sz. 997. l. — 5. »Die Kinderreiche Familie etc.« (Verhandlungen d. I. Intern. Kongr. f. Sexualforschung 1926. okt. IV. köt. 217. l.) — »Familie und Familienpolitik.« (Ludendorfspende-Vortrag 1918. Vahlen Berlin.) — 6. »Eheliche Fruchtbarkeit und ehelicher Aufwachs der bayerischen Bevölkerung 1924—1926.« (Zeitschr. d. bayr. Statistischen Landesamts. 1929. 1. és 2. sz. 3. l.)

Zietz, L.: »Gegen den staatlichen Gebärzwang.« (Hannover, 1914.)

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 55379/1951. sz.